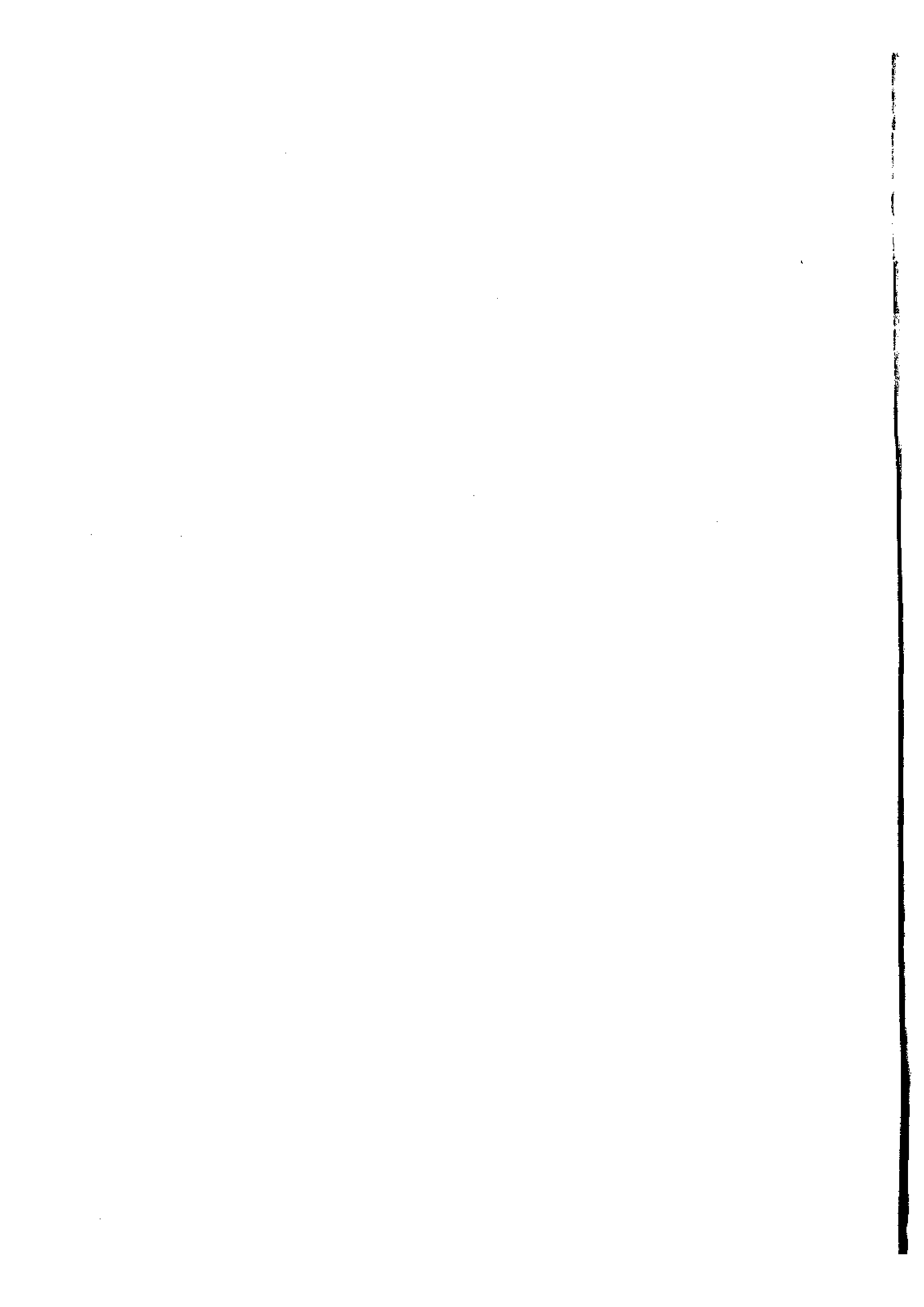

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

ЧАЧАК 1982.

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАК

RECUEIL
DES TRAVAUX DU MUSEE NATIONAL
XII

Č A Č A K
1982.

ЗБОРНИК
РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XII

ЧАЧАК
1982.

ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

XII

Редакциони одбор
РАДОМИР СТАНИЋ, МИЛЕНА ИКОДИНОВИЋ,
ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ И МИЛОВАН ВУЛОВИЋ

Одговорни уредник
МИЛОВАН ВУЛОВИЋ

Технички уредник
ЗОРАН МАКСИМОВИЋ

Насловна страна
арх. СЛОБОДАН ЂОРЂЕВИЋ

Лектор
РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

Коректор
НАДЕЖДА МАКСИМОВИЋ

Превод на француски
МАРА КОРДИЋ

Издавач Народни музеј — Чачак
Штампа „Литопапир” — Чачак

РАДОМИР СТАНИЋ

**ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ СЛИКАРСКЕ ДЕЛАТНОСТИ
У ОВЧАРСКО—КАБЛАРСКИМ МАНАСТИРИМА**

Образујући једну од наших најкомпактнијих сакралних просторних културно-историјских целина, овчарско-кабларски манастири се могу сврстати међу својеврне феномене наше културне и уметничке баштине, којима историја уметности још увек много дугује. Вишеслојне вредности које садрже њихова историја, архитектура, сликарство, преписивачка делатност и други облици стваралаштва сагледаване су у нашој науци најчешће успутно, а монографске студије о појединим споменицима односиле су се само на нека, додуше важна, питања која ни издалека нису исцрпљивала оне најзначајније аспекте њихових културно-историјских и уметничких особености.¹ Посматрани као целина, десет овчарско-кабларских манастира, од којих је сваки имао свој живот и до наших дана очувао неједнаке вредности, још увек, чини се, нису адекватно научно вредновани, иако интересовање и радозналост истраживача према њима траје више од 150 година. Поред уметничких својстава које садрже фреске² и иконописне творевине,³ архитектонских вредности⁴ и преписивачке делатности,⁵ које су сагледаване у мери извршених истра-

живања, остала су готово нетакнута питања из оквира културних вредности ових споменика, њихова улога у развоју црквене и духовне мисли, а посебно њихово место у очувању слободарских тежњи, прогресивних просветних и културних доприноса у прошлости средине у којој су настали и очували свој интегритет и идентитет. Најновија и у методолошком смислу савремена истраживања, која се последњих година спроводе по научном пројекту који финансира Основна заједница науке региона Краљево,⁶ обухватили су управо ову компоненту, која је до сада била запостављена. У сваком случају, свеобухватном студијом заснованом на комплетној и брижљиво сачињеној научној документацији, моћи ће да се обелодане сви видови деловања ових културних, духовних и уметничких жаришта, наравно уз све остале вредности које садрже њихови неједнако очувани споменички организми.

Без претензија да се у овом чланку потпуније обележе испознати недостаци у досадашњем изучавању манастира на зеленим падинама Овчара и Каблара и без амбиција да се истражују њихови узроци, већ, напротив, уз пуно поштовање и уважавање труда и знања до којих су дошли бројни историчари радећи у мање срећним приликама, покушаћемо да укажемо на неке аспекте из области уметничког стварања у крилу ових споменика, која су недовољно обрађивана или, пак, чија досадашња тумачења нису сасвим у складу са њиховим значајем. Биће, заправо, најпре реч о томе да ли је црква манастира Св. Тројице била осликана фрескама и о двема једино очуваним зидним сликама на тројичкој цркви. Осврнућемо се, потом, на неке проблеме и недоумице у изучавању иконописа, при чему ћемо предочити, у виду потпуне дескриптивне и стилске анализе, нека дела која чине највреднији део очуваног иконописног фонда из XVII века, а који још ни једном није целовито стручно захваћен. Свесни да овим покушајем не решавамо дефинитивно све битне проблеме већ да их само комплексније осветљавамо и, при том, покрећемо нове научне проблеме, уверени смо да тиме допринесимо заснивању систематичнијег приступа изучавању преосталих уметничких творевина у овој готово јединственој манастирској целини у Србији.

*

* * *

У скоро свим досадашњим прегледима уметничке заоставштини овчарско-кабларских манастира истицано је да је Св. Тројица својевремено била живописана и да зидне слике у лунетама портала

управо сведоче о некадашњем присуству фреско-декорације на унутрашњим зидним површинама храма. Није, уосталом, ни било разлога да се сумња у такву могућност, утолико пре кад се има у виду архитектонска вредност цркве, вештина и способност градитеља који су је зидали и несумњиво економско богатство ктитора који је финансирао њено грађевинско и ликовно уобличавање. Другим речима, Св. Тројица као најсолидније и најкомплексније градитељско остварење међу Овчарско-кавларским манастирима, које није било лишено ни архитектонске пластике, учвршћивало је уверење истраживача да је завршно уметничко уобличавање овог споменика обележено покривањем његових унутрашњих зидних површина фреско—украсима. Две хронолошки и стилски разнолике представе, које су до данас са изразитим степеном оштећења очуване, опредељивале су неке историчаре на мишљење да је тројички храм имао два живописа,⁷ док су други у том погледу били обазривији и уздржанији.⁸

Када су започети радови на конзервацији овог објекта, пружио се прилика да се у оквиру архитектонских, археолошких и ликовних истраживања испитају унутрашње зидне површине цркве и установи евентуално постојање остатака живописа испод садашњег слоја малтера, постављеног у новије време.⁹ Велики број мањих и већих сонди, који је отворен на свим зидним површинама у унутрашњости храма, није дао никакве резултате у погледу постојања фресака и њихових фрагмената. Испоставило се, наиме, да ни једна сонда није открила трагове живописа, па, чак, ни фреско-малтера. Сонде су, иначе, постављене на местима где се објективно могло очекивати да су најпре очувани остаци фресака. Чак ни археолошка истраживања у унутрашњости цркве и ван ње нису открила фрагменте фреско-малтера. Све до чега се дошло током истраживања указало је на две могућности: унутрашњи зидови цркве, изузев лунета изнад врата, никада нису били декорисани фрескама или, пак, да су некадашње фреске током неке обнове толико страдале да им је уништен сваки траг. Ово друго ће, по свему судећи, бити мање вероватно, јер би се сачувао било какав податак који би сведочио о негдашњем присуству зидних слика. Међутим, и једна и друга могућност могу се објаснити својеврсним разлозима. Ако се пође од претпоставке да црква никада није имала на својим унутрашњим зидним површинама фреско-украс, на шта, по свој прилици, указују исходи испитивања, треба рећи да то није усамљен случај. Градња цркве је, по свему што се о тим подухватима у про-

шлости зна, само једна етапа у коначном настајању храма. За овај подвиг се врше посебне припреме и обезбеђују средства и после његове реализације најчешће се сматра да је завршен труд ктитора уколико је он био појединац. За другу етапу, у оквиру које настају послови за припремање објекта за богослужење, обезбеђују се посебна средства дародаваца, наравно уколико их ктитор праћења цркве није унапред осигурао. У овој фази опремања храма за богослужбене сврхе најважнија је израда иконостаса (царске двери и престоле иконе), без којег се не може обавити чин освећења. Последњи подухват, по значају у погледу освећења, односно богослужења је настајање фресака, што никако не значи да је као посао од секундарног значаја, већ, напротив, по цени коштања вероватно по редоследу одмах иза, а можда и испред, градње храма. У настајању тројичке цркве и њеног уметничког инвентара, с обзиром на амбициозан архитектонски подухват који је захтевао озбиљнија средства, вероватно је била у питању етапна реализација читавог пројекта. Најпре је саграђен харм, чиме су, изгледа, била исцрпена припремљена средства,¹⁰ а потом је уследила пауза — ради прикупљања прилога за израду иконостаса и живописање храма или због некоег непредвиђеног догађаја, који је отежао завршавање дуготрајног подухвата. Црква је после извесног времена свакако добила иконостас,¹¹ а осликовање зидова фрескама, сем композиције „Св. Тројице“ изнад спољног портала, која је настала, изгледа, истовремено када и иконостас, и „Богородице са Христом“ изнад унутрашњег портала, чије време настанка треба тражити у другој половини XVII века, по свему судећи је сасвим изостало. Разуме се, само подробна истраживања која би се извела обијањем садашњег малтера са свих унутрашњих видова цркве — могла би да отклоне све нејасноће и недоумице у погледу постојања доказа о некадашњем присуству фресака.

Друга могућност, у оквиру које се наслућује да је црква имала фреске, а да су оне неповратно уништене потпуним обијањем фреско-малтера, изведеног приликом неке генералне оправке храма, чије је време, услед недостатка података, неутврђено, такође је реална, јер је потврђују сигурни примери других споменика које није мимоишао овакав или сличан вид девастације. Најилустративнији пример, који би могао да укаже на сличност са судбином тројичког живописа — јесте случај цркве манастира Житомислића у Херцеговини. Према очуваном фреско-натпису изнад улазних врата, житомислићка црква је живописана 1609. године.¹² Све до 1963. по-

дине натпис је био једино сведочанство о томе да је црква била осликана фрескама, јер су зидне површине биле прекривене малтером. Овај документ је недвосмислено обавештавао о томе да су фреске својевремено прекривале зидове цркве, што је било довољно као изазов истраживачима да предузму испитивања зидних површина.¹³ Резултати ових истраживања показали су да је цео фреско-ансамбл у потпуности уништен, сем патронске фреске Св. Благовести, која је откривена испод кречних слојева у лунети изнад врата. У некој од систематских обнова, житомислићке фреске су буквално сатрвене до последњег трага, тако да од њих ништа није преостало. Судећи по примеру Житомислића, слична катастрофа могла је да задеси и цркву манастира Св. Тројице.

Без обзира који су разлози у питању што фреске у тројичком храму нису сачуване и што нема видљивих доказа о њиховом постојању на вертикалним зидним и сводним површинама, остаје чињеница да је овај значајан споменик лишен оног уметничког садржаја, с којим би ушао у најужи круг наших највреднијих сакралних објеката свог времена. Преостали фрагменти из некадашње целине или, што је вероватније, једине две више пута спомињане зидне слике у цркви заслужују пуну пажњу утолико пре што до сада нису подробније размотрене и детаљно описане. Висок степен њихове оштећености, додуше, отежава поузданију стилску анализу, али допушта глобални увид у њихова основна иконографска и ликовна својства

ФРЕСКА „СВ. ТРОЈИЦЕ“ У ЛУНЕТИ ПОРТАЛА НА ЗАПАДНОМ ЗИДУ ПРИПРАТЕ ТРОЈИЧКОГ ХРАМА

У полукружном простору који горе затвара профилисани камени лук а доле архитравна преда, на плавој позадини оивиченој црвеном бордуром са жутиим рубом, приказана је композиција „Св. Тројице“ — *Сѣаа* Тройца у виду Гостољубља Аврамовог. Представљена су три анђела која седе за елипсоидном трпезом украшеном полукружним нишама и једноставним геометријским орнаментима у виду косих линија. На столу је насликана једна здела, чије оштећење не допушта да се сагледа чиме је испуњена. Поред ње су боцице затим шаргарепа или репа, хлеб, јабуке и три ножа. Леви анђео, одевен у зелени хитон и црвени химатион, седи на клупи без наслона ослоњивши ноге на правоугаони подножник. Десна му

је рука повијена у лакту, а лева приказана у тренутку када посеже за једним од реквизита на трпези. Крила су му окер-ружичаста. Десни анђеол, у седећем ставу истог положаја, приказан је како десном руком узима јабуку. Обучен је у црвени хитон и зелени химатион. Крила су му светло-жуте боје. Средњи анђеол, мало улево повијене главе, са најбоље очуваним ликом, десном благосиља, а лева рука скривена му је испод зеленог химатиона који прекрива црвени хитон. Смеђа коса, која у увојцима пада по раменима, и лепо обликовано лице са попрсјем које наткриљују ружичаста крила, указују на отменост и елеганцију ове анђеолске фигуре. Сви анђели имају ореол жуте боје са широком белом ивицом. Ореоли су испуњени представом крста тамним окером са иницијалима $\Theta \text{ } \Psi$. Мада су лица анђела тешко оштећена, може се ипак сагледати како је инкарнат обрађен. Основни ружичасти тон прекрива физиономије чија се осенчења изводе зелено-жутим окером, а светлија места намазима кречно-беле. Крупним белим словима исписана је сигнатура на уобичајени начин.

У анализу стилских обележја ове фреске нико се није упуштао осим Здравка Кајмаковића, који је, у погрази за делима Георгија Митрофановића, задржао пажњу на овој представи. Откривши у фигурама анђела само неке елементе, блиске једном од највећих српских мајстора XVII века, није имао довољно података да фреску „Св. Тројице“ чврстије веже за Митрофановићев опус.¹⁴ Уз сву опрезност, која мора бити разумљива због губитка колористичких и других својстава нанесених оштећењима, патронска фреска у тројичком храму, макар колико била привлачна да се њен мајстор сврста у круг Митрофановићевих следбеника, не може се својим битним обележјима искључити из ликовног наслеђа очуваног у овчарско-кабларским манастирима. Већ на први поглед она одражава дух зидног сликарства манастира Благовештења и никољске припрате. И у цртежу и у моделацији она чини јединство са фрескама из ова два храма. У настојању да се открију ближе појединости преко којих би утврдили непосреднију сродност између ове зидне слике и очуваних дела у ризници Мале Свете Горе, уочили смо извесне детаље који „Св. Тројицу“ из истоименог храма јако повезују са иконом „Гостољубља Аврамовог“ из Благовештења,¹⁵ делом које се са низом других икона приписује Митрофану.¹⁶ Анђели на овој икони, уз које су још насликани Аврам и Сара, приказани су у готово истоветним ставовима и гестовима како су насликани на тројичкој фресци. Боље очуване партије на зидној слици, као што су, на пример, анђеолска

крила и друге појединости, без обзира на различитост технике којом су сликане, сасвим су по сликарској обради сличне са истоверним деловима фигура анђела на икони. Најзад, фрпантна подударност уочава се у начину исписивања ситнатура, у којима су не само слова, већ и њихов распоред потпуно истоветни. Чини се да нема много разлога за двоумљење у извођењу закључка да је исти мајстор сликао оба ова дела или, што би било још поузданије као поставка, да су се њихови аутори служили једним те истим не само иконографским предлошком, већ и стилским обрасцем. Другим речима, у питању су, можда, два мајстора, који су припадали истој сликарској радионици. На основу овога, није тешко закључити да је тројичка патронска фреска, смештена изнад улазног портала у припрату, насликана око 1635. године, када и икона „Гостољубље Аврамово“ и неколико других празничких икона, заједно са престоним „Богородицама са Христом и пророцима“ и „Деизис са апостолима“, о чему говори делимично оштећени и тешко читљиви натпис исписан на овој последњој икони.¹⁷ Припадајући, изгледа, истом мајстору, који је 1635. сликао ове иконе намењене за благовештењски иконостас, или неком другом солидном сликару, који је учествовао у осликовању фресака у благовештењској цркви (1632)¹⁸ и никољској припрати (1637),¹⁹ а свакако и у цркви Св. Николе у Жежевици (1636),²⁰ фреска у цркви манастира Св. Тројице под Овчаром је део веће ликовне целине настале за неколико година у споменицима око Чачка од стране мајстора, које је 1633/1634. године ангажовао патријарх Пајсије да обнове старији живопис у цркви Св. Апостола у комплексу Пећке патријаршије²¹ и који су 1637/1638. године, како изгледа, осликали зидове мале цркве Сретења у Милићима код Студенице.²²

ФРЕСКА „БОГОРОДИЦА СА ХРИСТОМ“ У ЛУНЕТИ ПОРТАЛА НА ЗАПАДНОМ ЗИДУ ТРОЈИЧКОГ ХРАМА

Смештена у простору који формира профилисани камени лук и архитравна преда, ова фреска је знатно боље очувана од фреске „Св. Тројице“. На тамно-плавој површини, оивиченој црвеном бордуром са белим рубом, насликана је Богородица у виду погрсја, у фронталном ставу, са уздигнутим рукама. Одевена је у тамно-плаву хаљину и црвени мафориј. На глави има смеђе-црвену византијску калу, украшену белим шрафама. Руб мафорија декорисан је белим

бисерним зрнцима, а на раменима и глави налази се по један цветолики орнамент. Између рамена и лактова мафориј је украшен ресама које се завршавају цветоликим висуљкама. На прсима Богородице, у плавом срцоликом медаљону, приказано је попрсје малог Исуса Христа — ІГ ХГ ОѦН одевеног у смеђи хитон и химатион са црвеним бордурама. Десна Христова рука, која, вероватно, благосиља, уништена је, а лева је прекривена химатионом. Христов ореол је љубичасто-црвене боје, са уцртаним крстом, а Богородичин окер-жути. Оба су окерчена црвеним и белим рубом. Богородичина сигнатура заслужује посебну пажњу стога што открива податак да је данашња фреска, уствари, производ опсежног ретуша старије Богородичине и Христове представе. Наиме, поред позније сигнатуре М-Р ОЎ исписане крупним словима, видљива је старија сигнатура М-Р ОЎ исписана ситнијим и лепшим словним знацима. Ово упућује на закључак да је старија фреска „Богородице са Христом“ прсликана и тако добила данашњи изглед доста рустичне и небрижљиво рађене слике. Инкарнат је обрађен бледо-жутиим окером, а осенчена места прекривена тамно-црвеним тоновима. Грубо и нестретно драпирање одеће, додуше у складу са покретима, и широки потези сведени у контуре, које прате солидан цртеж, а којим нису изневерене пропорције, откривају мајстора сасвим скромних могућности, у чијем су рукопису потпуно ишчезли смисао и склоност ка уметничком уобличавању форме. Реч је, свакако, о сликару који није био у стању да следи упорно неговане поствизантијске традиције, већ је, спутан техничком и изражајном немоћи, доспео до грубе и хладне схематичности, која је сасвим изашла из оквира уметничког схватања слике. Задржавши још само иконографске ознаке, које се ослањају на традиционална искуства, он је у стилском погледу упао у авантуру неуке произвољности, која га је довела на руб занатске примитивности и немарне површности, где је потпуно изгубио сваку везу са својим претходницима, који су били још способни да прате одјеке старе уметности држећи се бар техничких проверених образаца.

Једном је већ речено да је ову фреску сликао непознати мајстор из краја XVII века.²³ Овом мишљењу могло би се додати да је ова зидна слика настала у то време као обнова старијег сликаног приказа Богородице са дететом, који је вероватно уследио истовремено када је сликана патронска фреска изнад спољног портала цркве — око 1635. године. Поставља се, међутим, питање прецизније атрибуције садашње Богородичне и Христове представе, односно ка-

да су оне настале и чијем кругу припада њихов мајстор? Чини се да на то питање није тешко одговорити када се има у виду присуство фресака у наосу храма оближњег манастира Никоље. Ови зидни украси су, као што се зна, настали 1697. године.²⁴ Њихова одавно већ уочена уметничка минорност и карактеристична колористичка затамљеност, која не чини склад са неспретним и примитивним цртежом, садржи доста елемената за паралелу са фрескама у тројичкој цркви. Битне црте никољских фресака имају много заједничког са фреском у Св. Тројици. Њихова основна својства, изражена у неуком и грубом схватању сликарског поступка поистовећеног са занатским искуством, врло су блиски одликама Богородичног и Христовог лика у Тројици. Искуоном познаваоцу сликарског наслеђа XVII века свакако неће измаћи из вида упадљива сличност ових двају творевина, што води ка могућности да су настале не само истовремено, већ и да су производ истог мајстора. Сасвим је, дакле, основано претпоставити да је један од аутора фресака у наосу никољске цркве на позив тројичких монаха доспео у манастир у подножју Овчара и извршио рестаурацију или, боље рећи, пресликао постојећу фреску, оставивши доказе о својој неукости и уметничкој немоћи.²⁵

*
* * *

Откако је истакнути руски научник старије генерације П. Покришкин у свом познатом и често цитираном делу објавио изврсне фотографске снимке благовештењског иконостаса и истакао да је приметио 1633. годину као време његовог сликања,²⁶ од тада је научни свет први пут сазнао за једно од најлепших српских иконописно-дуборезних дела из XVII века. Налазећи се у врло тешком стању, најважнији делови (крст са распећем, царске двери, деизисна плоча и др) пренети су у београдски Народни музеј, где се и данас чувају у знатно редуцираној количини.²⁷ Престоне иконе, које су својевремено заузимале место на овој дуборезом украшеној олтарској прегради,²⁸ данас се налазе у манастиру Благовештењу и манастиру Тројици. У Благовештењу се чувају престона икона „Богородица са Христом“, икона „Гостољубље Аврамово“ и следеће празничке иконе: „Крштење“, „Распеће“, „Вазнесење“, „Лазарево васкрсење“, „Сретeње“ и „Рођење Богородице“. У Св. Тројици још од пре последњег рата чувају се престоне иконе — „Богородица са Христом и пророцима“ и „Деизис са анђелима и апостолима“.

Иако је од увођења благовештењског иконостаса у историју уметности протекло близу 80 година, он до данас још није целовито обрађен.²⁹ Интересовање наших научника највише је испољавано у тренутку када је требало да поједини његови делови буду заступљени на изложбама српске средњовековне уметности или изложбама иконописа. Тада су обрађивани управо само они комади који су увршћивани међу експонате. Једини покушај сажетог приказа његове целине, укључујући делове из београдског Народног музеја, учињен је у оквиру монографског текста о манастиру Благовештењу,³⁰ чиме није остварен адекватан задатак с обзиром на његов значај и карактер рада. Промакле су и неке грешке, које су последица недостака у читању записа, извршеног од претходних истраживача. Испрпна обрада његових дуборезних својстава и особености у оквиру обухватне студије Мирјане Ђоровић — Љубинковић³¹ сасвим је обелоданила ову компоненту његових вредности, на основу које је увршћен међу значајнија дуборезна остварења XVII века.

Имајући у виду све досадашње недостатке и пропусте који су карактерисали досадашња научна интересовања према благовештењском иконостасу, сматрамо да је неопходно и примарно важно да се, уз добру документацију, појединачно објаве сви делови ове иконописне целине с обзиром да до сада то још није учињено у ваљаном и прихватљивом облику. На то нас је навела чињеница што на пример, једна од најзначајнијих икона, „Богородица са Христом“, на којој је оставио потпис зограф Митрофан, још није на задовољавајући начин публикована, услед чега су се вероватно и појавиле недоумице и извесна пометња кад је реч о њеном аутору и аутору читавог иконостаса. У овом прилогу ћемо, уз потпуну дескриптивну иконографску и стилску анализу, објавити све иконе овог иконостаса које се налазе у Благовештењу и Тројици, остварујући тако замисао да се у два наврата овај иконостас целовито обради и публикује са закључним разматрањима његових битних обележја и проблема атрибуције. Већ ћемо и у овој прилици да укажемо на неке неодрживости у погледу атрибуције и разлоге који су до њих довели.

Престона икона „Богородица са Христом“ (дим. 68,5 × 89 × 5,2 см).

Сликана је на троделној боровој (?) дасци, која је позади ојачана са два дужа и два краћа кушака од храстовог дрвета. Икона је без оквира, али је сликана површина удубљена за око 1 цм, тако да иступчени део, ширине од 4 — 4,5 см, чини природни оквир слике. Димензије сликане површине су, према томе, 58 × 79 см. Платно ретког

ткања подлепљено је само на спојевима даски. Сликани слој постављен је на темељ од гипса. На дводелној позадини — горе плава, а доле зелена — насликана је у допојасној представи Богородица, одевена у плаву хаљину, чији су оковратник и поруби рукава украшени тамно-окер траком. На глави јој је плава византијска капа са белим прафама. Одозго је мафориј тамно-окер боје, који је јако издрапиран. Драперије су исликане светлијим окером. Мафориј је оивичен широким рубом жуто-окер боје. На челу је златни орнамент у виду стилизоване звезде. Испод рамена, на порубу мафорија, налазе се златне ресе, које се завршавају тролисним висуљцима. У левом и десном горњем углу исписана је сигнатура $\overline{M-P} \Theta$ црвеним словима висине 5 см. На левој руци Богородица држи Исуса Христа, а десном руком показује на њега. Христова фигура је више од половине уништена. Очувана је сигнатура $\overline{IG} \overline{XC}$ са словима црвене боје висине 3 см. Исус Христос чија је горња половина, заједно са главом, скоро потпуно уништена, одевен је у плави хитон и окер-црвени химатион, чије су драперије изведене тамним окером и потезима златне боје. Десном руком благосиља, а у левој је, како се примећује, држао отворену књигу, чији се само обриси уочавају. Од ореола се примећује десна ивица, крај које се види део крака црвеног крста уцртаног у нимб. Иначе, ореол је био оивичен утиснутим тачкицама у два реда, који затварају облик круга. Богородичин ореол је испуњен златним листићима. Оивичен је, такође, са два реда утиснутих тачкица. Богородичино лице има основни тон од тамног окера. Обод лица, обрве, очни капци, нос и уста моделовани су тамним окером. Рожњаче очију исте су боје, а зенице су наглашене црним тачкицама. Усне и завршетак носа при дну акцентовани су цинобер црвеним тоном. Инкарнат је ружичаст. Осенчења су изведена зеленим тоновима, а дубље сенке потенциране су тамним окером. Сасвим светле површине третиране су намазима кречно беле. Лице Богородице је дугуљасто са издуженим вратом. Моделовано је са изразитом пластичношћу, која је посебно дошла до изражаја у третману врата. Сменом светлих и тамних партија врат је подељен у три дела. Мирно, монументално и хладно Богородичино лице, сувог и готово леденог израза, оставља утисак извесне архаичности. Знаљачка и брижљива обрада Богородичиног попрсја, са наглашеном сигурношћу у моделовању лица и руку, указује на искусног и способног мајстора чије је име забележено у приложничком запису. Он

је исписан поред Христа на зеленој позадини у 14 редова црвеном бојом. Слова су величине од 0,3 до 1 см. У целини је добро очуван и сасвим читљив:

† снѣ стѣе
 ѿ часне ѿконе
 писаше се трѣ-
 домъ ѿ вѣднелъ
 доуховника крѣ
 Никифора ермо-
 наха съ вратіами
 вѣ да ихъ порос-
 ти вѣ веки
 аминъ:
 вѣ ЗРЇ
 грѣшни
 Митрофанъ
 зѣграфъ

Овај запис који има велики научни значај, први је објавио Милисав Д. Протић, заслужни истраживач аматер,³² али са погрешно прочитаном годином. Он је, наиме, уместо словних знакова ЗРЇ, прочитао ЗРМГ, што не одговара стварном стању. Несумњиво је, дакле, да је икона сликана 1602, а не 1635. године — како је прочитао М. Д. Протић. Њен аутор је несумњиво зограф Митрофан.

Сјајни познавалац наше старе уметности, професор др Светозар Радојчић, сабирајући грађу за своје познато дело посвећено старим српским мајсторима, искористио је Протићево откриће и зографа Митрофана, поред низа других сликара, увео у науку као ново непознато име.³⁴ Приближно у исто време у београдском Народном музеју приређена је значајна изложба икона под називом „Пећко-дечанска иконописна школа XIV—XIX век“, којим поводом је објављен каталог у коме је аутор изложбе, Мирјана Ђоровић — Љубићковић, изнела своја запажања о стварању сликара Митрофана приписујући благовештењски иконостас у целини као његово дело.³⁵ Светозар Радојчић је отишао још даље тврдњом да је Митрофан, поред иконостаса, сликао и фреске у благовештењској цркви.³⁶ Мислећи да је своје сликарско образовање стекао у Хиландару, можда као директан ученик Георгија Митрофановића, учинило му се да би једна икона са представом св. ратника из 1681. године, која се чува у манастиру Хиландару, могла бити Митрофанов рад с обзиром да је

ово име убележено у приложнички запис. Да је М. Д. Протић тачно прочитао годину у којој је Митрофан сликао икону „Богородице са Христом“ у Благовештењу (1602), С. Радојчић би, вероватно, имао мање разлога да овом сликару припише благовештењске фреске из 1632. или 1635. године, а приписивање хиландарске иконе из 1681. године још мање би дошло у обзир.

Радојчићево мишљење о Митрофановом уделу у осликавању благовештењског храма, у доброј мери засновано на погрешно прочитаном запису, највише је имало утицаја да се у нашој науци скоро сасвим одомаћи поставка о томе да је овај сликар главни мајстор у иконописном стварању у овчарско-кабларским манастирима и да је водећи сликар у декорисању благовештењског храма, никољске припрате, па и цркве Св. Николе у Жежевици. Међутим, да би се нека питања у вези са Митрофановом делатношћу у Благовештењу боље разјаснила, морају се неке ствари рашичланити. Најпре се мора нагласити већ раније истакнута чињеница да је Митрофан икону на којој се потписао сликао 1602, а не 1635. године. Даље, Страшни суд на спољном западном зиду благовештењске цркве није сликан 1602. године, како су поједини истраживачи мислили,^{36а} већ свакако 1632, јер натпис изнад улазних врата у храм говори само о изградњи цркве 1602. године, а не и о њеном живописању,³⁷ како су неки наши историчари погрешно веровали.³⁸ Важно је, такође, истаћи да се Страшни суд у стилском погледу готово ни по чему не разликује од фресака у наосу храма. Кад је реч о благовештењском иконостасу, њега такође разнолико датују. Неки га везују за 1602. годину, а неки за 1635. или за раздобље између 1632. и 1635. године, што ваља разјаснити. Посебно је ово важно објаснити када се као аутор иконостаса спомиње Митрофан. Видели смо већ да је Митрофан забележио своје име на престоној икони коју је сликао 1602. године. У запису се дословце каже да је „ове свете и часне иконе...“ — значи више икона, сликао зограф Митрофан „трудом и усрдијем духовника кир Никифора јеромонаха са братијама“ — дакле средствима манастирског братства на челу са јеромонахом Никифором. Из овога недвосмислено произилази да је Митрофан у Благовештењу 1602. године, поред оне на којој је оставио свој потпис, сликао и друге иконе. Које су то иконе — поставља се питање — које су очигледно сликане одмах по завршетку изградње храма? Оне су највероватније биле намењене за најважније делове импровизованог иконостаса да би се црква, после завршетка изградње, могла осветити и увести у чин богослужења. Није, међутим, јасно зашто је протекло пуних

тридесет година да би се црква живописала. Вероватно је дошло до неке озбиљне кризе, услед које је наступила тако дуга пауза до коначног опремања храма — декорисања цркве фрескама 1632. и израде новог раскошног иконостаса 1635. године,³⁹ о чему најбоље сведочи изванредно лепо дуборезбарен и сликан крст са распећем, који се чува у Народном музеју у Београду. По нашем мишљењу, а судећи по особеним стилским својствима, потписана Митрофанова икона „Богородица са Христом“ је једино сачувано његово дело у манастиру Благовештењу и Народном музеју. Иконе настале 1635. године, заједно са крстом с распећем, не могу се доводити у везу са овим уметником. Исто тако, нема никаквог основа да се фреске благовештењске цркве приписују Митрофану, пошто се у стилском погледу сасвим разликују од његове иконе, а настале су пуних тридесет година откако је Митрофан боравио у Благовештењу сликајући иконе за иконостас који је одмах после градње цркве постављен да би се могла оспособити за богослужбене потребе.

Све иконе које су до сада очуване — и оне које се налазе у Београду и оне у Благовештењу и Тројици — чиниле су једну потпуно посебну иконописну целину, насталу 1635. године, у којој је дошао до изражаја висок степен дуборезне вештине, врло добро стручно обрађене.⁴⁰ Митрофанова потписана икона из 1602. године, међутим, рађена је на дасци без икаквих дуборезних захвата, што допушта могућност претпоставци да су и остале његове иконе, које се спомину у запису, такође сликане на подлози која није дуборезно третирана. Он је, по свему судећи, доспео у Благовештење са задатком да наслика, како смо истакли, најнеопходније — можда само престоње иконе без дуборезне обраде, које би послужиле до срећнијег времена — када би се стекли оптимални услови за израду репрезентативног сликаног и раскошно дуборезбареног иконостаса и фрескама декорисали унутрашњи зидови храма и његов спољни западни зид. Та времена су уследила тек после три деценије, када су између 1632. и 1635. године, „трудом и усердијем игумана кир Михаила и даскала Киријака с братијама и с хтитори светаго храма сего“,⁴¹ ангажоване све економске могућности, не само манастирског братства, већ и других приложника као што су златар Белан и терзија Обрад из Ужица,⁴² презвитер Миливоје⁴³ и други, чијим се средствима могао извести велики подухват осликавања храма фрескама и израде лепог сликаног и дуборезбареног иконостаса. Када је било завршено живописање храма, исписани су сви ктиторски и приложнички фреско-натписи: натпис на пиластру, који одваја наос од при-

прате на северном зиду и који говори о сликању фресака 1635. односно 1632. године,⁴⁴ натпис на спољном западном зиду, чије су сликање Страшног суда платили златар Белан и терзија Обрад од места Ужица,⁴⁵ и, што је врло важно — натпис на западном зиду изнад улазних врата, у коме се говори о грађењу храма 1602. године.⁴⁶ Ово смо утврдили на основу детаљне анализе свих натписа, облика словних знакова, њиховог дуктуса и свих елемената до последњих појединости, из чега смо извукли закључак да је све натписе о којима је реч исписала једна рука. При том смо, такође, установили да је иначе све сигнатуре и остале текстове на свим фрескама исписао један сликар. Нема, дакле, никакве сумње у то да је Страшни суд сликан истовремено са осталим фрескама у унутрашњости храма и да је дело истих мајстора, који су осликали зидове наоса и олтарског простора.

Сасвим је схватљиво да се може поставити питање: зашто је натпис о градњи цркве сачињен и исписан после тридесет година, односно због чега ово није учињено одмах по подизању цркве? Одговор на ово питање није лако ни једноставно дати. У покушају да до њега дођемо, опет се морамо вратити на недоумицу око проблема настанка паузе у извођењу осталих, поред грађевинских, радова на цркви.⁴⁷ Нешто се морало пресудно догодити — што је тако дуго одложило завршетак свих послова, а у првом реду осликавање храма. Сва је прилика да разлоге треба тражити у неком непредвиђеном догађају, који је вероватно везан за тадашње манастирско братство, а посебно за његовог игумана кир Никифора, чијим је трудом саграђена (или обновљена) црква и чијим је старањем зограф Митрофан насликао иконе, како се истиче у натпису на цркви и запису на престоној икони „Богородице са Христом“. Можда је завршетак целог подухвата онемогућила изненадна смрт агилног духовника или је нагло економско посртање било разлог неоствареном подвигу. Али, зашто није оставио писани белет о свом труду у градњи храма кад је већ то учинио поводом писања икона? Схватајући, можда, да је изградња и осликавање храма целовит посао и да тек после његове реализације ваља са поносом оставити писмени траг о интегралном подухвату — није то учинио или из оваквог уверења или што га је претекла изненадна смрт. Његови савременици и следбеници у братској заједници једино су знали праве разлоге. У сваком случају, постојали су јаки мотиви да се после три деценије забележи оно што ктитор за живота није учинио. Ако није у питању аманет, који је оставио својим наследницима — да му име убележе тек кад црква

буде живописана, онда ваља помишљати на свест потоњег игумана кир Михаила о заслугама свог претходника, који није пропустио прилику да их овековечи у посебном тексту, који је исписан истовремено кад и остали ктиторски и приложнички натписи — схватајући да никад није касно будуће нараштаје обавестити о племенитом и богоугодном делу свог вероватно духовног оца.

Своја запажања до којих смо дошли, кад је реч о благовештењском иконостасу и сликару Митрофану, могли би у најсаже-тијем виду да резимирамо овако. Митрофан никако не може да буде аутор врсно дуборезбареног и солидно сликаног иконостаса, који је као посебна целина настао 1635. године и својевремено добрим делом пренет у Беопрад.⁴⁸ Овај мајстор је сликао престолу икону „Богородице са Христом“, на којој је, поред свог потписа, оставио податак да је 1602. године сликао још неке иконе, од којих, осим потписане, ниједна није сачувана. Дуборезбарени благовештењски иконостас, по својим стилским одликама и обилним присуством богато дуборезбарених елемената и мотива, битно се разликује од Митрофанове престолне иконе — дела које указује на несумњиву способност и стваралачку зрелост свог аутора у чијем се сликарском схватању могу препознати хиландарски стилски утицаји. Ову значајну иконописну целину, која је вероватно заменила пређашње Митрофанове иконе, постављене 1602. године на олтарску претраду или их можда уврстила у свој састав, сликали су и резбарили за ово време врло добри мајстори, који су највероватније припадали кругу блиском уметничкој радионици чији су зографи сликали фреске у Благовештењу, Никољу и Жежевици. Као иконописци они несумњиво много дугују Лонтину — нашем најбољем сликару XVI века. Њихове дубље везе са атељеом који је, изгледа, уживао наклоност ученог и образованог патријарха Пајсија, треба посебно истраживати.

Овим се, ипак, не решава у потпуности питање делатности зографа Митрофана, о којем су неки помишљали да је највероватније отац истакнутаг уметника Георгија Митрофановића,⁴⁹ што најбољи познавалац овог сликара и писац монографске студије о њему, није прихватио.⁵⁰ Његов боравак у овчарско-кабларским манастирима могао би бити обележен ангажовањем у још неком сликарском, пре свега иконописном, послу. На жалост, ни једна икона, а да не говоримо о иконостасима из осталих манастира овчарско-кабларског круга из прве половине XVII века, није сачувана, па смо отуда лишени сваке могућности да о овоме нешто одређеније кажемо. Само једно до сада установљено његово дело, и то у знатној мери оште-

ћено, без обзира што нас уверава у неоспорне способности његовог аутора и што га стилска обележја сасвим одвајају од остале сликарске баштине манастира Благовештења, не допушта могућност за поузданија сазнања о пореклу Митрофановог сликарског образовања и припадности одређеној уметничкој радионици, иако се чини уверљивим и разложним мишљење професора Радојчића да његова стилска схватања носе извесне ознаке светогорског, односно хиландарског уметничког поимања. Када се у неким сасвим срећним и изненадним околностима уђе у траг још којем Митрофановом делу, моћи ће се са много више разлога и аргумената говорити о његовој уметничкој личности.

*
* * *

Изнете поставке о атрибуцији благовештењског иконостаса и гледиште које заступамо о сликару Митрофану још више нас обавезују на темељну обраду икона које су биле у саставу иконостасне целине манастира Благовештења, настале 1635. године. Полазећи од њихових ликовних вредности и значаја који су имале у оквиру некадашње целине, најпре ћемо се задржати на престоним иконама које се чувају у цркви манастира Св. Тројице под Овчаром.

Икона „Деизис са апостолима“ (дим. 68,3 × 92 × 3,9 см).

Икона има носач од тврдог — вероватно храстовог дрвета. Њен оквир чини рељефна трака ширине 5,7 см, која је са спољне и унутрашње стране оивичена тордираним ужетом. Трака је испуњена орнаментом у виду лозе са акантусовим стилизованим лишћем. Централно правоугаоно поље, које са леве и десне стране оивичавају стубићи у виду тордираног ужета са капителима, а на горњој страни двоструки посувраћени исламски лук, изнад кога је поље са осам полулоптастих испупчења, испуњено је представом Деизиса. Приказан је Исус Христос — $\text{I}\tilde{\text{C}}$ .. како седи на црнобер—златном, раскошно декорисаном, престољу. Лево је Богородица, а десно Св. Јован Претеча. Исус Христос седи на црнобер јастуку украшеном златним тракама, ослоњен на светло-плави наслон престола, такође декорисан обилном употребом злата. Десном руком благосиља, а левом придржава отворену књигу, на чијим се светло-жутим листовима чита црним словима исписан текст: Речъ Гѣ Изъ є /смь свѣт мнѣ /коде и помн /ѣ немать ахо/ дитѣвъ /тѣмъ нѣ и /мать съѣ /тѣ животны/.

Христове босе ноге постављене су на подножњик. Одевен је у тамно-црвени хитон, украшен стилизованим звездоликим орнаментима, и химатион мастиљаво-плаве боје. Драперија на хитону, на коме је у делу десног рамена видљив цинобер клавус, изведена је потезима тамно-окер и златне боје, а на химатиону златним и светло-плавим намазима. Овалног лица, са кратком кестењастом брадом, чије су власи означене танким потезима четкице, и густом косом, која у увојцима пада по раменима, Христ је приказан у фронталном ставу. Инкарнат Христовог лица је обрађен тамнијим окером. Обрве, нос, очни капци и уста моделовани су црним линијама, а науснице обојене црвено. Истакнути делови лица — чело, нос и јатодице—осветљени су румено-белим тоновима, чиме је постигнут знатан степен пластичности. Брижљива и зналачка обрада Христове главе и лица, руку, ногу и драперија указује на искусног и способног мајстора са изразитом склоношћу према колориту.

Лево од Христа је Богородица у доисподпојасној представи, која рукама указује на њега. Одевена је у тамно-окер хаљину и црвени мафориј са звездоликим златним орнаментима на глави и раменима и ресама под левим раменом. Мафориј је порубљен широком златном траком. Испод њега видљива је светло-плава византијска капа на глави.

Десно од Христа је Св. Јован Претеча у цинобер хитону и зелено-окер химатиону, који је приказан у истом ставу као и Богородица. Дуга локнава кестењаста коса пада му по раменима, прекривајући врат. Сигнатуре Богородице и Св. Јована су испрвене. У пољима лево и десно од површине, где је представљен Деизис, насликано је по шест апостола, а на површини изнад Деизиса — Исус Христос као Старац Данима са симболима јеванђељиста, арханђелом Михаилом и Гаврилом.

На левој страни одозго на доле апостоли се нижу овим редом. Св. Петар — Пет. у цинобер хитону и ружичасто-окер химатиону. Десном благосиља, а у левој држи полусмотан свитак са делимично видљивим исписаним текстом. Испод њега је свакако Св. Јован, чија је сигнатура уништена. У рукама држи затворено јеванђеље са златним корицама и црвеним листовима. Одевен је у цинобер хитон и зелени химатион. Са затвореним јеванђељем у рукама, у цинобер хитону и плаво-зеленом химатиону као трећи приказан је Св. Марко — Марко. Следећи апостол је вероватно Св. Андреј чија је сигнатура ишчезла. Старац дуге седе браде и косе

са одећом од цинобер хитона и зеленог химатиона, у рукама држи смотан свитак. Са истим реквизитом у рукама испод Св. Андреје је насликан вероватно Св. Вартоломеј, који је обучен у цинобер хитон и зелено-плави химатион. Последњи по реду је свакако Св. Тома, са истрвеном сипнатуром, у плавом хитону и заопрнут цинобер химатиону. У рукама држи смотан свитак.

Поље десно од Деизиса испуњено је одозго на доле попречјима апостола. Први је несумњиво Св. Павле, иако му је сипнатура потпуно уништена. Високог умног чела, у цинобер хитону и тамно-црвеном химатиону, у рукама држи затворено јеванђеље златних корица са украсима од драгог камења, као што је случај и код свих апостола који у рукама држе јеванђеље са склопљеним корицама. Испод њега је, по свему судећи, представа Св. Матеје, препознатљивог старачког лика, са густом седом брадом и косом, у чијим је рукама затворено јеванђеље. Одећу му сачињавају цинобер хитон и зелено-плави химатион. Приказан како десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље затворених корица, као трећи по реду је Св. Лука — Лука у цинобер хитону и тамно-зеленом химатиону. Испод њега је Св. Симон — Симон са одећом од цинобер хитона и тамно-зеленог химатиона. Десном благосиља, а у левој руци држи смотан свитак. Последња два апостола су Св. Јаков — . . . . њ и Св. Филип — . . . ипџ. Први у десној држи свитак, а леву дланом окренуо према посматрачу. Обучен је у тамно-плави хитон и цинобер химатион. У рукама другог, односно последњег, апостола је смотан свитак, а на себи има цинобер хитон и плаво-зелени химатион.

У горњем делу, у правоугаоном средњем пољу, оивиченом цинобер бордуром, на ромбоидном цинобер сегменту неба са златним зрацима и звездама, приказано је попрсје Исуса Христа као Старца Данима. Благосиљајући раширеним рукама, са дуптом седом косом и густом брадом, насликан је у фронталном ставу. Одевен је у зелени хитон, украшен црвеним и златним тачкицама, и окер-жути химатион, присут црвеним мрљама. У горњем левом углу насликан је симбол јеванђелисте Јована — $\tilde{\omega}$ у виду орла код кога је затворено јеванђеље, а у горњем десном — анђео као симбол јеванђелисте Матеја — $\mathcal{M}$ који је одевен у зелену хаљину и цинобер опрџач, са златно-зеленим крилима. У левој руци држи затворено јеванђеље, а десном показује на њега. Лево, крај арханђела Михаила, насликан је симбол апостола и јеванђелисте Луке — во који је попречно сипниран као Марко а десно уз арханђела Гаврила — симбол је-

ванђелисте Марка — лав који је такође погрешно сигниран као $\tilde{\Lambda}$. Оба симбола држе затворено јеванђеље.

Попрсје арханђела Михаила — $\tilde{M}$ представљено лево од Христа, предочава свечано одевеног младића са цинобер крилима, који носи плаву хаљину са широким златним оковратником, украшеним разнобојним драгим камењем. У десној руци држи скиптар, а у левој зелени дискос. Десно је арханђео Гаврило — $\tilde{G}$ у истоветном ставу и у допојасној представи. Одевен је у цинобер хаљину са златним оковратником испуњеним драгим камењем. Крила су му црвено-зелена. У десној руци држи скиптар, а у левој дискос зелено-плаве боје са иницијалима — $\tilde{IG} \tilde{XG}$.

Сви апостоли и остали светитељи сликани су на двобојној позадини: горе златној, а доле плавој. Њихова лица и одећа мање су брижљиво обрађени, али се, при том, показује сигурност и искуство. Карактеристична је обрада, односно моделација, лица: на окер основном тону црном се исцртавају контуре лица, очи, нос, уши, врат и шаке, а ружичасто-белим потезима се прекривају најосветљенији делови. Усне се акцентују црвеном. Ореоли су златни и оивичени утиснутим тачкицама. Живи и звучни колорит, нешто хладнијег тона, са обиљем у употреби цинобера, злата, плаве и зелене — говори о чињеници да је мајстор располагао са доста скупим бојама, чијим је оперисањем остварио племените и пријатне хармоније.

Поред несумњивих ликовних квалитета, ова икона добија на свом значају због чињенице што се на њој делимично очувао врло драгоцен запис. Он је на зеленој основи, крај Христових ногу, златним и црвеним словима исписан у шест редова. У приличној мери је оштећен, па је читљив оволико како следи:

† Оѣ писаніе естъ е чти . . . . . въ лѣтѣ. З. Р. М. Г.
и ѿкъпи и прѣзвитеръ Милвои ѿ села Гостиѣа. Да мѣ е
вѣчны помень дом . . . . . и ста обитѣль . . къ сій же
ѿкъпи и цкъ их сто . . . . . цркв . . Бг да га прости
амннѣ.

Запис је први уочио Милисав Д. Протић у време када је био нешто боље очуван. Његово читање одликује се извесним грешкама и произвољностима.⁵¹ Овај запис скрива изванредно важне податке, на основу којих се сазнаје да је икона сликана 1635. године и да ју је откупио неки презвитер Миливоје из Гостиља. На овом се податку с пуном оправданошћу ослања датовање благовештењског иконоста-са, у чијем су саставу, поред крста са распећем, царских двери, деи-

зисне плоче и других делова, биле и ове две престоне иконе, чији дуборезни украси чине јединство са дуборезом осталих делова иконостаса. Њих је својевремено П. Покришкин, када је посетио манастир Благовештење, нашао у саставу иконостасне целине. Разуме се, као што су крст са распећем и остале делове у београдском Народном музеју приписивали зографу Митрофану,⁵² чинили су ово и са престоним иконама из манастира Тројице и празничним иконама из Благовештења — једни без двоумљења, а други са извесном резервом. Ово је довело до тога да је у нашој науци, као што се зна, мање-више прихваћено мишљење да је Митрофан аутор иконостасне целине из Благовештења и да је он један од главних мајстора у осликавању фресака овог храма.

Било је много разлога да се ово мишљење провери, непосредним увидом у ова сачувана дела, њиховом подробном иконографском, стилском, палеографском и другом анализом, што смо и учинили испомажући се у дупотрајном поступку брижљиво и савесно прикупљеном документацијом. Дошли смо до већ раније изнесеног уверења да заиста не може бити речи о томе да је исти мајстор, у овом случају зограф Митрофан, сликао престону икону „Богородица са Христом“, на којој се 1602. потписао, и престоне иконе данас у манастиру Тројици, које су настале 1635. године, односно остале делове некадашње иконостасне целине манастира Благовештење из исте године. Да не бисмо понављали већ изнету аргументацију о овом уверењу, напоменимо, овог пута, још само чињеницу да, поред битних стилских разлика између благовештењске престоне иконе и свих осталих првенствено престоних икона из манастира Тројице, да су сви очувани текстови на њима, а посебно приложнички записи на Митрофановој икони и на престонској икони „Деизиса са апостолима“, о којој је овде реч, писани различитом руком. Ничег заједничког немају у облицима слова, начину њиховог исписивања и у другим појединостима. Чак и ако би смо узели као могућност да се код једног сликара за период од преко тридесет година (1602 — 1635) може битно да промени рукопис, не можемо никако да будемо сигурни да у том раздобљу могу настати толико озбиљне стилске промене у његовом сликању, да се готово ни један заједнички и препознатљиви елемент не може уочити на делима која омеђују то раздобље.

Икона „Богородица са Христом, анђелима и пророцима“ (дим. 67,5 × 91,5 × 3,3 см).

У дуборезном погледу икона се битно не разликује од претходне: на исти начин је обрађен њен оквир и средишње поље, у коме је престављена Богородица са малим Христом — као што је то учињено на икони „Деизис са апостолима“. Све дуборезне површине су покривене златним листићима, а спољна ивица оквира, ширине 1 см, обојена је црвено.

Централни сликани мотив сачињава Богородица, која седи на престолу, држећи у крилу Исуса Христа. Седећи на цинобер-ружичастом престолу, који је украшен златним шрафама и спиралним орнаментима, на седишту плаве боје, на коме је црвени јастук декорисан стилизованим златним орнаментима, одевена је у златну хаљину са црвено-златним порубима око врата и на рукавима. Отпунута је црвеним јако издрапираним мафоријем, чији је део око лица и врата оивичен златно-црвеном траком, а делови на челу и раменима украшени са по једним звездоликим стилизованим златним орнаментом, од којих се код оних на раменима запажају још само последњи трагови. Видљиви су, такође, обриси златних реса са висуљцима у пределу испод десног рамена. На ногама, ослоњеним на профилисани окер подножник, носи цинобер палуче. Ореол је утопљен у златну позадину. Оивичен је утиснутим тачкицама и украшен кружним и крстоликим орнаментима, изведеним утиснутим тачкицама. Сигнатура није очувана. Исус Христос, који седи на Богородичином крилу, десном благосиља, а у левој држи црвено-љубичасти смотан свитак. Одевен је у зелени хитон и окер црвени химатион, чије су драперије изведене златним потезима. Босих ногу и са ореолом оивиченим утиснутим тачкицама, Христ, као и Богородица, насликан је у фронталном ставу. Његово десно раме додирује десна Богородичина рука, а лево колена — лева.

Лево и десно од Богородице приказана су попреја двају анђела. Представљен иза наслона Богородичиног престола, леви анђео у зеленој хаљини са широким златним орнатом и са црвеним крилима, окренут је према Богородици указујући рукама на њено присуство. У истом ставу и покрету насликан је десни анђео, одевен у цинобер хаљину са златним орнатом, и са крилима тамно-окер боје. Ореоли су им утопљени у златну позадину и оивичени утиснутим тачкицама. Испуњени су крстоликим орнаментима, изведеним истом техником утискивања.

На пољу између дуборезног оквира и површине на којој је приказана Богородица са Христом и анђелима, насликани су 16 про-

рока и Исус Христос Емануил, који је представљен изнад Богородице, у средини између два пророка. Исус Христос — ІС ХС Емануил, у виду попрсја са раширеним рукама које благосиљају, насликан је у ромбоидном плавом сегменту, ослоњеном на црвено правоугаоно поље. Одевен је у цинобер хитон и окер жути химатион са златним наборима.

Лево од Христа је попрсје пророка Давида, који десном благосиља, а у левој руци држи свитак, на коме је читљив следећи текст: **Вьскрні / ги вь п / кой тво / тын / кувот / стн н-е.** Одевен је у цинобер хитон и зелени химатион. Десно од Христа је пророк Соломон, обучен у зелени хитон и цинобер химатион. Десном руком благосиља, а у левој држи свитак са текстом: **Прѣмѣ / добрѣ / / създа / себе / храмъ.** На левој страни, у вертикалном низу одозго на доле, насликано је у допојасној представи седам пророка, чије су сигнатуре, на жалост, уништене, па се не могу идентификовати. Први је млад и голобрад пророк у зеленом хитону и цинобер химатиону, који у рукама држи свитак на коме је следећи текст: **Прозор / ливоѣ / дарова / дха стго / юсіаго / кз.** Испод њега је дугокоси и седобради старац у цинобер хитону и тамнозеленом химатиону. У десној руци држи неки реквизит, а у левој свитак са текстом: **Путь те / видѣхъ / инсѣ / шрок / виче.** Следећи по реду је, такође, пророк старачког изгледа, одевен у цинобер хитон и зелено-плави химатион. У десној руци држи неки предмет, а у левој свитак на коме је читљив текст: **Видѣхъ / жьзѣ ѡкоде / не ѡні / гѡже прора / стѣ.** Четврти по реду је пророк средовечног изгледа са црвеном капицом на глави, у зеленом хитону и цинобер химатиону, са пламеним знамењем у рукама, испод којих је свитак испуњен текстом: **Изв вѣ / пниѣ / провахъ / дечло / векомъ / гндіѡр.** Наредни пророк, са зеленом башљижком на глави, у тамно-црвеном химатиону и светло-плавом хитону, у рукама држи свитак са текстом: **Вь сіаѣ/тѣсв'зда / ѡпакова / ѡ вьста / етѣчѣ / кѣѡісла.** Два задња пророка — први старац дуге седе косе и браде, у цинобер хитону и плаво-зеленом химатиону, са десном руком која благосиља и свитком у левој руци испуњеним текстом: **Рѣвиѣ / ипор / евноѣ / поги / вѣѣ / моѣмъ,** а други средњих година, у цинобер хитону и сиво-зеленом химатиону, са свитком у левој руци на коме је читљив текст: **Чен / ліакъ / ансею / седи / звезде / ѡко,** закључују низ пажљиво и скоро минуциозно сликањих и добро очуваних пророка на левој страни иконе.

На супротној страни такође се ниже ред у вертикалном редоследу од седам пророка. Најпре је приказан пророк бујне тамне

косе и браде који десном благосиља, а у левој руци држи свитак уништеног текста. Обучен је у зелени хитон и светло-зелени химатион. Испод њега је пророк у одећи од зеленог хитона и црнобер химатиона који десном благосиља, а у левој држи свитак са читљивим текстом: *џзъ вь / снѣки / дѣста / лѣст / вицъ/з.*

Следећи по реду је пророк кратке тамне косе и браде у црнобер хитону и тамно-црвеном химатиону са свитком у рукама чији текст гласи: *Синде / какоже / даждѣ / нарѣи / слово.*

Младеначког лика и витког врата је наредни пророк на чијем свитку пише: *џменѣ / оскѣ / свѣто / ри / ве / зрѣки / чѣчѣ / ки.* Носи зелен хитон и црнобер химатион. Пети по реду је пророк старачког лика са дутом густом седом косом и брадом у одећи од црнобер хитона и зеленог химатиона, са свитком који придржава левом руком а који испуњава читљив текст: *џзѣо / двѣри / прозва / тѣжѣ / затво / рѣнѣ.* Испод њега је старац сличног изгледа у црнобер хитону и светло-зеленом химатиону. Десном придржава хитон, а у левој држи свитак на коме пише: *џзѣт / прѣки / вѣже / нѣю / вѣк / цѣв / идѣ.* Седми и последњи по реду је пророк младалачког лика, који је одевен у црнобер хитон и тамно-плави химатион. У рукама држи свитак са текстом: *џзѣ вѣ / дѣ ср / ѣплѣ / пово / сѣдѣ / жнѣ / цѣ.*

Пророчки ореоли су оивичени утиснутим тачкицама и испуњени крстоликим орнаментима. Текстови на свитцима исписани су црним јасним словима на зеленој, црнобер и плавој основи. Моделирања лица, одеће и других делова фигура, као и инкарнат, изведени су на истоветан начин као и иконе „Деизиса са апостолима“. Широко регистар звучних и прозачних боја усклађених у занимљиве ритмове, тежња за пластичном обрадом ликова, брижљива сликарска обрада и педантно исписивање текстова — одлике су које смо могли да уочимо и на претходној икони.⁵⁴

Икона „Гостољубље Аврамово“ и шест празничних икона чине фонд дела која су улазила у састав иконостасне целине манастира Благовештење сликане 1635. године. Само неке од њих су објављене, али ни једна није предмет потпуне дескриптивне анализе иконографских и стилских својстава.

„Гостољубље Аврамово“ (65 × 27,5 × 4 см).

Стаа Тронца

Сликана површина је удубљена за око 0,8 см, тако да оквир иконе чини испупчење које је доле профилирано и у виду три полу-

круга, од којих је средњи највећи. Ова икона се налазила изнад једних двери на иконостасу. Приказана су три анђела, која, заједно са Аврамом и Саром, седе за елипсастом трпезом, чије су ивице прекривене белом тканином, украшеном зеленим, црвеним и плавим пругама. На трпези су приказани: две зделе, ибрик, три ножа, три јабуке и три роткве. Леви анђео, са окер-жутиим и златним крилима, у зеленом хитону и цинобер химатиону, седи на четвороножној столици украшеној златним графама. Приказан је у тренутку када десном руком посеже да узме јабуку, а левом шаком прихвата рукав десне руке. До њега је Аврам као дугобради и дугокоси старац, одевен у цинобер хитон и љубичасти химатион. У левој руци држи чашу, а десном додирује ибрик. Средњи анђео, нешто повијене главе у лево, десном благосиља, а у левој држи смотан свитак. Са мрко-златним крилима, на себи има кармин-црвени хитон и плави химатион. Између њега и десног анђела је Сара у цинобер мафорију, који јој прекрива шаке у којима држи зделу са поклопцем. Десни анђео са окер-златним крилима, цинобер хитону и зеленом химатиону, седи на сличној столици као и леви анђео, држећи у левој руци смотан свитак, а десном узимајући јабуку са трпезе. Сви анђели у коси имају белу траку, а ноге су им ослоњене на правоугаоне подножнике. Сигнатура је исписана црвеним словима. Икона је сликана на двобојној позадини: горе златној, а доле зеленој. Инкарнати су руменкасти, са окер сенкама, а најосветљенија места су прекривена намазима беле. Драперије на одећи су врло брижљиво третиране, а сликарска обрада лица и руку импонује сигурношћу и искуством. Ореоли су златни и оивчени утиснутим тачкицама. У анђеоским ореолима уцртани су црвени крстови. Колористичка хармонија, живост и свежина употребљених боја — битне су одлике овог занимљивог дела.⁵⁵

Све празничне иконе сликане су на једноделној храстовој дасци приближно једнаких димензија и имају истоветну дуборезну обраду. Сцене су представљене на површини коју оивчава посувраћени исламски лук, који, уствари, затвара правоугаону аркадно поље удубљено за око 0,5 см. Троугласта поља на спољној страни лука, оивчена испупчењима што затварају на торњој страни правоугаони оквир иконе, као и сами лукови, прекривени су златним листићима.

Крштење Христово (27,5 × 37 × 3 см.)

Крштење Хво

Средишњи део сцене заузима представа реке Јордана са стеновитим терасастим обалама и заталасаним речним током. У реци је стојећа фигура Исуса Христа $\text{I}\bar{\text{C}} \text{X}\bar{\text{C}}$ са перизомом окер боје око бедара. Десном руком благосиљајући, стоји на правоугаоном подножнику око којег су персонификација Јордана у виду човеколике представе и рибе. У горњем делу између два стеновита стилизована брега, из сегмента неба се спушта крстолика зрака са представом голуба, која скоро додирује Христов златни ореол испуњен црвеним крстом. На десној обали је Св. Јован Крститељ у плавој хаљини од камиље коже и зеленом огртачу. Десном додирује Христову главу. На левој обали приказана су три анђела, од којих онај у првом плану, одевен у зелену хаљину и цинобер огртач, у рукама држи цинобер тканину. Има окер-златна крила. Други анђеоло, чија је фигура само делимично видљива, обучен је у светло-љубичасту хаљину и зелени огртач, са крилима од тамног окера. Трећем анђелу је видљива само глава. Позадина је златна.⁵⁶

Распеће Христово (28 X 37 X 3 см.)

Распетие Хво

У централном делу насликан је крст тамно-црвене боје, на коме је распет Исус Христос $\text{I}\bar{\text{C}} \text{X}\bar{\text{C}}$. Са окер-жутом перизомом око бедара, са благо повијеном главом у лево, Христ је ексерима прикован за крст, из чијих рана на рукама и ногама тече крв. Под крстом је голгота у виду мртвачке главе. Лево од распетог Христа је Богородица са прекрштеним рукама на прсима, у зеленој хаљини и тамно-црвеном мафорију, украшеном стилизованим златним звездицама. Иза ње је Марија Магдалена у светло-љубичастој хаљини и тамно-зеленом мафорију, а између њих је Марија Клеопова, од које се види део ореола и цинобер мафорија. Десно од Христа је Св. Јован Богослов у цинобер хитону и зеленом химатиону. Лице је наслоњено на шаку десне руке, а левом придржава део свог химатиона. Иза њега је војник Лонтин у цинобер и окер униформи, са плавим штитом и окер чизмама. У позадини је архитектура светло-црвеног зида са полукружним отворима, кружним и спиралним орнаментима.⁵⁷

Вазнесење Господње (27,5 X 37,5 X 3 см.)

Възнесіе Гсднѣ

У горњем делу је приказан Исус Христос $\text{I}\bar{\text{C}} \text{X}\bar{\text{C}}$ у кружном медаљону који држе афронтрана летећа анђела. У седећем ставу,

одевен у ружичасти хитон и смеђе-црвени химатион, Исус Христос обема рукама благосиља. Леви анђео је у цинобер хитону и зеленом химатиону са црвено-златним крилима, а десни у плавом хитону и цинобер химатиону са окер-златним крилима. У средини доњег дела сцене насликана је Богородица, која је одевена у плаву хаљину и тамно-црвени мафориј са стилизованим златним звездицама на глави и раменима. Десном показује према групи апостола, а длан леве руке окренут је према посматрачу. Лево од Богородице је анђео у ружичастој и светло-црвеној одећи, а десно други истоветно обучен. Оба десном руком благосиљају. Поред једног и другог анђела је по шест апостола, одевених у разнобојне одежде, са гестовима и покретима који изражавају узнемирење. Од свих дванаест анђела у целини је видљиво само четири.⁵⁸

Васкрсење Лазарево (27,5 × 38 × 3 см.)

... εϥ ... ιε Λαζαρε ...

У предњем плану приказан је Исус Христос ΙΙΣ ΧΘ у тамно-црвеном хитону и плавом химатиону како десном руком благосиља. Иза њега је дванаест апостола, од којих је три видљиво у целини. Одевени су у црвене и зелене хитоне и љубичасте, окер-жуте и зелене химатионе. Осталим апостолима насликане су само главе. Пред Христом су две сестре Лазареве, од којих је једна ничице пала додирујући лицем Христову ногу, а друга у клечећем ставу. Прва је обучена у црвену, а друга у зелену одећу. Позади њих је усправљено Лазарево тело, обавијено окер-жутиим платном. Један дечак у црвеном одмотава повој са васкрслог Лазаревог тела, а други, у зеленој одећи, држи поклопац од ковчега. У другом плану, између два стеновита љубичаста и ружичаста брда, из једне зграде приказан посматра група људи, одевених црвеним и зеленим одећама.⁵⁹

Сретење (27 × 37,5 × 3 см.)

Сρετ'єн ...

На десном јако оштећеном делу иконе насликан је свештеник Симеон у светло-љубичастој и зеленој одежди како држи малог Исуса Христа ΙΙΣ ΧΘ одевеног у жути хитон и смеђи химатион, који десном руком благосиља, а у левој држи затворену књигу. Према њима приступа Богородица ΜΡ ΘΥ у плавој хаљини и тамно-

-црвеном мафорију, који прекрива према Христу испружене руке. Позади Богородице је пророчица Ана у зеленој хаљини и цинобер мафорију, која у левој руци држи свитак са текстом: *Видица въ нво и землю втврды.* Позади је Јосиф, озбиљног и достојанственог израза, одевен у зелену хаљину и ружичасти огртач. У рукама држи два голуба — жртву очишћења. Простор у позадини испуњава тробродна базилика, у којој се вероватно одиграо овај догађај, затим киворион — слика унутрашњости истог објекта — и, најзад, иза Јосифа, представа раскошног престола, који, такође, означава део ентеријера где се ова сцена одиграла.⁶⁰

Рођење Богородице (27,5 × 37,5 × 3 см.)

... ждство Ђце

У левом доњем делу приказана је Ана, у цинобер мафорију и плавој хаљини, како лежи на тамно-црвеној постели са лицем ослоњеним на длан леве руке. Десно од ње су три жене иза стола на коме су постављени реквизити, припремљени за понуде породици. Прва жена у плавој хаљини приноси Ани чашу са текућином, а остале две, у црвеним, зеленим и љубичастим одећама, стоје спремно да је понуде са другим даровима. У десном доњем углу мала Богородица *М-Р ЂУ*, у пеленама, лежи у колевци. Изнад трију жена је Јоаким, у цинобер хитону и љубичастом химатиону, са испруженим рукама према Ани. Њему се у лету приближава анђео у црвеној доњој и златно-жутој горњој хаљини, који га десном руком благосиља. Иза Ане на балкону зграде стоје две личности, које заргљене посматрају призор. Позађе сцене затвара архитектура двају објеката: једнобродне зграде ружичастих фасада и плавог крова и зграде плавих зидова са црвеним кровом.⁶¹

Све празничне иконе карактеришу истоветна ликовна обележја. Динамичан, помало наиван, цртеж са местимичним неспретностима, усклађен је са живим и звонким колоритом. Нешто немарнија моделација и мање брижљива али вешта рутинска обрада инкарната на лицима светитеља, чије су главе мало увећане,⁶² не умањују утисак о ликовној свежини и спонтаности с којом је мајстор поуздано остварио усклађену целину. Његов поступак на свим иконама спровођен је доследно: инкарнат је руменкасто-окер са тамнијим сенкама и белим осветљењима, што све указује на пластичност у изразу, који је доминантан у укупном сликарском третману.

Све уочљиве стилске одлике ових икона, сликаних на двобојној позадини (горе злато, доле зелена), повезују их са битним

ликовним својствима која садрже престоне иконе у манастиру Св. Тројице. Сликао их је несумњиво исти мајстор 1635. године, када је, изводећи велики подухват резања и сликања благовештењског иконостаса, испољавао извесне осцилације у усредсређености и када је, са мање или више надахнућа, могао да достигне различит ступањ сликарске вештине, али и да, упркос томе, оствари једну лепу и значајну уметничку целину, која чини разноврснијом српску иконописну баштину XVII века.

Прилика је да се, и овог пута, истакне чињеница да је престоним иконама у манастиру Тројици стилски и иконографски веома блиска деизисна плоча чији се један део чува у Народном музеју у Чачку, својевремено пренета из сеоске цркве у Миоковцима код Чачка.⁶³ Није познато одакле и како је овај део негдашњег иконостаса доспео у Миоковце, у цркву која је настала у новије доба. Има много основа за веровање да је ова деизисна плоча заузимала место на неком од иконостаса у једном од овчарско-кабларских манастира. Настала је вероватно истовремено када и иконостас у Благовештењу, а по свему судећи дело је истог мајстора. Ово указује на могућност да је непознати мајстор, бавећи се у манастиру Благовештењу, где је резао и сликао иконостас, добио још неке нарудбине манастирских братстава у овчарско-кабларској клисури и друге клијентеле у околини, због чега се овде задржао дуже времена. Шта је још сликао сем деизисног чина из чачанског Народног музеја, за сада остаје непознато. Да је било који иконостас или његов део сачуван из манастира под Овчаром и Кабларом или околних цркава (црква Св. Николе у Жежевици, црква Св. Благовести у Трнави) из времена када је настао иконостас у Благовештењу или приближно из тог раздобља, можда би било могуће да се препозна још које дело овог способног мајстора чиме би се бар унеколико сагледао његов опус несумњиво значајан за стицање представе, не само о његовом стваралаштву, већ и српске иконописне делатности у првој половини XVII века.*

НАПОМЕНЕ

1. О стању истражености ових споменика вид. Р. Станић, Иконостас цркве манастира Сретење на Овчару, Зборник радова Народног музеја, XI (Чачак, 1981), 31 — 33, 46 — 48.

2. В. Петковић, Српски споменици XVI — XVIII века, Старинар, н. ред, VI (1911), (Београд, 1914), 165 — 193; исти, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд, 1950, 27 — 29, 222 — 225; С. Радојчић, Мајстори старог српског сликарства, Београд, 1955, 89 — 91; С. Душанић — Р. Николић, Овчарско-кабларски манастири, „Туристичка штампа“ Београд, 1963; Р. Станић, Благовештење под Кабларом, Градац, 1 — 2, (Чачак, 1963), 35 — 44 и 48 — 59; Д. Ранковић, Манастир Никоље у Овчарско-кабларској клисури, Градац, 2 (Чачак, 1964), 32 — 56; иста, Графички извори зидног сликарства у наосу цркве манастира Никоље под Кабларом, Зборник радова Народног музеја, I, (Чачак, 1969), 55 — 61.

3. П. Покршкинъ, Православная церковная архитектура XII — XVIII стол. въ нынѣшнемъ Герцогствѣ, С. Петербург, 1906, 45 — 46, т. XLIII, XLIV и XLV; С. Радојчић, нав. дело, 89 — 91; М. Ђоровић—Љубинковић, Пећко-дечанска иконописна школа XIV — XIX век, Београд, 1955, 12 — 14; иста, Средњовековни дуборез у источним областима Југославије, Београд, 1965, 90, 103 — 105; В. Ј. Ђурић, Иконе из Југославије, Београд, 1961, 63; С. Душанић — Р. Николић, нав. дело; М. Шаkota, Ризнице манастира у Србији, Београд, 1966, 28 — 29; Д. Милошевић, Сликарство у средњовековној Србији од 12. до средине 18. века, Београд, 1974, 36 — 37; иста, Уметност у средњовековној Србији од 12. до 17. века, Београд, 1980, 23, 37 — 38.

4. F. Kanitz, Serbien, Historisch-technographische heisstudien aus den Jahren 1859 — 1868, Leipzig, 1868, 150 — 158; G. Millet, L'ancien art serbe, Les eglises, Paris, 1919, 27 — 29; П. Покршкинъ, нав. дело, 43 — 46, прт. 8, 9 и 10; М. Валтровић, Говор којим је отворен четврти излог снимака архитектоних, живописних и скулптурних 1. маја 1877, Гласник Српског ученог друштва XLVI (Београд, 1878), 246 — 253; исти, Старе српске црквене грађевине, Српске илустроване новине, Нови Сад, 2. август 1881, 26; Ђ. Бошковић, Средњовековна уметност у Србији и Македонији, Београд, 1948, 18 — 20; Ђ. Бошковић и други, Споменици културе у Овчарско-кабларској клисури и њеној најближој околини, Старинар, н. с. I (Београд, 1950) 91 — 108; М. Чанак — Медић, Благовештење под Кабларом, Саопштења, IX (Београд, 1970) 199 — 221; иста, Манастир Тројица под Овчаром, Рашка баштина, 1, (Краљево, 1975) 81 — 94.

5. Д. Ранковић, Овчарско-кабларско четворојеванђеље из збирке проф. Алексе Ивића, Зборник за ликовне уметности, 1, (Нови Сад, 1965), 107 — 115; Д. С. Поповић, Преписивачка делатност Овчарско-кабларских манастира, Зборник радова Народног музеја, VII, (Чачак, 1976), 81 — 92.

6. Научни руководилац овог пројекта је др Гојко Суботић, виши научни сарадник Византолошког института САНУ из Београда. Реализатори су Р. Станић и З. Ивковић, историчари уметности са сарадницима.

7. С. Душанић — Р. Николић, нав. дело, 65 — 68.

8. Ђ. Бошковић и други, нав. дело, 102; З. Кајмаковић, Георгије Митрофановић, Сарајево, 1977, 29.

9. Приликом реализације пројекта за конзерваторско-рестаураторске радове, чији је аутор арх. Милка Чанак — Медић, а којом је руководила арх. Марија Домазет, обављена су археолошка архитектонска и ликовна истраживања цркве, у којима су учествовали Душанка Ранковић — Вучићевић и Часлав Јордовић. Истраживања и њихове резултате стално је пратио аутор овог прилога. Уп. М. Домазет, Црква Св. Тројице под Овчаром, Рашка баштина, 2, (Краљево, 1980), 357 — 359.

10. По мишљењу М. Чанак — Медић, црква је саграђена између шесте деценије XVI и друге деценије XVII века. Уп. М. Чанак — Медић, Манастир Тројица под Овчаром, Рашка баштина, 1, 92.

ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ СЛИКАРСКЕ ДЕЛАТНОСТИ У ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКИМ
МАНАСТИРИМА

11. Данас нема никаквог трага од првобитног тројичког иконостаса. Страдао је или у неком пожару, или је приликом постављања новог иконостаса 1868. године као дотрајао уклоњен да би му се заувек изгубио сваки траг. На место овог иконостаса из 1868, који је сликао Никола М. Марковић и који је 1900. године пренет у манастир Благовештење, где се и данас демонтиран налази, постављена је импровизирана олтарска преграда, на коју су, пред други светски рат, монтиране, између осталих, и престоње иконе из манастира Благовештења, сликане 1635. године. Уп. С. Душанић — Р. Николић, нав. дело, 27.
12. В. Ђоровић, Манастир Житомислић, Старинар, трећа серија, X—XI, (1935), (Београд, 1936), 8.
13. Радећи у то време у мостарском Заводу за заштиту споменика културе, потписник овог рада, у сарадњи са колегом Анђелком Зелеником, извео је истраживања житомислићке цркве, којом приликом је открио патронску фреску Благовести. Исходи ових истраживања нису дубликовани. О овоме вид. З. Кајмаковић, Зидно сликарство у Босни и Херцеговини, Сарајево, 1971, 226 — 237.
14. З. Кајмаковић, Георгије Митрофановић, 29.
15. Д. Милошевић, Сликарство у средњовековној Србији од 12. до средине 18. века, 37, сл. 49; иста, Уметност у средњовековној Србији од 12. до 17. века, 38.
16. С. Радојчић, Мајстори старог српског сликарства, 89.
17. М. Д. Протић, Драгачево и његови славни синови, Ниш, 1940, 26.
18. В. Петковић, Српски споменици XVI — XVIII века, 175
19. В. Петковић, нав. дело, 184.
20. В. Петковић, нав. дело, 192.
21. С. Петковић, Пећка патријаршија, Београд, 1982, 15.
22. Р. Станић, Зидно сликарство у околини Студенице, Саопштења, XV, (у штампи).
23. С. Душанић — Р. Николић, нав. дело, 68.
24. В. Петковић, нав. дело, 185. Опширније вид. Д. Ранковић, Манастир Никоље у Овчарско-кабларској клисури, Градац, 2, (Чачак, 1964), 32 — 56; иста, Графички извори зидног сликарства у наосу цркве манастира Никоље под Кабларом, Зборник радова Народног музеја, I, (Чачак, 1969), 55 — 61.
25. На порталу приправе угребан је извештај број записа, од којих су читљиви: 1. 1775. м.. 2. Дето 1818 неромонахъ Писифѡ: 3. њромонахъ Леонтіе ФѢПЗ (1787.) На порталу цркве (наос) читљива је година хЗРЗЗ (1655). Нисмо, међутим, учили записе из 1615/16. и из 1646/47. године, које је објавио В. Петковић, Старице, записи, натписи и листине, Београд, Народни музеј, 1923, 35.
26. П Покѡшкѡ нав. дело, стр. 45 — 46, т. XLIII, XLIV и XLV.
27. Р. Станић, Благовештење под Кабларом, 54.
28. М. Ђоровић — Љубинковић, Средњовековни дуборез у источним областима Југославије, 103 — 105.
29. На жалост, неки његови делови, који су својевремено пренети у београдски Народни музеј, нестали су. Реч је о царским дверима, горњим дверима и подножју крста са Распећем, који су изгорели у пожару. Уп. М. Ђоровић — Љубинковић, нав. дело, 104.
30. Р. Станић, нав. дело, 54 — 58.
31. М. Ђоровић — Љубинковић, нав. дело, 103 — 105.
32. М. Д. Протић, нав. дело, 26.
33. С. Душанић — Р. Николић, нав. дело, 24, тачно су прочитали овај запис и донели га у савременој ћириличној транскрипцији.
34. С. Радојчић, Мајстори старог српског сликарства, 89 — 91.
35. М. Ђоровић — Љубинковић, Пећко-дечанска иконописна школа, 12 — 12.
36. С. Радојчић, нав. дело, 89 — 91.

36a. Ђ. Бонковић и други, нав. дело, 102. Мирјана Шакота је сасвим добро уочила разлику између потписане Митрофанове иконе и осталих икона у Благовештењу. Уп. нав. дело, 28.

37. В. Петковић, нав. дело, 175.

38. Натпис који говори искључиво о живописању цркве манастира Благовештење налази се на западној страни северног пиластра што раздваја наос од припрате. Он, додуше, садржи две године (1635. и 1632) означене као време настанка фресака. Прва година — 1635. наведена је по рачунању од стварања света, а друга — 1632. од Христовог рођења. Ово неслагање година произашло је, изгледа, из грешке у њиховом бележењу, односно рачунању. Уп. В. Петковић, нав. дело, 175. Тешко је рећи ко је у праву: да ли они који 1632. годину узимају као поузданију за датовање фресака (С. Душанић — Р. Николић, нав. дело, 19) или они који узимају да је живопис настао између 1632. и 1635. године (Р. Станић, нав. дело, 49 — 51).

39. Да је нови иконостас сликан 1635. године, сведочи, како ћемо видети, запис на престоној икони „Богородица са Христом, анђелима и пророцима”.

П. Покршиќић, нав. дело, 45, наводи да је видео запис са годином 1633. коју сматра годином настанка иконостаса. Нико, сем овог руског научника, није уочио тај запис. Вероватно је страдао у време када је пренети иконостас у Народном музеју у Београду претрпео велика оштећења. Мада је овај документ уништен, мислимо да се с правом може сумњати у његово тачно читање. Претпостављамо, наиме, да је била у питању година 1635. која је прочитана као 1633.

40. М. Ђоровић — Љубинковић, Средњовековни дуборез у источним областима Југославије, 103 — 105.

41. В. Петковић, нав. дело 175. У четвртном реду овог натписа избрисана су имена још неких ктиторa који су првобитно били забележени. Има се утисак да је ово брисање намерно извршено и то убрзо после исписивања натписа.

42. В. Петковић, нав. дело, 175.

43. М. Д. Протић, нав. дело, 26. Аутор је погрешно прочитао име Миливој као Јанко.

44. В. Петковић, нав. дело, 175. Натпис је објављен са неколико незнатних грешака.

45. В. Петковић, нав. дело, 175.

46. В. Петковић, нав. дело, 175. Овај натпис В. Петковић није успео да потпуно прочита. Учинили су то С. Душанић — Р. Николић, нав. дело, 17 — 18.

47. Има извесног основа за веровање да је благовештењска црква 1602. године обновљена, а не наново саграђена. У прилог ове поставке, на коју помишља извесан број истраживача, иду, изгледа, и резултати минималних археолошких ископавања које су извели археолог Милена Икониновић и историчар уметности Душанка Ранковић. Ови исходи нису публиковани.

48. Делове овог иконостаса, који су око 1908. године пренети у Народни музеј у Београду, детаљно је описао Владимир Петковић, тадашњи кустос. Опис се налази у једној од књига музејског инвентара.

49. С. Душанић — Р. Николић, нав. дело, 26.

50. З. Кајмаковић, Георгије Митрофановић, 29.

51. М. Д. Протић, нав. дело, 26. Поред наведене грешке у читању имена презвитера који је икону откупио, поткрале су се још неке грешке, које, ипак, битно не мењају смисао натписа.

52. М. Ђоровић — Љубинковић, Пећко-дечанска иконописна школа, 13; иста, Средњовековни дуборез у источним областима Југославије, 104; С. Радојчић, нав. дело, 89.

53. О овој и другој престоној икони у манастиру Тројници већ постоји мала литература: М. Д. Протић, нав. дело, 26 — 27 (овде су по први пут објављене репродукције обе иконе); М. Ђоровић — Љубинковић, Пећко-дечанска иконописна школа, 13; С. Радојчић, нав. дело, 89; Р. Љубинковић, Мајстори старог српског сликарства — поводом књиге проф. С. Радојчића, Наше старине, IV, (Сарајево, 1957), 197, 198; В. Ј. Ђурић, Иконе из Југославије, 63; С. Душанић — Р. Николић, нав. дело, 67; Р. Станић, нав. дело, 56 — 57; М. Шакота, нав.

ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ СЛИКАРСКЕ ДЕЛАТНОСТИ У ОВЧАРСКО-КАВЛАРСКИМ
МАНАСТИРИМА

дело, 28 — 29; Д. Милошевић, Сликаство у средњовековној Србији од 12. до 18. века, 36 — 37; З. Кајмаковић, Георгије Митрофановић, 26, 29; Р. Станић, Непознате иконе у југозападној Србији, Зборник за ликовне уметности, 11, (Нови Сад, 1975), 263 — 265; Д. Милошевић, Уметност у средњовековној Србији од 12. до 18. века, 38, сл. 71.

54. Види напомену 53.

55. Икона је објављена у: С. Душанић — Р. Николић, нав. дело, сл. 24; Д. Милошевић, Сликаство у средњовековној Србији, 37, сл. 49; иста, Уметност у средњовековној Србији, 38.

56. Д. Милошевић, нав. дело, 38, сл. 73.

57. Репродукција ове иконе објављена је у другом прештампаном издању С. Душанић — Р. Николић, Овчарско-кавларски манастири, Овчар Бања, 1978, 15.

58. Икона до сада није објављена.

59. Икона се овде први пут објављује.

60. Репродукција код С. Душанић — Р. Николић, нав. дело, 23.

61. Репродукција је објављена у С. Душанић — Р. Николић, нав. дело, 23.

62. За благовештењске празничне иконе С. Радојчић, нав. дело, 89 — 90 каже: „Њихов стил јако подсећа на иконе истог скоро минијатурног формата, из раног XVI века; велике главе изразитих црта, мала тела, веома живахни гестови у крајњој линији упућују на минијатуре Минхенског псалтира“. Врло добро запажање овог нашег угледног znalца старе српске уметности сасвим одговара карактеру ових слика.

63. Р. Станић, Непознате иконе у југозападној Србији, Зборник за ликовне уметности, 11, (Нови Сад, 1975) 263 — 265, сл. 9, 10 и 11.

* Посебну захвалност дугујем колегиници Ружици Тасић, која ми је уступила беспрекорне фотографије благовештењских икона на објављивање, чији је аутор Душан Тасић.

CONTRIBUTION A L'ETUDE DE LA PEINTURE DANS LES MONASTERES D'OVČAR ET DE KABLAR

Quoique l'intérêt scientifique consacré aux divers stratas des oeuvres picturales des monastères d'Ovčar et de Kablar s'étende déjà, avec certaines interruptions, sur plus de 150 ans, cet ensemble unique en Serbie d'édifices sacraux et culturels garde encore bien des questions mal élucidées. Certains résultats des recherches effectuées jusqu'à présent, en majorité peu précises, ne sont pas en accord avec l'importance de ces monuments et certains postulats scientifiques sont devenus inadmissibles, en particulier après les recherches méthodiques modernes effectuées dans le cadre d'un programme scientifique financé par la Communauté scientifique fondamentale de la région de Kraljevo.

Le présent article étudie certains aspects de l'activité picturale dans les monastères d'Ovčar et de Kablar. On traite d'abord de la question de savoir si le monastère de la Trinité avait été orné, dans le temps, de fresques et ce que celles de l'intérieur sont devenues — si toutefois elles avaient existé. Lorsque les travaux de conservation de cette église organisés par l'Institut de conservation des monuments culturels de Kraljevo étaient en train, l'on entreprit, en plus des recherches archéologiques et architecturales, l'examen des surfaces intérieures des murs pour voir s'ils avaient été couverts de fresques et ce qui en était resté. Toutefois ces recherches n'ont découvert aucun vestige de peinture murale ce, qui était assez étonnant, vu qu'on s'y attendait, étant donné la valeur architecturale de l'église, qui, dans la plupart des cas était accompagnée de l'aménagement artistique de l'espace intérieur. L'auteur explique l'absence de peinture murale de deux façons. Il est possible que l'église n'avait pas été orné en entier de fresques pour des raisons péremptoires mais qui nous sont restées inconnues, ou encore que la peinture murale ait été détruite systématiquement lors d'une reconstruction de grande envergure dont nous ne savons rien, mais dont l'exemple nous est donné par d'autres monuments de la même époque (par ex. le monastère de Žitomisljić en Hrzégovine). La question restera en suspens tant qu'on n'aura pas enlevé tout le crépi des murs de l'intérieur sous lequel il est possible que des vestiges des anciennés fresques soient retrouvés.

L'actuelle fresque patronale de la Trinité qui se trouve dans la lunette au-dessus du portail qui donne dans le narthes est décrite en détail dans l'article et l'auteur émet l'opinion qu'elle date probablement des environs de 1635, année de la peinture de l'iconostase du monastère de l'Annonciation, à cause des similitudes de style et d'iconographie qu'on y trouve avec certaines icônes de cette iconostase. Si les murs de l'église avaient été jadis ornés de fresques, la fresque de la Trinité pourrait être la seule partie restante de ce grand ensemble artistique, détruit à jamais. Une autre fresque représentant la Vierge à l'Enfant qui se trouve dans la lunette au-dessus du portail du mur occidental du naos, est aussi décrite en détail et analysée au point de vue du style et de l'iconographie. Cette fresque est une copie d'une fresque plus ancienne avec le même sujet, qui, peut-être était contemporaine de la fresque patronale. Cette copie, ou plutôt cette réplique assez libre a été effectuée vers la fin du XVIIe siècle par un peintre de talent assez modeste, qui avait pris part, en 1697 à la peinture des murs du narthex du monastère voisin de Nikolje.

La plus grande partie de l'article est consacrée à la discussion de l'auteur au sujet du problème de l'iconostase du monastère de l'Annonciation et de son attribution à un auteur. Depuis longtemps règne dans notre histoire de l'art l'opinion que l'iconostase et les fresques ornant les murs de cette église ont été peintes par le zographe Mitrophan, peintre qui, en 1602 a signé l'une des icônes trônantes de la Vierge à l'Enfant, conservée au monastère de l'Annonciation. L'on doit cette hypothèse qui, selon l'auteur est inadmissible, aux historiens de l'art, le professeur Radojčić et Mirjana Čorović — Ljubinković. Le premier était parti de l'inscription faussement interprétée qui se trouve sur l'icône (cette inscription fut déchiffrée pour la première fois par Milisav D. Protić qui donnait comme date au lieu de 1602, 1635; voir: »Dragačevó et ses fils célèbres« Niš, 1940, p. 26) et par conséquent attribua toute l'iconostase du monastère de l'Annonciation et toutes

ses fresques au zoographe Mitrophan. Mirjana Ćorović — Ljubinković avait organisé en 1955 une exposition au sein du Musée National de Belgrade sous le titre de: »L'école de peinture d'icônes de Peć et de Dečani du XVe au XIXe siècle« et y avait exposé cette iconostase dont une partie est gardée à Belgrade et le reste dans les monastères de l'Annonciation et de la Trinité et l'avait attribuée à Mitrophane. Dans son livre intitulé »La sculpture sur bois médiévale dans les régions orientales de Yougoslavie« paru à Belgrade en 1965, dans les tomes LI et LII, pp. 103—105, elle a en parlant de la valeur de la sculpture sur bois de cette iconostase, compté Mitrophane parmi les meilleurs sculpteurs sur bois. Les autres historiens de l'art se sont, plus ou moins rangés à l'avis de ces deux savants.

Remarquant les différences de style et autres différences entre l'icônêtrônante signée par Nitropane et les autres icônes qui forment l'ensemble de l'iconostase de l'Annonciation, l'auteur a effectué une analyse détaillée de tous ses éléments et à cette occasion a acquis une conviction différente. En effet, le peintre Mitrophane avait peint en 1602, en plus de l'icône qu'il avait signée encore quelques autres icônes, comme il est dit dans cette inscription. Or, malheureusement, ces icônes n'ont pas été conservées, elles avaient probablement formé l'iconostase provisoire, érigée immédiatement après la construction ou reconstruction de l'église, en 1602, pour permettre sa consécration. Trente années plus tard, en 1635, l'église fut ornée de fresques et reçut son iconostase représentative sculptée dans le bois et ornée d'icônes. L'auteur de cette iconostase n'est pas du tout Mitrophane, car les particularités de cette iconostase sont diamétralement opposées aux particularités du style de l'icône signée par Mitrophane. Il peut encore moins être l'auteur des fresques de l'église — ce qui npus est aussi prouvé par des traits stylistiques.

De l'avis de l'auteur, l'iconostase de l'église de l'Annonciationa été peinte par un artiste inconnu, qui, tres probablement, a pris part à la peinture murale ornant l'église exécutée en 1632, celle du narthex du monastère de Nikolje (en 1637) et celle de l'église St. Nicolas à Ježevica (en 1636). L'article donne aussi une analyse descriptive détaillée des propriétés de style et iconographiques de toutes les icônes du monastère de l'Annonciation (l'icône trônante signée par Mitrophane, »l'Hospitalé d'Abraham« et si icônes consacrées aux grandes fêtes, à savoir: »le Baptême«, »la Crucifixion«, la »Résurrection de Lazare), la »Présegation au Temple« et la »Nativité de la Vierge«) et les icônes principales de la Déisis avec les apôtres« et de la »Vierge à l'Enfant avec des anges et des prophètes«, que l'on garde dans le monastère de la Trinité. L'auteur présente aussi une argumentation détaillée par laquelle il confirme, à l'aide de documents son opinion selon laquelle il est erronné d'attribuer l'ensemble de l'iconostase et les fresques de l'église du monastère de l'Annonciation au peintre Mitrophane, dont la personnalité pourra être mieux élucidée si, par un heureux hasard l'on trouve encore une autre de ses oeuvres.

Сл. 1. Манастир
Благовештење

Сл. 2. Црква манастира
Св. Тројице

Сл. 3. Фреска Св. Тројице у лунети портала на зиду припрате цркве манастира Св. Тројице

Сл. 4. Фреска Св. Тројице у лунети портала на зиду припрате цркве манастира Св. Тројице — детаљ 1.

Сл. 5. Фреска Св. Тројице у лунети портала на зиду припрате цркве манастира Св. Тројице — детаљ 2.

Сл. 6. Фреска Св. Тројице у лунети портала на зиду припрате цркве манастира Св. Тројице — детаљ 3.

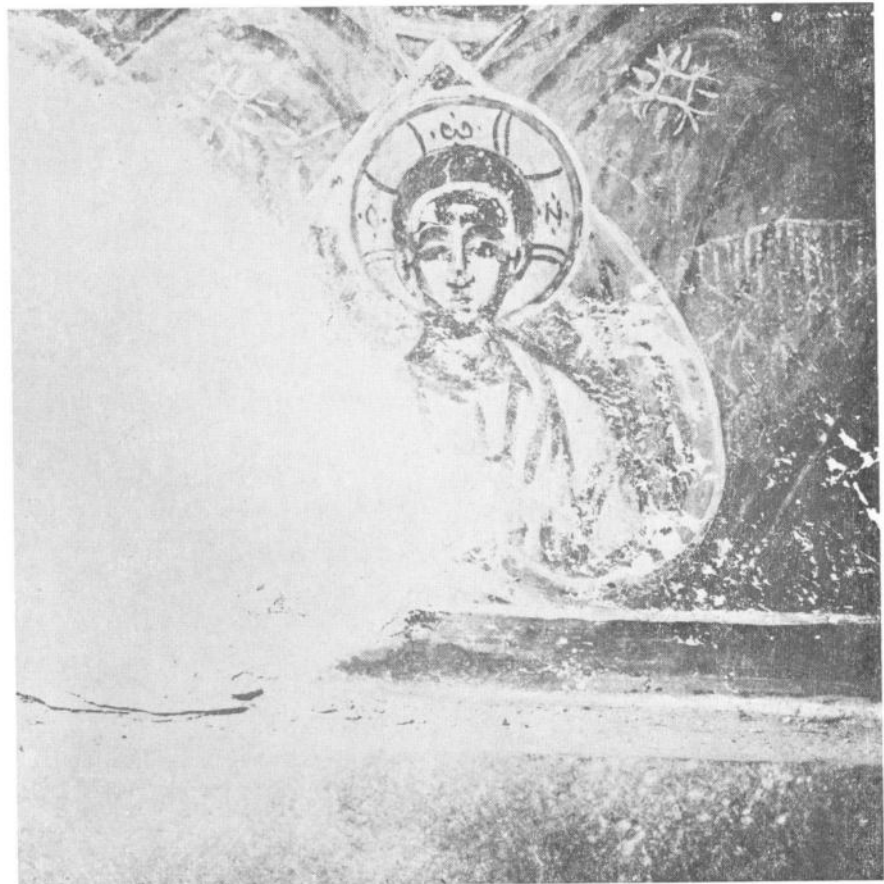
Сл. 7. Фреска Богородице са Христом у лунети портала на западном зиду цркве манастира Св. Тројице

Сл. 8. Фреска Богородице са Христом у лунети портала на западном зиду цркве манастира Св. Тројице — детаљ Богородице и Христа

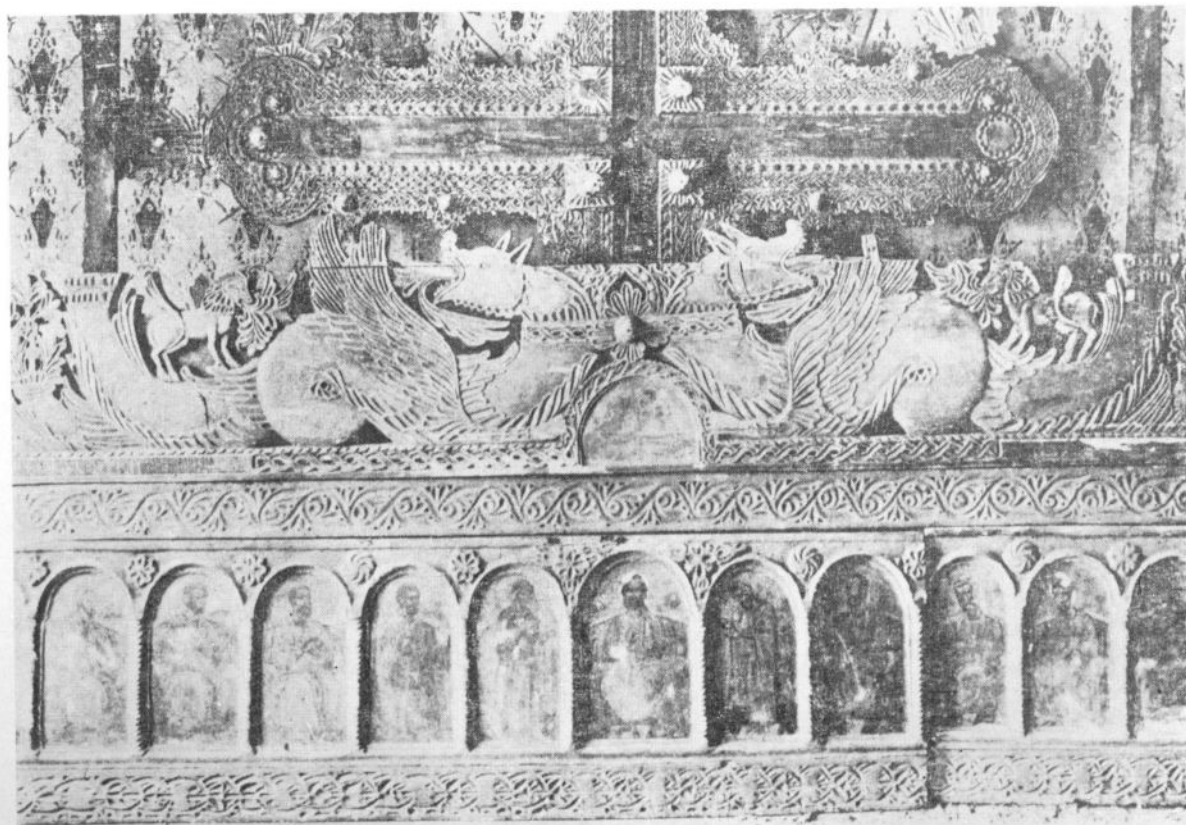
Сл. 9. Фреска Богородице са Христом у лунети портала на западном зиду цркве Св. Тројице — детаљ Богородице

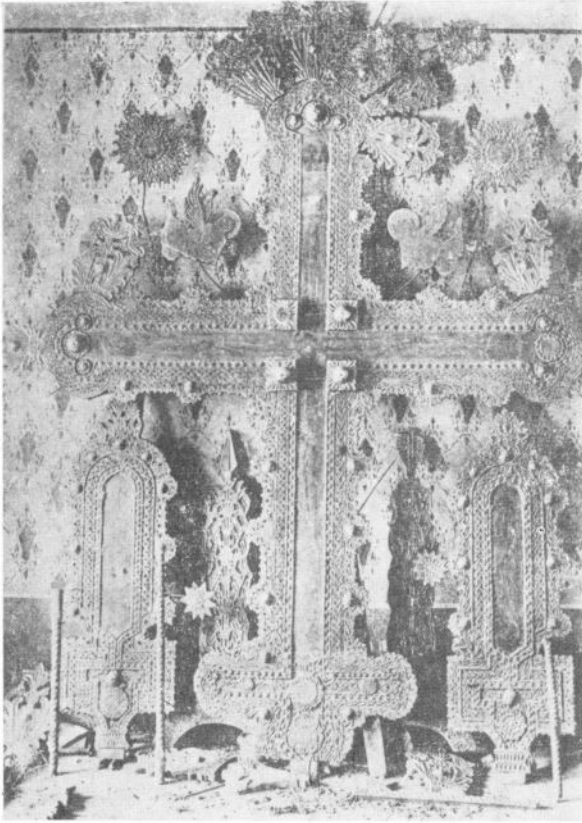
Сл. 10. Фреска Богородице са Христом у лунети портала на западном зиду цркве Св. Тројице — детаљ Ијуса Христа

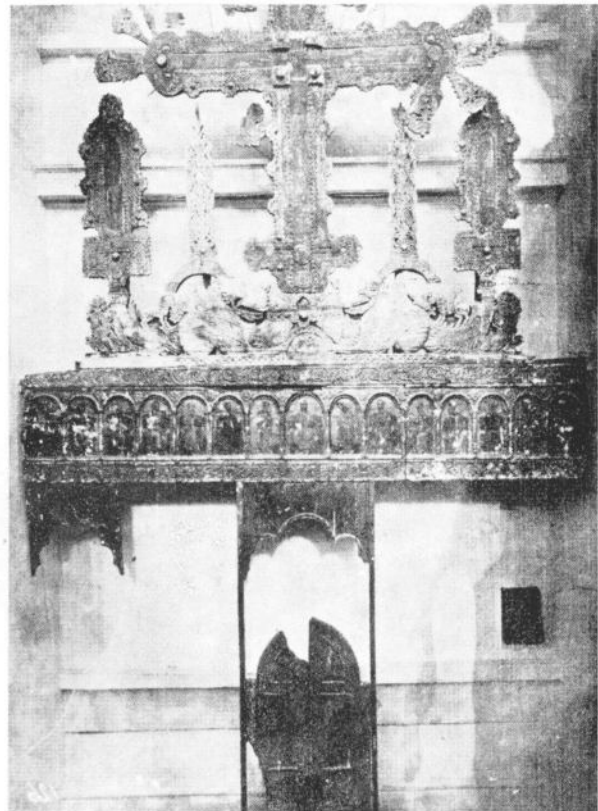
Сл. 11. Иконостас цркве манастира Благовештење — царске двери и престоње иконе
(снимак: П. Покришкин)

Сл. 12. Иконостас цркве манастира Благовештење — деизисни чин и постоље крста са
Распећем (снимак: П. Покришкин)

Сл. 13. Иконостас цркве манастира Благо-
вештење — крста са Распећем, Св. Јованом
и Богородицом (снимак: П. Покришкин)

Сл. 14. Иконостас цркве манастира Благо-
вештење (снимак: М. Ђоровић — Љубин-
ковић)

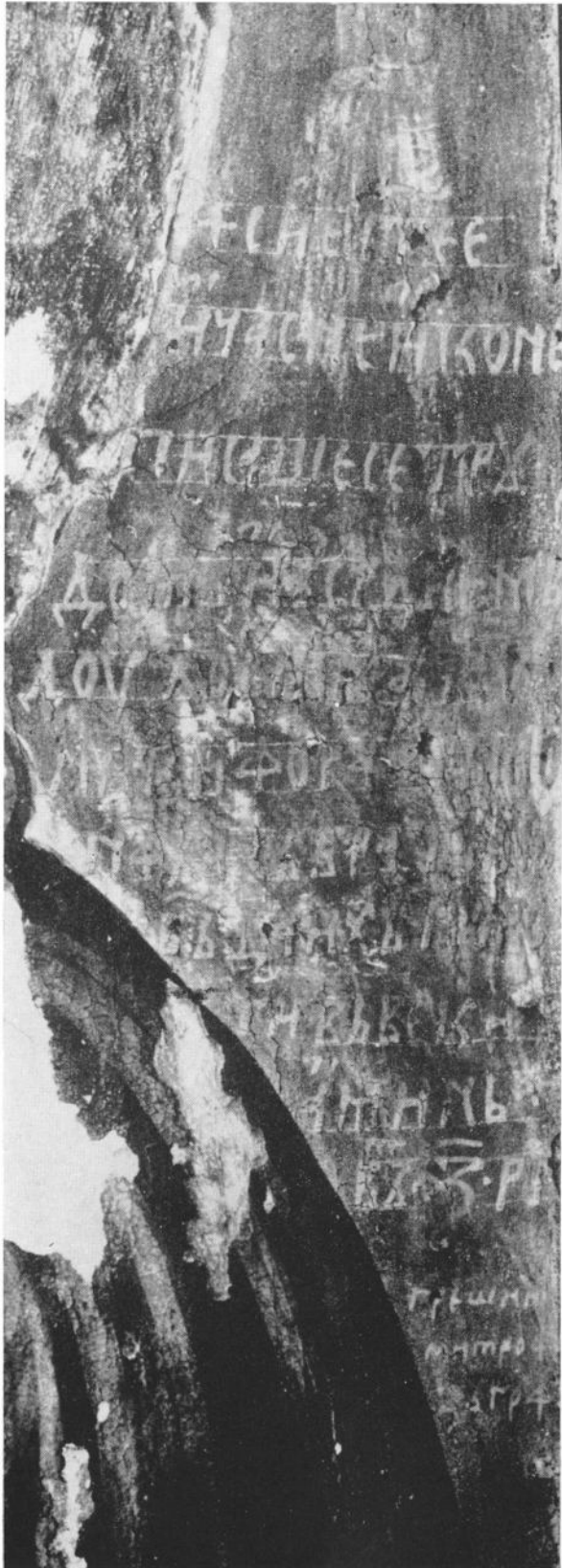

Сл. 15. Престона Икона Богородице са Исусом Христом“ — рад зографа Митрофана (фото: Д. Тасић)

Сл. 16. Престона икона Богородице са Исусом Христом — рад зографа Митрофана, детаљ поља где је исписан запис и потпис мајстора (фото: Д. Тасић)

Сл. 17. Престона Икона Богородице са Исусом Христом — рад зографа Митрофана, детаљ записа са потписом мајстора (фото: Д. Тасић)

+ С Н Е Т Е Е
 Н У Ч С Н Е И К О Н Е
 П Н К Ш Е С Е Т Р У
 Д О М Ъ Н У С Р А Н Е М Ъ
 Д О У Х О В Н И К А К В
 Л Н К Н Ф О Р А Е Р Ъ М О
 П А Ч А С В Б Р А Т И А М И
 Б Ъ Д А Н Х Ъ Л О Р О С
 Т Н В Ъ В Е К Н
 Ч М Н Ъ
 В Ъ З Р І
 Г Р Ш М И
 М И Т Р О Ф А Н Ъ
 З У Г Р Ф З

Сл. 18. Престона икона Богородице са Христом — рад зографа Митрофана, цртеж записа са потписом мајстора

Сл. 19. Натпис о настанку фресака у цркви манастира Благовештење (1632—1635)

Сл. 20. Страшни суд на спољном западном зиду цркве манастира Благовештење — детаљ приложничког записа златара Белана и терзије Обрада из Ужица

Сл. 21. Преслона икона „Деизис са апостолима“ — сада у цркви манастира Св. Тројице
(фото: Д. Тасић)

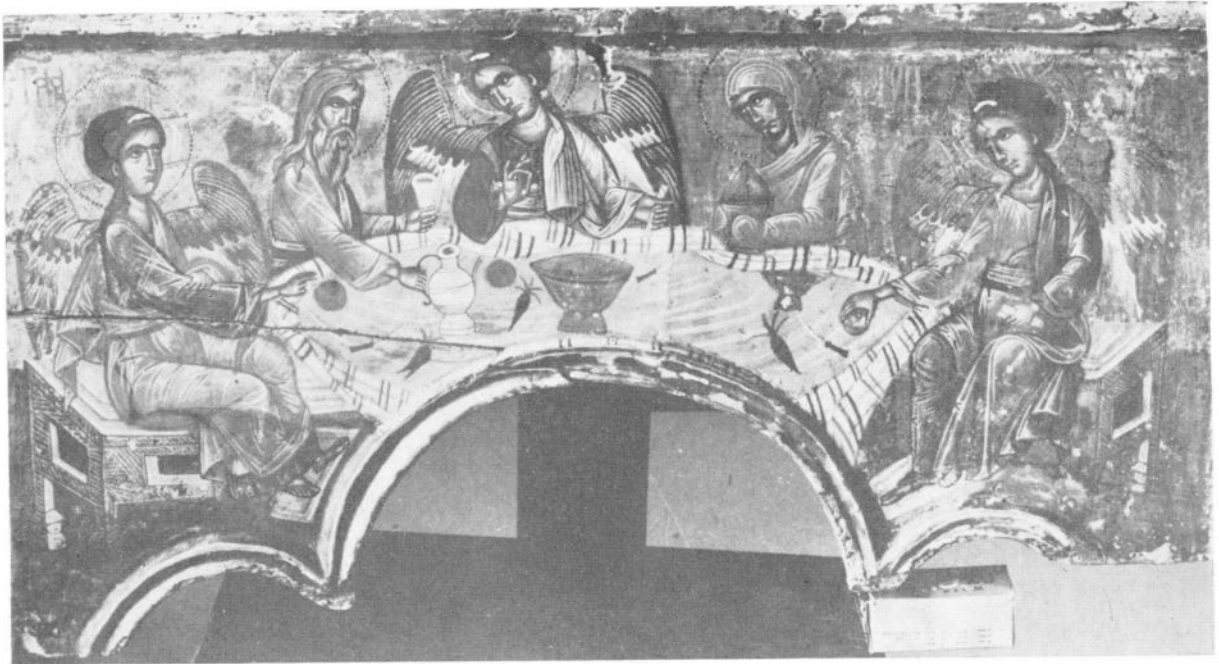
Сл. 22. Престона икона „Богородица са анђелима и пророцима“ — сада у цркви манастира Св. Тројице (фото: Д. Тасић)

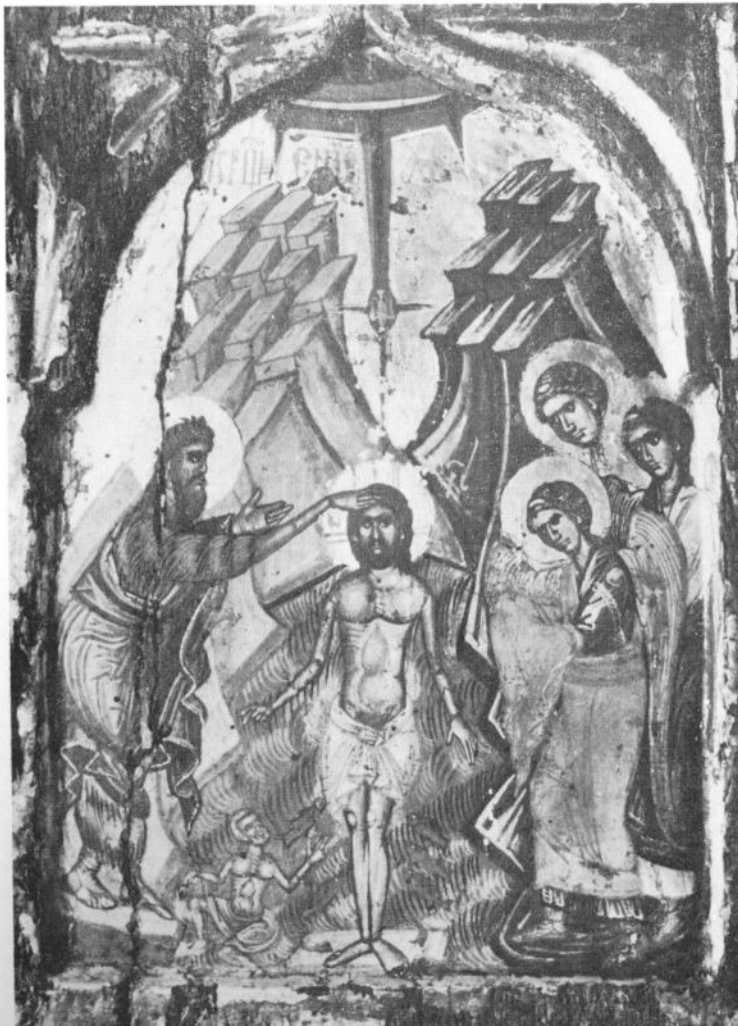
Сл. 23. Престона икона „Деизис са апостолима“ — детаљ

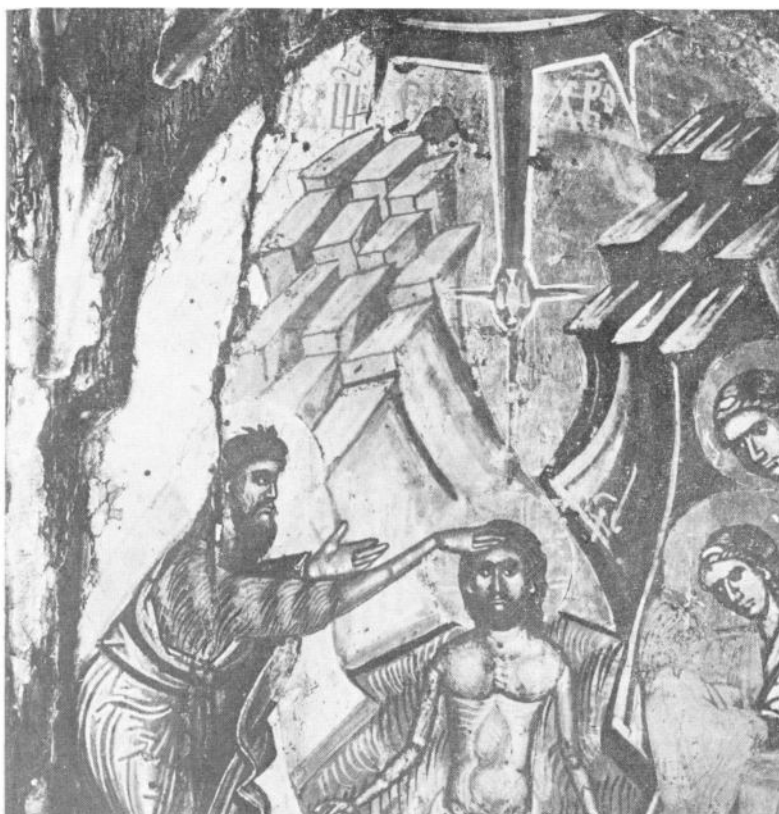
Сл. 24. Престона икона „Богородица са анђелима и пророцима“ — детаљ

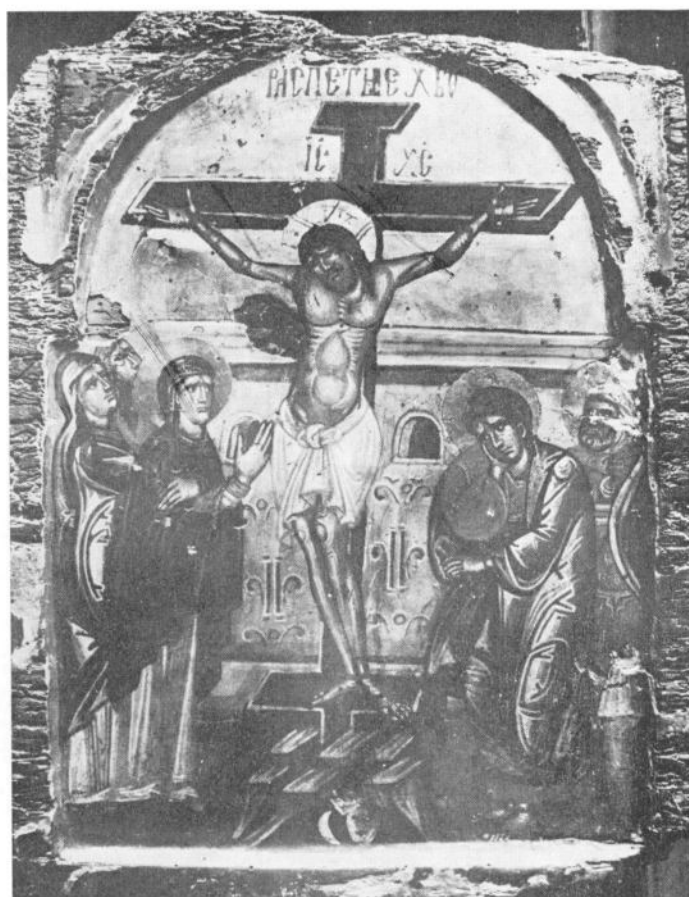
Сл. 25. Икона „Гостољубље Аврамово“ (фото: Д. Тасић)

Сл. 26. Икона „Крштење Христово“ (фото: Д. Тасић)

Сл. 27. Икона „Крштење Христово“ — детаљ (фото: Д. Тасић)

Сл. 28. Икона „Распеће Христово“ (фото: Д. Тасић)

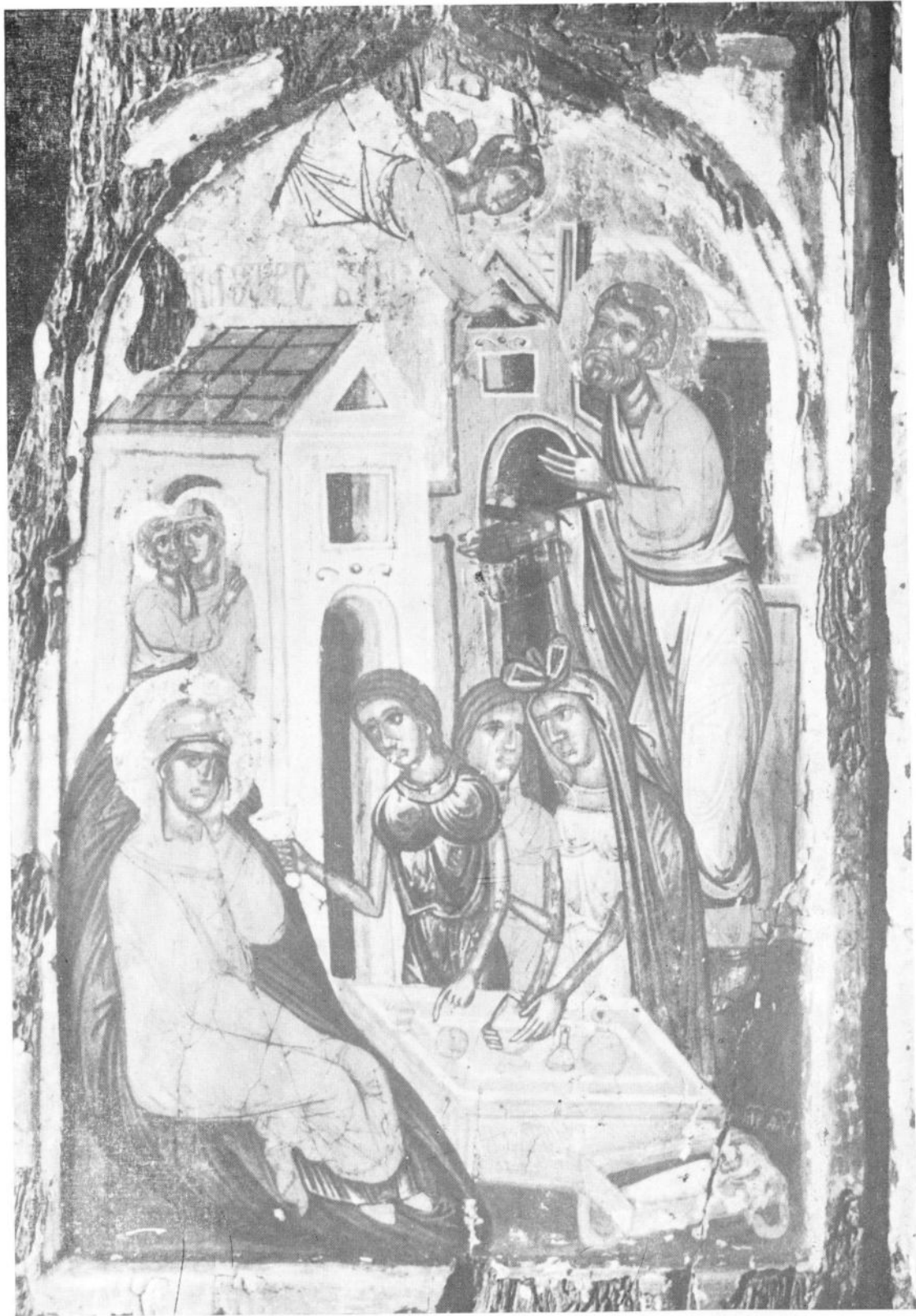
Сл. 29. Икона „Вазнесење Господње“
(фото: Д. Тасић)

Сл. 30. Икона „Васкрсење
Лазарево“

Сл. 31. Икона „Сретење“ (фото: Д. Таслѝ)

Сл. 32. Икона „Рођење Богородице“ (фото: Д. Тасић)

ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ

ЧАЧАНИ У СРПСКО-ТУРСКОМ РАТУ 1876. ГОДИНЕ

Српско-турски ратови, од 1876. до 1878. представљали су успешан завршетак народноослободилачке и револуционарне борбе коју је српски народ отпочео још 1804. године. У уставобранитељској Србији се, од средине XIX века, развијала идеја о потпуном ослобађању српског народа од турског јарма. У време друге владе кнеза Михаила доста је урађено у том правцу. За рад на стицању независности наступили су, после кримског рата, веома повољни услови, који су знатно помогли да Србија 1867. добије градове. Но, после убиства кнеза Михаила, настала је криза, распадање једне шире ослободилачке акције против турске власти на Балкану и растурање балканског савеза, чиме је сужена могућност за избијање великог устанка балканских народа.

У том периоду, као резултат покрета уједињења, настале су две нове капиталистичке државе у Европи: Италија и Немачка, чиме се конкуренција око поделе света, па и сфера утицаја на Балкану, заоштрава. Ово се нарочито односи на Немачку, чија привредна и војна моћ изазива нов однос Енглеске, Француске и Русије према ослободилачким тежњама балканских народа. Од посебног је значаја

спољнополитичка оријентација Аустро-угарске после пораза код Садове 1866. године, која своју завојевачку политику усмерава ка Балкану. Да би то и постигла, Аустро-Угарска се повезује са царском Русијом, са којом ће и делити Балкан на интересене сфере.

За време ових крупних промена у Европи, Србија је била потресана унутрашњим политичким приликама и веома сложеном спољнополитичком ситуацијом, на коју су утицали суседи, али и интереси великих сила, нарочито Аустро-Угарске и Русије. Овакво стање било је изражено за владе намесништва и, касније, све до устанка у Босни и Херцеговини 1875. године. Но, за то време расположење српског народа за рат против Турске било је присутно, па су са њим морале рачунати све владе Србије. Такво расположење изазивала је и сама Турска, не само поступањем према поробљеним Србима и другим балканским народима, већ и гомилањем регуларних трупа и башибозука на границама Србије. Уз приближавање сукоба балканских народа са турским царством седамдесетих година XIX века, ваља напоменути и то да Турска од 1856. до 1875. године није доживела ни један већи потрес или рат и да се, повезујући се са Немачком, наоружавала најмодернијим наоружањем, добијеним из Крупових фабрика. На основу свега овога следи закључак да су балкански народи били слаби да се ухвате у коштац са моћним турским царством. Ово поготову што они, па ни сама Србија, нису могли рачунати на помоћ западноевропских сила или Русије. Разлог је лежао у стварању Италије и Немачке, због чега су велике европске силе и избегавале да покрећу тзв. источно питање. Настало је такво стање у коме су Русија и Аустро-Угарска гајиле тежњу да искористе прве немире на Балкану ради проширења свог утицаја. Чак се и турска управа у Босни и Херцеговини у ово време одликовала увођењем реда и попустљивошћу. И српска и црногорска влада су после француско-пруског рата напустиле активну спољну политику. Докле је уздржавање српске владе ишло 1875. године, када је избио устанак у Босни и Херцеговини, види се управо из упозорења српске владе Алекси Јакшићу, једном од вођа устанка у Херцеговини, да „српска Влада неће да зна за устанак нити за икога изван својих граница“.¹ Оклевање Србије и Црне Горе после 1871. године није омело национално-ослободилачке снаге у Босни и Херцеговини да се одлуче на подизање устанка, јер су биле свесне да ће Србија и Црна Гора, када устанак избије и покрене решавање источног питања, бити принуђене да се у њега укључе. Но, устаници нису били довољно свесни, нити су страховали, као владе Србије

почев од Гарашанина, да ће покретање источног питања увући велике европске силе, тј. да ће се оне умешати у ослободилачку борбу балканских народа и да ће то учинити из својих империјалистичких интереса.

Али, када је 1875. године избио устанак у Босни и Херцеговини, нагло се појачавају погранични сукоби између Србије и Турске, али и између Црне Горе и Турске. Разлоге треба тражити у подршци, пружаној устаницима од стране српског и црногорског народа, која се испољавала кроз слање добровољачких чета. Оне су из Србије прелазиле у Босну преко Дрине и у Санџак преко Јавора. Ове добровољачке чете, које је у ужичком крају предводио Жарко Љешевих, биле су израз јавног мишљења у Србији, расположеног за пружање пуне помоћи својој неослобођеној браћи. Могућно је да је и ово био један од узрока гомилања турских трупа на границама Србије, као и утврђивања извесних граничних прелаза које је извршила српска влада у пролеће 1876. Најзначајније тачке граничних утврђивања налазиле су се код Алексинца и Делипрада, као и на Јавору, где је радовима руководио инжењер Адам Приљева. Појачавање сукоба на границама у првој години босанско-херцеговачког устанка нагнало је најзад кнеза Милана да прихвати могућност избијања рата са Турском и да почне припреме Србије за рат. Тако је кнез, у склопу дипломатских и војних припрема, изгладио сукоб са Црном Гором, са којом је обновио савез. Циљ овог савеза био је „ослобађање српског народа у европској Турској“.² Уговор између кнеза Милана и кнеза Николе склопљен је у Венецији 15. јуна 1876. Било је, по овом уговору, утврђено војно-политичко деловање савезника. Већ 18. јуна Србија и Црна Гора биле су спремне за почетак рата против Турске. Србија је, поред борбе за сопствену независност, добила, по уговору, задатак да шири утицај у Босни, Старој Србији и Македонији. Из Русије је стизао непрестани подстицај балканским савезницима да ступе у рат, уз наглашавање да ће то учинити и Русија. Но, упркос овим припремама, показало се да је ступање Србије у рат јула 1876. било недовољно припремљено, чак и пренагљено. Бугарски устанак у априлу 1876. године, био је у крви угушен, а остали балкански народи нису се ни подигли на општи устанак, како је било предвиђено у „делипрадској прокламацији“ кнеза Милана. Ни Русија у овој години није ступила у рат против Турске, упркос обећањима и деловању Свесловенског комитета. То је и навело многе Русе да, у току 1876. године, дођу у Србију као добровољци, на челу са генералом Черњајевим.

За разлику од расположења руског народа и једног дела његових официра, руска влада је 8. и 9. јула, док је српска војска крварила на фронтovima, у Рајхштату направила договор са Аустро-Угарском, по коме је ова последња добила право да Босну и Херцеговину дели са Србијом и Црном Гором. Ово је био само увод у тајну конвенцију између Русије и Аустро-Угарске, склопљену у јануару 1877. године, по којој је српски северни сусед добио обећање да узме целу Босну и Херцеговину. Тако је борба српског и црногорског народа унапред била ограничена.

Но, упркос свему, у Србији је постојало јако изражено расположење да се помогне босанским устаницима. О томе најбоље говори податак да је, истог дана када је избио устанак у Босанској крајини, на изборима пала влада Данила Стефановића, а изабрана нова, на челу са либералним вођом Јованом Ристићем. Ова победа, извојевана над конзервативцима, остварена је баш зато што је од почетка немира у Босни и Херцеговини нова влада заговарала активну политику и помагање устаницима у Босни. И кнез Никола почиње да помаже устанике у Херцеговини — од тренутка када се уверио да устанак не може спречити и да се велике силе спремају да посредују.

Већ је истакнуто какво је било расположење у Србији и Црној Гори, као и међу великим силама, у случају решавања источног питања. Из тих разлога поменуте земље су се уздржавале од његовог покретања и решавања. Али, зато је народ Босне и Херцеговине својим устанком 1875. покренуо источно питање у пуној величини. Устанак је представљао „највећи социјални прелом нижих слојева становништва на Балканском полуострву за многа столећа уназад, сем српске револуције 1804—1815. године, чији је духовни наставак и био“.³ Ови немири, који су најпре почели у Херцеговини, па се проширили на Босну, наишли су на жив одјек не само у југословенским и балканским земљама, већ и у читавој Европи. Овде је посебно занимљив податак да су Штросмајер и Рачки подстицали уједињење Босне са Србијом не би ли, на тај начин, спречили план Аустро-Угарске да се, у својству новог окупатора, домогне Босне и Херцеговине. Устанак је избио, а Србија и Црна Гора дочекале су га неспремне за рат са Турцима. Очигледна је, међутим, била спремност за борбу омладине у Србији и Срба у Војводини, али и социјалиста ангажованих на страни националноослободилачког и револуционарног покрета у Босни и Херцеговини, који је, са око 150 000 жртава у људству, надмашио губитке у француско-пруском рату.

Кад се устанак проширио и на Санџак, избијањем у селима око Вишеграда и Нове Вароши, он се приближио границама Србије. Тиме је територија ужичког округа, а посредно и чачанског, била у додиру са устаничким снагама или становништвом побуњених крајева. Последица близине границама, иза којих се развијао устанак, било је одлажење добровољаца из Србије у Босну, као и пристизање све већег броја избеглица на ужичко и чачанско подручје. Веома су појачани погранични сукоби између стража размештених на границама чачанског и ужичког округа према Санџаку. Ови немири и сукоби угрожавали су српска села према турској граници, а још више српски живаљ у Турској, настањен иза границе. Српски трговци у потраничним областима Турске, као Борисављевићи из Нове Вароши, за време устанка и српско-турских ратова били су у пуној приправности, а скоро из свих села између Јавора и Сјенице „ишчиљеше Срби а потурице домаће и мујајаци—досељеници из Босне и Ерцеговине притискоше српска села и огњишта“.⁴ Срби из нововарошког краја чак су организовали одбрану појединих српских села у Санџаку од насртаја калипољских Турака. Они су осећали да се спрема рат између Србије и Турске и да ће се водити на Јавору како би тим правцем дошло до спајања Србије и Црне Горе, чиме би био угрожен турски пут са Косова у Босну. У таквој ситуацији нанесене су велике материјалне штете српском живљу у Санџаку, иза Јавора. Смањени су трговачки послови, јер „околности немиле и беспрекидне настадоше“.⁵ Како су се око Нове Вароши прикупљали Срби и Црногорци, због већ поменутих немира на српско-турској граници дошло до њихове побуне још 1875. Командант ових добровољаца, састављених од Срба из Херцеговине и пограничних села, као и од Црногораца, био је архимандрит Нићифор Дучић. У исто време нововарошки крај био је стедиште башибозука, који се пребацивао из белопољског, колашинског и пријеполског краја. Избијали су сукоби између Дучићевих добровољаца и башибозука, што је навело Мехмед Али-пашу да у пролеће 1875. године најпре разбије српске устаничке чете, а затим да се ослободи и башибозука, који је у пљачки и терору ишао до те мере да су покољима била изложена чак и српска деца. Оваквим поступцима башибозуци су претили хришћанима општим покољем, па су босански везир Руф-паша и Мехмед Али-паша морали да их растурају војном интервенцијом. Дучићеви добровољци, пак, изгубивши битку са регуларном војском Мехмед Али-паше, маја 1875. године прешли су преко Јавора у Србију. Један од тих пребега овако је објаснио своје досе-

љавање: „У Србију бежим од великог зулума који Турци нада мношћом и мојом фамилијом чине и одвећ големих дација, које више нисам могао сносити него сам дошао браћи мојој амо да живим и наставим се у Србији, а да ми није претешко дошло не бих оставио моје опњиште, где ми је отац и дед живео“.⁶ У лето 1875. поново је у нововарошком крају, на граници према Србији, оживео устанак, па се 29. августа очекивало да ће Турци ударити на Јавор као гранични прелаз, због чега су српске страже на Васиљевића брду биле у приправности. Средином августа буна силази и низ Дрину, па се веома осећала и у околини Вишњеграда. Ови немири, праћени сталним приливом избеглица из Санџака у Србију, настављени су и у току 1876. године, јер се назирало рат између Србије и Турске, чији су војници појачавали терор над српским живљем. Један од тих пребега, Васо Борисављевић из Нове Вароши, у пролеће 1876. прешао је Јавор код села Тисовице и у Београд српској влади однео 10.000 дуката као помоћ за рат против Турске.

У зиму 1875/76. завладало је, у пограничном појасу на Јавору, привремено затишје, јер се турска војска повукла на зимовање. Ипак, прилив избеглица у Ужице и Ивањицу у јануару 1876. био је тако велики да су сеоски кошчеви са житом испражњени. Избеглице су стизале свакодневно, па је српска влада морала да пружи помоћ „за издржавање моје сироте фамилије“.⁷ Од пролећа 1876. појачани су сукоби на границама чачанског и ужичког округа према Турској. На Јавору се скупљала турска добровољачка војска и подизала логоре близу српске границе. Из ових логора Турци су упадали на територију оближњих срезова ради пљачке. Овакви сукоби и упади били су добро организовани, све масовнији и већи. Често су падале и људске жртве. Нарочито су страдали српски граничари. Турски упади, поред пљачкашког, имали су и војни карактер, па су проузроковали долазак нових избеглица у ужички и чачански крај. Пошто су смештај и исхрана ових избеглица падали на терет финансија Србије, српске власти су од фебруара 1876. предузимале мере штедње. Српска влада инсистирала је да сељаци из пограничних места не прелазе турску границу. Овим селима дат је задатак да будно пазе на границу и да помажу граничарима у спречавању турских упада.

Босанско-херцеговачки устанак имао је одјека у целој Србији. Најнепосредније — у пограничним окружјима. У Србији је растао број присталица рата са Турском; било је и све више добровољаца у Србији и код Срба у Војводини, који су све масовније прелазили у

Србију. Вршене су и војне припреме: поред увежбавања војске, постављани телеграфски стубови у Ужицу, Бајиној Башти и на Јавору. Свакако да су их и Чачак и Карановац морали имати. На то указују и телеграфске вести са Јавора, примане у Чачку у току ратова од 1876. до 1878. Поред тога, још у 1875. години, српски официри, „преобучени у гуње и чакшире“,⁸ прелазили су границу и прикупљали обавештења о стању у Босни и, нарочито, у Санџаку. Овом службом руководили су Илија Чолак—Антић, командант Чачанске бригаде I класе, и Петар Борисављевић, командант Ужичке бригаде I класе. Кад се дода да су у августу 1875. из Ужица кренуле две колоне добровољаца ка Босни и Санџаку, чиме се Србија укључила у босански устанак око Вишеграда и у Бабинску буну, онда све то довољно говори о односима између Србије и устаника, као и према Турској. Додуше, добровољачка колона, која се кретала ка Новој Вароши, Прибоју и Пријеполју, поражена је у септембру исте године, па се вратила у Ужице. Као последица ове акције, појачан је турски терор над српским живљем на подручју од Сјенице до Вишеграда.

Како се рат Србије против Турске приближавао, живот у чачанском и ужичком крају све више текао у условима ратне психозе. Са порастом присталица рата, још у марту 1876. одређена су места за прихватање избеглица, али и добровољаца из Војводине. Једно од таквих места било је Ужице. У Чачку је био заступник команданта Западно-моравске војске, коме је Врховна команда јавила да ће, у Ужице, доћи Нићифор Дучић, будући заступник „свију у том крају образујућих се добровољачких чета“.⁹ У мају и јуну Дучић је био у Ужицу. У том периоду донет је закон о добровољцима, који је предвиђао и казне за оне који га се не придржавају.

Од априла 1876. постајало је све јасније да ће Србија ступити у рат са Турском. Разлога је било више. Ту је најпре распламсавање устанка у Босни и Херцеговини, који изазива избијање немירה и у другим покрајинама турског царства, затим убиство немачког и француског конзула у Солуну, које је подстакло у Европи, осим у Енглеској, јако противтурско расположење. Русија је најдаље отишла кад је реч о расположењу за рат са Турском. Прилике за рат Србије и Црне Горе против Турске од пролећа 1876. године постајале су све јасније и неизбежније. Како су и Турци на граници од пролећа ове године организовали војне логоре и предузимали упаде у Србију, чиме је било нарушено мировно стање између две земље, Србија је формирала бригаде обе класе и наоружала војнике I класе

још у априлу 1876. У мају су формиране три пољске батерије у Пожеги, а у Чачку је постојао пуковски артиљеријски штаб. Истог месеца артиљерија је концентрисана и у Карановцу, а била је састављена од бораца чачанске и ужичке бригаде. Наоружане су и коморције I и II класе. Уствари, у Ужицу, Пожеги, Ариљу, Чачку и Карановцу већ у априлу и мају формиране су војне јединице српске народне војске, које су се почетком јула 1876. нашле на јаворском фронту и код Рашке, где су, до тог времена постајале само пограничне страже. Чачак је, за време ових припрема, био седиште заступника команданта Западно-моравске војске и штаба артиљеријског пука. Борци чачанског краја, који су почели рат на Јавору и код Рашке, били су сврстани у две бригаде: Чачанску (све три класе) и Рудничку (такође све три класе).

У току припрема за рат, српска народна војска, па и чачанска и рудничка, имала је својих слабости. Најпре, граничари на Јавору поседовали су доста неисправних пушака острагуша, па су им помагали Чачанска и Ужичка бригада I класе. Затим је мајор Марко Катанић, родом из Бечња, у јануару 1876. сакупио одбегле регруте у ужичком крају, који су избегавали војну обавезу. У марту је запажено да су поједини сељаци из златиборских села одлазили у Турску, где су турским војним властима давали обавештења о стању у Србији. Отуда је тражено од Начелства златиборског среза да такве сељаке хапси. Дакле, у Србији су и јавно мњење и влада били за рат, али су се, ипак, испољиле и извесне слабости и тешкоће, које су се односиле и на чачанско-ужички крај.

Када је кнез Милан 30. јуна 1876. објавио у Делиграду ратну прокламацију, означен је логичан крај једног стања које је било захватило читав српски народ у току последњих неколико година. На основу ове прокламације Србија је ступила у рат са Турском. Какве је конкретне мере предузела српска влада уочи рата и какво је стање било у чачанском крају?

РАТНИ ПЛАН И КОНЦЕНТРАЦИЈА ВОЈСКЕ НА ФРОНТОВИМА

У циљу војних припрема, још у априлу 1876. образован је Ратни савет, на чијем челу се налазио генерал Франьо Зах, који је у мају израдио ратни план Србије. Основна замисао овог плана била је да се најјачи удар изврши на главнину турских снага, сконцентрисаних око Ниша и Пирота, а да се на осталим фронтovima, као што

су били: јаворски, делимично тимочки и дрински, предузимају мере одбране. Како се Србија још од 1875. спремала за рат против Турске, поред образовања санитета, интендантске, техничке и других служби, у српској војсци постајао и ратни план, који се битно разликовао од Заховог. По том плану, фронту на Јавору била је дата далеко важнија улога. Јаворски фронт третиран је као фронт од великог стратегијског значаја, с обзиром да би продор српске војске са овог фронта ка Новом Пазару, Сјеници и Новој Вароши обезбедио спајање Србије и Црне Горе, уз пресецање турског пута са Косова за Босну. Важан задатак очекивао је борце чачанског краја сврстане у Чачанску и Рудничку бригаду. Међутим, услед понашања Аустро-Угарске према ослободилачкој борби наших народа од 1875. до 1878. године, првобитни ратни план је промењен уочи српско-турског рата, а мењан је и у току самих ратних операција, што се морало неповољно одразити. У таквим условима извршено је формирање бригада и дивизија српске народне војске, и то на територијалном принципу. Тако је главнину снага, које су бројале око 68.000 бораца, на челу са руским генералом Черњајевим, чинила Моравска војска, чији је циљ био да ослободи Ниш и Пирот и да свој ослободилачки поход настави и према Софији. Лево од Моравске војске, на српско-бугарској граници била је Тимочка војска са око 25.000 бораца. Она се концентрисала углавном око Зајечара, под командом веома способног пуковника Лешјанина. Ибарска војска се концентрисала на планини Јавору, јужно од Ивањице. Бројала је више од 11.600 бораца, без добровољаца, чији је број варирао и који су деловали као посебна група у саставу Ибарске војске. Командант ове војске био је генерал Фрањо Зах. Овде су се налазиле и бригаде чачанског краја: Рудничка и Чачанска. Дринска војска, са својих 20.000 бораца, под командом генерала Ранка Алимпџића, држала је фронт на Лиму, Увцу и Дрини, и назван дрински фронт. Ваља још, у циљу потпунијег сагледавања, додати да је српска војска народног типа била, сем I класе, наоружана застарелим наоружањем, без довољно пратећих служби, нарочито санитета, и да је, по бројности и оружју, као и по оскудици у официрском кадру, била далеко иза турске армије. Насупрот овако малобројној српској војсци стајало је 126.000 турских војника, добро наоружаних и обучених. Само код Новог Пазара, на који је у почетку рата нападала Чачанска војска, налазило се 18.000 турских војника, наоружаних Хенри—Мартинијевим и Снидеровим пушкама; коњица је поседовала винчестерке, а артиљерија топове острагане из Крушовних фабри-

ка. Турска је, уз то, могла да на српских 100.000 бораца подигне око 700.000 својих војника. У таквом односу снага, наоружања и квалитета командног кадра, ни око 3.000 руских добровољаца, неки и на Јавору, није могло да побољша стање у корист српске војске. Ако се томе дода и да је само једна десетина српских војника и командног особља била стручно осposобљена за рат, онда то довољно говори не само о односу снага, већ и о томе какав може бити исход борби у првом српско-турском рату 1876. године. Упркос свему, српски народ је био расположен за рат. На ово расположење се и ослањала српска влада „акционог министарства“.

Како су тада изгледали борци чачанске и рудничке војске, сводоче описи Вељка Јањића из Трнавe и Милића Тошића из Мрчајеваца: први је кренуо на Јавор као борац Трнавског батаљона Чачанске бригаде наоружан пушком кремењачом, у кошуљи и опанцима, други — у дугој тежињавој кошуљи и у гаћама, у гуњу и опанцима, са руском пушком, у народу званом „кашижара“.

Фронтови су формирани према ратном плану, усвојеном у Београду 18. маја 1876. Одбачен је ранији предлог па се главни напад на Турску изврши у рејону јаворског фронта. Граница на Јавору, утврђена 1833. године, остаће све до 1912. Фронт, називан јаворским, полазио је од Ибра и Новог Пазара, па преко Јавора, изнад Кушића као главне тачке, продужавао на запад према Лиму и Новој Вароши; око Мокре Горе спајао се са дринским фронтом. После доношења ратног плана, генерал Фрањо Зах, одређен за команданта Западно-моравске, односно Ибарске војске, дошао је 26. јуна у Чачак, одакле је одржавао везу са Ужичком војском, посебно са Дучићевим добровољцима, сакупљеним у добровољачки кор у Ужицу. Два дана после доласка у Чачак, Зах је добровољце ставио под команду Ибарске војске, а 1. јула у Пожеги се састао са Нићифором Дучићем, са којим се договорио о сарадњи и борбама на јаворском фронту. Зах је, том приликом, упутио добровољце преко Златибора ка Кокином Броду ради преласка границе и наступања ка Новој Вароши, а у случају успеха — ка Пријеполу, са циљем да пресеку пут који са Косова води у Босну. Поред тога, добровољци су имали задатак да подижу Србе уз границу на устанак. Тако су добровољци чинили десно крило јаворског фронта, додирујући се код Мокре Горе са Ужичком бригадом II класе. У међувремену, Ибарска војска се сливала ка Ивањици. Тако су 29. јуна, кренуле према Ивањници Чачанска и Рудничка бригада I и II класе. Рудничани су пошли из Горњег Милановца рано изјутра.

Прошавши кроз Чачак кретали су се преко Паковраћа и Јелице. Ова бригада стигла је 30. јуна у Пожегу, а 1. јула у Ариље, где се два дана задржала на одмору. Ту их је затекла вест да се око Алексинца воде борбе, па су Рудничани, под командом пуковника Марка Катанића и са поручником Радомиром Путником, као шефом штаба бригаде, 3. јула кренули из Ариља у Ивањицу, да би већ 4. јула били у Кушићима, а 5. јула на положајима, на Јавору. Рудничани су тамо затекли Ужичку бригаду I класе.

Чачанска бригада је кренула ка Ивањици са Алвацинице код Чачка. У њеном саставу су били батаљони пешадије, коњица и брдска батерија. Иза њих су се кретали занатлијска чета и болничари. Командант бригаде био је потпуковник Илија Чолак—Анђић, а шеф штаба бригаде поручник Драгомир Вучковић. Бригада се кретала преко Јелице и Драгачева. Чачани су своје борце испратили раздрагани и узбуђени, а и народ Драгачева их је дочекивао срдечно, износећи пред њих храну и пиће. Чачани су већ сутрадан били у Ивањици, која се, почетком јула претворила у војнички логор. У Ивањици се налазио и главни магацин са храном за 12—15.000 бораца; ту је оформљена болница, а затим и војничко гробље. Одавде је већ 4. јула Чачанска бригада кренула према Новом Пазару, односно Рашкој, а сутрадан су и остале бригаде напустиле Ивањицу и отишле на Јавор. Кушићи су постали седиште генерала Заха и Ибарске војске. Такву улогу Кушићи су задржали за све време ратова (и данас се брег у центру насеља назива „Дивизија“). Тако је Ибарска војска, састављена од Ужичана, Чачана, Рудничана, Дучићевих добровољаца и Шатчана I класе, дочекала 6. јул, када је на Јавору дошло до првог сукоба са Турцима. Ова војска је распоређена на фронту дугом око 150 км, који је, по конфигурацији терена, био најнеповољнији. Поред ограничених стратешких циљева и развучености фронта, било је и других слабости. Архимандрит Дучић указао је на недостатак тачних топографских карата турског терена, који је требало напасти. Мобилизација је вршена ужурбаном, није била до краја ни завршена, па је вршена и током рата 1876. године. Тако је почетком августа упућена из Студенице депеша свим начелницима војних станица чачанског округа да у команду упуте војнике I, II и III класе који су се још код кућа налазили. Било је случајева да су се неки од њих крили код својих кућа да би избегли војну обавезу. Пример за то су Миросалци, у којима су тек у октобру похватани војни обвезници који су избегавали своју обавезу и, преко Ивањице, упућени команданту Чачанске бригаде

II класе Јовану Варјачићу. Овако брза мобилизација људства у чачанском и ужичком крају онемогућила је да се храна и друге потребе из позадине благовремено и у довољној количини допреме на фронт. Због тога су војне власти почеле реквизицију запрега да би се из магацина у Пожеги превукла храна за потребе јаворског фронта. Окружне војне власти (које су представљали у ужичком округу—мајор Петар Борисављевић и лекар Тренчић из Чачка, у рудничком округу—мајор Сретен Ломић и у Чачанском—попшукoвник Светозар Хаџић и др Јарослав Кужељ, као санитетски капетан) имале су уочи рата пуне руке посла од којих неке нису успешно завршили. Додуше, део војних обвезника, најчешће III класе, захтевале су позадинске службе: војне станице, војни магацини и друго. О томе сведочи захтев начелника војне станице у Котражи, који је тражио још 11. јула од генерала Заха да му остави тројицу војника III класе за потребе службе при војној станици. У почетку рата није био решен ни проблем коморе. У комору су мобилисани људи који су имали сопствену запрегу, тј. имућнији, јер „они без коња разуме се ту службу вршити не могу, а људи без коња не потребују“.¹⁰ У оваквом стању дочекала је Ибарска војска борбе на Јавору 6. јула 1876.

ПОЧЕТАК БОРБИ НА ГЛАВНОМ, ТИМОЧКОМ И ДРИНСКОМ ФРОНТУ

Већ 2. јула, два дана после „делиградске прокламације“, отпочеле су борбе између Србије и Турске. Моравска војска под командом генерала Черњајева прешла је границу разбивши Турке на Бабиној глави. Но, Черњајев није умео да искористи победу. Истог дана границу је прешла и Тимочка војска, чији је циљ био да загосподари тимочком долином. Но, турски противнапад, изведен 3. јула уз помоћ јаке артиљерије, осујетио је план Тимочана. Борба за овладавање долином реке Тимока кулминирала је 18. јула битком код Великог извора. Борба код Мрамора 3. јула била је у склопу операције за ослобађање Ниша. Тако се развила борба на главном фронту, који се протезао између Ниша на једној и Алексинца и Делиграда на другој страни. Срби су овај фронт највише утврдили. Занимљивост је учешће Чачанина Светозара Хаџића у улози команданта Ђупријске бригаде I класе у бици на Мрамору, као и то да је он први српски официр, рањен на почетку рата 1876. Већ у тој

бици Ђупријска бригада запала је у кризу због масовног бекства њених војника. Образован је преки суд, који је осудио на смрт 15 коловођа расула; остале је кнез Милан помиловао. Почетком јула Дринска војска прешла је границу код Бујкалићеве аде. Народ је прилизио овој војсци, чистећи своја места од Турака. Дринска војска је прешла у Босну и код Бијељине, где је дошло до веома оштре борбе. Може се рећи да су борбе на свим фронтovima, сем на Јавору, отпочеле успешним операцијама српских дивизија, као и победама код Великог извора 18. јула и код Шуматовца 23. јула. Нарочито је значајна ова друга битка, у којој су Турци разбијени и којом је означен период успешних операција. Пораз код Шуматовца нагнао је Турке да промене план даљег напада на Алексинац и Делитрад, што је, у августу, довело до жестоких бојева код Адоровца, на Бобовишту и Радевцу, а касније, у септембру, и на креветским положајима. Но, упркос успешном почетку ратних операција, показало се да је српска народна војска заостајала у свим елементима за турском регуларном армијом, па је доста рано и брзо спласнуло ратно одушевљење. Српска војска није ратовала још од 1815. године, па јој је недостајало и ратног искуства. Када се додају и грешке команданата и изостали устаници балканских народа, онда је јасно да се Србија већ тада била нашла пред тешким искушењима.

Српске новине су редовно извештавале о борбама на свим фронтovima, чинећи то нарочито радо кад се радило о победи српске војске. Пораз на Јавору ове новине су умеле да оћуте, као што су чиниле кад је реч о поразима који су уследили. У току јула, у паузама између бојева, свуда на фронтovima „од Дрине до Тимока, од Јавора до Алексинца, чим нема борбе и трупе се улогоре, поврве жене, деца, очеви, мајке и остала родбина, у походе својим ратницима. Око сваког војника гомила жена и деца седе, једу, пију, певају као да су на сабору, а не пред непријатељским топовима“.¹¹ Очито, народ је, у почетку, рат са одушевљењем прихватио. Долазила је родбина својим борцима, певало се, играло. Али, није се дуго чекало да се, због неуспеха, у народу промени расположење.

После краћег описа рата у јулу месецу 1876. године на осталим фронтovima, остаје да се види шта се у то време збивало на јаворском фронту, на коме су се нашли борци из чачанског краја.

ПРВЕ БОРБЕ НА ЈАВОРУ — ПОРАЗ КОД КАЛИПОЉА

У време првих ратних операција на другим фронтovima, Ибарска војска је била смештена на територији моравичког краја. Сакупљена у Ивањици, она је 4. и 5. јула кренула на положај. Тако су се у централном делу фронта, на Јавору, нашле Ужичка бригада I класе, Шабачка бригада I класе и обе класе Рудничке бригаде. Чачанска бригада обе класе кренула је ка Рашкој да би напала на Нови Пазар. Пошто је јаворски фронт био дуг око 150 километара, 12.000 српских бораца није представљала довољну снагу да би се остварио ратни циљ. Снаге су биле подељене у три групе: леву колону чинили су Чачани са нешто добровољаца, под командом Илије Чолак — Антића и капетана Михаила Илића, који је командовао Карановачким батаљоном Чачанске бригаде и добровољцима, Централна колона, под командом генерала Заха, нашла се на Јавору, а деснокрилну колону, чији је правац наступања био нововарошки крај, чинили су Дучићеви добровољци, такође под Заховом командом. План све три колоне био је да наступају кроз турску територију: Чачани према Новом Пазару, кога је требало да нападну 8. јула; главне снаге на Јавору—преко Калипоља и Кладнице ка Сјеници, коју је требало да нападну 8 јула, док су добровољци истог дана имали да нападну на Нову Варош. Такав правац напада и план изгледа да су најпре почели да остварују Чачани, који су већ 5. јула ступили у борбу. На другој страни стајале су турске снаге под командом Мехмед Али-паше и Дервиш-паше. Први је био веома способан не само војни командант, који ће у овом рату направити војничку каријеру, већ и дипломата који је заступао Турску на берлинском конгресу.

Иако су „Српске новине“ објавиле вест да је чачанска војска ступила у прву борбу 6. јула, далеко више извора упућује на 5. јул. Тог дана су борци Чачанске бригаде прешли српско-турску границу код Градца, па су 5. и 6. јула водили борбе на прилазима Новом Пазару. У току ова два дана успели су да поруше турске карауле у Рашкој, на Борији и Голици, заузевши читаво подручје између Рашке и Новог Пазара, на која су могли напасти већ 7. јула, дан раније од планираног рока. Овим успешним нападом ослобођена је граница чачанског округа од Турака. У нападу на Нови Пазар Чачанска бригада кретала се у три колоне. Централна, састављена од по два батаљона обе класе, под командом Илије Чолак—Антића, наступала је према граду; левокрилна колона са капетаном Илићем

најпре је поразила Турке у борби код Јариња, не изгубивши ни једног војника, а онда водила тешку борбу на Кадијачи, са задатком да пресече пут од Косовске Митровице ка Новом Пазару. У то време Студенички и Трнавоки батаљон, као десна колона, водили су борбу код Ђурђевих стубова. Главна колона се 7. јула нашла пред градом, који је могла са успехом напасти, јер се тог дана у граду налазила малобројна турска посада. Но, Илија Чолак—Антић је оклевао, упркос успеху својих крилних колона. Да ли се држао договора о нападу 8. јула, тешко је рећи. Када се 8. јула Чачанска бригада упустила у борбу, у Нови Пазар су стигла турска појачања, чиме је овај напад изведен са закашњењем, па се завршио неуспехом. Ако се дода изостанак потпоре од стране артиљерије, онда је лакше објаснити деморализацију бораца Чачанске бригаде и охрабрење Турака. „У дивљем бекству неки пођу кућама“.¹² Тако је један цео вод Драгачевског батаљона кренуо у Драгачево. Но, развој догађаја на Јавору после пораза код Калипоља натерао је команду Ибарске војске да Чачане повуче са фронта према Новом Пазару и пребаци их на Јавор. Тако се Чачанска бригада, после неуспеха од 8. јула, пребацила под борбом према Јавору, где се укључила у састав главнине снага.

Главнина снага на Јавору пребало је да 6. јула изјутра пређе турску праницу и преко Калипоља крене на Сјеницу. Изгледа да Рудничка и Шабачка бригада нису стигле на време на положај, па су борци Ужичке бригаде I класе сами кренули у напад. Они су, због Захове погрешне процене снага, на Калипољу дочекани и заустављени, па запали у веома тежак положај. Увођењем Рудничке бригаде у борбу покушало се да се спасе ситуација. Тако су четири батаљона Ужичана и три батаљона Рудничана водили борбу целог дана. Њима су, као потпора, придодати борци Шабачке бригаде I класе, који су закаснили и неодморени ступили у борбу. Због магле и пушчањог дима, постављени иза леђа Рудничана, отворили су ватру на Турке преко ових, због чега ће, ометени маглом и удаљеношћу, уместо у Турке, пуцати у Рудничане наневши им тешке губитке. Ове податке наводе: лекар Рудничке бригаде као учесник, и Мита Петровић,¹³ који објашњава забуну код Шалчана лошим распоредом снага, удаљеношћу од линије борбе и маглом. Ако се томе дода да су борци Рудничке бригаде II класе и два батаљона Ужичке бригаде I класе, уместо да са Ограђеника нападну на Кладницу, остали на својим положајима, јер им, наводно, није издата команда за напад, онда је пораз Ужичана и Рудничана био неизбежан и потпун.

Јер, Турцима на Калипољу дошли су у помоћ табори низама из Кладнице. Тако је предвече 6. јула 1876. напад на Калипољу био заустављен. Према писању „Српских новина“ о почетку борбе на Јавору, излази да су батаљони Ужичке и Рудничке бригаде прешли границу у 10 часова и да је борба трајала до 18 часова. „Ватра је била врло густа“ — забележиле су новине, наводећи да је било доста рањених са обе стране. „Српске новине“ су вешто избегле да дају праву слику пораза српских снага на Калипољу, што је, свакако, било разумљиво. И у народу ивањичког краја остало је предање о Калипољској бици. Један од казивача¹⁴ наводи да је борба на Калипољу „била страшна, а од пуцњаве се створила таква димна завеса да се није могло видети“. Резултат овог пораза није само губљење позиције на Јавору и деморализација народне војске, већ и велики број мртвих и рањених Ужичана и Рудничана. Турци су над рањеницима чинили нечувена зверства, у чему су, поред низама, предњачили Черкези и башибозук. Ипак, у калипољској бици било је и светлих примера херојске борбе Ужичана и Рудничана. Истакли су се борци Моравског батаљона Рудничке бригаде, тј. борци из љубићких села, такође и Таковци, чији је четовођа Лазар Мирковић из Коштунџа преотео из турских руку изгубљену заставу Таковског батаљона. Пораз на Калипољу избацио је из строја око 1.000 војника Ужичке и Рудничке бригаде. У овај број ушли су погинули и рањени, међу којима су се нашли и чланови командног особља Ибарске војске: генерал Фрањо Зах, који је осматрао развој битке, затим Евгеније Калинић, шеф штаба Ибарске војске, Марко Катанић, командант Рудничке бригаде I класе, и Дука Пешика, командант Шатчана. О броју турских снага на положајима Калипоља и њиховим губицима нема довољно података. Ако их има, као што су и о процени броја њихових бораца, доста су различити и несигурни. По једном извору¹⁵ Турака је на Калипољу на дан битке 6. јула било 7—8.000, док је Зах имао 15 — 20.000 бораца, што је свакако преувеличано, као и навођење да „Турци много српске војске поубијаше како причаху око 2.000 мртвих и рањених услед чега устукну српска војска са пијаним Захом“.¹⁶ Има навода да је око 2.000 турских низама зауставило Ибарску војску, која је у калипољску битку увела знатно више својих војника.

Разлози пораза код Калипоља, који је имао велике последице за даљи исход борби на јаворском фронту у току 1876. године, бројни су и заслужују да се помену. Јаворски положај, развучен и непрегледан, са слабијим прилазним путевима, знатно је отежавао

кретање српских бригада — учесница у калипољској бици, као и у каснијим борбама. Ово се нарочито односило на артиљерију и коњицу, које су у овој борби имале мали допринос. Други моменат је одлагање напада, који је био планиран у зору, а изведен тек у 10 часова и наочиглед Турака, због чега је изостао фактор изненађења. Ту је, затим, слаба сарадња између бригада српске народне војске, које нису могле, упркос закашњењу напада, да крену заједно у борбу. Нарочито су закаснили Шапчани, који су право са усиљеног марша ступили у борбу, што је довело до неспоразума и грешке, која је нарочито погодила Рудничане. Од утицаја је свакако била и већ поменута неактивност Рудничке бригаде II класе и два батаљона Ужичке бригаде I класе, које, уместо да нападну — а могли су „низаме засути камењем и побити их све“¹⁷ — нису ништа предузеле да задрже турске војнике наспрам свог положаја, да ови не прискоче у помоћ Турцима код Калипоља. Ако се дода одсуство координације између српских бригада на Јавору и рђава опремљеност, као и оцена војничких квалитета генерала Заха, онда су још уочљивији разлози победе турских снага у калипољској бици. Страни дописници су истицали рђаву опремљеност и наоружање српске војске у овој бици, али и скромност, борбеност и издржљивост српских сељака — ратника, јер, по мишљењу Васе Пелагића, „овде се играло жмурке са народом, животом и чашћу“.¹⁸

Посебно поглавље у објашњењу пораза код Калипоља чини свакако командант Ибарске војске на Јавору Фрањо Зах. Сви наводи указују да се радило о неспособном војном команданту, који је у Марку Катанићу и Јовану Мишковићу имао способне официре, које је само ометао. Тако се наводи да је Ибарска војска на Јавору „на свом челу имала једног конфузног генерала, који је војничком занату био савршено стран“.¹⁹ О „ђенералу Заху“ као неспособном команданту могу се и данас чути приче у подјаворским селима, не само кроз песму: „Бог убије Заха ђенерала што издаде Јавор без мегдана“, већ и кроз предање о примању мита од Турака. Прича се, наиме, да је једна српкиња из села Лепосавића близу турске Кладнице примила од кладничких Турака ћуп злата, који је прелила млеком и тобож понела српским војницима на Јавор. Ћуп са златом она је однела генералу Заху, па је овај, примивши мито, наредио Шапчанима да пуцају Рудничанима у леђа. По овом предању, Зах је умро у Чачку, где су му уста заливена растопљеним златом добијеним од Турака као мито. По другом предању, сахрањен је у Београду на исти начин, јер је, наводно, тамо умро. Сва-

како да је овакво расположење народа у подјаворским селима према генералу Заху дошло као последица пораза код Калипоља и да није потпуно оправдано. Осим у Заховој личној необдарености за војнички позив, разлози пораза морају се тражити и у објективним и у субјективним слабостима у Ибарској војсци на Јавору, затим у извлачењу појединаца са фронта, као и у пљачкању и паљењу села од стране Турака, које је праћено крајњим суровостима, што је изазвало колебање морала становништва и самих бораца.

СМЕНА ГЕНЕРАЛА ЗАХА

Пораз код Калипоља 6. јула показао је да је јаворски фронт развучен, па је Зах обавестио Чачанску бригаду да обустави напад на Нови Пазар и да се пребаци на Јавор. Исти захтев Зах је упутио и Дучићевим добровољцима, који су се успешно борили на прилазима Новој Вароши, јер, Турци су већ заузели Василијин врх на Јавору, који се показао као „фатални клин који је непријатељ ударио у јаворску позицију“.²⁰ Ваља, још, указати да су се Дучићеви добровољци, примивши од Србије плату, храбро борили око Нове Вароши, где су читали кнежеву прокламацију и стицали бројне нове борце из нововарошког краја. Уз то, успели су да 7. јула пресеку телеграфску везу између Сјенице и Нове Вароши. Зах, који је са добровољцима одржавао везу, није јавио о калипољском поразу — да им не поколеба борбени дух. Али, добровољци су, под јаким притиском Турака, морали, уз помоћ Ужичке бригаде III класе, да се партизанском тактиком пребаце у Радојинју, одакле су могли да помогну Ужичкој бригади II класе, која је на Заовинама код Мокре Горе водила тешку борбу да спрече продор Турака преко Златибора ка Ужицу. И пре него што су се прикључили главнини Ибарске војске на Јавору, добровољци су се у Радојинји сукобили са турском колоном која се кретала од Нове Вароши и Вишеграда под командом Мустај-паше. Добровољци су 18. јула у Радојинји прихватили борбу са турским низамима и однели сјајну победу. Тек после ове борбе су се, по Заховој наредби, кретали ка Калићима, уз задатак да по сваку цену бране границу код Сјеништа. Ова чињеница сведочи о турском притиску од Дрине и Нове Вароши, који је уследио у намери да се искористи победа код Калипоља.

Генерал Зах вршио је концентрацију снага на Јавору припремајући нови план о нападу на турске положаје. Циљ овог на-

пада био је исправљање последица пораза код Калипоља и подизање борбеног морала Ибарске војске. Тако је Зах 23. јула одржао војно саветовање, на које је позвао старешине бригада на Јавору и Дучића, команданта добровољаца. Тема саветовања била је: доношење плана напада на турске положаје, предвиђеног за 24. јул. Састанак је водио Јован Мишковић. Зах је тог дана разгледао положаје са Василијиног врха. По свој прилици, сви команданти бригада нису присуствовали саветовању, јер Дучић наводи како се, у повратку са саветовања, срео са командантом Ужичке бригаде I класе Петром Борисављевићем и командантом Рудничке бригаде II класе Стојаном Поповићем, који се налазио на положају Троглав. Како је Зах припреме за напад отпочео још 20. јула концентрацијом снага на Јавору, из Чачка су довучене пољске и позиционе батерије, које су већ 21. јула пристеле на положај. У планираном нападу Ужичани су држали центар, Шалчани су били потпора центру, а Рудничка бригада I и II класе држала је крилне правце напада. Тако се Рудничка бригада I класе нашла више Ерчега, а II класе на положају Троглав, код Долова. Дучићеви добровољци су од Кадилжине стене довели на Јавор три батаљона. Један батаљон Ужичке бригаде II класе био је на Ступској чесми, а за време борбе 24. јула на Јавор су стигли и Чачани под командом Илије Чолак—Антића и заузели положај на Боровцу и Петровцу. Задатак Чачана био је да зађу за леђа снагама Мехмед-паше, па да нападом ка Сјеници ослабе турски притисак на Јавор. Поменутог дана напад је извршен са Ограђеника на Огоријевицу и Васиљевића кулу, где су се налазиле главне турске снаге. Рудничка бригада II класе, заједно са добровољцима, успешно је напала на Васиљевића кулу, што је подстицало пристизање нових добровољаца, од којих је основан четврти батаљон добровољачког кора. Командант Рудничке бригаде II класе био је Милутин Гарашанин. Васиљевића кула освојена је; борба се распламсавала у поподневним часовима, а „рањеници почеше долазити у превижалиште у масама“.²¹ Како овај податак наводи лекар Рудничке бригаде II класе, који је примио око 180 рањеника, овај број жртава вероватно се највише односио на борце његове бригаде. Главно турско упориште за време борбе 24. јула било је у Кладници. Генерал Зах није у борбу увео све расположиве снаге, као на пример, неке батаљоне Ужичке, Рудничке и Шабачке бригаде I класе, бојећи се турског препада из Калипоља. Поменуте батаљоне држао је на Јавору, у приправности, чиме је знатно ослабио напад на Огоријевицу. Због тога овај положај и није заузет упркос око 300

изгинулих и рањених бораца Рудничке бригаде II класе, Пожежана и добровољаца. Мита Петровић,²² описујући борбе на Огоријевцу пред Кладницом, износи, поред осталог, да је тај напад Рудничана био демонстративан — како би омогућио успешно наступање Чачана преко Ступске чесме и Сувог рта у долину реке Вапе и даље ка Сјеници. У том циљу развила се жестока борба између Рудничана и турских низама (турске регуларне војске). Како је Турцима, у моменту ускакања Рудничана у турске шанчеве, стигла помоћ, и Зах је послао у помоћ два батаљона Шапчана. Тако се у једном потоку развила борба прса у прса. Тада је и Дучић са Васиљевића куле послао једно одељење добровољаца. „Ту се, у потоку, развила хладна, страховита бајонетска борба. Поток је остао прекривен лешевима и обојен крвљу“.²³ Само из два батаљона Рудничке бригаде II класе пало је 130 бораца.

Изгледа да је 24. јула на Јавору било више жарипгта сукоба. Поред напада од Васиљевића куле ка Огоријевцу, добровољци су од Долова напали турску кулу, коју су бранили „турски царски аскери“, због чега су се добровољци и поколебали. Но, кад је Дучић почео да храбри људе и да их враћа у борбу, отпочевши лично да нишани на топу, Турци су се из куле разбежали, па су добровољци однели победу.

Чачанска бригада I класе, која је 22. јула кренула из Рашке, коначила је на Голији, коју је прешла 23. јула, наставши једну турску караулу. Напад је извршио Трнавски батаљон уз помоћ половине Студеничког батаљона. Освојивши ову караулу, Чачани су истог дана увече стигли у Ступску чесму. Ту су се окупили сви батаљони Чачанске бригаде. Када је Мехмед Али-паша сазнао за кретање Чачана, послао је два батаљона низама да запоседну Цмиљевачку кулу у циљу обезбеђења бока кретања турских трупа од Косовске Митровице ка Црној Гори. Да би се ово кретање омогућило, Мехмед Али-паша настојао је да, по сваку цену, овлада положајем Суви рт. Чачанска бригада, која је имала намеру да омете кретање Турака, послала је мању групу пешака под командом капетана Гајиновића да, у Дугој Пољани, заварају турску војску, док остали батаљони бригаде не заузму Цмиљевачку кулу. У борби за ову кулу, лево крило држали су Трнавци са брдском артиљеријом; центар су запосели Драгачевци са чачанском брдском батеријом, а десно крило Студеничани. Турци су се кретали у две колоне, од којих је главна ишла ка Сувом рту. Ово је 24. јула довело до жестоког сукоба Чачана са Турцима. У вишечасовној борби у току пре-

поднева Турци су успели да савладају оппор Драгачевског батаљона, који је почео одступати. Но, Драгачевцима је прискочио у помоћ Трнавски батаљон, који је напао Турке с леђа. Драгачевци се охрабре, па се поврате и оспу ватру наневши Турцима велике губитке. Друга турска колона, која се пела уз Лисингу, дочекана је артиљеријском ватром. Видевши како је прошла главна колона код Сувог рта, повукла се у великом нeredу. Студентичани су ову турску пругу гонили све до Сјенице. Тако су Чачани 24. јула однели сјајну победу и запосели Суви рт, а 25. јула се Гајиновић вратио из Дуге Пољане, неуспевши, логично, да омете улазак Дервиш-паше у Сјеницу. И у време ових борби Турци су упадали у подјаворска села, пљачкали и палили. Такав препад направили су и у засеоку Медовине, у Ерчегама. Запалили су 19 кућа и 110 зграда и опљачкали близу 700 грла крупне и ситне стоке.

Поразом код Огорјевца 24. јула, без обзира на успех Чачана и добровољаца, била је решена Захова командантска судбина. Јер, 25. јула 1876. године, на положај команданта Ибарске војске на Јавору долази Илија Чолак—Антић, дотадашњи командант Чачанске бригаде I класе. Следећег дана Зах је предао команду новом команданту и опростио се од Дучића и, вероватно, од команданата присутних бригада. Он је, том приликом, објаснио да је рањен и болестан, па одлази у Београд. Поред тога, он је Илији Чолак—Антићу дао упутства за даљу борбу са Турцима. Међутим, чињеница је да је Зах смењен од стране Врховне команде. После ове смене уследиле су промене командног особља у бригадама и штабу Ибарске војске. Јован Мишковић постављен је за команданта Чачанске бригаде I класе, а на упражњено место шефа штаба Ибарске војске дошао је Јеврем Марковић, брат Светозара Марковића. О одласку Заха забележено је, поред осталог, и ово: „Како доцније, иза смене Заха генерала кружаху приче и гласови њега је бечка господа потурила Србији, у намери душманској, да Србију осрамоти и осакати и од Санцака да Србија умије руке своје. Већ доцније махинације Беча и Аустрије то и потврдише“.²⁴ Тако се завршило Захово командовање Ибарском војском, као и вишедневно неуспешно војевање. Под командом ове, доста контроверзне, личности храбро су се борили Чачани и Рудничани. У вези са генералом Захом треба поменути, ради јасноће, и чињеницу да је он умро у Брну (Чехословачка) 1892. године, чиме опадају предања о томе да је Зах свој живот завршио у Чачку или Београду.

По одласку генерала Заха са Јавора, почело је и одлажење појединих јединица са овог фронта. Најпре су повучени борци Шабачке бригаде I класе, а 25. јула и део артиљерије. Ова одлажења ће, касније бити знатно већа.

ЧАЧАНИ И РУДНИЧАНИ У БОРБАМА НА ГЛАВНОМ ФРОНТУ У АВГУСТУ — СЕПТЕМБРУ

Од краја јула до средине септембра 1876. године, од када је наступило десетодневно примирје, вођене су на главном фронту жестоке борбе. И на јаворском фронту су, у овом периоду, трајале ратне акције, веома драматичне по свом току и резултатима. Најмање војних акција било је на дринском фронту, јер су се обе стране уздржавале од већих сукоба.

После првих успеха на главном фронту, на Тимочком и на Дрини, уследила је, крајем јула и у августу, јака турска против-офанзива, која се испољила и у борбама на Јавору. Тако су се, крајем јула, развили огорчени окршаји за Књажевац, који је, после тродневне борбе и упркос херојске одбране под командом Хорватовића, пао у турске руке. Ваља додати да је овај командант био један од најбољих српских официра у рату и да се под његовом командом борио и млади официр Степа Степановић. И у Нишу су се крајем јула помилале турске снаге, које су, после извршене концентрације, кренуле према Делиграду и Алексинцу. Генерал Черњајев, командант овог дела фронта, направио је грешку, јер је 99 батаљона растурио на широком простору од Јанкове клисуре до Кривеља. Друга грешка је што је Хорватовића послао да запоседне од стране Турака напуштени Књажевац, чиме се лишио услуга овог заиста сјајног команданта. Крајем јула и у августу, ратне резерве српске армије знатно су смањене, а крагујевачка фабрика оружја није имала довољно сировина за израду муниције, па је обуставила производњу. У таквом стању дочекане су турске трупе, које су 22. августа избиле пред Алексинац. Турске снаге ће свој напад усмерити на Шуматовац, где се следећег дана, 23. августа развила огорчена дванаесточасовна борба. Турке је 24. августа изненада напао Хорватовић, који је самоиницијативно дошао „тамо где се чула топовска рика“.²⁵ Напад српске војске настављен је и 25. августа, па је, као резултат тог напада, постигнута највећа победа српске војске у првом српско-турском рату. Ваља напоменути да се заслуга

за успех у шуматовачкој бици приписује Кости Протићу, који је средином августа учврстио шанац на овом положају. После овог пораза Турци су своје снаге пребацили на леву обалу Јужне Мораве, што је Черњајев касно уочио. Али, и кад је сазнао за овај турски маневар, опет се лишио услуга Хорватовића пославши га да демонстративно нападне Ниш. У таквом стању дочекан је 1. септембар, када су Турци свом снагом напали српске положаје на Адровцу. У овој борби учествовала је и Рудничка бригада, пребачена крајем августа са јаворског фронта. Рудничани су стигли на Адровац дан уочи битке, предвођени Радомиром Путником, својим новим командантом. У борби су изгинули многи борци из састава Рудничке бригаде. Лекар ове бригаде у свом превијалишту примио је за само три часа борбе, преко 200 рањеника из обе класе Рудничана. Овај податак говори о јачини борбе на Адровцу, о учешћу Рудничке бригаде I класе и дела Рудничке бригаде II класе на главном фронту од почетка септембра, као и о великим жртвама бораца из те бригаде. Битка је завршена предвече, кад су Рудничани и друге јединице напустили Адровац, а борба настављена на Прџиловачким висовима, преневши се ове до реке Мораве. Услед продора Турака, евакуисан је Алексинац, а Рудничани су, по наређењу, одступили на положај Каоник. Део бригаде налазио се у Делиграду, да би 5. септембра Рудничани већ били на креветским положајима, са којих ће 11. септембра учествовати у бици на Бобовишту. У овој борби налазили су се на левом крилу фронта, са задатком да зауставе Турке, који су прешли Мораву.

Турци су, после пораза на Шуматовцу, као и огорчене борбе на Адровцу и Прџиловачким висовима, оклевали да даље напредују, што је српска војска искористила да крајем августа и првих дана септембра утврди ђуниску линију фронта. Турско оклевање трајало је до 11. септембра, када су, нападом на Бобовиште, означили наставак своје офанзиве. Циљ овог турског напада био је да се прекине веза између Алексинца и Делиграда. У борби на Бобовишту учествовали су и Рудничани, као и Хорватовић, који је, чувши за пораз код Адровца, похитао у помоћ и нашао се у Каонику, где су већ били Рудничани, српски добровољци, добровољци из Русије и Бугарске, као и Црногорци под командом војводе Маше Врбице. У боју на Бобовцу и Радојевцу истакли су се борци Хорватовићеве дивизије и црногорски добровољци, али свакако и остали учесници. Турци су приморани да одустану од кретања према Крушевцу и да усмере своје даље акције према креветским положа-

јима и Ђунису. Но, уочи борби код ових места, наступило је, 15. септембру, десетодневно примирје, које су обе стране искористиле да концентришу снаге на линији Кревет — Ђунис. Када су 25. септембра настављене борбе на Кревету, Срба је било око 45.000, чему треба додати и све већи број добровољаца, који су пристизали. Турака је било знатно више: 65.000 на фронту, а 24.000 у резерви (стационараних код Ниша). По броју прикупљених снага уочава се да се на главном фронту спремао велики окршај зараћених страна, у коме ће, поред Рудничана, учествовати и Чачанска бригада I класе. Турци су, иначе уочи пресудне ђуниске битке имали знатну премоћ у људству.

Турци су нерадо прихватили примирје, које је уследило после победе српске војске код Бобовишта и под притиском западно-европских сила. Са примирјем се, међутим, није слагао генерал Черњајев, тај „прави диктатор Србије у то време и човек који је најјаче утицао на кнеза“^{25а} и који је, уз помоћ дела владе и кнеза, успео да одбије турску иницијативу о продужењу примирја за још десет дана. У томе га је помогао и део српских официра — присталица настављања рата. Тако је дошло до битке на креветским положајима, која се одиграла између 28. и 30. септембра 1876. У овој борби, поред Рудничана, учествовала је и Чачанска бригада I класе, која је напустила Јавор крајем септембра. Тако ће се Чачани борити на главном фронту при крају првог и у другом српско-турском рату. Борба на креветским положајима почела је општим јуришем српске војске. Бој је био жесток. Непрестано су се смењивали јуриши и противјуриши, који су се, често, претварали у борбу прса у прса. Учешће Рудничана у овој борби је несумњиво, као и једне батерије Чачана. Ова батерија налазила се у саставу руско-српске бригаде, која се налазила на креветском положају. Чачанском бригадом I класе, по њеном доласку у Делиград, командовао је мајор Светозар Хаџић, напустивши командантски положај у Ђупријској бригади I класе. Хаџић је командовао Чачанском бригадом и пре српско-турског рата 1876. озбиљност ситуације на главном фронту била је разлог да Чачанска бригада I класе још 22. септембра напусти јаворски фронт. Ово се види и из податка да је војна станица у Котражи за тај дан спремала сточну храну и огрев, очекујући најављени долазак Чачанске бригаде I класе на конак. Њена маршрута ишла је, свакако, као и код пребацивања Рудничана с краја августа: Јавор — Котража — Чачак — Карановац — Трстеник — Крушевац — Делиград. Чачани су се налазили у цен-

тру Хорватовићеве дивизије, где се развила опорчена борба. Руски официр Комаров, правећи план за битку на креветским положајима, намеравао је да Чачанској бригади I класе да „важну улогу у једном великом предузећу“.²⁶ Било је око 500 мртвих и рањених, али Турци нису успели да изврше намеравани продор. Од Чачана у овој борби су, поред бораца Чачанске бригаде I класе, учествовали мајор Милија Катанић, родом из Бечња, поручник Светозар Магданић и други. Само у борби 29. септембра, која се до поднева одвијала успешно по српске снаге, у поподневним часовима у превижалишту Рудничке бригаде стигло је преко 250 рањеника, мада борба још није била завршена. Тежи рањеници су транспортовани у главну болницу, која се налазила у Ражњу. У борбама 30 септембра три батаљона Чачана била су у резерви, пошто је Хорватовићева војска издржала тежак напад Турака. Ни Чачани нису изостали од учешћа у борбама на креветском положају. На то упућује и податак да је Хорватовић имао при до шест батаљона, које је, са распламсавањем борбе, слао лево или десно, дуж положаја, као помоћ, говори да су сва три батаљона Чачана учествовала у окршајима. Најзад, обим и жестина борбе захтевали су употребу и последњег борца у борбама од 28. до 30. септембра. Што се тиче борби на Кревету од 28. до 30. септембра, ваља напоменути да су оне трајале на читавом фронту од Јастрепца до Јужне Мораве. Чачани и Рудничани су у њој учествовали од првог дана, уводећи у бој батаљон по батаљон. Једна од првих жртава Рудничана био је поручник Радоје Ломвић, који је подлегао ранама у превижалишту своје бригаде. Турски противнапад, изведен 30. септембра, није донео успех, тако да се креветска битка завршила без победника. Била је то „тешка и крвава битка која није донела победу ниједној страни“;²⁷ али су обе претрпеле велике губитке и биле сасвим исцрпљене. Но, за Србију, чија војска није имала такве резерве као што их је имала турска армија, ова битка била је практично изгубљена. Да би се омела евентуална турска активност, већ 2. октобра, створен је од руских и црногорских добровољаца тзв. „летећи кор“, који је, применом партизанске тактике ратовања, узнемиравао Турке извођењем успешних напада. Због исцрпљености, уследило је ново примирје на главном фронту, које је прекинуто пресудном Ђуниском битком, крајем октобра.

Што се тиче фронта на Дрини у августу и септембру 1876. године, поменуто је већ да су се обе зараћене стране уздржавале од акција. Па ипак, и на овом делу фронта, долазило је до сукоба,

мада су они били и по обиму и по трајању далеко иза ратних акција на главном или јаворском фронту. Вести са овог фронта, који се граничио са оним на Јавору, доста су оскудне. Први забележен сукоб био је 25. августа, када је Дринска војска водила тринаесто-часовну борбу са Турцима код Јање. О исходу сукоба „Српске новине“ нису писале. Ове новине пишу о борби вођеној 11. септембра код Попова тако што су Турци, изишавши из Бијелине, напали српски положај. На овом положају поновни сукоб избио је 14. септембра, када је Дринска војска прешла преко Дрине, али се без борбе повукла на десну обалу реке. Три дана касније Дринска војска је нападнута код Зворника, али је напад успешно одбијен, а Турци растерани. И документа, која се чувају у ужичком архиву²⁸ говоре о сукобу на дринском фронту у току септембра 1876. Поред сукоба на Цигли, 23. септембра, у коме је Ужичка бригада III класе одбила турски напад (пропустивши да предузме гоњење разбијених Турака), наводи се и жалба Начелства ужичког округа да је оно остало без радне снаге, јер су чак и резервисти морали, због сталних сукоба, још од јула бити на граници. Због тога су села овог округа, почев од Заовине па до пранице са чачанским округом, остала без летине.

Како се види, тежиште борби у августу и септембру било је пренето на главни фронт, због чега ће се тамо наћи Чачани и Рудничани. На дринском фронту вођене су мање борбе, поглавито у току септембра.

БОРБЕ КОД СУВОГ РТА И НА ДОЛОВИМА — ГУБИТАК ЈАВОРА

На Јавору, у току августа и септембра, одигравале су се драматичне битке, у којима су у августу учествовали и Рудничани и Чачани, а у септембру борци Чачанске бригаде, док су се Рудничани у току овог месеца борили на главном фронту. Јер, почетком августа одиграла се битка за Јавор, која је била изгубљена, а пред крај августа и почетком септембра, Ибарска војска предузимала је крајње напоре да поврати изгубљене јаворске положаје. У овом периоду, одласком најпре Рудничке, а потом и Чачанске бригаде са Јавора, дошло је до слабљења снага, које је, ипак, прекинуто доласком Ужичке, Рудничке и Чачанске бригаде II и III класе, као и све већим присуством руских добровољаца.

Одласком Фрање Заха, тј. сменом овог команданта Ибарске војске, њени официри су очекивали да ће Илија Чолак—Антић, као

потомак прослављеног јунака из српских устанака, повести одлучнији напад на Сјеницу. Отуда су они и поздравили промену команданта. За потпуковника Илију Чолак—Антића треба рећи да се, као официр, школовао у Србији и Белгији и да је, јуна 1876. године, дужен порезом у Горњем Милановцу, а да је већ у јулу био у Чачку, што значи да је као официр службовао уочи рата у чачанском крају, па је, због тога, и постављен за команданта Чачанске бригаде I класе. На овој дужности остао је све до 26. јула, када је од Заха преузео команду над Ибарском војском. Почетак његовог командовања протекао је у примирју. То је била срећна околност, јер се у то време, услед влаге и оштре планинске воде, јавила међу борцима срдобоља, од које се у току једног дана у амбуланти налазило по 120 до 150 бораца, а понекад се и до 200 разболелих обраћало за помоћ. У исто време, од 26. јула, на Јавору се појављује све више добровољаца из Русије, међу којима се највише истакао Јеврем Вукосављевић. Он се одликовао великом храброшћу. Јуначки је потинуо у покушају да се поврати изгубљени Јавор. Сахрањен је на чачанском гробљу.

Активност новог команданта испољавала се у више правца. Већ 27. јула Илија Чолак—Антић послао је чету добровољаца на Златар, давши јој задатак да омета турске транспорте између Сјенице и Нове Вароши. Касније, за остварење овог задатка, одвојио је цео батаљон, чиме је отпочело цепање добровољачког кора на Јавору. Затим је уследило упозорење дато свим бригадама на јаворском фронту да чувају праничне позиције и да врше војну обуку по четама и батаљонима како би се борци привикли на војна правила и дисциплину, а јединице прилагодиле терену и условима фронта. Од 28. јула нови командант приступа концентрацији расположивих снага. Тако је на Јавор у целости пребачена Ужичка бригада II класе, која је распоређена на положај у Васиљевићима. Чачанска бригада I класе запосела је положаје: Боровац и Лису. Њој су придодати Дучићеви добровољци, којима је дат задатак да диверзантским акцијама узнемирују Турке на путу између Сјенице и Новог Пазара. Други део добровољаца нашао се на Тисовици, из које су се одељења Рудничке бригаде повукла у саставу своје јединице. Рудничка бригада је са Ужичанима била на Јавору, приправна да брани положај ако би Турци извели напад из Калипоља. Из податка да су већ 30. јула Чачани и добровољци запосели положаје: Петровац — Суви рт — Боровац — Лиса може се закључити да су све јединице јаворског фронта биле на положајима,

које им је одредио нови командант. Тако су се Чачани нашли на левом крилу фронта. Како је Лиса контролисала прилаз од Сјенице долином реке Вапе, Чачани су, на предлог инжењера Приљеве, заједно са добровољцима, утврдили овај положај већ 1. августа. Суви рт је планинска коса изнад села Ерчета и са њега води пут за Сјеницу и Нови Пазар. На том положају су, од 3. августа, Чачани били изложени јаким турским нападима. Дервиш-паша довео је у Сјеницу 16 батаљона редовне војске, сакупљене у Македонији и Египту и концентрисао их наспрам Сувог рта. Добровољци, који се се на том положају налазили заједно са Чачанима, били су у таквом расположењу, које је одговарало нападачима. Неопремљеност, глад и хладноћа планинских ноћи, као и појаве бекства добровољачких војника, нарочито оних из вишеградске нахије, били су узели маха. У таквом стању Чачанска бригада дочекала је напад поменутих батаљона, које је Дервиш-паша 3. августа упутио ка Сувом рту. Турци су се кретали долином реке Вапе, подељени у две колоне, усмерене ка Лиси и Боровацу. Боровац и Суви рт држали су Чачани, а добровољци су били лево — на Лисини. Код Сувог рта налазили су се борци Трнавског батаљона и коњица Чачанске бригаде. Изгледа да је Дервиш-паша, спремајући овај напад, знао за распоред Ибарске војске. У тим условима изведен је 3. августа турски напад мањих размера, у коме су учествовала само два његова батаљона. Овај напад су Чачани и добровољци одбили, одбранивши положај на Лисини. По свој прилици, радило се о реконосцирању терена, предузетом од стране Дервиш-паше, при чему је дошло до сукоба турске претходнице са добровољцима, којима су Чачани прискочили у помоћ. Турски напад је заустављен, уз нашошење губитака, после којих су се Турци повукли. „Српске новине“ су 4. августа јавиле о овој борби, дајући нешто више података. Навеле су да су у нападу на Лисину, поред низама, учествовали и Арнаути, којих је било око 800. Ове новине јавиле су да је капетан Јован Мишковић са батаљонима Чачанске бригаде, уз помоћ артиљерије, разбио и растерао Турке, који су побегли у Сјеницу. Поред навођења губитака на турској страни „Српске новине“ доносе податке о седморици изгинулих и 31 рањеном из састава Чачанске бригаде и добровољаца.

После неуспеха, Дервиш-паша се 4. августа припремао да поново нападне положаје Чачана. Довео је појачања са кладничких и калипољских положаја. Одлучио је да нападне Чачане и добровољце на линији Петровац—Боровац—Суви рт. Да би успех напада био сигурнији, Мехмед Али-паша је, 5. августа, демонстративно на-

пао на Рудничане и Ужичку бригаду II класе. Истог дана у рано јутро, Дервиш-паша је кренуо из Сјенице, са 16 батаљона регуларне војске, уз коју су ишли Арнаути и коњица. Мита Петровић, пак наводи³⁹ да се радило о 25 батаљона Турака, сврстаних у четири колоне. По истом аутору, Турака је било тако много да се „зацрнела земља“ од колона које су се долином реке Вапе приближавале Сувом рту. Две колоне су се кретале са циљем да нападну Петровац и Лисину; трећа, најбројнија, имала је задатак да удари на Боровац—Суви рт; четврта се кретала иза прве три, као резерва и потпора. Како се види, ни Турци нису имали снага да 5. августа нападну из Калипоља на Јавор, сем демонстративног испада, па су се усмерили ка левом крилу јаворског фронта, који су бранили Чачани и добровољци. С обзиром да је и команда Ибарске војске планирала напад на Сјеницу, Илија Чолак—Антић је позвао, 5. августа, команданта Чачанске бригаде Јована Мишковића и команданта добровољаца Нићифора Дучића у свој штаб. Тако се десило да у време јаког турског напада и Чачани и добровољци остану без војних старешина, па је команду преузео капетан Драгомир Вучковић, шеф штаба Чачанске бригаде. У време овог састанка, на коме се договарало о нападу на Сјеницу планираном за 7. август, стигла је вест да су Турци ударили на Чачане и добровољце. Наравно, Мишковић и Дучић одмах су напустили састанак, тражећи од Илије Чолак—Антића да им што хитније пошаље помоћ.

Шта се за то време догађало на положају, који су држали Чачани? Није прошло много времена од одласка команданта Чачанске бригаде на Јавору, а трубе су огласиле узбуну. Оне су означиле турски напад на јаворски фронт, који је отпочео против Чачана, а пренео се 6. и 7. августа на центар овог фронта и завршио заузимањем Јавора. Турци су напад, значи, планирали по етапама, јер им је такав приступ освајању јаворских положаја омогућавао бољу концентрацију снага. Тако ће се 5. августа најжешће борбе водити на Боровцу и Сувом рту. Приметивши турске колоне, Чачани су заузели борбене положаје. На Сувом рту су била три ескадрона коњице; на положају између Боровца и Петровца — оба карановачка батаљона, а Драгачевски батаљон — на Петровцу. Трнавски батаљон се још раније спустио испод Боровца ка Дивљој реци. Дучићеви добровољци су се налазили на Ређовом крсту, између Боровца и Лисине. Не види се положај артиљерије и муниционе колоне Чачанске бригаде, а пионири, са Митом Петровићем, били су на Боровцу, на који ће, као и на Суви рт, ударити главна

турска колона. Две слабије турске колоне биле су дочекане на Петровцу од Драгачеваца и на Лисини од добровољаца таквом ватром пред којом су приморане на повлачење. Њих је спасла правремена помоћ главне и најјаче турске колоне. Тако обједињене све три колоне наставиле су кретање ка Сувом рту и другим положајима. Њихови низами су се пели уз стрме стране Сувог рта не обазирајући се на губитке. Нису смели да одступе, чврсто решени да остваре победу. Тако се развила огорчена борба, која је трајала од раног јутра па до 16 часова. Чачани и добровољци су и ову колону успели да зауставе, борећи се веома храбро. Али, тада је ступила у дејство турска артиљерија, која је охрабрила своје батаљоне да поново пређу у напад. У том тренутку добровољци, који су се дотле одлично држали, напустили су Ређов криш, чиме је положај на Лисини био изгубљен. Тиме је била напуштена главна одбрамбена тачка Сувог рта, што су Турци искористили да „највећом брзином јурну напред и нападну Боровац“.³⁰ На овај положај Турци су напали са свих страна, ускачући у ровове Чачанске бригаде. Том приликом су били угрожени пионири, од којих су се неки „котрљали низ Боровац, а неки су још онде исечени, а други заробљени.“³¹ Калеган Драгомир Вучковић није могао да одговори насталој ситуацији, па је и Чачанима и добровољцима претило расуло. У том тренутку стигли су Јован Мишковић и архимандрит Дучић, који су успели да зауставе паником захваћене војнике и да их уведу у борбу код Боровца. Овај положај је, ипак, био изгубљен, а тежипште борбе пренело се на Суви рт, који су бранила три и по батаљона Чачана. Но, упркос сјајном држању бораца Чачанске бригаде, борба код Сувог рта била је изгубљена. Разлог пораза лежао је добрим делом у напуштању Лисине од стране добровољаца, који је довео Чачане у ситуацију да се још два до три сата упорно боре. На Сувом рту остали су Трнавци, Драгачевци и Карановчани, док је Студенички батаљон, настојањем да овлада Боровцем, омогућио овим батаљонима Чачанске бригаде да се повуку са Сувог рта. По подне у помоћ је стигао Драгачевски батаљон, вероватно II класе, и један батаљон Ужичке бригаде II класе. Али, велики губици и проређеност Чачана у борбама на Боровцу и Сувом рту приморали су Јована Мишковића да нареди одступање своје бригаде путем Брагљево—Ковиље. Повлачење је извршено правим беспуњем, јер је пут преко Васиљевића био изложен дејству турске артиљерије. Чачани су се повлачили под борбом и „у поретку“, иако су Арнаути наочиглед Чачана секли главе изгнулим и рањеним другоги-

ма. По Игњићу,³² Турци су одлучили да најпре од Калипоља демонстративно нападну Рудничане и Ужичку бригаду II класе, да би маскирали главни напад на лево крило јаворског фронта, које су држали Чачани и добровољци. Тако су од Сјенице упутили ка Боровцу и Сувом рту јаку групацију војника, сврстаних у више колоне. Исти аутор наводи распоред батаљона Чачанске бригаде. На дан 5. августа, када се одиграла борба код Сувог рта, овај положај држали су Драгачевски и Студенички батаљон, док су остали батаљони Чачанске бригаде били, заједно са пионирима, на Боровцу, а добровољци на Лисини. И по Игњићу, добровољци су се добро држали у почетку битке, да би, затим, напустили кључни положај повукавши се ка Ступској чесми и оставивши Чачане у веома тешком положају. Чачани су се још два до три часа храбро држали, али су претрпели велике губитке, па, услед касног пристизања помоћи, „дела наша линија смаче се“.³³

О жестини борбе на положају Боровац—Лисина—Суви рт говори податак да је лекар Рудничке бригаде и сутрадан, 6. августа, примио мноштво рањеника са Сувог рта. Да ли овоме треба тражити разлог што лекари Чачанске бригаде др Кужељ и др Порубовић нису имали добро организовано завојаште или нису успели да пруже помоћ бројним рањеницима, тешко је рећи. Тек, може се закључити да су се Чачани борили на положајима Боровац и Суви рт, 5. августа, да су доживели пораз, упркос чињеници да су се „Чачани јуначки борили од 7 сати изјутра до 4 сата по подне и двапут су потисли непријатеља, али издаду добровољци“.³⁴

После пада Сувог рта уследио је продор Турака у село Ерчеге, који је изазвао право бекство мештана, уз остављање имовине и кућа на милост и немилост непријатељу. Поред упада у Ерчеге, турске снаге су се утврдиле код Вучије пољане, после чега се могао очекивати напад на Јавор.

Што се тиче стања у Чачанској бригади после пораза код Сувог рта, као и правца повлачења, постоје опречни подаци. Поменуто је већ повлачење Чачана ка Ковиљу, које је извршено веома дисциплиновано. Циљ доласка у Ковиље био је — организовање одбране најкраћег пута који је водио према Ивањици. Има, пак, навода да су се Чачани, разбијени код Сувог рта, сакућљали у Опаљенику, а да је њихов командант Јован Мишковић био смењен и стављен пред војни суд. Оптужен је због пораза и губитка положаја. Мишковић је, додуше, ослобођен, али је за команданта Чачанске бригаде постављен Милутин Гарашанин. Поред тога, бри-

гаду су потресала бекства бораца и њихово споро окупљање. Они војници, који су пристизали са великим закашњењем, хапшени су и затварани. Било их је око 200. Они су 9. августа батињани. Овако кажњавање наставаљено је и касније, када се штаб Чачанске бригаде преселио у Ивањицу, где су још пристизали бегунци. Кажњени су добијали по 50 батина, услед чега су неки били осакаћени, а неки су доцније и умирали. Очигледно, Чачанска бригада се после пораза код Сувог рта налазила у озбиљној кризи. Па ипак, учешће Чачана у одбрани Јавора, два дана касније, говори да је бригада сачувала формацијску и бојну готовост.

Пошто су Турци 6. августа заузели Васиљевиће, они су за сутрадан припремили напад на Јавор. Препруписивање Ибарске војске сведочи да је и она очекивала напад и спремала се да брани Јавор. Када је 7. августа дошло до борбе на Доловима, показало се да су Турци нападали јаворске положаје по секторима. Какав је био распоред Ибарске војске? После пораза Чачана и добровољаца, на лево крило су пребачене обе класе Ужичке бригаде, које су држале положај на Доловима. У центру су били Чачани, а на десном крилу, на положајима Јанков и Василијин врх, налазили су се Рудничани, под командом капетана Илића. У току борбе на Доловима, чији ће највећи терет пасти на Ужичане, дошло је до промене положаја између Чачанске и Рудничке бригаде. Свакако је да су Чачани, због стања у бригади после борбе код Сувог рта, померени више удесно, тј. даље од Долова. Но, око одређивања позиције Чачана има нејасноћа и неслагања. Архимандрит Дучић не зна тачан распоред јединица Ибарске војске, а Мита Петровић, као борац Чачанске бригаде, наводи³⁵ да су Чачани од Ковиља пребачени на Јавор, на положаје код Ограђеника, а да је артиљерија Чачанске бригаде постављена делом на Василијин врх, а делом између Василијиног и Јанковог врха, где су се налазила и два батаљона Рудничана. Добровољци су распоређени на положају Братљево—Ковиље. Под Василијиним врхом налазила су се, као резерва, два батаљона Рудничке бригаде I класе: Моравски, са борцима из љубићских села, и Качерски.

Напад на Долове, које су бранили борци Ужичке бригаде I и II класе, започели су Арнаути, иза којих су се кретали табори низама. Радило се о новоформираном положају, насталом после борбе код Сувог рта. Турци су и овог пута од правца Калипоља предузели демонстративан напад на положаје Рудничке бригаде I класе под командом капетана Илића, због чега је она тек после одби-

јања турског напада прискочила Ужичанима у помоћ. Турци су извршили напад и на положаје добровољаца, где су, такође, одбијени. Ови демонстративни напади, иако безуспешни, постигли су циљ: Ужичани су сами морали да прихвате борбу против густе масе низама. После трочасовне жестоке борбе, обе класе Ужичке бригаде повукле су се према Јавору. По подне битка је пренесена ближе Јавору, где су Ужичани безуспешно бранили Смиљевачко поље. Они су се храбро држали борећи се за сваку стопу земље. Кад су им у помоћ притекли Рудничани, пружање опорa је продужено до мрака. У тим критичним часовима вероватно су и Чачани ступили у борбу. Ово се види из податка да је лекар Рудничке бригаде, поред Рудничана, које је прихватао у превијалишту, примао и рањене Чачане. Предвече се већ назирало расуло Ибарске војске и бежање у позадину. У таквим условима све три бригаде се повлаче на Поглед, а на Јавору у ноћи између 7. и 8. августа остао је једино Јеврем Вукосављевић са 150 до 200 бораца Ариљског батаљона. Добровољци и командант Ибарске војске Илија Чолак—Антић су се повукли чак у Ивањицу, а 8. августа и Ариљски батаљон напушта Јавор, који су Турци заузели без борбе.

Борбе код Калипоља, Сувог рта и на Доловима, као и губитак Јавора, биле су од пресудног значаја за исход српско—турског рата на овом фронту; рата у коме су учествовали борци чачанског и ужичког краја подневши велике жртве.

Пораз и губитак Јавора изазвао је кризу и повлачење Ибарске војске и цивилног становништва ка Ивањици, као и тежак одјек у Србији. Изгубљен је најважнији положај на јаворском фронту. Турци су се у виду клина убацили у српске положаје, са могућношћу да изврши продор низ Моравицу ка Пожеги и Чачку. Отуда је кнез Милан изјавио „да су наши страдали на Јавору и да Турци на том месту продиру у Србију“.³⁶

Губитак Јавора тешко је пао и самим борцима Ибарске војске. Она се практично нашла у расулу. Један од учесника³⁷ у борбама за одбрану Јавора описује повлачење ка Потледу, Кушићима и Ивањици: на уском и блатњавом путу тискали су се војници, топови, комора, избеглице, здрави и рањени. Талас бегства и панике био је велики и претио је неслућеним последицама. Ово је свакако и изазвало поменуто страховање кнеза Милана. Посебно поглавље чини понашање команданта Ибарске војске Илије Чолак—Антића. Има знакова да је он први побегao у Ивањицу, одакле је тражио извештај о стању на Јавору. Отишао је толико далеко да је тра-

жио да се Јавор сасвим напусти и да цела војска одступи ка Ивањици, чему се успротивио храбри командант Рудничке бригаде I класе, мајор Илић, који је одлучио да брани Јавор, ма и погинуо. Тако је Рудничка бригада остала на Погледу, на коме је морала ускоро да се поново сукоби са Турцима. Илија Чолак—Антић помишљао је да напусти чак и Ивањицу и фронт пренесе на терен од села Лисе до планине Јелице, па да Турцима ту, пред Чачком, пружи отпор. Овај његов предлог наишао је на противљење код сва три команданта бригада, који су успели да одврате свог претпостављеног да спроведе своју намеру, рекавши му да може остати у Ивањици, а да ће они бити у Кушићима и држати положај на Погледу. По наводима архимандрита Дучића,³⁸ који је рањен у борби за Јавор 7. августа, због чега је и сишао у Ивањицу на лечење, он је ту затекао Илију Чолак—Антића, штаб Ибарске дивизије и целу коњицу. Илија Чолак—Антић је захтевао од Чачанске и Рудничке бригаде да му штите оступницу према Ивањици. Овакво понашање команданта оставило је рђав утисак. Утицало је и на појаву бежања код борачке масе обе бригаде чачанског краја. Интендантска служба, не само да је предњачила у бекству, већ је преносила вести да ће их Турци гонити све до Чачка. Због оваквог стања паника је захватила и Ивањицу, чији су житељи напуштали град. Људи су бежали, товарећи храну и ствари у великој журби. Ипак, било је доста храбрих Ивањичана, који су се наоружавали, решени да остану и пруже отпор Турцима. Но, ови су, овладавши врховима јаворских брда, застали на освојеним положајима, не показујући намеру да 8. августа крену према Ивањици. Да су Чачанска и Рудничка бригада имале улогу пратње команданта Ибарске војске до Ивањице, доказује податак о окупљању Чачана и Рудничана на Погледу, уз припреме за пружање отпора Турцима. У Кушићима су се окупљали и Ужичани, чврсто решени да само у случају крајње нужде одступе са новог положаја.

У анализи узрока пораза и губитка Јавора 7. августа 1876. године, бројни учесници су изнели своја виђења. Ни један од њих, сем Спасића,³⁹ не оправдава пораз. Спасић наводи да је српским борцима у јеку борбе нестало муниције, а кад им је она и допремљена, показало се да је неодговарајућег калибра и неупотребљива. Ни утврђени шанчеви нису били од користи, јер су постављени у шумама, па Турцима није било тешко да им, без великих губитака, приђу. Овај хроничар и учесник боја на Јавору тврди да су Турци имали бројчану надмоћ, због чега ни истицање Ужичана

и Рудничана са мајором Илићем, као ни војвођанских добровољаца, није донело успех. Посебно је осуђен кукавичлук Илије Чолак—Антића, који је, због пораза и губитка Јавора, лишен командног положаја у другом српско-турском рату. Али, окривљени командант Ибарске војске дао је најисцрпније објашњење пораза на Јавору почетком августа 1876. у једном писму Врховној команди, у коме је тражио да се укине „двојна јерархија“, јер су старешине народне војске представљале опозицију према официрима регуларне, стајаће војске, приказујући себе као заштитнике и браниоце масе народних војника од строгих официрских наређења. Отуда је тражио да Врховна команда предузме мере против оваквих старешина све до премештања или ражаловања неких од њих. Чињеница је, ипак, да се ни сам Илија Чолак—Антић није снашао пред јаком турском офанзивом, повукавши се за штабом Ибарске војске пре времена у Ивањицу. Он, чак, није издао наредбу о даљем вођењу борби, чиме су јединице народне војске чачанског и ужичког краја препуштене себи. Поред тога, није било потребне предострожности, ни мера обезбеђења. „Наши су у шанчевима лармали и нису имали никакве страве и опрезе; били су у великим масама и једино је магла узрок те се није изродила катастрофа. По положају шврљају људи и жене. Изгледаше као да не беше тешко шпијонисати“.⁴⁰ Из оваквих навода може се закључити да Илија Чолак—Антић као командант није успео да у народној војсци заведе ред и дисциплину.

После губитка Јавора, борбе су настављене у неповољним условима. Поред деморализације и панике, ни здравствена служба у новим борбама, између 8. и 10. августа, није била у стању да пружа помоћ рањеницима, па су они преношени у Ивањицу. Отуда је за Ибарску војску било повољно турско задржавање на Јавору 8. августа. Јер, када су, наредног дана, покушали да искористе претходну победу и крену ка Кушићима и Ивањици, стање у Ибарској војсци било се променило у правцу пораста бојне готовости и решености да се спречи турски продор у долину Западне Мораве. У наставку борби истакли су се артиљерија и делови Рудничке бригаде, под командом мајора Михаила Илића. Наиме, једно турско одељење кренуло је, 9. августа, према Кушићима, али је било тако дочекано, да је уништен један табор низама, док су се остали повукли. Овог дана одиграо се бој на Погледу, као новом јаворском положају. Турци су, изгледа, веровали да на Погледу нема српске војске. Али, ту су их сачекали добро прикривени Рудничани, чији је командант Илић био решен да Турке заустави по сваку цену.

Ови су, ударивши на добро постављене заседе, потпуно разбијени, па су бежали према Јавору. Тако се развила борба на Погледу, у којој су се већ у првом сукобу истакли борци Рудничке бригаде. Борба је обновљена и 10. августа, али је прекинута наступањем примирја, које је на јаворском фронту трајало од 10. до 28. августа

СЛАБЉЕЊЕ ИБАРСКЕ ВОЈСКЕ

У периоду примирја извршен је нов распоред Ибарске војске, који је наговештавао распламсавање сукоба на овом фронту крајем августа и, нарочито, почетком септембра. У исто време биће решена и судбина Дучићевих људи, под којим се подразумевају добровољци са турских територија, нарочито из нововарошког и сјеничког краја, као и из Босне и Херцеговине. У борбама од 5. до 10. августа добровољци су код Сувог рта и у наредним данима испунили крупне слабости. Овде се нећемо упуштати у бројне узроке кризе и расформиравања добровољачког кора на Јавору. У сваком случају ваља поменути да ни српска влада није испунила обавезе према добровољцима и њиховим породицама. Свакодневни приказ да су жене добровољаца долазиле на Јавор и мужевима доводиле гладну децу, довољно говори сам по себи. Отуда су добровољци, разочарани, масовно напуштали своје јединице, па је 26. августа добровољачки кор и званично расформиран.

И док је на јаворском фронту владало замишљење, у коме је вршено прегруписивање снага за нове окршаје, на главном фронту су у другој половини августа вођене жестоке борбе. Покушај успостављања примирја на овом фронту од 24. августа до 15. септембра није дао резултате. Турска је, као одговор на иницијативу Енглеске, Француске и Италије, а нарочито Аустро—Угарске, наставила борбе, о којима је већ било речи. Жестина тих борби утицала је на састав Ибарске војске на Јавору. Тако је 10. августа, Шабачка бригада, раније пребачена са Јавора, заједно са руским добровољцима, ступила у борбу на Прџиловачким висовима. Иако се Шабачани на Јавору нису одликовали борбеношћу, њиховим одласком ипак је била ослабљена Ибарска војска. Кад се дода расформиравање добровољачког кора, као и одлазак Рудничке бригаде на главни фронт, јасне су крупне промене састава Ибарске војске на Јавору у току августа 1876. Рудничка бригада ће, као друга по реду, кренути са

Јавора 22. августа. Следећег дана, 23. августа, преноћила је у Котражи, а сутрадан стигла у Чачак, са командантом, мајором Михаилом Илићем који ју је предао новом команданту, младом капетану Радомиру Путнику. Тако ће се Рудничани наћи на главном фронту, где ће већ 1. септембра имати на Адровицу жесток окршај са Турцима. Додуше, Рудничани се почетком септембра помињу на Јавору, и на граници према Новој Вароши, где су их Турци уходили. Свакако да се радило о деловима бригада II и III класе, који су повучени са територије рудничког округа, као појачање Ибарске војске на Јавору. Поред тога, један батаљон II класе Рудничке бригаде био је из Крагујевца пребачен на Дрингу.

По одласку Шапчана и Рудничана и расформиравањем добровољачког кора, Ибарску војску су сачињавали борци из састава Чачанске и Ужичке бригаде. Оне ће у наставку борби на Јавору бити изложене великим напорима и искушењима. У периоду примирја, насталог након губитка Јавора, војска се спустила у Ивањицу, што се нарочито односи на Ужичане, који су повучени у позадину ради опорављања од губитака у борби на Доловима. Њих је на положају заменила Рудничка бригада. Мита Петровић наводи⁴¹ да се, после губитка Јавора, сва војска нашаола у Ивањици и да су једино пионири Чачанске бригаде утврђивали пут од Ивањице ка Чачку док су пионири Ужичке бригаде били у Ивањици, а Рудничке у Приликама. Но, пре истека примирја, 28. августа, уследило је пребацивање Ужичана и Чачана према Кушићима и Погледу. Тако ће већ 20. августа пионири Чачанске бригаде кренути према Јавору, где су, у Кушићима, радили на подизању заклона и утврђења. Пре настављања ратних операција на Јавору, делови Ужичке бригаде II и III класе држали су положаје од Бачевца преко Цигле, Брезовице и Јабланице, па све до Мучња и Катића. Ове снаге су крајем августа ушле у састав Ибарске војске, па су учествовале у наредним борбама на Јавору, као замена оних бригада које су напустиле јаворски фронт и пребачене ка Делиграду.

БОРБЕ НА ПОГЛЕДУ, ПОКУШАЈ ОСЛОБАЂАЊА ЈАВОРА

И док су се снаге Ибарске војске опорављале и поново запоседале положаје, Турци су примирје искористили за утврђивање освојених положаја и припремање упада у долину реке Моравице. Примирје на јаворском фронту било је локалног карактера. Није

га пратило и примирје на главном фронту. Турци су оклевали да на главном фронту, прихвате преговоре о примирју све док није, од 19. до 23. августа, дошло до битке на Шуматовцу, која је завршена „најлепшом победом Срба у рату 1876. године, која је сломила турски напад на десној обали Мораве“.⁴² Иако је овако тежак пораз нагнао Турке да прихвате преговоре о примирју, ратне операције нису прекинуте. Тако је, борбом на Погледу, 28. августа, у складу са ставом Турске о настављању рата, означен прекид примирја на јаворском фронту. Командант Ибарске војске очекивао је турски напад, па је предузео мере за одбрану Погледа. Турци су избегли напад на Кушиће бојећи се јаких снага, па је њихов напад, 28. августа, усмерен ка Мучњу, у правцу Погледа и Чемернице. Нападнути положај држала је Ужичка бригада II класе, којом је командовао мајор Илић. У сукобу, у коме су се истакли мајор Илић и командант Ариљског батаљона Јеврем Вукосављевић, Турци су одбачени на Јавор. О жестини сукоба говори податак да су обе стране претрпеле знатне губитке. Из тог разлога са положаја је повучена Ужичка бригада II класе, коју ће заменити Чачани. Турци ће обновити напад на Поглед тек 2. септембра. Уз Чачане, којима је командовао артиљеријски мајор Милутин Гарашанин, борили су се и пионири Рудничке бригаде, који су радили на бољем утврђивању положаја на Погледу. Кад је Чачанској бригади јављено о намери Турака да нападну положај на Погледу, Гарашанин је извршио распоред батаљона своје бригаде. На лево крило распоређен је Карановачки батаљон I класе, на Погледу, који је чинио централни део положаја, био је Студенички батаљон I класе, а на десном крилу Драгачевски батаљон I класе. Како се види, главни терет борби 2. септембра поднеће Чачанска бригада I класе. У резерви су били Трнавски и Драгачевски батаљон II класе. На Кадијиној стени, размештени су Трнавски батаљон I класе и Студенички батаљон II класе. Брдска артиљерија Чачанске бригаде распоређена је на Погледу. Заштитницу овим батаљонима чинио је Ариљски батаљон Ужичке бригаде. Разметнај бораца Чачанске бригаде завршен је 1. септембра. Чачани су заноћили на положају. Наредног дана пионири ове бригаде копали су грудобран на Погледу, а Драгачевци су усецали пут који је водио од Погледа ка Јавору. Турци су, приметивше утврђивање Чачана, одлучили да убрзају планирани напад на Поглед. Они су, у почетку, напали са две колоне. Једна се кретала ка левом крилу, а друга је покушавала да освоји централни положај. Развила се двочасовна жестока и

упорна борба. Податак да су Чачани били принуђени да уводе батаљоне из резерве, довољно говори о тежини у који је, са распламсавањем и одмицањем битке, доспевала Чачанска бригада. По увођењу резерви Чачани су прешли у противнапад. Но, тада се на десном крилу појавила веома јака, трећа по формацији, турска колона, која је заузела Јанков камен. Због претње опкољавањем, центар и лево крило Чачана били су принуђени на повлачење. Узалудно је било увођење Драгачевског батаљона из опште резерве, као и два батаљона Ужичке бригаде II класе, јер су Турци већ овладали Погледом, са кога су дејствовали њихови топови. Освајањем Погледа Турци су доспели у повољан положај за продор у Кушиће. За време борбе командант Ибарске војске, са већином батаљона, био је у Ивањици. Тако су у борбама на Погледу, најпре били усамљене Ужичка бригада II, затим и Чачанска I и, делимично, II класе. Када је Илија Чолак — Антић стигао у Кушиће, Поглед је већ био изгубљен. Он је тек тада наредио покрет Ужичана ка Јавору, а команданту коњице Ибарске војске да похита из Чачка. Чачани су имали доста изгинулих и рањених бораца, којима су, поред бригадних, помоћ указивала и два руска лекара. Треба напоменути да од борби на Погледу 2. септембра на Јавору је све веће присуство руских добровољаца. Рањени Чачани су колима у ноћи између 2. и 3. септембра, превожени на лечење у Ивањицу.

Борбе на Јавору све су се више распламсавале. Тако се 3. септембра одиграо сукоб на Кадијиној стени. Поред Ужичана, учествовали су и борци Трнавског батаљона Чачанске бригаде, који су на Лисини изградили стрелачки ров. Док су Трнавци били на предстражи, Ариљци су се са капетаном Вукосављевићем налазили у резерви. Како се види, Чачани су и 3. септембра преузели терет борбе са Турцима. Борба је и почела нападом на Трнавски батаљон. Турци су наступали подељени у две колоне, пред којима су се Трнавци повлачили са предстражних позиција ка Лисини, где је био и Карановачки батаљон. Обе Турске колоне спојиле су се пред Лисином и Струговиком и тако спојене нападе су на Чачане, који су их дочекали јаком пушчаном ватром, пред којом су Турци били принуђени не само на повлачење, већ и на увођење резерви. Њихов нови напад Трнавци и Карановчани су поново одбили дочекавши, као и претходног пута, нападаче јаком пушчаном ватром. Повукавши се у шуму, Турци су се средили и поново напали колоном. Развила се огорчена петочасовна борба. Изгледа да борци Трнавског батаљона нису успели да издрже турски продор,

па су се ненадно повукли и угрозили одбрану Струговика. Карановчани и Ужичани послали су Трнавцима помоћ. Турци су тада пренели борбу на Струговик, зашавши овом положају за леђа. Пред ноћ Турци су освојили Лисину, Струговик и Чемерницу и пришли Мучњу са јужне стране. Падом Чемернице, Турцима се отварао пут ка Ивањици и даље, али они су се у току ноћи повукли на Лисину, одакле ће 4. септембра поново напасти на Чемерницу, коју је бранио Ариљски батаљон. Овај батаљон је примио на себе главни турски удар, који се завршио погибијом храброг капетана Јеврема Вукосављевића (сахрањен у чачанском гробљу) и кризом Ариљског батаљона. Помоћ Златибораца и Моравичана, као и напад Ужичке бригаде III класе са Јаворице, изазвао је забуну међу Турцима, који су се дали у бекство. Чачани су и овог дана били укључени у борбу. Карановачки батаљон добио је задатак да заposedне Мучањ, а Трнавци — да бране пут испод Мучња у случају успешног продора Турака ка Чемерници. За одбијање и бекство Турака велику заслугу имао је и Карановачки батаљон, који је четири турска напада са Лисине ка Чемерници учинио неуспешним, да би у последњем самоиницијативно зашао Турцима за леђа, одакле их је изненадио заједно са Ужичком бригадом III класе, која се налазила на Јаворици. Ова забуна и бекство Турака навели су Ариљце да изврше поменути јуриш. Мајор Илић, који је планирао битку, извукао је топове на Лисину, са намером да нападне и ослободи Јавор. За време борбе на Чемерници, командант Чачанске бригаде Гарашанин упутио је два батаљона Чачана, под командом Драгомира Вучковића, да нападну положаје на Погледу. Показало се да је овакав план био добар. Карановачки батаљон водио је вишечасовну борбу, док је део Драгачевског батаљона штитио одступницу. Ова два батаљона, ојачана Студеничким и Рачанским батаљоном и уз помоћ артиљерије из Кушића, овладала су важним положајима за напад на Поглед и Укоченицу, који ће бити изведен у ноћи између 4. и 5. септембра.

Пораз Турака на Чемерници, као и успех бораца Чачанске бригаде на прилазима Погледу и Укоченици, подстакао је мајора Илића да предузме гоњење Турака све до Јанковог врха, носећи им знатне губитке. Тако се битка пренела у ноћ између 4. и 5. септембра, када су Чачани и Ужичани заједничким снагама напали на Поглед. У овој ноћној акцији учествовао је и Трнавски батаљон, под командом Милутина Гарашанина. Цела акција била је добро изведена, па је Поглед ослобођен од Турака. Овај успех још више

је охрабрио намеру мајора Илића о ослобађању Јавора. О мајору Илићу (овај чин је добио средином августа 1876. године) ваља рећи да је спадао у најистакнутије официре на јаворском фронту; да је командовао најпре Чачанском, а потом Рудничком бригадом, и најзад, задњих дана пред погибију, Ужичком бригадом II класе. Ваља, још, поменути да је он био прва личност фронта на Јавору; личност која је, због командантских способности и велике личне храбрости, постала јунаком борби на Јавору. Због ових особина ушао је у предање и песму у подјаворском крају.

Према писању „Српских новина“, у борбама које су са успехом вођене 4. септембра, као и у току ноћи између 4. и 5. септембра, истакли су се Чачани показавши велику храброст. Наредног дана, 5. септембра по плану, борбу је требало да отпочне Чачанска бригада II класе, заједно са Ужичком бригадом I класе, док би мајор Илић, командант Ужичке бригаде II класе, доцније увео своју бригаду у окршај. Ваљда под утицајем претходних успеха, мајор Илић није имао стрпљења, па је ступио у борбу и не сачекавши излазак артиљерије на положај. Ускоро, развио се жесток окршај у коме је мајор Илић са исуканом сабљом јурнуо на Турке. Напад је изведен од Тисовице ка Јавору. „Он је на своју руку, не слушајући савете ратних другова Петра Борисављевића и Јована Мишковића повео Ужичку бригаду II класе од Тисовице на Јавор, одн. Василијиним и Јанковом врху“.⁴⁸ Његова бригада успела је да опколи Турке стежући обруч. Мајор Илић летео је од батаљона до батаљона и храбрио борце. Смртно је рањен у тренутку повлачења турских снага. Погибија Илића и одсуство сарадње између бригада омогућило је Турцима да одрже линију Поглед — Мучањ, тиме и да задрже Јавор у својим рукама. „Српске новине“ су, ипак, јавиле о српској победи 5. септембра на положају између Погледа и Мучња истичући да је борба била огорчена, тешка и упорна. Ако се прихвате наводи да је мајор Илић кренуо у борбу без сагласности Илије Чолак-Антића, онда је јасно одсуство сарадње са Чачанском и Ужичком бригадом I класе у покушају ослобађања Јавора. Илија Чолак-Антић се, одмах после Илићеве погибије, нашао међу Чачанима и Ужичанима на Јавору, а ускоро су на јаворски фронт почели да масовније пристижу добровољци из Русије. Ови добровољци, којих је у септембру бивало све више, били су жељни ратне славе. Тако су они, под вођством официра Биљева, напали на Јавор онако како је покушао и мајор Илић. Напад руских добровољаца извршен је без знања Илије Чолака-

-Антића, који је морао да интервенише и врати Русе на Поглед. Но, ово је био и крај коимандантске улоге Чолак-Антићеве, јер се у октобру, у завршној фази рата на Јавору, на положају команданта Ибарске војске налази руски генерал Новоселов. Присуство добровољаца из Русије значило је попуну борачке масе Ибарске војске, из чијег састава је 6. септембра једна пољска батерија пребачена у Делиград. Чачанска бригада добила је 7. септембра налог да поседне Ступску чесму и спречава продор Турака ка Кушићима. Ту је боравила четири дана и, ступивши у сукоб са једним турским одељењем, вратила се у Кушиће, после чега је 13 бораца стрељано.

За време борби за ослобођење Јавора, на десном крилу јаворског фронта, уместо распуштених добровољаца, налазили су се Ужичани, Рудничани и Чачани, углавном бригаде III класе. Овај сектор поштеђен је већих војних операција. Па ипак, у току августа и нарочито у септембру, избијале су чарке и сукоби. По жестињи окршаја издвајају се сукоби од 4. и 26. септембра на положају Цигла. Изгледа да је на том положају било борбе и 23. септембра, када су Турци напали српске борце III класе. Напад је одбијен, а Турци приморани да се повуку из својих шанаца. Гоњење поражених изостало је услед недовољног броја људства и због обавезе чувања барутних магацина.

На сектору фронта од Рашке према Новом Пазару, који су држали делови Чачанске бригаде II класе и добровољци, није у току августа било сукоба. У таквим условима штаб Чачанске бригаде II класе са командантом Јованом Варјачићем налазио се у Рашкој. У овом месту организоване су све службе за издржавање у ратним условима. У септембру након борбе код Цоковића, Чачани су приморани да се повуку на положај Соколовица — Голица. Следећег дана, у противнападу, Турци су били принуђени на одступање ка Новом Пазару. Чачани су држали положај на Соколовици, са које су и кренули у противнапад, док су добровољци под командом Миливојевића били на Цоковићима...

Дакле, у току августа и септембра борци из чачанског краја учествовали су у свим борбама на јаворском, а Рудничка бригада I класе, у септембру, и на главном фронту одликујући се храброшћу. Поднесене су и жртве. Чачанска бригада је, потом, након тешких борби запала у пролазну кризу, која није мимоишла ни Ужичане. Ово се види из жалбе Окружног начелства у Ужицу, изнете крајем септембра, у којој се говори о 68 одбеглих војника из са-

става Златиборског батаљона II класе. Изгледа да су неуспеси у борбама на Јавору поколебали борбени дух народне војске. Забележена су масовна бекства, због којих је само из састава Чачанске бригаде осуђено на смрт и, 16. и 17. септембра стрељано 13 бораца. Свакако да је слична појава била присутна и у осталим бригадама на Јавору.

Може се још рећи да су борбе на Јавору од јула до краја септембра, поред кризе борбеног морала, оставиле и друге последице. Ово се највише односи на кризу у привреди. Присуство бораца све три класе на фронтима довело је до оскудице у радној снази, због чега су поједине општине чачанског и ужичког краја остале без летине. Ово се нарочито односило на ивањички крај, који је био поприште ратних операција. Отуда је све веће присуство добровољаца из Русије било од великог значаја, а нарочито од када се борбе на Јавору наставе у октобру. У овим завршним борбама на јаворском фронту, поред Рудничана, неће учествовати ни Чачанска бригада I класе.

ЂУНИСКА БИТКА — УЛОГА ЧАЧАНСКЕ И РУДНИЧКЕ БРИГАДЕ

Догађаји на главном фронту крајем септембра и, посебно, у октобру, означили су свршетак оружаног дела српско-турског рата у 1876. години. Бици на Ђунису, крајем октобра, претходило је настављање војних операција, у којима је иницијатива била на турској страни. Турке није обесхрабрио неуспех у борбама на креветским положајима с краја септембра, па су од средине октобра поново покушавали да, увукавши се у шиљеговачке положаје, продру у дубину главног фронта. У борбама од 18. до 29. октобра, учешће Рудничана било је веома запажено, а Чачанске бригаде I класе недовољно јасно. Има података и о учешћу бораца Чачанске бригаде, као и Рудничана. Главни удар турских снага био је усмерен против Хорватовићеве војске, у чијем су се центру налазиле Крагујевачка и Чачанска бригада I класе. Центар се добро држао пред турском навалом у борби 19. октобра, али се, ипак повукао. Борбе су почеле од раног јутра. Угроженим српским батаљонима овог сектора био је послат мајор Аксентије Јаковљевић да, са Драгачевским батаљоном, помогне одбрану централног дела фронта. Податак да је и овај батаљон био разбијен и да се растурио,

говори о снажној турској офанзиви, којој се, поред осталих бригада, супротставила и Чачанска бригада I класе. По подне борба је појачана па је и Карановачки батаљон био принуђен да се повуче. Отпор турском налету пружила је још артиљерија. Две чете Чачанске бригаде биле су у главном логору као подршка борбеној линији. Поред бораца артиљерије и Чачани су прихватили борбу прса у прса. У тој борби делови Чачанске бригаде „се ухватише у коштац са низама, али на жалост и они, остављени сами себи, морадоше да уступе пред силом“.^{43a} Резултат борби 19. октобра: повлачење Хорватовићеве војске, па и Чачана, који су се, потиснути од Турака, задржали над Грвцима. Може се закључити да су, у борбама 19. октобра, учествовали и Чачани и Рудничани. Командант завојишта Рудничке бригаде био је др Михаило Марковић, који је исто организовао у каоничкој школи. Ваља још додати да је Хорватић говорио генералу Черњајеву „са одушевљењем о јунаштву Чачана, а с обајањем о распршивању друтих његових трупа“.^{43b}

Наредног дана, 20. октобра, настављена је борба за Шиљеговац. У тој борби учествовала је и Рудничка бригада под командом Радомира Путника. Држала је положаје на висовима Ђуниса и Св. Нестора. Тешкоће у снабдевању бораца ове бригаде изазвао је, поред кишног времена и блата, и напад руских добровољаца на комору Рудничана. Следећег дана 21. октобра, Хорватовићеве јединице су нападе Турке, што значи да су Чачани и Рудничани учествовали у борбама, у којима су Турци овладали Шиљеговцем.

Према објављеној грађи за историју српско-турског рата 1876. године,⁴⁴ српске јединице су држале положаје на левој обали Мораве. Од највећег значаја били су положаји код Св. Нестора и Ђуниски вис. Видели смо да су Турци крајем септембра покушали да преко Крвета продру у Каоник и Шиљеговац како би се, продором према Крушевцу, нашли дубоко у позадини главног фронта. Између 18. и 24. октобра Турци су нападали крилне положаје, оставивши напад на ђуниски за касније. Тако се већ 19. октобра развила борба на Великом Адровцу, у којој су се поново истакли борци Рудничке бригаде. Рудничани су, ипак, заједно са другим јединицама, били приморани да се повуку на положаје: Велики Шиљеговац и Крвет. Овде се развила огорчена борба, у којој су Турци покушавали да овладају Каоником и Крветом. Рудничка бригада је и даље била изложена притиску, па је, после упорне борбе у току 22. и 23. октобра, принуђена да напусти креветске положаје и повуче се на Каоник. Следећег дана, Турци су обновили напад на оба крила. Напад

на Шиљеговац, Каоник и Кревет донео им је делимичан успех. Присуство Рудничке бригаде на Каонику довољно говори о делимичном Турском успеху. Сматрајући да су у вишедневним борбама исцрпили српске снаге, Турци су концентрисали око 85.000 војника према Ђунису, на који ће напасти 29. октобра. Генерал Черњајев располагао је са свега 45.000 бораца, слабије наоружаних и са приметним недостатком командног кадра. Отуда је предност била потпуно на турској страни. Када се дода пропуст Черњајева да са осталих фронтова повуче више јединица као помоћ, као и бежање руских добровољачких официра са положаја у јеку битке, што је крајње неповољно деловало на морал српске народне војске, онда су јаснији узроци пораза Срба у ђуниској бици. Где су били Рудничани и Чачани у овој полудневној, али оштрој борби, не види се. За Рудничане ваља претпоставити да су били учесници. Више података о учешћу Чачана и Рудничана у борбама омогућује др. В. Ђорђевић.^{44а} Изгледа да су се и Чачани и Рудничани борили у саставу Хорватовићеве војске. Рудничка бригада налазила се у Шиљеговцу, на Хорватовићевом левом крилу. Она је изложена нападу турских снага сврстаних у пет колона, чији је први налет био одбијен. Рудничани су одбили и други налет Турака, али је трећи јуриш јаким турским колона сломио отпор Рудничке бригаде. И Чачанска бригада I класе борила се у саставу Хорватовићеве војске и држала је положај лево од Крагујевчана, ка Јастребцу. Ова Хорватовићева групација толико је била одвојена од Черњајева и Моравско-тимочке војске да је командна сарадња ишла преко Крушевца. Турци су напали на правцу Св. Аранђела и Јастребца, па су се тако и Чачани укључили у Ђуниску битку. Чачани су, заједно са осталим јединицама, одбили први турски напад. Но, продор Турака десно од Голубачког батаљона, до кога су се налазили Чачани, приморао је наше јединице да се повлаче. Хорватовић је успео да заустави повлачење и да са неколико прикупљених батаљона, заузме нов положај на Здравини. Ту се наша и Чачанска бригада, која се упорно борила све до мрака, када је принуђена да се повуче западно од брањеног положаја.

У свим овим борбама Чачани и Рудничани су имали доста губитака. Губитке је, још, имала Алексиначка бригада. Највише бораца изгубила је Ваљевска бригада, која је преполовљена. У подне фронт је био пробијен, српска војска се повлачила ка Делиграду, а Турци су освојили Ђунис лакше но што су се надали. Генерал Черњајев је, после пораза, напустио Србију, а кнез Милан

тражио је, уз помоћ руског цара, хитно склапање примирја. Русија је одмах реаговала ултиматумом Турској, од које је тражила склапање двомесечног примирја са Србијом. Турска је, под притиском Русије, већ 1. новембра прихватила примирје не само са Србијом и Црном Гором, већ и са босанско-херцеговачким устаницима. Тако је 2. новембра на свим фронтима завладало примирје, које је спасило Србију од тешких последица.

По подацима о распореду српске војске од 4. новембра, Рудничка бригада се налазила са главнином српских снага код Делиграда. Болница ове бригаде, са лекаром др Михаилом Марковићем и око стотинак рањеника и болесника, била у Делиграду. О положају и распореду Чачанске бригаде I класе нема довољно података. Један њен батаљон помиње се у Јасици код Крушевца, па се може претпоставити да је бригада била распоређена у Крушевачком крају.

НОВИ КОМАНДАНТ НА ЈАВОРУ, ПОСЛЕДЊЕ БОРБЕ

Неуспех Ибарске војске у борбама за ослобођење Јавора с краја августа и почетка септембра изазвао је промене у саставу штаба Ибарске војске. Да ли је Врховна команда бацила кривицу на неуспех и на команданта Ибарске војске Илију Чолак-Антића, тешко је рећи, јер података који би ово потврдили нема. Његово смењивање уследило је почетком октобра, мада постоји претпоставка да је ово учињено нешто раније. Једино Мита Петровић⁴⁵ говори прецизније о доласку генерала Новоселова на јаворски фронт. По њему, Новоселов је приспео у Ивањицу 11. октобра, а сутрадан у Кушиће, што је изазвало радост међу борцима Ибарске војске, која се надала да ће долазак руског генерала и бројних добровољаца из Русије означити вођење енергичнијих борби за ослобођење Јавора, пре но што наступи зима. Пошто је 12. октобра преузео команду од Илије Чолак-Антића, генерал Новоселов је формирао нови штаб Ибарске војске. За шефа штаба поставио је Јована Мишковића. Команду над левим крилом у Ковиљу поверио је Ђоки Влајковићу. Војском у центру јаворског фронта, на Погледу, командовао је Рус Шешњев, а десним крилом, под Мучњем, мајор Михаило Магдаленић. Илија Чолак-Антић постављен је на положај начелника артиљерије Ибарске војске, а Дучић, оздравивши, поново у Кушићима окупуља добровољце ради укључивања у предстојеће борбе. Како се

у Кушићима скупило много добровољаца из Русије, ово место је личило на руски војнички логор. Смењивањем Илије Чолак-Антића и окупљањем Руса на Јавору, уз распоређивање њихових официра по батаљонима српске војске, попуњен је дефицитарни борачки и командни кадар. Оваква промена састава снага војске на Јавору последица је неуспеха Ибарске војске у претходним борбама и одласка Шабачке, Рудничке и, крајем септембра, Чачанске бригаде I класе на главни фронт. Међу руским добровољцима било је доста Козака. Они су образовали Својевољачки ескадрон, који ће упадати у турску територију и ноћним препадима стално узнемиравати Турке. У састав овог ескадрона улазили су и борци из Ибарске војске.

Нови командант Новоселов имао је, на Јавору, поред Руса, и Ужичку бригаду, све три класе, четири батаљона Чачанске бригаде II класе, делове Рудничке бригаде II класе, и борце III класе Чачанске и Рудничке бригаде. О броју Дучићевих добровољаца нема података, али — пошто су били тек у формирању — тешко је претпоставити да се могло радити о значајнијим снагама. Поред тога, из Београда је на јаворски фронт приспела једна пољска батерија, па је Новоселов располагао са 15 батаљона бораца. Лево крило фронта, које се протезало од Јавора до Рашке, држали су Студеничани II и III класе, једна брдска батерија, добровољци и Занатлијска чета. Командант ових снага био је мајор Варјачић. Десно крило, које се протезало од Јавора до Бајине Баште, држали су два батаљона Ужичке бригаде II класе, Ужичка бригада III класе и један батаљон Рудничке бригаде II класе. Командант ових снага био је мајор Михаило Магдаленић. У центру, на Погледу, налазила се већина снага Ибарске војске. Поред Руских добровољаца — цела Ужичка бригада I класе, делови њене II класе, и највећи део Чачанске бригаде II класе. Овим сектором фронта командовао је Рус Шешњев. Рат на Јавору претворио се у рововски, а Кушићи у војнички логор, са подигнутим баракама и болницом. Генерал Новоселов руководио је копањем ровова и земуница како би се и у зимским условима могао водити позициони рат. Догађаји су показали да такав развој ситуације Турцима није одговарао. Мехмед-паша је, да би спречио даље утврђивање срско-руских снага на јаворском фронту, припремио напад на Поглед. О почетку борби постоје два извора, који се делимично слажу, а делимично разилазе. Према писању „Српских новина“, борбе су почеле 9. октобра турским нападом на положај Равна Гора — Смиљевац. Према истом извору, генерал Новоселов је успео да порази Турке и нагна их у бекство. По другом

извору⁴⁸ борбе су почеле 9. октобра нападом Ужичана под командом руског официра Биљева, који је намеравао да од Турака преотме Јавор. Биљев се, попут мајора Илића, заносио планом о ослобађању Јавора, па је, поред сарадње са Ужичанима, формирао групу добровољаца у коју су ушли сви руски официри. Податак да је Новоселов, сазнавши да се на Погледу води борба, послао Јована Мишковића да види о чему се ради, говори да је Биљев кренуо у испуњење своје жеље без знања и одобрења команданта Ибарске војске. Мишковић, уплашен од могућег турског продора, издао је наредбу чачанској батерији да без оклевања, у случају да Турци продру са Јавора, ступи у дејство. Не види се да ли је батерија испунила ово наређење, јер је Ужичка бригада I класе зауставила турски продор. Да би сузбио овакве препаде и продро у долину Западне Мораве, Мехмед-паша је, после неуспеха у борбама 9. октобра, напао, 12. октобра, на српско лево крило у Ковиљу. Турци су у току дванаестодневних непрекидних борби успели да освоје Равну гору и Стеник и запретили продором у Ковиље. Притисак на српско лево крило имао је маневарски карактер, са циљем да завара одбрану Погледа. Овакав план није успео. Ђоки Влајковићу, иначе, била је послата помоћ за одбрану Ковиља. Од те помоћи ваља поменути и једну брдску батерију Чачанске бригаде, као и то да је положај код Ступске чесме држао Трнавски батаљон III класе. Нарочито жестоке борбе на овом делу јаворског фронта вођене су 15. и 17. октобра, када је борба на Равној гори трајала цео дан, а Турци одбијени. Ови напади били су довољно јаки да наведу генерала Новоселова на тражење помоћи са главног фронта. Ова чињеница довољно говори о критичној ситуацији на јаворском фронту још од средине октобра. Но, 21. октобра одбијен је турски напад на левом крилу, а Турци пребачени преко границе, чиме је завршен демонстративни напад Мехмед Али-паше. Сматрајући да је довољно заварао српско-руске снаге на Погледу, овај турски паша пребацио је тежиште напада према Погледу и Мучњу са тежњом да се пробије у долину Западне Мораве. Тежиште борби пренесено је на Поглед, на коме ће, већ 24. октобра, доћи до сукоба две јаке турске колоне са браниоцима овог положаја. Турским снагама командовао је Мехмед Али-паша. Битка је почела на Чемерници, али се све више преносила ка Погледу, који су Турци заузели, а потом продрли до Укоченице. Овакав опис догађаја не слаже се са вестима у „Српским новинама“, по којима се борба на Погледу одиграла дан раније, тј. 23. октобра. Новине образлажу успех Турака и тиме што је генерал Новоселов послао једно оде-

љење ка Новој Вароши ослабивши на тај начин одбрану својих положаја на Погледу. Новоселов је, чак, да би предухитрио Турке, наредио напад десног крила. Тако је под Мучњем дошло до борбе, у којој су се борци јаворске војске истакли храброшћу. Борбе на Погледу 24. октобра „Српске новине“ и не помињу. Самим тим, прегнутан је пораз и губитак важног положаја. По паду Погледа запретила је опасност од турског продора ка Кушићима и Ивањици. Стога се, 28. октобра, на захтев генерала Новоселова, на Јавору појављују као појачање, три батаљона Рудничке и Ваљевске бригаде II класе. Но, у време ових сукоба, на Јавору је почео да пада снег и да се јављају густе магле, због чега је турски напад изгубио у снази. За Ибарску војску ово је била повољна околност, не само због неуспеха и губитка Погледа, већ и због све неповољнијих извештаја који су стизали са главног фронта.

Са поразом на Погледу није се мирио мајор Михаило Магдаленић, који је израдио план напада на Јанков врх. Циљ је био да се, у случају успеха, Турци уплаше за свој опстанак на Погледу, па да се са њега повуку. У реализовању овог плана требало је да учествују и крилни положаји и центар, с тим што би Шешњев, као командант центра, и Ђоко Влајковић, као командант левокрилног положаја, извели демонстративан напад. Генерал Новоселов прихватио је овакав план. Тако је 1. новембра дошло до борбе у којој су учествовале само крилне снаге. Магдаленић је повео своје борце, још у рану зору, по снегу и преко јаких врлети и дубодолина. Од седам часова ујутру развила се жестока борба, која није донела резултат и завршила се одступањем. У исто време и потпуковник Ђоко Влајковић повео је лево крило, са Трнавцима и једном батеријом Чачана, у демонстративан напад, који је око 10 сати прекинуо, приметивши да се снаге центра не крећу. Цео подухват пропао је због неактивности Шешњева, тако да су храброст бораца и, нарочито Магдаленића остали узалудни. Изгубљено је 80 људи, који су погинули. Новоселов није Шешњева узео на одговорност, што се објашњавало старошћу команданта.

У рекапитулацији последњих борби на јаворском фронту у току првог српско-турског рата 1876. године, може се рећи да су оне трајале од 9. октобра до 1. новембра и да су, по бројности људства и технике, као и по интензитету, биле мањег обима у поређењу са оним у претходним месецима. Објашњење свакако лежи у чињеници да су тада вођене пресудне битке на главном фронту, у којима

су учествовале и три бригаде I класе, повучене баш са јаворског фронта.

На фронту према Новом Пазару, који су држале мање снаге Чачанске бригаде II класе и добровољци, ратне операције су биле сведене на минимум. Један од ретких сукоба одиграо се 30. октобра. Тада су Турци из Новог Пазара извршили напад према Соколовици, коју су држали Чачани, и Цоковићима, где су се налазили добровољци. Турци су успели да се пробију између ова два положаја, али — упркос борбе која је трајала цео дан — нису успели да овладају положајима, које су бранили Чачани и добровољци. Стога су се, после неуспеха, вратили ка Новом Пазару. Ипак, њихов продор кроз српске положаје и још више терор који су вршили војници и башибозук над цивилним становништвом изазвали су житеље тог краја да, као избеглице, крећу ка Баљевцу и Ушћу, где их је затекло примирје. Да ли су Турци, поред победе на Ђунису, хтели да изврше продор преко Јавора и Рашке и уђу што дубље у територију Западне Србије пре но што наступи примирје, може се само претпостављати.

Примирје је на јаворском фронту и на фронту код Рашке наступило 2. новембра. Оно је било прилика да српска народна војска предахне после тешких борби са надмоћнијом турском армијом. Ово се, свакако, односило и на борце чачанског краја, који су учествовали у великим окршајима и дали знатне жртве од Јавора и Новог Пазара до свих места битака на главном фронту.

СКЛАПАЊЕ ПРИМИРЈА, ДЕМОБИЛИЗАЦИЈА И УЗРОЦИ ПОРАЗА

Србија није успела у војничком сукобу са Турцима, у рату 1876. године. Напротив, после пораза код Ђуниса, запретила је озбиљна опасност за њен политички положај. Само интервенција руског цара Александра II нагнала је Порту да 1. новембра склопи двомесечно примирје са Србијом, које ће затим бити продужено за још два месеца, до 1. марта 1877. године, када је Србија у Цариграду склопила мир са Турском. Већ 2. новембра Черњајев је обавестио кнеза Милана о новонасталом стању. Тако је сва српска војска, па и Чачани и Рудничани на главном фронту, код Рашке, на Јавору и Дрини, где се налазио један батаљон Рудничана II класе, била 2. новембра обавештена о прекиду ратних операција

између Србије и Турске. Кад је ова вест стигла на Јавор, генерал Новоселов је одредио Јована Мишковића да, као парламентар, упозна Мехмед Али-пашу о прекиду рата. По склапању примирја почело је, на свим фронтovima повлачење на демаркационе линије. Овај посао је на јаворском фронту обављен под руководством генерала Новоселова. Тако је Јован Мишковић, као представник Ибарске војске, од 2. до 5. новембра, заједно са турским представницима, повукао пограничну линију дуж јаворског фронта. Податак да је ова линија повучена за свега три дана, говори да није било већих заплета око утврђивања границе.

Склапање примирја и његово продужење омогућило је демобилизацију српске војске, па и Ибарске на Јавору. Одмах после повлачења границе, почело је напуштање јаворских положаја. Већ 5. новембра генерал Новоселов напушта Кушиће и заједно са штабом Ибарске војске силази у Ивањицу, где се одвојио и преко Пожеге, Ужица и Ваљева стигао у Београд, одакле је отпутовао у Русију. Истог дана војска са Јавора, сврстана по батаљонима, напустила је положаје. Остале су само јединице, које су чувале стражу. Заступник Новоселова, потпуковник Ситенко, дошао је са штабом Ибарске војске из Ивањице у Чачак, где су се били окупили сви руски добровољци са Јавора. Убрзо су руски официри из Чачка отпутовали у Београд. Ибарска војска, која је у маси повучена са Јавора, распоређена је на зимовање у Ужицу, Ариљу, Пожеги и Чачку. У Чачку ће се, у децембру 1876. године, наћи и артиљерија Ужичке бригаде. У зиму 1876/77. године, извршена је делимична демобилизација бораца Чачанске, Рудничке и Ужичке бригаде II и III класе, тако да се један број бораца вратио кућама после вишемесечног одсуства. За Чачане и Ужичане ово је била привремена демобилизација, јер је на сваких 15 дана вршена смена јединица које су чувале границе чачанског и ужичког округа. Тако је била делимично распуштена и Чачанска бригада II класе, из чијег се састава један број војника вратио кући, а други, као што су коморције, распоређен на службу у војним станицама и магацинима. Ни они борци, који су били одређени на петнаестодневно чување границе нису се могли вратити кућама, већ су остајали при службама војно-позадинских органа власти. Зато су се многи и одлучивали за бекство, које је било једини начин повратка кући. Демобилизација је праћена разоружањем, бар што се тиче бораца II и III класе. Поред одузимања оружја, демобилисанима је одузимана и војна опрема, која је предавана војним станицама. Ако је неки

војник пуштан на осуство, био је дужан да оружје и опрему преда војној станици. Претње казном ако се не изврши ова обавеза, говоре о избегавању бораца да предају оружје и војну опрему. У време демобилизације била је раширена код јаворске војске пре-продаја оружја, коња и одела. У томе су предњачили руски војници. Ова појава нагнала је средње власти да хватају и кажњавају купце. Како се види, демобилизација није била потпуна и текла је у знаку тешкоћа и проблема, због којих су војно-позадински органи имали доста посла. Чачак је одиграо улогу значајног центра ове акције, јер је у њему било средиште штаба Ибарске војске и артиљерије, не само у време примирја, већ све до новог српско-турског рата, који је почео у јесен 1877. године.

Заслужује пажњу анализа узрока пораза Србије у првом српско-турском рату, у коме су борци чачанског краја поднели велике жртве. Узрока неуспеха, упркос показаној храбрости бораца народне војске, било је доста. Поред разлика у наоружању и у бројности људства, као и обучености борацке масе и официрских кадрова, разлози пораза народне војске морају се тражити и у приликама у тадашњој Србији. Упоредивање броја војника и квалификованих војних старешина, показују пуну превоћ Турске. Отуда се дешавало да је, у току борбе, поручник српске народне војске командовао са два до три батаљона. Уз то, командни кадар био је, најчешће, неквалификован или недовољно квалификован. Састојао се, углавном, од полицијских чиновника са мало војничког знања. Народна војска, скоро искључиво сељачког порекла, била је наоружана пушкама различитих типова производње. Од 80.000 пушака острагуша Пибодијевог система, од чега је само половина била у употребљивом стању, већина после десетак испалених метака, због прегрејавања, није могла да дејствује. Овако стање било је и са пушкама гриновачама, којима је наоружана половина српске војске. Ни стање артиљеријског наоружања није било боље. Топови француске, белгијске, швајцарске и италијанске производње захтевали су одређену муницију, које није било довољно. Наиме, крагујевачка војна фабрика није била способна да произведе довољне количине граната. Кад се дода честа појава погрешног допремања муниције на фронт, онда је јасна слика ефикасности наоружања српске народне војске. Овакво оружје поседовале су јединице I класе, док су оне II и III класе биле још у тежем положају. Тако је народна војска, рђаво наоружана, често и погрешно предвођена, морала да издржи паљбу из Хенри—Мартинијевих пушака и топова

острагана из Крупових фабрика. И распоред војске на јаворском фронту довољно говори о узроцима пореза на овом бојишту. Јер, док су Турци згуснули своје снаге, концентришући их према Јавору по дубини, Ибарска војска је била веома развучена, а тиме и слаба за продоре на било ком сектору јаворског фронта.

Други, веома значајан, узрок пораза лежао је у рђавој снабдевености народне војске у одећи, обући, исхрани. Док су Чачани и Рудничани били на Јавору, чланови њихових породица доносили су борцима на фронт храну, преобуку и друге потребе. Одласком бораца чачанског краја према Делиграду, на главни фронт, изостала је, због удаљености, оваква врста помоћи. Има доста података који говоре о слабој одевености бораца, јер „танке блузе првокласаца су се исцепале; друга класа их није ни имала, цела војска није имала здраве обуће за зиму, ни опанака здравих, а камо ли чизама“.⁴⁷

Из ових и других узрока, у току прве године рата с Турцима јављале су се и појаве недисциплине и кризе борбеног морала, што се испољило и на јаворском фронту. Још се у народу чачанског краја могу чути анекдоте о бежању српских војника са Јавора. Поред надмоћи Турака у оружју и људству, на колебања и повремене кризе са обележјима расула, јединица утицале су и прилике у тадашњој Србији, свакако и у чачанском крају. Тако се неборбеност народних војника у појединим биткама може објаснити и социјалним саставом народне војске. Мирни ратар био је наједном одвојен од своје куће, породице и плуга и уведен у борбу за ослобођење и себе и своје неослобођене браће. То би било у реду и сељаци, који су погото искључиво чинили борачки кадар, не би се бунили да су се на фронту са њима нашла, раме уз раме, и они који су највише раширивали ратно расположење и прлато пропатирали рат, а кад је он избио завукли су се у канцеларије или „базали ти наши либерални ђаци с ове, као и радикалци с оне стране, показавши једнако кукавичлук“.⁴⁸ Богаташи, интелигенција, трговци, чиновници и други, уместо да предњаче, завлачили су се такође у канцеларије, коморе, болничке службе, војне станице и магацине у позадини или су по кафанама уз чашицу, критиковали неборбеност сељака на фронту. Тако се сељаштво нашло само на фронту. Сељаштво чачанских, таковских и драгачевских села најпре на јаворском фронту, било је препуштено ратној судбини, док су се они који су живели лепше и удобније извукли из окршаја. Ово је на сељака — народног војника оставило тежак утисак. Тај сељак и ратник, који се, због бирократског начина управљања, на-

лазио у положају роба, требало је да својом крвљу ослобађа од Турака поробљену браћу из суседних области. Отуда није могло бити одушевљења у редовима народне војске на јаворском фронту. Ово поготову што се поједини социјални слојеви становништва, који су „највише лармали и листом били за рат... извукоше од борбе, а то је страшно деморализујући уплив морало имати на прост свет“.⁴⁹ И, што је најгоре, таква позадинска власт, састављена од оних који су избегли фронт, хватала је бегунце, сељаке и сиромаше, и судила им. Поступци старешина на фронту, који су поједине имућније борце пуштали кући дозвољавајући замену за њих, јачали су незадовољство, па је борбени морал било тешко одржати. Деморализација је захватила и Чачане, најпре после пораза код Сувог рта, па су је платили животима неколицине бораца. Батињање је било, изгледа, средство учвршћивања борбеног морала. Због стања у народној војсци и њеног неуспеха у првом српско-турском рату, део кривице сноси и српска дипломатија, која је дозволила да Србија остане усамљена у овом рату. У сваком случају, поразом је срушена заблуда о снази народне војске и стечена су искуства за њен даљи развој. Отуда се у други српско-турски рат ушло са реорганизованом војском, да би се, потом, образовала стајаћа, односно регуларна армија, која ће своје квалитете исказати тек у ратовима 1912. до 1918. Кроз све ове ратове проћи ће и Радомир Путник, тадањи командант Рудничке бригаде I класе, као и војвода Степа Степановић.

Примирје од 1. новембра 1876. било крајње неопходно за Србију. На цариградској конференцији, одржаној децембра 1876. и јануара 1877. године, Турска је одбацила реформу у балканским земљама. У Пешти су се 15. јануара 1877. године Аустро—Угарска и Русија договориле о подели Балкана на интересне сфере. Ипак, упркос турском одбацивању реформи на Балкану и тешком стању у Србији, притиснутој материјалном, финансијском и моралном исцрпљеношћу, као и борбом кнеза Милана да заведе апсолутизам (такође и намером Русије да ратом против Турске оствари своје планове на Балкану), склопљен је за Србију толико неопходан мир. Овим миром била је, поред утврђивања граница на јаворском и другим фронтovima, предвиђена амнестија за све учеснике у рату, као и повлачење војске са окупиране територије у року од 12 дана...

ПОЈАВА ДЕЗЕРТЕРСТВА

О незадовољству у редовима народне војске, па и чачанске и рудничке, о појавама дезертерства и о кажњавању бегунаца већ је било речи. Бројна документа о избегавању војне службе и дезертерству у редовима бораца Ибарске дивизије на јаворском фронту, указују на расположење народне војске и на њен однос према рату. Још у првој години рата показала се велика склоност за избегавање војничке службе. Она су била индивидуална или, као што се десило са Драгачевским и Златиборским батаљоном, колективна. Разлози напуштања положаја на Јавору били су различити, као што су били различити и начини, односно прилике, за бежање са положаја. Као разлози најчешће се помињу: чежња за породицом, глад и рђава одевеност, а сиромаси су још ишли кућама и да би материјално обезбедили своје породице. Овде ваља истаћи и обавезу да је сваки борац о свом трошку одржавао одело, опрему и храну, што је, свакако, представљало велико материјално оптерећење. Докле је ишло избегавање повратка у јединице на јаворском фронту, најбоље се види из податка да су неки војници бежали испред потере остављајући у кући оружје и муницију. Многи рањеници, пуштени на кућно лечење, настојали су да избегну врћање на фронт. Такво стање захватило је и борце чачанског краја, па су многи насилно враћани преко војних станица, од којих се највише помињу оне у Котражи и Ивањици. Било је међу Чачанима и таквих који су, изгубивши своју јединицу, одлазили кућама. Било је и других појава. За једног борца Драгачевског батаљона сматрало се да се „он сам навалично ранио и затим из логора кући утекао“⁵⁰ па га је командир војне станице у Котражи послао команданту Чачанске бригаде I класе на поступак. Други су себе ранили благовремено — да би избегли мобилизацију. Поред бораца, оваква довијања карактерисала су и припаднике војно-позадинских органа, а нарочито коморције. Ово је изазивало и оскудицу у одморној запрези која би допремала на положај муницију, храну и друге потребе. Због тога се војна станица у Котражи није борила само са војницима, већ је имала доста муке да обезбеди опоравак запрежне стоке. Бежање са јаворског фронта није се односило само на Чачане. Оно је било најмасовније у августу и септембру, значи онда кад је на Јавору била најтежа ратна ситуација. Бежали су Шапчани, Ужичани, Рудничани и Чачани. Бежали су војници све три класе. Војне станице између Чачка и Јавора хватале су бројне бегун-

це, који су под разним изговорима напуштали положаје. Ови су обично враћани у Ивањицу. Дешавало се да су појединци бежали и више пута. Периша Танасијевић из Лисе је чак оставио волове и кола и побегао. Средином септембра Ранко Тајсић, као председник тијањске општине, јавио је да на атару своје општине има доста војника, без уверења о одсуству. Судећи по документима, бекства Ужичана почела су још средином јула 1876. Често се командант Ужичке војске обраћао окружном начелнику у Ужицу, тражећи да се похватају бегунци и стражарно дотерају у логор „најкраћим путем“.

Мита Петровић⁵¹ је узроке бекстава са јаворског фронта објашњавао туговањем бораца за кућом. Ако не би имали ваљан изговор, као што су рањавање или болест, они су се одлучивали на бекство. Он наводи и бежање Илије Чолак—Антића, команданта Ибарске војске, заједно са члановима дивизијског штаба, главним лекаром и интендантом, после пада Јавора, што је свакако поразно деловало на морал осталих бораца. Ово бекство изазвало је праву панику у Ивањици.

Занимљиво је казивање Обрада Ранђића из Кушића, чији је деда Живојин био учесник у борбама на Јавору 1876. Заједно са другим борцима из села близу фронта Ранђић је дању био на Јавору, на положају, а увече долазио својој кући на спавање. Поменути Живојин стизао је кући под оружјем, са циљем да чува жито, које су му, као имућном, крали. Овакву могућност свакако су желели и други борци чије су куће и породице биле исувише удаљене. Да ли је на ово мислио Мита Петровић у свом објашњењу дезертерства, тешко је одређеније рећи. У сваком случају, ова појава је била узела маха на јаворском фронту у току 1876. године. Отуда су команданти бригада народне војске на Јавору били принуђени да примењују казнене мере, како би бар ублажили, ако не и искоренили, појаву бежања са положаја.

О кажњавању говоре бројна документа из 1876. године. У неким се може прочитати да су војници због бекства са бојишта осуђивани на казну. Крајем јула била је издата наредба, односно упозорење, свим војницима Ибарске војске да се мора подизати борбени дух, уз напомену да ће они који шире панику добијати „50 удараца само по гаћама“.⁵² Пресуду о оваквим казнама доносио је командант Ибарске војске. По овој наредби и нижи официри су добили право, да осуде војнике на батинање, а у самој борби могли су колебљиве и плашљиве и да — стрељају. За разлику од њих, храбри војници су, за подвиге, добијали новчана и друга признања. По

овој уредби, поред војника, и ниже старешине су могле добити од 25 до 50 батина. Оваква казна следила је за одступање и бежање у току саме борбе, али за ово није искључивано ни — стрељање. Ако, пак, војне старешине, сем нижих, одбију да послушају претпостављене, предвиђано је предавање војном суду, који је могао осудити на стрељање. Допис је посебно садржао одредбу за храбре борце који су, ако би се у боју истакли, добијали од пет до 15 дуката.

За дезертирање ван саме борбе изграђене су бројне против-мере: оснивање сабирних логора, батињање, у неким случајевима и примена смртне казне. У Ивањици је био главни сабирни логор за јаворски фронт. Батињање бораца на овом фронту описује Мита Петровић. Ова казна, вероватно прва на јаворском фронту, односила се на неке борце Шабачке бригаде I класе, који су добили по 50 батина, који су, уместо проје, узели пексимит. Батињање бораца Рудничке бригаде надгледао је Михаило Илић, командант. Он се, као и друге старешине, држао слова наредбе о кажњавању војника. Да овакве наредбе нису биле мртво слово на папиру, показује и пример када је, у време пада Јавора, један потпуковник извукао кубуру и на лицу места стрељао борца Пионирске чете само зато што је пушка нехотице опалила. Докле се ишло у батињању и какве су биле последице говори пример Матије Максимовића—Достанића и Милића Тошпића из Мрчајеваца, који су се у току 1876. борили на Јавору. Обојица су окривљени за напуштање положаја и тучени. Матија је био младић. После добијених 50 батина остао је неспособан за пород, па се није ни женио.⁵³

После пораза код Сувог рта стрељано је 13 бораца Чачанске бригаде, а на четири места организовано је батињање. Нови командант бригаде Милутин Гарашанин надгледао је извршење ове казне. И дотадашњи командант Чачанске бригаде I класе Јован Мишковић изведен је пред војни суд, али је касније ослобођен. Стрељање бораца на јаворском фронту поновљено је и средином септембра, после погибије мајора Илића. Обављено је изнад ковиљског пута, поред кога су ископане јаме и побијени дирекци, за које је везано 13 бораца Чачанске бригаде. Они су одмах стрељани. Мита Петровић, наводећи овај случај, примећује да су се официри извлачили од казни за своје неуспехе у борбама код Новог Пазара и, нарочито, на Јавору.

Како се види, морал и борбеност народне војске били су најчешће на завидној висини. Али, после извесних борби и пораза,

наступале су кризне ситуације, које је команда Ибарске војске сузбијала кажњавањем или надрађивањем. Но, судећи по бројним подацима, овакви поступци нису доносили адекватне ефекте.

Народна војска чачанског краја сукобљавала се са бројним тешкоћама за време борби у 1876. Најпре ваља поменути проблем исхране и одевања, затим однос Турака према војницима и цивилном становништву, организовање санитетске службе, као и последице рата.

Већ је поменуто да су борци чачанског краја трпели од глади и хладноће. Бивали су и тучени батинама зато што су из војних магацина крали храну. Ови магацини били су у позадини јаворског фронта — у Ужицу, Пожеги, Чачку, Карановцу, Студеници, Рапској, Градцу и свакако Ивањици. Но, службе магацина суочавале су се са тешкоћама у прикупљању и, нарочито, у транспортовању хране до бораца на фронту. Отуда су, према изворима и усменом предању, борцима храну, преобуку и друге потребе доносили укућани, који су кретали из својих места на Јавор у већим или мањим групама. Ово је било неопходно, јер снабдевање бораца из војних магацина није било најуредније и довољно ни по количини, ни по квалитету. О стању исхране говори и податак да су војници само о празницима јели пшенични хлеб. Војне станице су имале и друге функције: одржавање реда и мира у позадини, брига о магацинима, хватање бегунаца са фронта, преношење вести... Наравно, у ове послове били су укључени сви облици власти. И док су једни ратовали, трпећи бројне недаће, други су за обављање одређених служби добијали плате. Ово се види из захтева капетана Протића, упућеног Начелству округа чачанског, у коме се тражи исплаћивање плата командирима мостова у Чачку и Карановцу. У најповољнијем положају свакако се налазио чачански трговац и народни посланик Никола Радовановић, који је закупио право да буде лиферант хране за Ибарску војску. Он је имао дозволу да житарице и друге намирнице купује по целој Србији, или из увоза. Снабдевао је магацине у Ужицу, Ивањици и Студеници, обезбеђујући храном оба крила и центар јаворског фронта. Овај трговац је за свој посао добијао дневну плату у току рата 1876. године, али и касније, када је имао задатак да попуни залихе хране у магацинима, од којих је ивањички био најснабдевенији. О плаћености официра нема ничег спорног.

Тако се може уочити битна разлика између бораца и — официра и позадинских служби којом се, добрим делом, може објаснити понашање бораца Чачанске и Рудничке бригаде на јаворском фронту...

ПОНАШАЊА ВОЈНИКА ЗАРАЂЕНИХ СТРАНА

Ако се анализира понашање војника зарађених страна на јаворском фронту, могу се уочити битне разлике у поступцима Турака према српским рањеницима, заробљеницима и цивилном становништву од понашања бораца Ибарске војске. Чињеница да има више података о понашању Турака, може се објаснити и њиховим успехом у операцијама на јаворском ратишту, који их је доводио у прилику да искажу своје откођење према српским рањеницима и заробљеницима, али и према становништву села у која су упадали. Очигледно је да су турска зверства на јаворском фронту присутна још од првих борби. Турци ни касније нису пропустили прилику да опљачкају и попале имовину села у која су упадали, нити да уморе грозном смрћу рањенике, заробљенике и многбројне житеље села од Рашке до Дрине. За њих нису важиле никакве међународне конвенције за ратне прилике. Примера је доста да ово потврде. Тако су у ноћи између 5. и 6. јула продрли у село Ерчега, палили куће и пљачкали. После калипољске битке, 6. јула, турски војници у току ноћи излазили су из ровова и скидали до голе коже изгинуле борце Ибарске војске, а рањенике убијали. Од почетка рата на Јавору ометали су рад санитетских служби, које су настојале да у време и после борбе пренесу рањенике у превијалишта. Турски војници су пуцали у ненаоружане болничаре. Овакав њихов однос навео је генерала Заха да се заложки за изналагање обострано повољнијег односа према рањеницима. Податак да су Турци и касније чинили слична зверства према српским рањеницима, говори о неуспеху Заховог покушаја. Обим и масовност турских зверстава натерали су команданта Ибарске војске да Чачанску бригаду I класе са Јованом Мишковићем распореди у Ковиле и Братљево у циљу одбране подјаворских села од упада турских пљачкаша, састављених углавном од башибозука из сјеничког краја, мада се ни низами, као турска регуларна војска, нису другачије понашали. Тако је било после пораза Чачана код Сувог рта, када су се становници Ерчега повлачили са Чачанском бригадом, опазивши „расуте Турке да хитају селу“.⁵⁴ Турци су тада пљачкали, палили куће и мрцварили

заостале житеље Ерчега. Том приликом су запалили 19 кућа и 110 других зграда, отерали 150 грла крупне стоке и 500 оваца. Јован Мишковић је одбрану подјаворских села препустио добровољачким батаљонима, који су у жеку борбе за Јавор почетком августа сузбили турски одред пљачкаша који се спуштао ка Ковиљу. Добровољци су им тада нанели велике губитке.

О понашању Турака на јаворском фронту крајем августа говоре и два извештаја. Један је из Ивањице послат команданту Ибарске војске. У њему се говори о пљачкама и убиствима у подјаворским селима у току јула и августа, али и о понашању према мртвим или рањеним војницима „како се најгрозније замислити може“.⁵⁵ Други извештај, такође с краја августа, потекао је од начелника санитета Ибарске војске, мајора др Машина, који је обавестио своју команду о поступцима турских војника према заробљеним рањеницима. Овим заосталим рањеницима Турци су одсецали главе. Овако су чинили још од калипољске битке.

У септембру су на јаворском фронту појачана турска зверства. Тако је из Ивањице у ужичко Округно начелство стигла обавест да су Турци запалили и изгорели део Ерчега и Медовина, један заселац Вучака, целе Васиљевиће, пола Смиљевца, део Равне поре и Кушића. Штета је процењена на 19.000 дуката. Овај извештај наводи два драстична случаја убијања деце: у Ерчегама су Турци исекли старицу и дете од 11 година, а у Васиљевићима су мајци отели дете из руку и исекли га пред њеним очима. Изостао је, у овом случају, масовнији злочин само зато што су житељи ових села и заселака успели благовремено да побегну. Мита Петровић,⁵⁶ описујући жалосну слику попалених Васиљевића, наводи да је ово чинила група низама. Он описује и турску освету над Србима који су се у пограничним селима дизали на устанак. Турци су вешање оваквих људи правдали отпужбом о намери устаника да се придруже српској војсци на Јавору. Значи: турска зверства вршена су са обе стране пранице.

И остали делови јаворског фронта нису били поштеђени. Посебно су се Турци сурово обрачунавали са заробљеницима, нарочито на фронту према Новом Пазару. Командант Чачанске бригаде II класе Јован Варјачић јавио је из села Кути, 26. августа, команданту Ибарске војске у Кушиће да су Турци у борби ранили два његова војника, која су потом заробили. Обојицу су исекли бајонетима и сабљама. Одсекли су им главе: једну су однели са собом, а другу бацили. Јован Варјачић је тражио од команданта Ибар-

ске војске Илије Чолак—Антића да уреди са Турцима — да оваквих понашања према рањеним и заробљеним борцима више не буде. Још је теже страдање Милана Ружичића из Горачића, који је као борац Трнавског батаљона II класе заробљен 30. августа у борби код Новог Пазара. У Новом Пазару он је жив одран. Издахнуо је кад је целат стигао до трбуха. Последнице оваквог турског понашања између Рашке и Новог Пазара осећале су се и после склапања примирја. Тако је Начелство студеничког среза, у јануару 1877. године, решавало молбу села Трнаве, близу Рашке, о ослобађању од плаћања данка због тога што су им Турци попалили куће и целом селу нанели знатну штету. Овде се свакако ради о турским зверствима из ратних месеци 1876. И Начелство чачанског округа решавало је молбу Министарства финансија да се одређена домаћинства општине Трнаве код Рашке ослободе данка, јер су им Турци попалили куће.

Ни на дринском фронту није изостао терор, који су Турци примењивали и као део ратне тактике о узнемиравању и разарању српске пограничне одбране. Још у јулу 1876. године попаљена су села Јагошгица и Заовине и мокрогорски карантин. Због овога је Ужичка бригада II класе ступила у борбу 18. јула, а командант Ибарске војске на Јавору Фрањо Зах, уплашен од продора Турака ка Ужичу, послао је у Кремну и на Шарган 1.000 војника III класе. Том приликом, Турци су палили куће у мокрогорској општини, уништили 109 домаћинства, као и јавне објекте у Мокрој гори: карантин, ђумрукану, правитељствену механу и школу.⁵⁷ Турци су у овој општини рањенике секли и бацали у ватру. Чак су мртве вадиле из гробова да би им одсекли главе. Укупна материјална штета процењена је на 32.500 дуката. У прилог овим наводима иде и Захова обавест, упућена 12. јула архимандриту Дучићу о упаду турског башибозука у Мокру гору. Дучићу је наређено да пошаље батаљон добровољаца за напад на пљачкаше и паликуће. Пошто је турски башибозук извршио упад и у златиборска села Јабланицу и Доброселицу, успевши да запали више кућа и других грађевина, уз пљачку стоке, Зах је издао наредбу о појачаном чувању граница, а народ је упозорен да се, у случају упада Черкеза и башибозука, склања у збегове. Чување граница поверено је борцима III класе. Из једног списка настрадалих у рату 1876. године⁵⁸ види се да су Турци, упавши у Јабланицу, запалили 14 домаћинстава, уништили летину и одвели доста стоке са собом. Једно лице у селу Доброселици Турци су силом одвукли и посекли док су у Мокрој гори српске рањенике секли и у ватру бацали.

Ни ариљски крај није поштеђен од оваквог понашања турске војске и башибозука. У току августа Турци су упадали у нека села. Запалили су две карауле и две куће и отерали 220 оваца и 30 коња. Штета је процењена на 3.000 дуката. Може се, стога, прихватити навод⁵⁹ да су турски низами и башибозук пљачкама и паљевинама угрожавали сва села од Прибоја, преко Јавора, до Рашке, светећи се српској народној војсци, устаницима и добровољцима, као и цивилном становништву.

О односу Ибарске војске према турским заробљеницима, рањеницима или цивилном становништву далеко је мање података. Но, и из оних са којима се располаже, ово се може видети. Налазећи се у положају одбране од продора турских јединица, чији је циљ био упад на територију Србије, уз пљачку, паљења и убијања по селима уз границу, борци Ибарске војске свакако нису ни били у прилици да у потпуности покажу своје понашање. На дринском фронту наредбом је установљена искључива одбрана од Турака. Наредбом, послатом са Палисада септембра 1876. године, забрањен је прелазак пограничних снага III класе у Турску и паљење турских кућа. Чак су, за прекршиоце, предвиђене строге казне. Ова забрана доцније је проширена и на добровољце. Обе забране указују да је и са српске стране било упада у загранични појас турских полскаја. И на јаворском делу фронта долазило је, током августа, до упада у села која су припадала Турској. Главни циљ ових упада био је да се Срби у тим селима покрену на борбу, али су, у тим приликама, паљене турске куће и отимана стока. Међутим, мало је докумената и података о таквој активности Ибарске или Дринске војске. Свакако, ово је био један специфичан облик рата на јаворском фронту, са циљем узнемиравања и подривања позадине фронта. Далеко је више података о хуманијем понашању Ибарске војске према турским рањеницима и заробљеницима. Дешавало се, на јаворском фронту, да буду похватани турски шпијуни, које је војни суд често ослобађао услед недостатка доказа. Један турски заробљеник живео је чак као слободан, одбијајући да се врати у Турску. У току оба српско-турска рата у студеничком срезу није било „никаква тврда затвора“,⁶⁰ па се начелник војне станице у Студеници обратио команданту левог крила јаворског фронта, износећи да не зна где да притвори неколико турских заробљеника. Што се тиче односа према турским рањеницима, постоје подаци да су их српски лекари лечили са пуном пажњом. Овакви подаци, сами по себи, довољно говоре. Свакако да је овакав поступак Ибарске војске

према турским рањеницима и заробљеницима морао имати повољног одјека и међу самим Турцима, па, отуда, не изненађује одбијање поменутог заробљеника да се врати у Турску. . .

САНИТЕТСКА СЛУЖБА НА ЈАВОРСКОМ ФРОНТУ

Оружани сукоби на јаворском фронту од јуна до новембра 1876. године нису прошли без рањеника. Планинска клима, слабости у исхрани и одевености бораца, као и друге околности које је доносио рат, условили су појаву разних болести. Стога је од интереса да се утврде начин организовања и услови под којима је радила санитетска служба при Ибарској војсци, у чијем су се саставу налазили и Чачани. Највише података о образовању војних болница и њиховом раду дају архивска праћа и ратне хронике учесника. Ваља поменути да је постајала обавеза сваке дивизије, па и Ибарске, да формира главно дивизијско завојиште и војне болнице, а свака бригада морала је да има своју санитетску службу и своје завојиште, организовано приликом сваког учешћа бригаде у борби. У складу са оваквом обавезом, завојишта су постојала дуж јаворског фронта. Главно завојиште Ибарске дивизије, односно Ибарске војске, било је у Кушићима, крај механе, код штаба Ибарске војске. Улога превијалишта састојала се у томе да се рањеницима укаже прва помоћ. Сва ова завојишта, нарочито иза борбених положаја, радила су под отежаним условима. Ово се види не само из поступака Турака према рањеницима и болничарима, већ и из податка да су лекари Чачанске бригаде I класе, после пораза код Сувог Рта, организовали завојиште, поред кога су рањеници пролазили не користећи услуге. Не види се да ли је до тога дошло због немогућности завојишта да прими све рањенике или због страха од Турака, због чега су и борци и рањеници журили да се што пре удаље од наступајућих турских батаљона.

Војне болнице су биле у правцима испред јаворског фронта. Ибарска дивизија имала је у Чачку и Ужицу главне војне болнице, а Чачанска бригада II класе, која је држала фронт према Новом Пазару, болницу у Карановцу. Ибарска војска, која је држала јаворски фронт, имала је главно завојиште у Кушићима и прихватну болницу у Ивањици, одакле је рањене или болесне борце слала у главне војне болнице, у дубљој позадини фронта, које су биле сталног карактера. Пошто је у Чачку и Ужицу болнички простор глав-

них војних болница био недовољан да прими све рањене и оболеле борце, команда Ибарске војске је у октобру 1876. године оснивала резервне војне болнице прихватног или сталног карактера. Тако је у Чачку зграда Гимназије била претворена у резервну војну болницу. Болница привременог карактера била је у Ариљу. Она је у октобру примила 12 рањених и преко 50 оболелих војника. Ова болница је свакако имала карактер привремености, јер у децембру 1876. и јануару 1877. године у ариљском крају није било ни болнице, ни лекара. Свакако се, после свршетка првог српско-турског рата, број рањеника и болесника смањивао, па су преостали пребацивани у главне војне болнице.

У време ратних операција капацитети главних, резервних и привремено образованих војних болница били су недовољни, па су при војним станицама осниване болнице мањих капацитета. Има података за такве болнице при војним станицама у Студеници и Котражи, у којој је требало да се лечи Коста Јовановић из Виче, војник драгачевског батаљона Чачанске бригаде I класе. Војне станице су имале право и обавезу, да у случају појаве већег броја рањеника, реквизирају собе у јавним и приватним кућама. Поред тога, оне су биле дужне да обезбеде лекаре. Начелник станице, при доласку рањених бораца, морао је лично присуствовати. Но, има показатеља да војне станице нису испуњавале ову своју обавезу. Због такве небриге, евидентирани су примери рђавог поступања према рањеницима. Како је команда Ибарске војске решавала проблем недостатка болничких зграда, види се из податка да је командант Чачанске бригаде II класе механу на путу између Студенице и Рапке преуредио и обавезао да прихвата рањенике. На примеру привремене болнице амбулантног типа, образоване у Кремни, може се рећи да су овакве здравствене станице, ма и привременог и амбулантног карактера, опремљене за пружање помоћи болесним и рањеним борцима.

Сем Чачка, Ивањице, Ариља и Пожеге, борце са јаворског и дринског фронта прихватала је и војна болница у Ужицу. Нагли прилив рањеника захтевао је нове капацитете, па су најпре школске зграде у Ужицу биле претворене у резервне војне болнице у току септембра 1876, а у октобру је, као што се десило и у Чачку, преузета Окружна болница цивилног типа, која је једним делом претворена у војну болницу.

Поред завојишта и амбулантно-болничких установа, вредно је помена образовање енглеске војне болнице у Београду. Она је, са

енглеским лекарима, била најзначајнији део енглеске помоћи Србији. (Поред тога, Енглези су Србији послали и нешто добровољаца и новца). Захваљујући овој болници, многи рањеници спасени су од сигурне смрти. У њој су лечени борци и са јаворског фронта, а као болничари радили су људи из чачанског и ужичког краја.

Но, упркос привидне бројности здравствених установа, знатан број рањеника није доспео ни у једну од њих. Мноштво рањеника лечено је код својих кућа. Нема података за чачански крај, али број од 138 рањених или оболелих војника у пожешком срезу, лечених у кућној нези у току 1876. године, говори да је сличних појава морало бити и другде.

Постоје подаци и о опремљености болница и других здравствених установа у кадровима и инвентару, о њиховом снабдевању, самим тим и о условима за лечење рањених и оболелих бораца у току 1876. године. На примеру привремене војне болнице у Кремни може се сагледати инвентар, којим је располагао овакав тип здравствених установа на јаворском и дринском фронту. Ова болница била је опремљена следећим инвентаром: сламљаче, ћебад, јастуци, пешкири, папуче, лимена карлица за тешке рањенике, посуде за испирање загнојених рана, обични лавори, платнени чаршави, лампе петролејке и ручне лампе, гас, парнионца и свећњаци. Од кухињског посуђа: дрвено буре за воду, прибор за сечење mesa, бакрач за кување хране, варјаче. Трећа ужичка војна болница тражила је, почетком септембра, 37 сламљача и 34 ћебета. Кревети се не помињу, па је могуће да су рањеници лежали на поду. Почетком септембра, у време жестоких борби на Јавору, јавио се велики број рањеника, који су превијани и по ноћи — уз светлост луча. Лекар завојашта, који је превијао рањенике, цепао је вреће, које је користио уместо завоја. Ово говори да су услови рада прихвалних превијалишта на самом фронту били још тежи. Многе болнице дочекале су јесење — зимско време без огрева, па су крајем октобра томилани захтеви за набавку и постављање пећи, јер је време било веома хладно. Свакако да је стање у окружним болницама у Чачку и Ужицу било далеко боље, а самим тим и услови за лечење рањеника.

О здравственим кадровима њиховом положају и понашања према болесницима, затим о понашању рањених и оболелих бораца, постоје делимични подаци. Лекарско особље које је, по формацијској обавези, припадало Чачанској бригади, и војној болници у Чачку може се донекле утврдити. Тако се из интервенције Илије Чолак-Антића код Окружног начелства у Чачку, у вези са испла-

том лекарских зарада, види да је у јулу и августу 1876. у Чачанској војној болници радио лекар Улрих Долф. Командант Ибарске војске тада је од Начелства тражио исплату зарада свим здравственим радницима на територији чачанског округа, јер им нису биле исплаћене за јул и август. У Чачанској бригади лекарску дужност обављали су¹ др Јарослав Кужељ и др Порубовић. Они су, после пораза Чачана код Сувог Рта, прихватили рањенике у оформљеном превижалишту. Из једног извештаја⁶¹ види се да је у септембру 1876. у Кушићима боравио начелник санитета Ибарске војске др Машин, који је обавестио шефа чачанске војне болнице о прихватању оставке др Шара, лекара у војној болници у Чачку. Може се претпоставити да је овај лекар могао ту да буде и у претходним месецима, али и да је постојао лекар чије се име не помиње, већ само руководећа функција. Као војни лекар при Рудничкој бригади свакако је најпознатији др Михаило Марковић, хроничар српско-турских ратова. Ужичкој војној болници се, у августу, на положају управника помиње др Левиг. Како се види, мали је број лекара био на јаворском фронту и у војним болницама. Отуда је било добродошло присуство страних лекара—добровољаца. Тако се на јаворском фронту истиче и један лекар из Пруске, који је, у саставу Ужичке бригаде II класе, „цепао цакове и при светлости луча, увече превијао рањенике“.⁶² Почетком септембра 1876. два руска лекара су код Опаљеника развила болнички барјак, па су ту, на полој ледини, примали рањенике из борби на Погледу, превижали их и слали у Ивањицу. Како се види, Србија тада није имала довољно својих лекара. Овоме у прилог иде и стање на главном фронту где су рањеницима помоћ указивали енглески и руски хирурзи, као и добровољне болничарке из свих земаља. Но, ни ово мало лекара Ибарске војске на Јавору није имало пуне услове за рад. Већ је поменуто да су, у време борби на Јавору почетком септембра, лекари превижали рањенике и ноћу, при светлости луча, и да су, уместо завоја, користили платно од цакова. У таквим условима свакако да нису могли довољно добро ни да сагледају ране, а камоли да их медицински обраде.

Поред лекара било је у Чачанској војној болници и лекарских помоћника, који су, као и лекари, примали плату од Начелства чачанског округа. Ове плате нису редовно исплаћиване, па су вођени и спорови. Болничара је било више категорија: мобилисани у болничке чете, оних, које је обезбеђивао Црвени крст преко својих пододбора (приватни болничари) и добровољци из других земаља.

Недостатак медицинског особља приморао је команде бригада на Јавору да од својих окружних начелстава траже спискове свих људи вичних лечењу рањеника. Тражене су услуге и од Црвеног крста.

Колико је здравствена служба била недовољна и неорганизована, сведочи и чињеница да су још од калипољске битке, а нарочито после пада Јавора, мртви и рањени остављани на бојишту, јер „ми нисмо имали добро уређене болничке чете, које би наше рањенике уклањале са бојишта“.⁶³ Расположиви капацитети за смештај рањених и оболелих бораца Ибарске војске нису могли да задовоље потребе, поготову у појединим ситуацијама. Отуда је уследило оснивање резервних и привремених војних болница у позадини фронта. Због таквог стања дешавало се да на Јавору, у току августа и септембра „гомиле рањеника тумарају земљом без икаква реда, остављени сами себи без хране“,⁶⁴ па је тражено од позадинских власти да обрате пажњу на збрињавање и здравствену заштиту рањеника. О проблему транспорта и смештаја рањеника на јаворском фронту може се судити на основу исказа команданта Чачанске бригаде II класе Јована Варјачића: „Ја сам са страхом испраћао рањенике јутрос у Студеници, помишљајући да на целом том путу ти људи не могу наћи пристojно одмориште“.⁶⁵ Дешавало се да се масе рањеника шаљу у поједине болнице без најаве и података о капацитету и опремљености храном, лековима, огревом. Рањеници, углавном транспортовани волујским колима, дуго су, због недостатка постеља и медицинског особља, остајали на колима и „чекали преглед на сокаку“.⁶⁶ Отуда је тражено од војно-позадинских органа власти да обезбеде довољно особља за даноноћну транспортну и здравствену службу. Колики је био недостатак медицинског кадра и амбулантно-болничких капацитета, говори случај тројице бораца Рудничке бригаде I класе, који су, као рањеници, у децембру 1876. од Ниша пешке и по снету кренули у Крагујевачку војну болницу, јер су имали упут за њу. Поред возара, велику улогу у транспорту и смештају рањеника имало је становништво насеља у којима су формиране војне болнице. Најбољи пример за учешће становништва у збрињавању рањеника свакако је Ивањица, али се иста слика свесрдне помоћи свакако могла срести и у другим местима у непосредној позадини фронта. Проблем ових болница, поготову ових крај пута од фронта ка главним болницама, био је и у томе што су примале ненајављене транспорте, јер „рањеницима треба дати каква топла јела и преноћиште, а за њих није ништа

јављено да ће доћи“.⁶⁷ Ови рањеници су свакако трпели оскудицу. Овакав случај десио се у априлској привременој војној болници.

Поред коришћења амбулантно-болничких капацитета у позадини јаворског фронта, борци чачанског краја лечени су и у београдским здравственим установама, пре свега Енглеској војној болници. Доказе о том пружају рачуни трошкова лечења, које су чачанско и рудничко окружно начелство били дужни да плаћају овим установама.

Одређену улогу у пружању помоћи рањеницима на јаворском фронту имао је и Црвени крст. Та помоћ састајала се у обезбеђивању приватних болничара, које је Црвени крст, преко својих пододбора у Чачку и Ужицу, слао у војне болнице. Занимљив је био однос управника војних болница према овим болничарима. Тако су се три болничарке из ужичке болнице жалиле управи Црвеног крста у Београду да се са њима лоше поступа. Да ли се радило о сукобу из домена стручности или о ускраћивању права ове врсте болничара на храну и одећу, тешко је рећи. Пододбори Црвеног крста у Чачку и Ужицу такође су обезбеђивали добровољне болничаре, али су за потребе болница прикупљали и храну и санитетски материјал. Све ове врсте помоћи ишле су преко војних станица и војних магацина, који су били дужни да обезбеде опрему, кување хране, хлеб, вино и ракију, па чак и свештенике за обављање верских обреда у случају смрти рањених и болесних бораца.

Ради потпуности, ваља поменути да је изванредан број рањеника био склон да верује у надрилекаре. Тако је један рањеник из Ужичке војне болнице одведен од стране родитеља да би га „некаква баба“ лечила, па је на молбу родитеља поново враћен у болницу. Да ли је болничка служба и њена недовољна организованост и сама крива за овакав поступак, тешко је рећи. Но, жалба чувара телеграфског вода у Ужицу да му је син крајем августа 1876. године умро у Ужичкој војној болници због неуредне неге и непажљивости, може да упути и на такво објашњење. Могућно је да је кућно лечење, повезано са надрилекарством или без њега, било много више упражњавано него што о томе има података.

Ни овај рат Србије, праћен масом рањеника, није прошао без заразних и других болести. Поред срдоболје, раширене међу војницима на Јавору и изазване хладноћом планинских ноћи, јавио се и тифус. Отуда је др Левит, управник Војне болнице у Ужицу, известио, Окружно начелство да је „од пролазећих рудничких батаљона више војника задржано, па да их не би са рањеницима помешали,

то сам морао окружну болницу узети“.⁶⁸ Овде се, додуше, не помиње врста обољења, јер се тифус појавио у неколико кућа, али се очито радило о некој врсти заразне болести или сумњи у њу.

Вреди још регистровати појаву да су неки рањеници после завршетка лечења у болницама избегавали повратак у своје јединице, које су биле на положају. Ако би се неки војник разболео, председник његове општине био је дужан да нађе и пошаље замену, како састав бригаде, којој је припадао, не би ослабио. Да ли се ово односило и на рањенике и како су пролазили они који су избегавали повратак на фронт, не зна се.

Што се тиче финансирања здравствене службе, могу се посматрати два задатка Министарства финансија Србије: обезбеђење болница храном, одећом, огревом, санитетским и другим материјалом и исплата личних доходака здравственом особљу. Већ је поменута обавеза војних станица да брину о опремљености војних болница, привремених војних болница амбулантног типа, затим резервних војних болница и завојница у свим потребама, као и улога Црвеног крста. Финансирање је вршено преко окружних начелстава и војних станица. Средства су обезбеђивана, по избијању рата, завођењем додатног пореза — приреза за рад школа и војних болница. У том смислу Чачанско, а свакако и Рудничко окружно начелство, било је заузето сакупљањем поменутог приреза. (Почетком 1877. године Министарство војно јавило је Окружном начелству у Чачку да је одобрен кредит за Карановачку војну болницу). Прирез за болнички фонд наплаћиван је два пута годишње. Ипак, честе интервенције војних власти за редовнију исплату плата здравственом особљу, као и судски спорови око тога, говоре да је било доста тешкоћа у обезбеђивању финансијских средстава за рад здравствене службе. Податак да је Окружно начелство у Чачку тражило 13. септембра 1877. године накнаду у новцу од Министарства војног, јер је Начелство тражену своту потрошило по наредби команданта Ибарске војске на плаћање лекарских помоћника Чачанске и Карановачке војне болнице, говори о закаснелом исплаћивању здравствених услуга у првом српско-турском рату, као и о несташици новчаних средстава. Додуше, у октобру 1877. године, Министарство војно признало је поменути издатак Окружном начелству у Чачку.

Од прикупљених финансијских средстава снабдевани су рањеници и болесници храном, обућом, одећом и лековима, али је и финансирано опремање војних болница потребним инвентаром. Обезбеђиване су и плате лекара и лекарских помоћника, као и исхрана

добровољних болничара. Изгледа да је добровољним болничарима право на исхрану било покаткад закидано, па им је враћено наредбама војним станицама у току августа 1876. године да им магацини уредно издају хлебно пшенично брашно и друге потребе.

Очигледно, Ибарска војска на јаворском фронту имала је знатнијих тешкоћа у организовању здравствене службе, и поред тога што је овакво стање ублажавано од стране војних и цивилних власти и присуством лекара, болничара и другог особља у својству добровољаца, затим учешћем народа ивањичког краја, посебно Ивањице, у преношењу и лечењу рањеника. Било је ово још једно ратно искуство Србије, које се неће поновити у ратовима од 1912. до 1918. године.

ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ ИЗМЕЂУ СРПСКО-ТУРСКИХ РАТОВА

Резултати првог српско-турског рата, као и анализа узрока неуспеха и пораза, показали су квалитет народне војске. Уочена је неминовност реорганизовања војних снага Србије и стварања кадровских војних формација, које би, као стална војска, постизале боље резултате у борби са Турцима. Тако су у времену између првог и другог српско-турског рата формиране четири корпусне области. Ибарска војска ушла је у састав Моравског корпуса, па ће се Чачани, заједно са Крушевачком, Алексиначком, Јагодинском и Ђупријском бригадом, борити у другом српско-турском рату у саставу овог корпуса. Рудничка бригада ушла је у састав Шумадијског корпуса. У склопу насталих промена Нићифор Дучић је, 18. фебруара 1877. године, разрешен дужности команданта добровољачког кора. Заслужује пажњу да се помене и судбина српских добровољаца из Аустро—Угарске, који су се борили на јаворском фронту: по завршетку рата 1876. године српска влада покушала је, нудећи по 30 гроша сваком, да их испрати у Аустро—Угарску. Тако се и десило да су у Војводину враћени и они добровољци који су у Србију дошли илегално и борили се храбро.

По свршетку првог српско-турског рата делимично је распуштена Ибарска војска са јаворског фронта. Разлог ове делимичности лежао је у потреби чувања граница и контролисања не само турских кретања иза њих, већ и обостраних прелазака. Посебна опасност претила је од прелазака турских шпијуна преко границе, као и од пљачкашких и провокативних упада. Отуда је чуварима гра-

нице било наређено да пуцају у сваког ко би покушао да пређе границу, уз право и обавезу убијања на лицу места. Обезбеђење граница пало је на плећа народне војске док су батаљони стајале војске и добровољаца ослобођени овог задужења. На границу се излазило по сменама, а сваких 15 дана вршена је смена пограничних стража. Но, тешкоћа граничних обезбеђења лежала је у приличном расулу народне војске, насталом у време демобилизације. Наиме, по закључивању примирја и склапању мира, а нарочито у поступку демобилизације, јавиле су се појаве масовног избегавања даљег вршења војне службе од стране бораца народне војске. Она је узела великог маха. Не само војници, већ и занатлије (пекари, месари, обућари и други) одлазили су кућама без икакве објаве, па су их средске власти присилно враћале у састав јединица. Војници су се са одсуства ретко враћали без интервенције власти. Крајем 1876. долазило је и до масовних бекстава из појединих батаљона. Чачанско и ужичко окружно начелство су, због ове појаве, поред хватања бегунаца, батаљоне попуњавала мобилисањем нових бораца. Појава да су многи борци нерадо прихватили враћање на положаје ради даљег обављања војне службе, приморала је команду Ибарске војске да, у фебруару 1877. године, стражарно доводи у Кушиће поједине батаљоне II класе. Из тих разлога претило се и смртним казнама. Стражари који су чували војне станице и магацине били су, по наредби кнеза Милана, дужни да као ознаку своје службе носе платнене траке црвене боје на рукаву десне руке. Ово се види из упутства које је војној станици у Студеници дао командант Чачанске бригаде II класе мајор Јаковљевић. Из распореда чувања граница види се да је ова бригада била распоређена према Новом Пазару, док су Ужичани држали границу на Јавору, где су им, као главна упоришта, сем Кушића, били Чемерница и Ковиље. Обезбеђивање граница настављено је и после склапања мира, јер је „чување линија на положајима спрoћу непријатеља“⁶⁹ говорило о немирима дуж јаворског и, нарочито, дрињског фронта, иза кога је још трајао босанско-херцеговачки устанак.

За дезертерства Чачанске и Рудничке бригаде I класе нема података. Могућно да је удаљеност ових бригада од завичаја смањила појаву својевољног напуштања својих јединица.

Уочи избијања и у току српско-турског рата 1876. године из Босне и Херцеговине трајало је непрестано досељавање — избеглица, од којих су се многи, сврстани у добровољачки кор, борили на Јавору и Дрини. И по свршетку рата ово досељавање у Западну

Србију било је наглашено. Нарочито јак миграциони талас хришћана из Босне запљуснуо је Србију, па и чачански крај, у мају 1877. Разлог: мобилизација хришћана од стране Турака за потребе своје војске. Западна Србија свесрдно је примала избеглице из Босне, водећи рачуна да се, уз њих, не увуку и турски шпијуни, па се посебно мотрило на оне који су тражили да се населе близу границе.

После завршетка рата 1876. године испољиле су се тешке последице, које су погодиле српски народ, нарочито сељаци. Ово је и разумљиво, јер је тадања Србија била претежно аграрна земља, па је и сав терет рата пао на сељаштво. Поред страдања села која су Турци палили и пљачкали, поред људских жртава и одсуства мушке радне снаге са њива, село су тешко погађале и војне реквизиције, често незаконите. Тако се дешавало да су били поштеђени имућнији, па је сав терет давања падао на средње и сиромашне сељаци. Србију је, уз то, тешко погађала отплата државних дугова, тј. ратних зајмова. Како је 1877. година била неродна, најпре због поплава, а затим суше, стање у земљи постало је још теже. Поред тога, народ је на врату стално имао не само војно-позадинске организације, већ и полицију, која се у условима рата „веома осилила, јер није постојао никакав надзор над њом“.⁷⁰ У народу је расло незадовољство. Вероватно да и у овоме треба тражити објашњење за избегавање војне обавезе после рата, за масовна дезертерства и право расуло народне војске, препродају оружја, војне опреме и сличне појаве, које су биле испољене и у чачанском крају.

Однос Србије и Турске према склопљеном миру није био исти. Србији је мир одговарао. Турска је, пак, одбила Лондонски протокол, потписан 31. марта 1877. године, који је садржао обавезу о реформама у корист хришћана на Балкану. Ово одбијање довело је до рата између Русије и Турске, који је избио 24. априла 1877. Србија је требало да се придружи Русији, али је, због исхода, и последица рата у 1876. години, као и стања у народу и народној војсци, избегавала улазак у нови рат све до пред крај 1877. Србија је, ипак, на захтев руског цара Александра II, вршила припреме за поновни рат са Турском. Тако је створен план за образовање 32 чете стајаће, регуларне војске, које ће чинити језгро за стварање 32 батаљона и да послуже као основ стварања српске армије. Српска влада ће, тек после пада Плевне, октобра 1877. године, ступити у

рат на страни Русије. Уласку Србије у други рат с Турском, у новембру 1877. године допринеле су, поред успеха руске војске и „Српске новине“, које су јачале расположење јавног мишљења за ступање у нове ратне окршаје. Но, овим се улази у тему другог српско-турског рата, о коме ће бити речи у другом делу овог рада.

НАПОМЕНЕ

1. Васа Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији 19. века, стр. 340
2. Историја српског народа, V књига, I том, Београд, 1981, стр. 379
3. Историја народа Југославије, Београд, 1972, стр. 316
4. Мемоари Милана М. Борисављевића, рукопис, Историјски архив у Титовом Ужицу, у даљем тексту: И. А. Титово Ужице.
5. Исто
6. Архив СРС, фонд Округног начелства Ужица, фасц. за 1875/76. годину
7. И. А. Титово Ужице, фонд Начелства среза златиборског за 1875/76. год.
8. Др Стеван Игњић, Ужице и околина 1862 — 1914, Титово Ужице, 1967, стр. 31
9. Нићифор Дучић, Борбе добровољачког кора Ибарске војске и усташких чета јаворског кора 1876, 1877. и 1878. године, Гласник српског ученог друштва, Београд 1881, стр. 20
10. Историјски архив у Чачку, фонд Начелства округа чачанског за 1876 — 78. у даљем тексту: И. А. Чачак
11. Др Владан Ђорђевић, Турски рат 1876 — 1878. — успомене и белешке, Београд 1907, стр. 124
12. Мита Петровић, Ратне белешке са Јавора и Топлице 1876, 1877. и 1878. свеска прва, Чачак 1955, стр. 66/67.
13. Мита Петровић, н. д. и др Михајило Марковић, Моје успомене, Београд 1906.
14. Казивање Добривоја Поповића из Ивањице, забележено 1976.
15. Мемоари Милана М. Борисављевића, рукопис, И. А. Титово Ужице
16. Исто, стр. 15
17. Др М. Марковић, н. д., стр. 140
18. Др Ст. Игњић, н. д., стр. 42
19. Саво Скоко — Петар Опачић, Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876 — 1918, Београд, 1974. стр. 42
20. Н. Дучић, н. д., стр. 138
21. Др М. Марковић, н. д., стр. 151
22. Мита Петровић, н. д., стр. 85
23. Исто, стр. 86
24. Мемоари Милана М. Борисављевића, И. А. Титово Ужице, стр. 16
25. Саво Скоко — Петар Опачић, н. д., стр. 51
- 25а. Др В. Ђорђевић, н. д., стр. 455.
26. Историја српског народа, V књига, I том, Београд 1981, стр. 388
27. Исто, стр. 389
28. И. А. Титово Ужице, фонд Начелства среза златиборског за 1876.
29. Мита Петровић, н. д., стр. 124
30. Исто, стр. 125
31. Исто, стр. 125
32. Др Ст. Игњић, н. д., стр. 45
33. Исто, стр. 45
34. Мита Петровић, н. д., стр. 128
35. Исто, стр. 128

36. Др В. Ђорђевић, н. д, стр. 138
37. Мита Петровић, н. д, стр. 142
38. Нићифор Дучић, н. д.
39. Милутин Спасић, Ратне белешке добровољаца, Нови Сад, 1877.
40. Мита Петровић, н. д.
41. Исто
42. Историја српског народа, V књига, I том, стр. 386
43. Др Ст. Игњић, н. д, стр. 47
- 43а. Др. В. Ђорђевић, н. д, стр. 553
- 43б. Исто, стр. 555
44. Ратник, књига 33: Грађа за историју рата 1876. године, Београд, 1895.
- 44а. Др В. Ђорђевић, н. д.
45. Мита Петровић, н. д, стр. 214
46. Исто, стр. 208
47. Др В. Ђорђевић, н. д, стр. 412
48. Милутин Спасић, н. д, стр. 24
49. Исто, стр. 61
50. И. А. Чачак, наведени фонд, док. № 282 од 14. августа 1876. г.
51. Мита Петровић, н. д.
52. И. А. Титово Ужице, наведени фонд
53. По казивању Влајка Тошића из Мрчајеваца
54. Мита Петровић, н. д, стр. 127
55. Војно-историјски институт ЈНА, Београд
56. Мита Петровић, н. д.
57. И. А. Титово Ужице, док. наведеног фонда
58. Исто
59. Мемоари Милана М. Борисављевића, рукопис, И. А. Титово Ужице
60. И. А. Чачак, документ из фонда Начелства округа чачанског за 1876. г.
61. Исто, фасц. 15 за 1876.
62. Др Ст. Игњић, н. д, стр. 46
63. М. Спасић, н. д, стр. 16
64. И. А. Титово Ужице, док. наведеног фонда
65. И. А. Чачак, ФНОЧ, док. Н — 192 за 1876.
66. И. А. Титово Ужице, наведени фонд, док. Н— 133 од 31. августа 1876.
67. И. А. Титово Ужице, док. наведеног фонда
68. Исто, док. — 8247 од 21. августа 1876.
69. И. А. Титово Ужице, док. наведеног фонда
70. Историја српског народа, V књига, I том, Београд, 1981, стр. 395

LE COMBATTANTS DE ČAČAK DANS LA GUERRE SERBO-TURQUE DE 1876

La lutte du peuple serbe au cours de sa première et seconde insurrection a eu pour résultat son autonomie, mais non pas son indépendance complète. De là vient que le peuple entier et aussi tous les Gouvernements qui se sont trouvés à la tête de la Serbie dans la seconde moitié du 19e siècle étaient orientés vers l'acquisition de l'indépendance de l'Etat. L'occasion d'arriver à cette fin s'est présentée lors du soulèvement de la population de Bosnie et d'Herzégovine contre la domination turque en 1875. Ce soulèvement a rapidement entraîné le déclenchement des guerres Serbo-turques de 1876 à 1878 auxquelles les combattants de la région de Čačak ont aussi pris part.

La première guerre Serbo-Turque s'est déroulée au cours de l'année 1876. Čačak était devenu l'un des postes importants des préparatifs pour la guerre. Les combattants de la région de Čačak étaient enrôlés dans les brigades de 1ère et de 2e classe de Čačak et de Rudnik pendant les combattants de 3ième classe faisaient office de réserve et accomplissaient les travaux nécessaires aux autorités politiques et militaires de l'arrière. Après l'éclatement de la guerre, en juillet 1876, entre la Serbie et la Turquie, plusieurs fronts se sont formés. Les combattants de la région de Čačak se sont trouvés sur le front de Javor, si bien que dans le peuple cette guerre s'appelle aussi «guerre de Javor». Ce front s'étendait du Kopaonik au Lim et à la Drina et était défendu par l'armée d'Ibar dans la composition de laquelle entraient les brigades de 1ère et de 2e classe de Čačak, Rudnik et Užice, la brigade de Šabac de 1ère classe et les volontaires de Dučić. Le commandant de ces effectifs était, au mois de juillet, le général François Zah.

Le gros des forces de l'armée d'Ibar était concentré sur le Javor. D'où elle a passé, le 6 juillet la frontière serbo-turque, ce qui entraîna la bataille de Kalipoli et la défaite de l'armée d'Ibar. Le courage et le dévouement des combattants des brigades d'Užice et de Rudnik avaient été vains. Cette défaite força le général Zah à arrêter les actions victorieuses des combattants de Čačak et des volontaires de Dučić près de Novi Pazar, et de les retirer sur le Javor. Le général Zah, malgré certains succès obtenus à la fin de juillet, fut révoqué et le commandement de l'armée d'Ibar fut confié à Ilija Čolak-Antić, qui avait été commandant de la brigade de 1ère classe de Čačak.

Au début du mois d'août 1876, les forces turques du front de Javor, lancèrent une puissante offensive avec de gros effectifs. Une bataille dramatique et acharnée s'en suivit, menée d'abord par les combattants de Čačak et les volontaires de Dučić sur le secteur: Borovac—Lisina—Suvi Rt. Cette bataille, menée le 3 et surtout le 5 août, se termina par la victoire des Turcs. Les combattants de la brigade de Čačak brillèrent par leurs exploits même dans cette lutte contre l'ennemi prépondérant, mais les volontaires, par leur abandon du front de Lisina, ont contribué, à la défaite et aux nombreuses pertes. Deux jours plus tard, le 7 août, les Turcs attaquèrent le Javor. Les combattants d'Užice, et de Rudnik, ont résisté à l'attaque pendant toute la journée, mais vers le soir ils durent se retirer, et le Javor, position cruciale de ce front, tomba, aux mains des Turcs.

Une trêve se déclara après la perte du Javor, qui durera jusqu'au 28 août 1876. L'armée d'Ibar au cours des luttes menées à la fin du mois d'août et au début de septembre, avait pour but de reconquérir le Javor. A ces combats ne prendra plus part la brigade de Rudnik de 1ère classe qui avait été transférée à Deligrad, pour faire partie du gros de l'armée serbe et qui, sous le commandement du jeune officier Radomir Putnik, se battra sur ce front dès le 1er septembre 1876. Etant donné que la brigade de Šabac de 1ère classe avait, elle-aussi, quitté le Javor dès la fin de juillet, tout le poids des combats menés sur le Javor en août et septembre, retombera sur les épaules des combattants de Čačak et d'Užice. Ce sont ceux de Čačak qui, les premiers sont entrés dans la lutte et furent suivis par ceux d'Užice, mais l'armée d'Ibar, ainsi affaiblie, ne put libérer le Javor. Dans ces luttes pour la libération du Javor se fit remarquer le commandant de la brigade de 2e classe d'Užice, le major Mi-

hajlo Ilić, non seulement par son courage exemplaire, mais aussi par son désir de libérer le Javor des Turcs. Pendant ce temps les combattants de Rudnik se faisaient remarquer sur le front principal, notamment à Adrovac, Bobovište, Šiljegovac et Krevet. La situation sérieuse sur le front principal força le Grand Etat Major de retirer dès le 22 septembre la brigade de Čačak de 1re classe du front de Javor, et celle-ci participera, à la fin de septembre aux combats dans le secteur de Krevet.

La défaite de l'armée d'Ibar sur le Javor a résulté en une nouvelle trêve, mais aussi dans la révocation du commandant Ilija Čolak Antić. Et comme, en même temps arrivaient sur le Javor des groupes de plus en plus nombreux de volontaires russes, le commandement du front de l'armée d'Ibar fut confié au général russe Novoselov. C'est sous son commandement que continua en octobre la lutte pour la libération du Javor, menée par les volontaires russes, et les brigades de 2e et de 3e classe d'Užice, de Čačak et de Rudnik. Les nombreuses batailles qui durèrent jusqu'au 1er novembre 1876 se terminèrent sans succès.

Des combats acharnés se menaient aussi sur le front principal du 18 au 29 octobre qui se terminèrent par la défaite de la Serbie à Djunis. Sur ce front se firent aussi remarquer la brigade de Rudnik et la brigade de Čačak de 1re classe. La Serbie fut sauvée des conséquences néfastes de la défaite de Djunis par l'intervention énergique du tzar de Russie Alexandre II, qui exigea de la Turquie de conclure un armistice avec la Serbie. Cet armistice dura jusqu'au 1er mars 1877, date à laquelle la Serbie conclut, à Constantinople, la paix avec la Turquie. On effectua, après l'armistice du 1er novembre 1876 le tracé des lignes de démarcation des frontières, entre autres aussi sur le front de Javor, et plus tard une partie de l'armée d'Ibar fut démobilisée.

Les causes de la défaite de la Serbie pendant la première guerre serbo-turque sont nombreuses. Toutes ces causes ont aussi entraîné la crise de l'armée populaire serbe, si bien que le Commandement suprême de l'armée serbe entrera déjà dans la seconde guerre serbo-turque avec des effectifs d'une armée régulière, ce qui ne se fera sentir que pendant les guerres de 1912 à 1918.

En plus de leurs combats contre les forces prépondérantes et mieux armées de l'ennemi Turc, les combattants de l'armée populaire serbe, y compris ceux de Čačak, eurent à surmonter de nombreuses autres difficultés telles que: armement insuffisant, manque de munition, de vivres, de vêtements, de chaussures, et défaillance du service sanitaire. Et, ce qui est pis, ils furent témoins des atrocités commises par les Turcs envers les blessés, les prisonniers et la population des villages au pied du Javor. Quand on ajoute à ceci les punitions qui leur étaient infligés par leurs propres supérieurs pour des pertes momentanées du moral militaire, et le fait qu'ils n'avaient aucun droit politique et devaient combattre pour la libération de leurs frères sous la domination turque, l'on comprendra clairement, non seulement les souffrances et difficultés de l'armée populaire, mais aussi les conséquences de la participation des paysans à la guerre et les raisons des nombreuses désertions survenues pendant la démobilisation. Aussi, pour toutes ces raisons, la Serbie s'opposera-telle pendant longtemps aux instances de la Russie d'entrer, en 1877, dans une nouvelle guerre contre la Turquie.

АНГЕЛИНА ФОЛГИЋ — КОРЈАК

**ПОРТРЕТИ СТЕВАНА НИКШИЋА ЛАЛЕ
У НАРОДНОМ МУЗЕЈУ У ЧАЧКУ**

Вредан покушај Угљеше Рајчевића да од заборава отргне биографије¹ мање познатих, неакадемски формираних сликара, који су, неоспорно, дали одређен допринос нашем ликовном стваралаштву, отвара могућност да се, одмеравањем свих чињеница наше скорашње прошлости, сагледају и оне мање значајне компоненте ликовног живота с краја XIX и почетка XX века. Околност да се у власништву Народног музеја у Чачку налазе сликарски радови у документацији заведени као дела Стевана Никшића, навела нас је да овим прилогом допунимо започето истраживање о делатности овог сликара и педагога.

Стеван Никшић Лала (1853—1938) рођен је у Жабљу у Бачкој, у породици чији су чланови по традицији служили у аустро-угарској војсци као официри у пограничној области према Србији.² Истим стопама кренуо је и Стеван. Похађао је Кадетску школу у Ријеци, затим Кадетски институт Sanct Pölten код Беча, који је завршио 1870, да би се исте године уписао на Војну академију у Wiener Neustadt-у, на којој је дипломирао 1874. Службу војног официра започео је у чину лајтнанта-потпоручника.

Поуздано се не може рећи у којим је местима службовао од 1875. до 1882. године, али, по присећањима његових кћери, службу је завршио у Коморану на Дунаву.³ Млади официр Стеван Никшић дошао је у сукоб са својим колегама. Бранећи своја национална осећања, учествовао је у двобоју, после кога је, због прекршаја строгих правила војне службе, морао да пребегне у Србију.⁴

Пошто је сазнао да у школама у Србији има 10 слободних места за учитеље цртања, Никшић се обратио Министарству просвете препоручујући се за посао учитеља цртања. Његова молба, која је леп примерак краснописа, потписана је 12. децембра 1882. године у Жабљу у Бачкој.⁵ Она гласи:

„Господине Министре,

Пошто су на гимназијама у краљевини 10 места за учитеље цртања и краснописа упражњени, узимам си слободу овим своју најпонижнију молбу Господину Министру поднети, да би ме на једном од тих места за учитеље именовати изволили.

Колико сам са својом спремом овоме послу дорастао, нека ми се допусти овде у прилогу под својом руком 5 комада цртања подастрти с том примедбом да су две скице из живота народа српског у Босни моје композиције.

Краткоћа времена, која ми до обележеног рока још на расположењу стоји, не даје ми ни толико прилике, да у већим израдама своју способност у овој струци изнесем, с тога што сам ја тек пре неколико дана за поменути распис дознао.

Науке моје свршио сам у војној Wiener Neustadtere академији и служио сам потом 7 година као часник у ц. кр. војску.

Моје школске сведоче налазе се у Београду код бригадног подпуковника госп. Ђурића, те с тога и нисам у стању да исте овде приложим.

Нека ми се при крају допусти најпонижније умолити Господина Министра, да ако је икако могуће, да ми се таково место у Београду подари, да би тиме по моје стање далеко боље било, пошто би онда временом може бити и други који предмет у предавање примити могао.

Господин подпуковник Ђурић могао би најпоузданија извештаја о мени дати.

У нади да ће ми се моја молба уважити јесам најпонижнији. У Жабљу (Бачка) 12. децембра 1882.

Стеван пл. Никшић“

Главни просветни Савет прегледао је Никшићеве радове приложене уз молбу и оценио их добрим.⁶ Међу пет цртежа налазиле су се и две скице из живота српског народа у Босни, за које Никшић наглашава да су његове композиције. За остале цртеже се, према тексту молбе, може претпоставити да су копије или рађене по природи.

По свој прилици, ови цртежи су, као и многи Никшићеви радови из најранијег периода стварања, страдали у ратовима од 1912. до 1918. године.⁷ Иначе, зна се да су од стране Министарства враћени молиоцу.⁸

На основу података које износи Угљеша Рајчевић у свом тексту посвећеном животу и сликарском раду Стевана Никшића,⁹ види се да су сачувани школски сликарски радови овог аутора, иако није похађао посебне сликарске школе, сем што је у војним изучавао цртање колико је било неопходно за војна звања.

Поменутих пет цртежа, које је Никшић радио у време свог службовања у Босни, употпуњавају слику о уметничким тежњама једног сликарског аутодидакта у време када се још није коначно определио за сликарство и педагошки ликовни рад у звању учитеља цртања.

Главни просветни Савет Министарства просвете, и поред добре оцене његових радова, захтевао је од Стевана Никшића да оригиналним сведочанством докаже да је са добрим успехом завршио Академију у Wiener Neustadt-у, како би могао да буде примљен за учитеља и лепог писања.¹⁰

Дописом од 23. јануара 1883. године, потписаним у Жабљу,¹¹ Никшић обавештава Министарство да ће отприлике за две недеље моћи и сам у Београд да дође и донесе своје сведочење. Произлази, јасно, да он још увек није прешао у Србију.

Пошто је поменута документа доставио Министарству, указом од 10. фебруара 1883. године постављен је за учитеља III класе цртања и лепог писања у чачанској Нижкој гимназији.¹² Заклетву је дао 3. марта 1883. године, када је ступио на дужност.¹³

Стеван Никшић Ллала се у чачанској Нижкој гимназији није дуго задржао, јер је већ 20. августа 1884. премештен за Ниш.¹⁴

Неколико сасвим узпредних података из живота новопостављеног учитеља цртања донекле осветљавају личност и прилике у којима се Стеван Никшић Лала нашао у Чачку.

Извесна боемска нота у карактеру младог Никшића, која га је определила да се од војне службе окрене цртању, исказала се

и у његовом односу према учитељској служби.¹⁵ Из документа број 9749 види се да је закаснио на дужност после летњег распуста 12 дана и дошао тек 29. августа 1883. године, што је био прекршај.¹⁶ Због околности да није предавао ни један од обавезних предмета, нити је коме председавао, а као нов није се добро обавестио, министар му је прекршај опростио уз образложење директора, који га је уредно пријавио, али и оправдао.

Никшић је на почетку своје учитељске и сликарске каријере имао материјалних тешкоћа,¹⁷ а такве су околности умногоме отежавале његово усавршавање и напредовање у сликарском раду.

Стеван Никшић Лала остварио је неколико значајних сликарских радова за време свог боравка у Чачку. Поуздано је утврђено,¹⁸ да је урадио композицију „Танаско Рајић на топу“. Досадашње трагање за овом значајном сликом није уродило плодом. По живом сећању професора српскохрватског језика у чачанској Реалној гимназији, Драгомира Поповића, ова слика је засигурно била репродукована у некој читанци за основне школе, штампаној пре првог или између два рата.¹⁹

За композицију „Танаско Рајић на топу“ може се, са великом вероватноћом, претпоставити да је рађена уљем на платну, због значаја који су оваквим догађајима давани код израде слика. Настанак ове слике свакако се мора везати за време Никшићевог боравка у Чачку, јер је овај историјски догађај био део херојске прошлости града на Морави и, у време када је Никшић овде боравио као учитељ цртања, засигурно су још била жива сећања на бој на Љубићу, као и успомена на јуначку смрт Танаска Рајића.

Међу ретким радовима портретске уметности који се чувају у Народном музеју у Чачку, и два су портрета инвентарисана као дела Стевана Никшића Лале. То су: женски портрет Стајке, супруге Обрада Лазовића, кафеџије из Чачка, који носи инвентарски број ИБ, Л 4, уље на платну, 81,5×59,5 цм, 1883/4. г. и мушки портрет Обрада Лазовића, кафеџије из Чачка, ИБ, Л 5, уље на платну, 81×59 цм, 1883/4. г.

Портрет Стајке Лазовић приказан је у фигури до испод појаса, у полупрофилу. Зрео женски лик са цртама одмерене лепоте има строго зачешљану косу у плетеницу са барешом украшеним праном, прстеном и обавезним комплетом накита, медаљоном и минђушама. Стајка Лазовић, обучена у набрану сукњу и либаде везено срмом, има мараму за груди и свилени појас бајадер везан око струка.

Лева рука спуштена је уз тело, док је десна савијена у лакту и украшена прстеном на малом прсту.

Обрад Лазовић приказан је у фигури до испод појаса са главом незнатно окренутом на леву страну. То је зрео мушки лик, доброћудног лица, са широким зулуфима и дутим бујним брковима. Положај тела сличан је Стајкином. Лева рука опуштена је уз тело, али се шаком ослања на бутину, док је десна лежерно савијена у лакту са шаком украшеном прстеном на кажипрсту. Обучен је у градску ношњу, која се састоји од кошуље, преко које је памуклија, затим богато украшеног цемадана и прслука. Опасан је кожним појасом, силавом и меким шареним појасом траболосом.

Уобличавајући репрезентативне приказе варошког кафеџије и његове супруге, Стеван Никшић Лала је применио уобичајену шему строго уздржаног положаја главе, руку и тела, са сликаним украсом везене одеће. Карактеристична репрезентативна поза портретисаног лика обученог у градску ношњу, која је ознака припадности добростојећем слоју друштва, одређује ове портрете као остварења која допуњавају широку скалу портретисаних ликова српског друштва у првој половини и средином XIX века.

Извесне анатомске недоследности, као што је несразмера у дужини руку на мушком лику, или недовољно спретно изведена прса на женској фигури, сасвим незнатно умањују осећање солидно изведених фигура са темељно постављеним масама тела. Пиктурална материјализација украса на богатој одећи није превагнула психолошкој студији приказаних ликова. Добро простудиране црте лица врло упечатљиво осликавају карактере портретисаних особа. Израз линије обрва и усана на лику Стајке, архитектоника масе лица оба лика, загасита гама инкарната женског лика, који је тамније пути и косе, и меке сенке пуначких образа кафеџије показују успео реалистички третман.

Опште ликовно искуство савремено аутору ових портрета и временска дистанца која ове радове раздваја од карактеристичних бидермајерских и класицистичких портретских остварења условила је да ликови Лазовића, иако су рађени по шеми репрезентативног портрета, имају интимнију атмосферу и природнији израз.

Позадина обе слике третирана је уједначено смеђом бојом, која доприноси и иначе присутној монохромiji. Употребљени су углавном смеђи, окер и тонови црвено-смеђе у комбинацији са белом, сивом и црном бојом. Узрок овако сведеној палети на портретима

Стајке и Обрада Лазовића можда треба тражити у материјалној оскудици у којој се Стеван Никшић нашао пребегавши у Србију.

У писму Министарству просвете од 17. децембра 1883. године²⁰ Стеван Никшић моли да му се дозволи да у чачанској Никској гимназији предаје телесно и војно вежбање. У образложењу захтева он наводи: „Пошто ми одређена плата недостиже да би се у мојој струци уз набавку доста скупог материјала нарочито у живопису даље могао изражавати и усавршаваати то би ми хонорар за горе наведене предмете дошао као мала стипендија да на започетом путу специјалности због хрђавих материјалних околности заостанем.“ Ови наводи из молбе показују да је Стеван Никшић Лала у свом опредељењу за сликарство био озбиљан и упоран посленик. У варошкој средини у унутрашњости Србије, која је била ван утицаја савремених ликовних струјања, од великог је доприноса било присуство учитеља цртања, који је, мада без академског ликовног образовања, поседовао изразите ликовне амбиције и неоспорни таленат.

Интересантан је податак из поменутог документа,²¹ који показује живо Никшићево интересовање за усавршавање у живопису. Није познато да се он бавио израдом црквеног живописа. Могуће је да је била младалачка жеља сликара да се огледа и у овој техници, као и у тематици црквеног сликарства, мада се не сме занемарити ни чињеница да су у време Никшићевог боравка у Чачку црквени наручиоци могли имати примамљиве послове за сликаре.

У живописним и иконописним целинама ближе и даље околине Чачка нема радова Стевана Никшића, а вероватно је да их није ни било, јер би радови из не тако давне прошлости — да су постојали — били свакако сачувани или поменути у летописима.

Иначе, у Етнографском музеју у Београду сачуване су копије појединих сцена зидног ансамбла цркве Св. Јована у Горњем Матејевцу код Ниша из 1863. године. Ових шест акварела показује да је Никшићево занимање за живопис постојало и у каснијим годинама. Акварели су рађени на картону и потписани у доњем левом углу иницијалима и годином 1906. То су представе светитеља: 1. Св. Цара Стефана Дечанског, ИБ 4031; 2. Св. Царице Јелене, ИБ 4032; 3. Св. Христофора, ИБ 4033; 4. Св. Милоша Обилића, ИБ 4034; 5. Св. Кнеза Лазара, ИБ 4035 и 6. Св. Георгија Новог, ИБ 4036. Сви комади су истих димензија (40×21,5 цм) и имају документаран значај.

Немамо података да ли је Никшић у Чачку остварио још нека сликарска дела. Портрети Обрада и Стајке Лазовић ретки су сачу-

вани радови профаног сликарства друге половине XIX века на овом терену.

Премештај Стевана Никшића у нишку гимназију школске 1884/5. године свакако је осиромашило Чачак за једног вредног и преданог културног прегаоца.²² Он је провео већи део свог даљег живота и рада у Нишу и био иницијатор оснивања певачког друштва и стрелачке дружине, а учествовао је и у оснивању читаонице и позоришта.²³

По одласку Стевана Никшића у Ниш читаве четири године цртање није предавано у чачанској гимназији, јер није било учитеља.²⁴

Радећи у унутрашњости Србије као учитељ цртања, Стеван Никшић Лала није имао довољно услова да својим талентом надокнади недостатак академског образовања. Он се није упуштао у решавање значајних актуелних ликовних проблема свог доба, јер о њима није могао бити довољно обавештен. Прилагођавајући се потребама средине, он се преваходно, уз учитељски рад, бавио илустрацијом. На овом послу био је прилично ангажован и ова је прилика да би подробно истраживање умногоне увећало списак Никшићевих прилога графичкој опреми новинарских и књижевних издања с краја XIX и почетка XX века.

Илустрације календара у Шематизму краљевине Србије за 1891. годину, потписане пуним именом, презименом и ознаком иницијала Стевана Никшића, помоћи ће да се утврде извесна формална обележја његовог ликовног рада.

У календару су публиковани прикази свих 12 месеци са карактеристичним ознакама годишњих доба из живота на селу. Идилитични призори радова у пољу, са питомим крајоликом у позадини, одишу сладуњавим укусом, док је шематизован приказ људске фигуре, која је у послу означена националним карактером и обележјем доба, као што су народна ношња, женске плетенице и мушки ликови са брцима.

На појединим цртежима Никшић је успешно поставио композициону шему. И поред извесних аналомских пропуста, постигнута је пуноћа форме и, мада једноставним средствима, дочарана перспектива.

О односу Стевана Никшића као аутора према сопственом делу речито говоре подаци из његове молбе Министарству просвете у којој нуди на откуп слику „Стеван Синђелић на Чегру“.²⁵ Ову своју слику урадио је поводом 80. годишњице познатог историјског до-

гађаја. Сliku је умножио с намером да се користи за опрему и украс шеола и у таквом облику је презентовао Министарству. На жалост, у тексту молбе се не помиње у којој је техници слика првобитно урађена, па је до нас стигао једино литографисани отисак репродукван више пута.²⁶ На основу изгледа ове композиције, може да се наслути каква је могла бити његова изгубљена слика „Танаско Рајчић на топу“.

Уз многе изгубљене слике, као и оне од којих су остале само репродукције или помен, портрети Лазовића, који се чувају у Народном музеју у Чачку, једини су знатнији радови овог аутора сачувани у изворном облику.

Стеван Никшић Лала је свој животни пут завршио у Београду. У ратном метежу првог светског рата породица му је прешла у Београд, где је по ослобођењу и он довршио своју наставничку и сликарску каријеру.

НАПОМЕНЕ

1. Угљеша Рајчевић, Стеван Никшић Лала (1853 — 1938), Годишњак града Београд, 1979./ бр. XXVI, стр. 159.
2. Исто.
3. Исто, стр. 160.
4. Исто, стр. 160.
5. Архив Србије, Министарство просвете, 1883, VI — 98.
6. Архив Србије, МПс, 1883 VI—98.
7. У. Рајчевић. Стеван Никшић... стр. 175.
8. Архив Србије, МПс, 1883, VI—98.
9. У. Рајчевић, Стеван Никшић... стр. 159.
10. А. Србије, МПс, 1883, VI—98.
11. Исто.
12. Исто.
13. Исто.
14. Драгомир Поповић, Споменица чачанске реалне гимназије 1837—1937, Чачак, 1937, стр. 142.
15. А. Србије, МПс, 1883, XXX, 60.
16. А. Србије, МПс, 1883, XXX, 60.
17. А. Србије, МПс, 1885, XII, 118.
18. У. Рајчевић... стр. 175.
19. На основу разговора са професором Д. Поповићем обављених у два маха 1981. и 1983. године.
20. А. Србије, МПс, 1891. XXX, 170.
21. Исто.
22. Д. Поповић, Споменица... стр. 142.
23. У. Рајчевић... стр. 171.
24. Д. Поповић, Споменица... стр. 142.
25. А. Србије, МПс, 1889, XXX—76.
26. У. Рајчевић... стр. 171.

**LES OEUVRES DE STEVAN NIKŠIĆ — LALA AU MUSEE
NATIONAL DE ČAČAK**

Stevan Nikšić Lala (1853—1938) a déserté l'armée austro-hongroise et est venu en Serbie pour y commencer sa carrière de professeur de dessin dans le lycée de Čačak en mars 1883. Des l'année scolaire 1884/85 il quitte Čačak pour Niš où, en plus de l'enseignement, s'occupe aussi de peinture, d'illustration et de propagation des autres formes d'activité artistique. Pendant son séjour à Čačak il a fait les portraits de Stajka et d'Obrad Lazović aubergiste. Ces portraits qui se trouvent au Musée National de Čačak, sont les seules oeuvres plus importantes de ce peintre et professeur de dessin conservées, étant donné qu'une bonne partie de ses oeuvres a été détruite lors de la Première guerre mondiale. Ces portraits sont exécutés selon le schéma caractéristique des portraits représentatifs de la première moitié et du milieu du 19e siècle, quoique le traitement de leurs figures, qui accuse une certaine pénétration psychologique, les rapproche des réalisations de ses contemporains.

Сл. 1. Стеван Никшић Лала, Стајка Лазаревић, 1883/4.

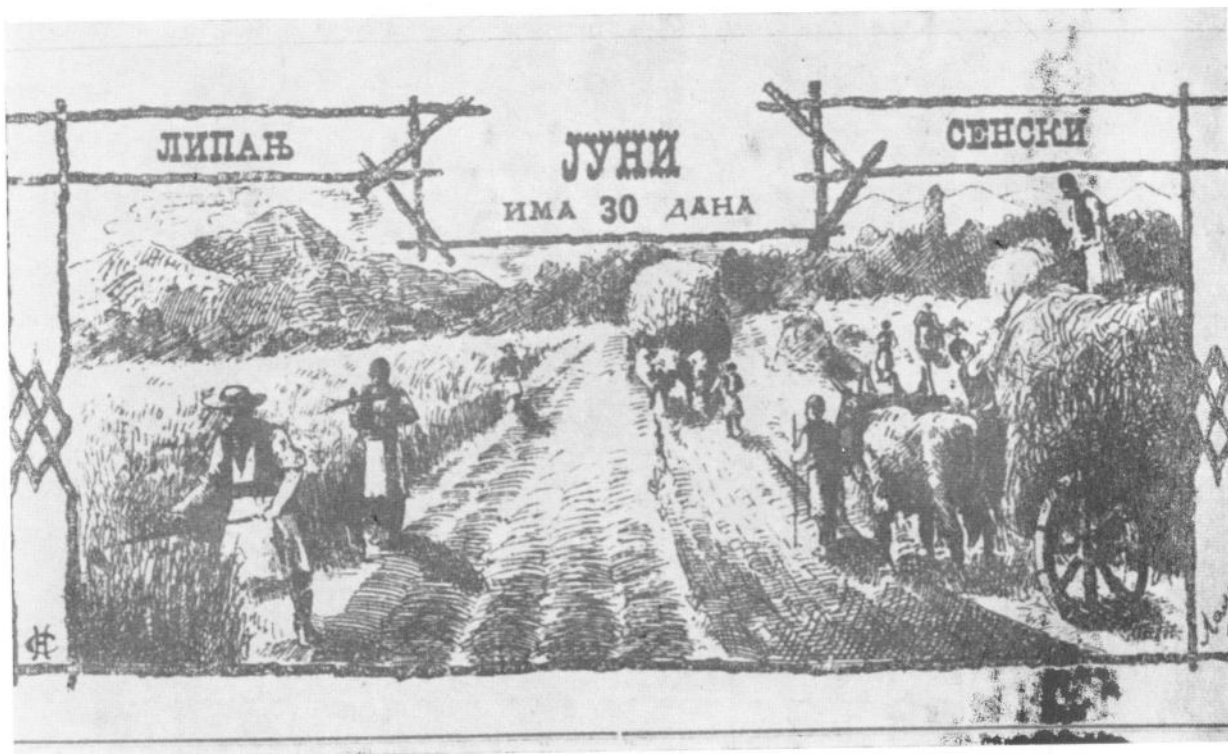
Сл. 2. Стеван Никшић Лала, Обрад Лазовић, 1883/4.

Сл. 3. Стеван Никшић Лала, Цар Стефан Дечански, копија фреске, 1906.

Сл. 4. Стеван Никшић Лала, Милош Обилић, копија фреске, 1906.

Сл. 5. Стеван Никшић Лала, Илустрација календара у Шематизму за 1891.

Сл. 6. Стеван Никшић Лала, Илустрација календара у Шематизму за 1891.

БОГУМИЛ ХРАБАК

**ПРИЛОГ ПРИКАЗУ ПРИВРЕДНИХ ПРИЛИКА ЧАЧАНСКО—
ПОЖЕШКОГ КРАЈА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XVI ВЕКА**

Дубља унутрашњост Балканског полуострва изван основних саобраћајница није много помињана у путописачким забелешкама, ни у државним актима. У званичним списима османлијске царевине касабе и села таквих географских средина нашла су своја места у пореским дефтерима детаљних пописа, а у другим вестама службених докумената — једино ако је реч о каквим представкама локалног становништва, или молбама приватних људи, или у наређењима Порте око сакупљања хране и људи који су били потребни за вођење похода или за прехрану великих градова, око поњења разбојника или злоупотреба, односно за купљење људи за рад у рудницама и за весла на царским галијама. Кадилучка средишта имала су своје судске протоколе („сидиле“), али су они за већину места изгубљени или уништени у разним ратовима, покретима маса или у епидемијама.

Другачије није могло бити ни са Чачком и Пожегом (која се налазила у чачанском кадилуку). Средњовековни Градац, саграђен на терену старе римске вароши, био је градско утврђење, те жу-

панска и епископска столица. Сеоско насеље у близини старог каштела прерасло је у турску паланку, која се полако претварала у нерурално насеље, упоредо са великим процесом урбанизације за време османлијске владавине. Ранији Градац је и даље постојао као стари град (Ески Хисарлик). Један француски путописац (Луј де Е, барон од Корманена) забележио је (1626) по чувењу да се у близини ушћа Ибра у Мораву налази стара тврђава по имену Чачак.¹ Ни Чачак ни Пожега нису изричито набројани као нахије 1516. и 1521. Пожега је ушла у попис нахија смедеревског санцака 1563. године.² Нешто раније наведена је каза (судски срез) Чачак.³ То значи да је касаба „Цачка“ постала седиште кадије пре последњег војног похода Сулејмана Законодавца (1566) у Угарску.

Турски географ прве половине XVII века Хаџи Калфа такође бележи ово место на београдском друму, на обали Мораве, као центар кадилука.⁴ Касабу (чак и шехер) Чачак, код чије планине извире бистра Колубара, у близини ушћа речице Дичине у Мораву и касабе Овчар Бање забележио је више пута познати турски путник и писац шездесетих година XVII столећа Евлија Челебија. Он је написао: „То је у стара времена било насељено село, па се током времена због добре климе становништво намножило, тако да је место постало насељено дивно као рајски врт. И то место је хас смедеревског санцака. Њиме управља санцак-бегов војвода. То је частан кадилук у рангу кадилука од 150 акчи. У свему има деведесет шест напредних села. Ту се налази заступник Портиних спахија, јаничарски сердар, тржни надзорник (мухтесиб) и пуномоћник представника шерифа. Ова варош налази се на једном пространом терену на обали реке Мораве. Јако је насељена и развијена. Украшена је виноградима и баштама, са обрађеним бостанима. То је заиста дивна маса касаба“. Варош је сачињавало шест махала са 6.000 кућа, приземних и на спрат, покривених ћеремитом и даскама. Постојали су два хана и двадесет дућана. У месту су радиле четири основне школе и три медресе. Школовању омладине посвећивана је пажња, јер је насеље имало мало учених људи. Деца су гајила велико поштовање према деци неког Арапина званог Хаџу'л Харемејен (ходочасник Меке и Медине); њега су сви примали у своје домове и држали га у свему као свота. Ерлије (мештани) су били добри муслимани, поштени и непристрасни пословни људи. Имали су седам џамија и три текије.⁵

Села у југоисточном правцу од Чачка била су развијена, али растрчана (1660).⁶ У време турских пописа смедеревског санцака

1476. и 1527. године између Чачка и реке Дрине простирала се влашка кнежевина кнеза Радована Бакића, која се састојала од 64 расутих села, у којима је живело 912 влашких домаћинстава, са 37 примићура, 38 ратаја и 24 теклића. У исто време нека од села на том простору припадала су другим кнежевинама, тако да Бакићева села никако нису представљала целокупну популацију. Од тих села Доња Висибаба и Горобиле налазили су се у непосредној близини Пожеге са примићуром Вукшом, сином Рајице. Источно од Пожеге било је смештено село Рошци са старешином Тодором Ђурђевићем. Југозападно, пак, заселак села Роге под именом Забрђани са примићуром Влатком Марушићем. У ту групу спадало је и Ариље, као овеће насеље на Моравици, југоисточно од Пожеге, са примићуром Братком, сином Рибнице, и са оуседним мањим селима Латвицом (примићур Вукашин Радоњин), Гривском, пет километара западно од Ариља (Вукашин Радоњин), Грдовићима (Бранислав Николин), Бјелушом, 10 километара југозападно од Ариља (Црнко Радоњин), Сјеверином, шест километара западно од Ариља (Јованиш Радојев) и Краварицом с десне стране Моравице (Миркеша Бранаквић).⁷

Чачак као привредно средиште није посећиван од Дубровчана. И за Чачак и за Пожегу био је важан друм који је уз Западну Мораву водио из Крушевца према Ваљеву, Заслону (Шапцу) и Срему. На том путу у лето 1565. харамиде су одузеле неким дубровачким трговцима новац на путовању између Чачка и Крушевца.⁸

Средњовековна Пожега развила се на раскрсници неколико важних трговачких друмова који су постојали још у римско доба.⁹ Претпоставља се да је на том месту била смештена римска муниципија Малвеза (II век н. е.). Као насеље она се до турског освајања (1458—9) изричито не помиње, али је морала постојати и то као седиште обласног управитеља. Владимир Ђоровић не помиње Пожегу кад говори о насељима која су се у доба отоманског царства развила у вароши.¹⁰ Ниједан западни путописац XVI и XVII века не бележи Пожегу. Хаџи Калфа наводи име насеља у деминутивном облику! („Пожегачик“), за разлику од много значајније Пожеге у Славонији (у турским рукама од 1532); она је за њега кадилук.¹¹ Ердељановић и Николић прибележили су да је народ причао баснословне приче о некадашњој Пожеги.¹²

Из Пожеге су пословни људи долазили у Дубровник још седамдесетих година XV века и ту се понекад задуживали, наводно једном 1475. и једанпут 1476. године.¹³ Тачније, по среди су три задужења из 1476. године. Међу дужницима налазио се најпре Оли-

вер Костадиновић из Пожеге, који је, заједно са Радичем Радишићем из Рудника, подигао робни кредит од Николе Бакровића од 150 дуката, што је исплатио 29. априла наредне године.¹⁴ Други дужник био је Вукша Радчић, такође из саме Пожеге, који се 19. септембра 1476. код истог веровника задужио за 86 златника, што је намирио 29. априла 1477. године,¹⁵ кад је у велику луку подно брда Срђа дошао са супрађашинном Костадиновићем. Управо тога дана њих двојица као ортаци примили су робе на почек од Бакровића за 108 дуката.¹⁶ У велики град св. Влаха долазили су и неки из села крај Пожеге. На пример, 28. априла 1481. Цветко Радашиновић и Гојин (Goynus) Радановић из места Лисице изнад Пожеге (de Lisiza supra Posegam) задужили су се у Дубровнику са 15 дуката, што су намирили новембра 1485,¹⁷ приликом новог доласка у Дубровник. У то време еспап на вересију примио је и Радивој Радашиновић из Пожеге, али за малу своту од непуних десет дуката, плаћајући остало свакако готовим новцем или довученом робом; дуг је отплатио после седам месеци.¹⁸ Треба запазити да је један Радашиновић неколико година раније био сеоски трговац. Перспектива ових који су доносили увозну робу са Запада била је да кад пословно ојачају сиђу у касабу. Треба обратити пажњу и на разлику имена наведених пословних људи. Само је Оливер Костадиновић имао име и презиме старих становника Србије, док су остали носили „влашка“ имена. Насељавање влаха је, изгледа, обављено већ првих година турске владавине. Како се увозник стране робе са стариначким именом налазио у Пожеги 1476. године, треба претпоставити да је он ту живео и последњих деценија, можда и пре доласка Турака. Он би представљао доказ да је пословног света било на тргу у Пожеги и у време турског завојевања.

Евлија Челебија забележио је Пожегацик као кадилук, камо је специјално дошао из Београда и вратио се (1665). За њега је место било „лепа касабица, врло развијена и красна“, сигурна и мирна, јер се налазила подалје од друма. Пожега је била хас и војводалук санџак-бега из Београда и кадилук у рангу од 150 акчи. Њен сеоски рејон обухватио је 110 развијених села. Раја су били Бошњаци, Срби, Бугари (тј. стариначко становништво) и исламизовани Бошњаци и стари и досељени Срби. Муслиманско становништво носило је кратке чохане доламе и калпаке од разнобојне чохе; било је покорно и послушно властима. Касаба је у то време имала десет махала (што значи да је Пожега била много мање ушорена од Чачка са само пет махала, али много више кућа) и 1.060 кућа,

приземних и на спрат, покривених даскама и ћеремитом. Винограда и башта је било врло много у оквиру кућних комплекса и изван њих. У свакој махали уздизала се џамија, а у целој вароши су постојале још четири текије, шест основних школа и три медресе.¹⁹

Помињање различитог становништва, стариначког и досељеничког, није било толико важно због малих разлика у говору и народне ношње колико у привредној делатности и у социјалном положају. У Чачак је допрло мање насељеника, тако да је ту боље очувано старо узорно ратарство, мада крај није био богат зиратном земљом. У седмој и осмој деценији XVI века житарице из чачанског краја су и извожене. Јуна 1566, на пример, са Порте је наређено чачанском кадији да пожури са прикупљањем зрнасте хране; раније му је било наложено да испоручи 300 мутова јечма и сразмерно других житарица, и то половину у Баточини, а половину у Белој Цркви; нова заповест је преиначила раније пропозиције, па је био дужан да 500 мутова скрца у сам чачански град, стари Градац („Ески Хисарлик“).²⁰ Десет дана касније чачански кадија је примио службену поруку и о другим обавезама кадилука у вези с царским ратним походом: поред одређивања веслача, требало је журно да дотера 200 грла брва.²¹

Храна из Чачка експедована је, међутим, и касније, и то у сасвим другом правцу. Јестиво потребно великој ратној луци Херцег—Нови обезбеђивао је смедеревски санџак, тј. данашња северна Србија. Житарице тражене на истом месту годину дана раније пропале су на путу. Због тога је 1572. године херцеговачки санџак—бег Хасан тражио у Цариграду да се конвој не упућује без одговорног старешине и Портиног чауша, јер је посада трпела оскудицу, тако да је хране било свега још за неколико дана. Примивши извештај, Порта је наредила чачанском судији да, према ранијем налогу, пожури са прикупљањем и наплатом зрневља, па да га пошаље у Херцеговину.²² Годину дана раније каравани за Херцег—Нови стигли су до Фоче; поред жита из смедеревског санџака било је ту намирница и из Срема, чије су стахије чак страдале на херцеговачком љутом камењу.²³ Треба претпоставити да је и 1571. део обавеза за Херцег—Нови ефектуиран у чачанском крају.

И много касније, на почетку великог тзв. бечког рата, у дефтеру иштире (тј. куповине хране по принудној цени за потребу војске) за 1682. каза Чачка је требало да испоручи 1.140 кејла јечма, 300 пшенице и 300 брашна; каза Пожегаџика имала је нешто мању обавезу: 1.060 кејла јечма и по 200 пшенице и брашна. То су

биле најмање количине које су разрезане на казе смедеревског санџака.²⁴ Поменуће количине указују и на пропорције житарица које су се гајиле у чачанско-пожешкој регији. Јечам према пшеници (и брашну) у чачанским селима налазио се у сразмери 65,53 : 34,47, у пожешким 72,6 према 27,4. Кукуруза ту још нема. Столеће касније он ће отприлике покривати половину обрадивих површина под житарицама. Токм XVI века у целој Србији приметно је повећана производња племените житарице — пшенице. У београдском крају, примерице, 1528—30. пшеница чини 36,4 одсто обавеза, 1536 — 39,64 одсто 1560 — 44,1 одсто, док се производња јечма стално смањивала, да би се, потом, стабилизовала на свега 23 одсто количина произведених житарица.²⁵ Као што се види, област која се овде проучава ни знатно касније није достигла београдски просек још из 1528. године, свакако не само зато што је земља била знатно слабија, него и зато што су Чачак и Пожега још око 1660. године били мале касаве (Чачак са приближно 30.000 становника, Пожега са 6.300, ако се рачуна по пет житеља на кућу, према подацима Евлије Челебије), па на локалном тржишту, које највише утиче на производњу, није било оне потражње пшенице као на много већем и прометнијем београдском.

Пожешки крај је у XVI столећу био познатији по руднику Чемерно, него по својој ратарској привреди. Мајдан гвожђа Чемерно налазио се у пожешкој нахији и имао је топионицу и ливницу за израду топовских ђулади. Према попису из 1559—60. године двојица мартолоса из села Горње Бреково, шесторица из села Кулиновце (?), двојица из Латвице, Милош, син Радованов, и његов син из Бјелуше, па Радован Радићин са браћом Рајаном и Драгославом из села Шљиварића били су задужени да чувају рудник и његова постројења.²⁶

Група стручних радника (ренџбери) и неки емини (државни повереници) узели су 1564. поменути рудник у трогодишњи закуп под условом да се уклоне спахије које су се налазиле у селу Осојници, да се за окна одреди хас и да се из три околна села (Кюпривица, Горња Лука, Кордет) обезбеди физичка радна снага (ишчи). Кад је најам уговорен ретко је кога било у ревирима. Закупци су прве године активности намирили прихваћену финансијску обавезу. То нису били у стању и друге године (1565), кад је у том крају владала зараза куге и кад су сељаци одређени за рад у руднику били оптерећивани другим пословима, одвођени на израду лађа и натерани да дају порезе којих су, иначе, били ослобођени. Сељаци —

рудари су почели да напуштају рад у руднику, који је стагнирао не само економски, него су и његова постројења почела да се руше. У пролеће 1566. дошао је на султанов праг да се жали и мартолоос Рајко, уведен у дефтер, као и остали мартолооси, да обезбеђује рудник, с тим да буде ослобођен плаћања ушгура, пореза на овце и групе диваноким намета. Међутим, ни султанов берат ни вилајетски дефтер нису могли да мартолоосе одбране од порезника, који су их задуживали и оним врстама дажбина којих су изричито били ослобођени.²⁷ Само две и по седмице раније, на предлог надзорника рудника Мумина, Порта се сагласила да умрлог мартолооса Рајина, који се населио у селу Которане (?) у пожешкој нахији, замени у служби син му Рајак. Занимљиво је да је султанова наредба са бератом послата босанском, а не смедеревском санџак-бегу и вишеградском, а не чачанском кадији.²⁸

Мартолооси из ужичког краја у руднику Чемерно понекад су напуштали службу у потрази за бољим радним условима. То је учинио и Петар, син Вукдрагов, из села Перкова (?) у ужичком кадилуку. Због тога је надзорник мукате Мумин предложио да се на Петрово место заведе Тодор, син Хрељин. Мартолошку дужност у руднику Чемерно напустио је тада и Никола, син Ђуриш, из пожешке нахије, па је Мумин на његово место предложио неки Рајака из Горње Луке.²⁹ Услови рада у руднику морали су бити изузетно тешки, а набавка хране несигурна кад су и мартолооси, који су само чували окна и постројења, бежали на друге стране. Нису само Ужичани служили као мартолооси у том руднику. Неки Звонко, син Вукманов, населио се у Осојници, па је стекао берат као мартолоос. Он је умро у пролеће 1566, па је затим Мумин на његово место предложио му сина Рајака.³⁰ Биће да се и дужност рудара наслеђивала, с обзиром да је била повезана са уживањем извесних повластица.

Мартолооси који су чували рудник Чемерно одбили су да плате порез маја—јуна 1566. наводећи да и њихови очеви нису плаћали порез на овце (адет-и агнам). С тим у вези, порезник Мехмед, задужен да сакупи овчарину у ужичком и чачанском кадилуку, обратио се за стручно мишљење смедеревском санџак-бегу, а овај Порти. Одговор је био да се од мартолооса та дажбина не узима.³¹ Поменути мартолооси нису били сиромашни људи. Сакупљач пореза је накнадно обавестио Порту да ови држе читава стада оваца, по 200—300 глава. Цариград је, и поред те информације, остао на начелном

ставу да мартолосе као повлашћену рају не треба оптерећивати наметом на овце.³²

У руднику Чемерно радила је и раја из села новопазарског кодилука. Пописани су житељи села Подраже (?), Рудице, Дуратина, Старе Зукве (?), Мочице, Хрћице (?), Глеђице и још неких. Захтев да се они ангажују учинили су емини Чемерна. Поред тога, емини су их увели у списак јемаца за свој закуп рудника за своту од 50.000 акчи. Тих десетак села, наиме, требало је да гарантује султановој каси уговорену своту, ако ову не би били у стању да намире закупци. У име таквог аранжмана, емини су од куће рудара узимали годишње по прош у новцу, по овцу и још друге хране. На то су (1576) житељи 60 кућа побегли, не желећи да раде тешке послове уз толике дажбине и обавезе гаранта. О томе је новопазарски кадија поднео извештај централној државној власти. Порта је потом решила да се обавеза ових села пребаци на неку другу групу насеља. Чим су обавезе престале, неки од одбеглих су се вратили свом огњишту. Немајући сигурну ситуацију на другој страни, а трпећи обавезу преузетог годишњег најма, емини Чемерна су сваком раније ангажованом селу разрезали по 5.000 акчи, док се стање не стабилизује, како лично не би штетили. На то су поново реаговали сељани изјавивши да не мисле да отплаћују туђи закуп, него ће се поново разбежати, па држава неће од њих убрати ни уобичајене рајинске обавезе.³³

Није познато до ког времена је рудник Чемерно радио и колико је још дуго турска војска добијала топовску ђулад из мајдана. У једном много каснијем акту из 1781. године, који се тиче социјалног статуса раје и рудника у познатом руднику и тополивници у Каменграду (Босанска Крајина), помиње се и Пожегаџик као кадилук коме је акт прослеђен, свакако ради компаративног потребног саопштења. Ако производње и није било у то време у Чемерну, локалитет је остао у сећању Портине администрације кад се радило о рударима и изливању топовских кугли.³⁴ Већ почетком XVIII века Пожегаџик, који је тада био паланка, морао је бити чуван са 15 војника од хајдука из околине који су насртали на житеље места.³⁵ Ти нефери из Пожеге су припадали радним четам (черехори). За време похода на Пољаке 1674. године, 230 таквих хефера мобилисано је у смедеревском санџаку; из Ужица је требало да пође 43, из Чачка 13, из Новог Пазара 15, из Пожеге десет, итд.; сваки такав војник требало је да буде обезбеђен са 4.000 акчи, што су имали да сакупе мештани.³⁶

На производњу у руднику, поред радне снаге, много су утицале и епидемије, које су проређивале рударе и умањивале могућност њихове прехране. Већ је поменута кута из 1565. У суседном Руднику, који је, такође, тада радио као мајдан, харала је зараза следеће године, која мора да се проширила и на пожешки крај. Велике епидемије су обично трајале три узастопне године, пре свега због последица умирања и неотрађивања земље прве године. Биће да је поменута кута из 1565. била једна од таквих.

Н А П О М Е Н Е

1. Р Самарџић, Београд и Србија у списима француских савременика, XVI—XVII век, Београд, 1961, 174.
2. О. Зиројевић, Турско војно уређење у Србији (1459—1683), Београд, 1974, 96.
3. Историја народа Југославије, књ. II, Београд, 1960, 67.
4. Хаџи-Калфа или Ђатиб Челебија, приоштио Ст. Новаковић, Споменик СКА XVIII, Београд, 1882, 70.
5. Евлија Челеби, Путопис, Одломци о југословенским земљама, превео Х. Шабановић, Сарајево, 1979, 66, 239, 334, 380, 383; 384.
6. Исто, 381.
7. М. Васић, О кнежевинама Бакића под турском влашћу, Годишњак Историјског друштва БиХ IX, Сарајево, 1957, 224—27.
8. Б. Храбак, Помени хајдучких акција на Косову и у Србији у XV, XVI и XVII веку, Годишњак Архива Косова, VIII—IX, Приштина, 1975, 13—4.
9. Драгашевић, Археолошки-географска истраживања, Гласник Српског ученог друштва, 45, Београд, 1877, 126.
10. Вл. Ђоровић, Историја Југославије, Београд, 1933, 293.
11. Хаџи-Калфа, 70, 72.
12. Ердељановић-Николић, Трговачки центри и путеви, Београд, 1899, 224.
13. I. Воје Кредитна трговина у средњевековном Дубровнику, Сарајево 1976, 250. — За Пожегу су 60-их и 70-их година XV века били везани велики дубровачки извозник Радохна Радовчић и његов син Стјепан, који су из Пожеге као базе обилазили остала места југозападне Србије; због тога су их у звичајном Дубровнику и звани „из Пожеге“ (Б. Храбак, Трговачке и саобраћајне везе Новог Пазара 1461—1521, Новопазарски зборник IV, 1980, 5).
14. Хисторијски архив у Дубровнику, Дебита нотариате XLIV, 192 од 27. VII 1476.
15. ХАД, Деб. XLV, 37 од 19. IX 1476.
16. Исто, 166' од 29. IV 1476.
17. ХАД, Деб. XLVIII, 107 од 28. IV 1481.
18. ХАД, Деб. I, 128'. Због изједначавања Ужичке и Славонске Пожеге, у нашу науку ушла је погрешна констатација о томе да је у Ужичкој Пожеги током XVI века постојала дубровачка трговачка насебина (В. Винавер, Турска и Дубровник у доба шпанске инвазије Јадранског мора, 1617—1619, Историјски гласник, 1952, 37; ст. Игњић, Ужичка нахија, Београд, 1961, 24—28.
19. Евлија Челеби, н. д, 381.
20. *Başvekâlet arsivi* (Истанбул), *Mühimme defteri V*, стр. 640, н^о 1824, 20 зилкаде 973.
21. Исто, стр. 690, н^о 1947, 30 зилкаде 973.

22. Комисија за историју народа БиХ (при Академији наука и умјетности БиХ), инв. бр. 139/II, Mühimme defteri XIV, 460.
23. Исто, стр. 81/II (Mühimme defteri XIV, 460).
24. О. Зиројевић, н. д, 292.
25. Б. Храбак, Извоз житарица из Османлијског царства у XIV, XV и XVI столећу, Приштина, 1971, 466—7.
26. М. Васић, Мартолоси у југословенским земљама под турском влашћу, Сарајево, 1967, 122—3.
27. Комисија за историју, инв. бр. 75, превод А. Полимца, (1977), аккјам дефтер из 973 X., фотокопија 239, стр. превода 63—4, 65, султанове наредбе издате 23. јуна 1566. смедеревском санџак-бегу, кадијама Чачка и Ужица и надзорнику рудника Мумину.
28. Исто, фк. 249, стр. 89—90, наредба од 6. јула 1566, санџак-бегу Босне и вишеградском кадији.
29. Исто, фк. 252, стр. 9708 и 98—9, наредбе издате 27. јуна 1566. надзорнику Мумину.
30. Комисија, инв. бр. 75, аккјам дефтер из 973, X. фк. 244, стр. 75, под 25. VI 1566.
31. Исто, фк. 268, стр. 145, наредба од 2. јула 1566.
- 32. Комисија**, инв. бр. 75/I, фк. 268/V, стр. 88—9 другог додатка, наредба ужичком кадији од 2. јула 1566.
33. Исто, фк. 436/II (1334), стр. 126—7 превода, 16. XII 1576.
34. Комисија, инв. бр. 139/IV, Mühimme defteri, н^о 261, стр. 238 превода, 1195 X.
35. Комисија, инв. бр. 139/V, МД, стр. 15—6 превода, н^о 17, 1701. година.
36. Комисија, инв. бр. 75/I, аккјам дефтер, додаток, фк. 496/X, стр. 212 превода 20. III 1674.

ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ

ЧАЧАК ОД 1405. ДО 1805. ГОДИНЕ

XV И XVI ВЕК

После косовске погибије 1389. године, наследник кнеза Лазара Хребелјановића на челу тадашње средњовековне Србије постао је његов син Стефан Лазаревић (1389—1427). У току своје владавине, прикљештен између Угарске и Турака, Стефан је прикупио све области Лазареве, Бранковића и Балшића, и, у исто време, ојачао личну и државну власт. Поред тога, он је, више него ранији српски владари, развијао и привредно-економске делатности. Нарочиту пажњу посвећивао је рударству, занатству и трговини.

Са развојем привреде, широм Србије множили су се рударски центри и тргови, већи или мањи. Мале тргове имала су мања градска насеља и понеко веће село, где су о празницима одржавани сајмови (панађури). Веће тргове имала су развијенија рударска и трговачка средишта, као и жупски градови на важнијим саобраћајницама. Најважнији градови у средњовековној Србији били су Ново Брдо, Рудник и Београд.

У већим насељима и трговима, поред Срба, Грка и других, најбројнији пословни људи са стране били су Дубровчани, најпре

закупци рудних налазишта, царина и продајних места, а затим извозници и увозници робе између западних земаља и Србије. О тим пословним односима Дубровчана и српских владара и трговаца, највише писаних уговора и аката сачувано је у Дубровачком архиву. Ови извори, међутим, осим трговачких података, пружају и прва сазнања о неким насељима у Србији, па и око Западне Мораве. Тако из ових докумената знамо да су још 1296. и 1312. године Дубровчани били на Руднику, а такође и да је деспот Стефан, после 1389. године, продао царину на Руднику Дубровчанину Мариу Лебровићу за 600 литара сребра. Располаже се и са податком да је један дубровачки караван 1405. године ишао до Ариља и Моравице.¹

У Дубровачком архиву др Михаило Динић пронашао је и први писани податак о Чачку. Динић га је ставио на располагање Драгомиру Поповићу, који је о његовој садржини, у Споменици реалне гимназије у Чачку 1837—1937. године, написао: „То је саслушање двојице курира, који су 3. јануара 1409. године (по Динићу 1405.) под заклетвом изјавили у магистрату да су предали писмо, вероватно позив на суд Марину де Лебро и његовом сину Милу („*Marino de Lebro et Millo eius filio*“) у њиховом стану баш за време вечере („*simul stantibus in eorum habitatione ad caenam*“) дана осамнаестог месеца децембра прошлог („*die decimo octavo mensis decembris praeteniti*“) у Чачку (*Casach*“).² Ова забелешка налази се на другом месту са малом разликом у транскрибовању имена Чачак (*Zasach*).

Коментаришући ове белешке, Поповић закључује: „Стога није немогуће да је у Чачку још раније образована једна мала колонија, као у месту где су каравани, идући за Рудник и обратно, морали свраћати на преноћиште. Осим тога, Чачак је имао у залеђу брдске крајеве богате стоком и зверком, а то је био значајан предмет трговине старих Дубровчана“.³

Постојање Чачка као трговачког средишта у средњовековној Србији потврђују и најновија изучавања привредних прилика Србије у првој половини XV века. У Историји народа Југославије (1953. године) каже се: „Уз Ново Брдо, Сребрницу, Плану, Рудник и Београд, истичу се тргови: Браничево, Параћин, Крушевац, Заслон (Шабац) Ваљево, Чачак и други“.⁴ Затим је др Иван Божић, на научном скупу у Ресави, истакао да се у време деспота Стефана први пут као тргови помињу Чачак (1408) и Смедерево (1410). И у Историји Југославије (1973. године) Божић поново наглашава, да су у Србији тога времена као тргови процветали Београд, Параћин, Крушевац, Заслон, Ваљево, Чачак и друга места.⁵ Године 1978. позива-

јући се на исти дубровачки извор, Михаило Динић потврђује „да се већ крајем 1405. године помињу неки Дубровчани настањени in Sasach“.⁶

Налазећи се на природној комуникацији и у плодној равници Западне Мораве, несумњиво је да је Чачак у доба Стефана Лазаревића као караванска станица, трг и жупско средиште, био једно од већих и значајнијих градских насеља тадашње Србије.

Стефан Лазаревић је умро 1427. године, а његово место заузео је Ђорађ Бранковић (1427—1456). У време Ђурађевог владарења „Чачак је био и седиште митрополије. Тако се 1454. године помиње као чачански митрополит Никифор, а 1456. Бенедикт, под чију је јурисдикцију спадао и манастир Браћевишница под Рудником“.⁷ До првог податка о чачанској, односно градачкој митрополији дошло се случајно 1875. године. Наиме, приликом копања темеља за окружну зграду, која и данас постоји у близини цркве, нађена су у земљи три бронзана звона, од којих су два са урезаним натписима. Највеће звоно имало је овај запис: „Сие звоно преложи преосвећени митрополит градачки Никифор пресветој чудотворици градачкој, у дане благовернаго господина деспота Ђурђа“. Натпис на средњем звону је и датиран: „Сие звоно преложи преосвећени митрополит градачки Никифор у лето 6962 (од стварања света) односно 1454. године по новом стилу“. Натписе на градачким звонима испитао је Стојан Новаковић, доказујући да су звона припадала „Моравском Градцу“, тј. Страцимировој задужбини из XII века, а да „манастир Моравски Градац није ништа друго до данашња црква чачанска“.⁸

И Константин Јиречек, у својој Историји Срба, под именом Чачак подразумева садашњи Чачак, с тим што додаје да су у периоду 1454—1456. биле две митрополије: једна у Ариљу (моравичка), друга у Градцу (градачка). Он, такође, помиње и митрополита „градачког Бенедикта“.⁹ Професор Драгомир Поповић, међутим, сматра да је, због померања српских граница ка северу, митрополија моравичка, која се помиње 1433. године, премештена из Ариља у Градац. По њему, није познато да ли је, осим Никифора, постојао још који митрополит градачки.¹⁰ По свему судећи, остаје спорно да ли је чачанска митрополија новооснована или је нека ранија премештена у Градац, мада натписи на звонима, ипак, доказују да је чачански манастир Градац у доба деспота Ђурђа био седиште митрополије српске цркве.¹¹

Падом Смедерева под турску власт 1459. године, у покореним српским земљама настале су крупне промене. На рушевинама бивше

српске деспотовине Турци су завели свој друштвено-економски и државни систем.

Турско државно и друштвено уређење заснивало се на исламском верском праву. Према овом праву, муслимани су у односу на немуслимане (Србе и друге хришћане) имали потпуну превласт. Учешће „неверника“ у власти и јавним звањима било је искључено или ограничено. У економским односима, врховни власник земљишта била је турска држава, оличена у султану, а главни носилац феудалних односа било је војничко племство (тимарници и зијами). Остали друштвени слојеви и немуслимани „носили су опште име раје (стадо, поданици)“.¹²

Заводећи свој друштвено-економски систем, Турци су у Србији установили и своју државну организацију. Основне територијалне јединице у ондашњој Турској били су санџаци или ливе. Санџаци су били веће управне провинције, којима је управљао санџак-бег. Од северног дела српске деспотовине Турци су основали засебан санџак, чије је прво седиште било у Смедереву. Остали делови Србије нашли су се у саставу околних турских санџака. Источна Србија припојена је видинском, а Крушевац са Топлицом—крушевачком, односно лесковачком санџаку. После пада Босне 1463. године, Моравица, Сјеница и Нови Пазар припали су босанском, а од 1480. године Средње Подриње и Мачва — зворничком санџаку.¹³

У оквиру санџака, судски и управни органи нижег ранга били су кадилуџи (казе) и нахије. Кадилук је подручје на које се протезала надлежност једног кадије (судије). Поред судских послова, кадија је контролисао и законитост аката осталих органа власти. Нахија је била најнижа редовна управна јединица у санџаку. На челу нахије налазио се муселим или војвода, тј. заступник санџак-бега у области која му је била поверена на управу.

Број кадилука и нахија у санџаку Смедерево, као и величину територија које су им припадале, тешко је одредити. И њихове међусобне границе нису довољно познате. У југозападном делу санџака, колико се зна, постојала су првобитно два кадилука: рудничко-островички и брвенички и у оквиру њих више нахија: Островица и касније Морава рудничка, затим Маглич, Рујно (Златибор), Ужице и друге. Граница између ова два кадилука ишла је отприлике Западном Моравом, с тим што је, у извесним периодима, било и изузетака.

Кадилучко-нахијски центри у прво време били су у бившим српским утврђењима: Руднику, Островици (4 км северозападно од

Рудника), затим у Магличу и Брвенику (оба на Ибру), ужичкој тврђави изнад Бетиње. . . Тек касније, крајем XV века, ова седишта су пресељена у важнија варошка насеља (касабе).

Од 1459. до битке на Мохачу 1526. године, смедеревски санџак био је гранична област турског царства према Угарској и Средњој Европи. Због тога су Турци, плашећи се устанака или повезивања Срба са Мађарима, поступно и опрезно, бивши „српски феудални поредак претварали у турски“. Ово се најбоље види, каже др Васа Чубриловић, из првих пореских пописа у Србији тога доба, „очуваних у турским дефтерима у Цариграду“.¹⁴ Тако се, из пописа, уочава да је турски феудални систем у почетку толеришао постојање извесних „хришћанских спахија“. Тај феудални или полуфеудални статус, пре свега, признаван је бившим присталицама протурске струје у Србији 1459. године, која је допринела српском поразу. Неке спахијске и друге повластице добијали су и они Срби и хришћани који су се укључили у пограничну и полицијску службу турске власти (војнуци, марполоси, дербендије и други). Најзад, сличан положај имали су и власи сточари, који су око 1475. године, из Старе Рашке, Зете и других области, доведени у Србију. Они су, поред осталог, помагали Турцима у прикупљању дажбина, враћању „одбегле раје и њеном одвођењу на јавне радове“.¹⁵

Најстарији турски порески попис, колико се до сада зна, потиче из 1476/78. године. Њиме су захваћени тадашњи кадилуци и нахије, са селима и местима у којима је било обвезника према држави и феудалним господарима. Том приликом, у оквиру својих кадилука и нахија, бивша средишта Ужице, Пожега и Чачак пописана су као села са рајинским и влашким становништвом. Ужице је имало 63 дома, Пожега 91, Рудо Поље (касније Карановац) 26, а Чачак свега 10 домова. Пожега и Ужице, као и остало подручје јужно од Западне Мораве, припадали су Брвенику, а Чачак, не знамо зашто, иако се налазио на истој страни ове реке, вођен је 1476. године у островичко-рудничкој нахији. Само је Рудник, у том попису, за тадашње прилике веће насеље са 654 хришћанска дома, у којима су живели и рудари, хизмећари (слуге), занатлије (касапи, кожухари, кројачи, грнчари). Чачански домови били су: Радмана Божишића; Радосава, његовог сина; Будишина, сина Видаца; Грубача Кобићића; Николе, сина Грубача; Степашина Кобићића; Радивоја његовог сина, и Остоје Кобијача. Приход Чачка, укључујући и земљиште манастира — калуђера, процењен је на 585 акич. (Сребрни

новац у Турској кован од 1327. до 1687. године). Приход Пожеге са панађуром (вапшаром) износио је 13.710, а Ужица 3.723 акчи.¹⁶

Осим Чачка, у островичко-рудничкој нахији налазила су се и оближња села: Лозница, Паковраће, Придрорица, Трнава и Атеница (Горња, Средња и Доња). И села на северној страни Мораве, по истом попису, била су у границама островичке нахије: Бресница (40 домова), Ракова (10), Тречка (25), Мојсиње (12), Превор—Пријевор (19), Прислоница (17) и друга. Међутим, остала села на јужној страни Мораве припадала су Брвенику и Магличу: Петница (14 домова), Вапа (18), Вилуша (22), Жежевица (27), Бањица (24), Заблаће са Карачом (24), Рајац у Слатини (21) и друга.¹⁷

По овом дефтеру, може се закључити да је у току турске наезде 1458/59. године старо словенско утврђење Градац нестао са лица земље. Том приликом, највероватније, освајачи су порушили и Страцимиров манастир, који се налазио у оквиру утврђења, мада није искључено да је по бекству калуђера испред Турака манастир остао пуст. Са нестанком утврђења и манастира, по мишљењу проф. Д. Поповића, „заборављено је и име Градац“ (моравски), а остало је само име локалитета Чачак.¹⁸ Међутим, у хаосу српског пораза, осим Градца, страдало је, по свој прилици, и средњовековно насеље Чачак. Његови становници, ако нису избегли или поробљени, распршили су се и прикрили по оближњим брдима и селима. Због тога је дефтер из 1476. године, осим полупустог Чачка, набројао у пет околних села преко 150 српских домова.

У попису из 1476/78. забележени су, први пут, и власи сточари, са својом организацијом и посебним статусом. Ту се, у првом реду, помиње вођа влаха кнез Малоба, син Николе, чије је главно село било Паковраће изнад Чачка са 44 дома. Малоба је имао и свој тимар (мањи спахилук), који су му обрађивали ратаји (чифчије). За његове кнезове у попису се каже да су, на основу берата султановог, поседовали тимаре од осам акчи. Кнезовске чифчије плаћале су филурију (влашки порез). У кнежинама насељеним власима једно или више села имали су и примићура (кмета), који је за своју службу у прикупљању државних прихода и кулука уживао извесне повластице.

Поред Малоба, овај попис наводи и имена других ондашњих влашких и других кнезова и примићура, набрајајући њихова села и ратајске (чифчијске) куће. Тако су кнежини кнеза Ђурђа, сина Радича, са главним селом Бањица, припадала и влашка насеља Рајац, Липница, Вилуша, Заблаће, Вапа и нека друга.¹⁹ Источно од Ђур-

ђеве, била је кнежина кнеза Јована, сина Станисава. Његово седиште било је Лопатница на Ибру, са две влашке и 11 ратајских кућа. У овој кнежини налазила су се и села Петница и Стрмово (Лазак), затим нека надибарска и драгачевска, и од моравских — Тамник, Обрва и Цветке. У кнежини кнеза Милоша, поред осталих села, била је и Катрга. У кнежини кнеза Павла, 1476. године, помиње се Мојсиње са 12 влашких кућа. Овој кнежини, по свој прилици, припадала су и села Мрчајевац, Горња и Доња Трпчча, а можда и Доња Горевница. Рудо Поље (данашње Краљево) било је седиште влашког кнеза Шобота, сина Каранова.²⁰ У рудничком крају помиње се влашки кнез Радослав, син Банићев. Око Ужица и Пожеге влашки кнез са 64 села био је Радован Бакић.²¹

Осим влаха спочара, по попису из 1476. године повољнији социјални статус од обичне раје имала су и она села која су чувала кланце, мостове и путеве. То су били тзв. дербенди, а њихови житељи — дербенције. Њихове обавезе утврђиване су, према дербенцијском закону или обичају, у мањим износима од рајинских. За Бреницу овај попис наводи да је имала 92 дербенцијске куће, чији су житељи чували неки кланац. Таквих села било је више у клисурама Ибра и Моравице, по Драгачеву и другим опасним местима.

После 1476/78, можда још 1480. године, а свакако пре 1516, из брвеничког кадилука издвојен је новообразовани ужички кадилук. У исто време и стара пространа магличка нахија претворена је у засебан кадилук, чије је прво седиште било у Пожеги. Пожешки кадилук помиње се први пут у попису (дефтеру) из 1516. године. По овом попису, „село Чачак припада Магличу у зијамету (неког) Сулејмана“. Његова раја је разбацана. У њему станују власи и одржава се пазар. Домова је имао свега три: Степан, син Ковача; Вук, син Радоње, и Јован, син Степана. Приход поменутог села, које обрађују власи Лознице и дају десетину, износио је 47.500 акчи. У овај износ спадали су: испенца — лични порез раје (75), пшеница и друге житарице (1.147), део од тржне царине, пореза на бурад и крварине (годишње 2.750), приход нијабета — пазара који се продаје (годишње 158), приход од пијачарине (150), као и од земљишта манастира које обрађују власи и дају десетину годишње одсеком 400 акчи.²²

Од села на периферији Чачка овај попис помиње Паковраће (36 домова), Трнаву (48), Горњу, Доњу и Средњу Атеницу (12), која је тимар неког Боона Хамзе. У Атеници, по попису, има винограда и ливада, које се косе, као и 28 млинова раје, од чега је исправних било 16.²³

Ако се подаци овог пописа упореде са оним из 1476. године, могу се запазити извесне разлике и промене. Пре свега, очито је да су Турци своје повластице појединим хришћанима почели да сужавају или укидају. Тако хришћана спахија више нема, већ се као тимарници јављају само муслимани. И добар део баштина (слободне наследне земље) прешао је у муслиманске руке. Постојећи власи још дају филурију по влашком закону, али више немају посебну организацију, нити привилеговани статус. И дербенције уживају мање повластице од ранијих. Овај попис, међутим, пун је имена хришћанских лица која за плату и без олакшица служе у турским граничарима и полицији. Приметна је и појава исламизације у насељима на важнијим друмовима и крај већих река. У Ужицу је већ 1516. године муслимана више од хришћана (166 према 115). У Пожеги је 13 муслиманских од укупно 101 дома. На Руднику је постојао цемат муслимана са 31 лицем и цемат хришћана са 659 особа. То су углавном филурције (власи) и хизмећари, који су радили у руднику сребра, или су одржавали тврђаву, уз олакшице у ванредним наметима. На Руднику су била и два јеврејска дома. У Чачку се у овом попису муслимани не помињу. Само је један муслиман у селу Трнави.²⁴

После 1516. године турска експанзија према Подунављу и Угарској достигла је врхунац. У јесен 1520. године власт у Цариграду преузео је султан Сулејман II, назван Величанствени. Већ јула 1521. његове снаге заузеле су Шабац и Земун, а 28/29. августа и Београд. Тиме је и Београд укључен у смедеревски Санџак. Освајање Београда оставило је и два податка о Чачку. Први помен потиче из 1521. године. У Дневнику Сулејмановог рата у походу против Београда записано је под 1. јулом да је војвода „Илијашчијк идући с војском ка Шапцу прошао Чачак“.²⁵ Други податак говори да је „путем Крушевац — Чачак (Aladscha hissar—Саака) ишао и Сулејман Величанствени у походу на Београд 1521. године“.²⁶

Неколико година касније, тачније 1525, извршен је нови попис у смедеревском санџаку. По њему, осим ранијих кадилука и нахија (Рудник, Островица, Пожега и Маглич), први пут се помиње и нова нахија Морава рудничка. Ово се види из дефтера (ВВА, № 975) по ком нека моравска села северно од реке Западне Мораве припадају овој нахији: Јелендол (11 домова), Горња Горевница (53), Доња Горевница (16), Бресница, Бечањ (65), Коњевићи (20), Мојсиње (12), Доњи Мрчајевац (12), Доња и Горња Третча (49), Међувршје (13), Трбушани (20), Ракова (34), Катрга (54), Обрва (56), Та-

мшик (55) и Прислоница (29 домова).²⁷ По другом дефтеру (ВВА № 135), села Рошци и Прељина остала су и даље у нахији Островица. Сам Чачак се ове године помиње као „село које припада Магличу“ и у „сеамену је (неког) Руктема. Приход Чачка износио је 5.297 акчи“. Осим Чачка, Магличу су припадали и Горичани, као и остала села низ Мораву и око ушћа Ибра у Западну Мораву. Занимљиво је да овај попис каже да су села Горња, Доња и Средња Атеница (17) у нахији Ужице.²⁸

Осим бројки о пореским обвезницима, овај попис указује и на даљи процес укидања ранијих повластица и привилегија власима. Тако у попису има белешка „да су власи у самом Руднику укинута“, тј. да су преведени у обичну рају. Само су нека војничка села (Бах, Горња и Доња Црнућа, Горња Враћевшница и друга) и дербенди плаћали своје порезе по старом обичају. Запажена је и појава репресија власти према неким рајинским селима. Осим Чачка, чија је раја још раније разбацана на разне стране, овај попис за село Горња Липница каже да је „опустело“, а о Папратишту код Пожеге забележено је „да се разбежало“, тако да су у дефтер уписана само „два неверника“. И за село Крушатицу (Крушевицу), које припада Пожеги, стоји у попису „да су становници тога села биле харамје (хајдучи). По царској наредби сви су побијени, па је сад уписано као пусто“.

Поред укидања повластица и репресије, приметно је и све оштрије опорезивање обичне раје. Тако је, по подацима из пописа, у 16 села моравске нахије утврђен приход од 85.000 акчи, што је за ондашње, па и данашње, прилике опроман финансијски терет.

Најзад, исламизација је, у извесној мери, захватила и сеоска насеља. У неким моравским селима било је и муслимана: у Горњој Горевници два дома, у Прислоници три, у Тамнику четири у Обрви два и у Катрги 10 домова. Ови муслимани држали су и рајинске баштине у тим селима.

Следећих година, тј. после 1525, победом на Мохачу (1526), Турска је уништила Угарску, а затим (1529) пошла у први јуриш на Беч. У таквом успону Турске извршен је и попис 1528. године, који, поред осталог, сведочи да је исламизација захватила и Чачак. Према овом попису, становништво Чачка чинили су муслимани (19 домова) и хришћани (22 дома), затим једна удовица и два ратаја (чифчије). Баштина је било три. У њему је одржаван и ранији пазар (пијаца, ливачни дан). Муслимани у Чачку су били: Касим, син Илијаса, с њим Оруч, његов син, затим Исхак и с њим Муса, његов брат Касим, син

Абдулаха, Сејфудин, његов син, и други. Помињу се и Шади ковач, Исмаил, и Ахмед свирачи и Махмуд дебат (бакрачлија). Међу хришћанима наводе се: Вукашин, син Димитрија, Рајин, син Вукица, Милош, син Радича, Радич, син Цветка, и с њима Милко, његов брат, и други. Удовица је Јања, жена Радича, са сином Петком. Бачтине су имали: Милош, син Вукосава, Радич син Рајка, и Петар, син Милоша, али ова последња је, пише у попису, у руци Муслихудина Халифе. Ратаји су Петко, син Димитрија, и с њим Миладин, његов син, и Петар, син Стојака.²⁹

У кадилуку Пожега, поред Чачка, била су и нека села на десној обали Западне Мораве, с тим што се у попису први пут помињу: Премећа (седам кућа), Горње Јанче (Јанчићи, 14) и Жаочани (10 кућа). Међу северно-моравским селима овај попис бележи Доње и Горње Мрчајевце, као и Вапу прелјинску. Муслимана у селима било је у Доњој Трпчи и Мојсињу по један и у Жаочанима — два.

У дефтерима из XVI века постоје и неки пописи за које се поуздано не зна кад су вршени. У њима су наведена села кадилука Пожега, Ужице, Рудник и Морава, тј. управно-судских јединица које су постојале и по дефтеру из 1528. По том би се могло закључити да се ови дефтери односе на период после 1528, а пре 1541. године — када се, уместо Пожеге, помиње „кадилук Чачак“.

Ради се о два дефтера, вероватно из исте године (№ 608 и № 629).³⁰ Први именује села у саставу Пожеге, као и нека која припадају посади тврђаве Маглич. Пожега је обухватала саму Пожегу, затим Драгачево, ова села између планине Јелице и Мораве и, најзад, Рудо Поље (Карановац) и његова села низ Мораву до Трстеника. Маглич, по свему судећи, више није био управно средиште, већ је његова посада обезбеђивала саобраћај кроз Ибарску клисуру. Осим раније поменутих, овај дефтер помиње и село Слатину (25 кућа), за које се каже да је хас (велики посед) Хизира, сина Мустафа—паше (вероватно функционера централне власти), затим Лазац (38), Враниће (28 кућа) и друга. Муслимана је било у Трнави (два), Вапи заблаћкој (један), Горњој Липници (један) и у Жаочанима (један). Трнава и Виљуша имале су и манастире са три калуђера. У Вапи и Паковраћу помињу се поп Вук и поп Петар.

Други дефтер (№ 629) најпре даје податке за сам Рудник и касабу Ужице, а затим и за Мораву рудничку. Нахија Рудник простирала се у то време од Рудника на исток и југоисток, захватајући као своја села Маслошево, Буринце, Страгаре и друга. Ужичка нахија, поред Златибора и Ужичке Црне Горе, имала је у своме подру-

чју и села око Ариља, Пожеге (Добриња, Горња и Доња Висибоба, Богданц, Гојна Гора, Гугаљ, Горобиље, Храсно — Расна и друга) и у доњем делу Драгачева (Церова, Вирово, Лопаш и Доња Краварица). Рудничка Морава заузимала је територију од Рудника ка југу и југозападу до корита Западне Мораве, од Овчара и Каблара до Коленика и села Сирче, надомак Рудог Поља (Карановца).

По овом дефтеру раја Рудника „бавила се рударством и обављала службу за рудник. Нису сијали ни жели. Свој харач плаћали су одсеком“. У касаби Ужице попис набраја осам муслиманских махала са 447 лица у преко 186 домова. Цемат хришћана имао је свега 46 домова. Муслиманских баштина било је 18, а хришћанских само осам. У Рудничкој Морави дефтер № 629, поред осталог, помиње и села Врнчане (29 кућа), Међувршје (16) и Мрчајевце (13) — без поделе на Горње и Доње. Ту је и Брусница (једна кућа), са околним селима (Јабланица, Грабовица, Неваде, Накучани, Озрем, Љутовница, Шутци, Леваје, Штавица, Дренова, Брезна, Лозањ, Полом, Ивановци, Семедраж, Таково, Шарани, Шилопај и Угриновци). Муслимани су живели у Бечњу (један), у Мојсињу (два), Бресници (два), Тамнику (четири), и у Катрги (цео цемат од осам кућа). Њих има и у неким неидентификованим селима (Срђан, Влавица, и друга). У Врнчанима и Међувршју, као и код села Рошци, помињу се и манастири, чији су калуђери и попови давали десетину на земљу коју обрађају. Све баштине у овој нахији биле су већ у поседу муслимана.

Карактеристично је за овај дефтер и то да се у њему власи уопште не помињу. Процес укидања влашког статуса и њиховог превођења у обичну рају, према неким изворима, званично је окончан 1536. године. Раније влашке старешине остале су и даље у турској служби — као старешине читаве раје³¹

После освајања Угарске, северна Србија, са Београдом, престала је да буде пранични турски санџак тако што је 1541. године укључена у новообразовани будимски ејалет или пашалук. Тада је, према подацима Х. Шабановића, смедеревски санџак имао „кадилуке Смедерево, Београд, Ужице, Чачак, Рудник, Кучајна, Ниш и Браничево“³²

Овај податак указује и на чињеницу да је седиште ранијег кадилука из Пожеге још пре 1541. године (можда од 1535) премештено у Чачак, због чега је и називан чачанским. Постојање кадилука у Чачку региструје и званични турски дефтер из 1559/60. године.

По овом попису (дефтеру), Чачак није више село, већ касаба, тј. муслиманско варошко насеље, које има овоју територију и статус. Да би неко место могло имати статус вароши, по ондашњем турском закону, морало је испуњавати одређене услове. По тим условима, Чачак је морао претходно имати „барем једну џамију“, а затим, и „друге грађевине које му дају муслиманско обележје (мектеб — школу, хан или каравансарај, дућане и сл.)“.³³

По овом попису, касаба Чачак је припадала нахији Пожега у кази (кадилуку) Чачак. Касаба је, у тренутку пописа, имала две „махле“ — махале муслимана, један џемат хришћана и групу Цигана. Сви су живели у 118 домова. У муслиманској махали Часне џамије покојног Хајрудина, емина, било је тимарника (спахија) седам хатиба и имама (свептеника) по један и муслиманских домова 49. У овој „махли“ хатиб је био Мевлана Мусахудић, а имам хаџи—Бехрам. Спахије су се звале Махмут, син Хасана, Хамза војвода, Турхан, син Пирија, Хурем, син Умура, Уркут, син Хасана, и Скендер, син Хусеина. Ту су живеле и занатлије: Невис, син Барака, сарач (који прави предмете од коже, коњску опрему и слично), затим Балија, син Алије, по занимању табак (онај који штави коже), Абдул Керим, кројач и други.

По белешкама у дефтеру, „споменутих 20 особа припадају вакуфу (муслиманској задужбини) џамије. Они који ту станују као накнаду за мукату (некретнину узету под закуп), с куће на кућу, годишње најиме дрва за поменуту џамију дају по пет акчи. Тако је било уписано у старом дефтеру, па је и сада тако уписано“. „У месту изван вакуфа џамије станују још 34 особе, међу којима је и Мустафа, син Абдулаха, сарач“.³⁴

У другој муслиманској „махли“ Чачка званој Хара Кази становали су: Бали Хаџе, наиб (кадијин заступник), тимарник (спахија), Мемија, син Мусе, и имам Мевлане Рамадан. Домова у махали било је 58. У овим домовима највише муслимана бавило се занатима и дућанџилуком. Тако је табакџија било пет (Алија, син Карађоза, Сефер, син Хасана, Реџеп, син Хусејина, Мирзид, син Ахмеда, и Хусејин, син Јусуфа). Кројачи су били: Шабан, син Хасана, Исмаил, син Атмамаџе, и Мустафа, син Скендера. Сапунџија је био Ахмед, а стрелар Курд, син Хасана. Столари су били: Илијас, син Хасана, и Балија, син Јусуфа. Од поменутих, девет особа становало је на вакуфу раније наведеног месџида и давало мукату за вакуф годишње по 15 акчи. Овај вакуф имао је и четири дућана, који су давани сваке године под мукату за 40 акчи.³⁵

У цемату хришћана касабе Чачак било је свега пет домова: Стојан калуђер, Вукман, син Вука, и дошљаци Јован, Радич и Радоје.

У цемату Цигана, Цанонин, син Абдулаха, и Шахбаз, син Матина, били су муслимани, а остала четири лица — хришћани.

Приход за опорезивање чачанске раје, по овом попису, био је 12.969 акчи,³⁶ што је, с обзиром на малобројност обвезника, представљало знатно оптерећење.

Ради поређења са Чачком, по попису 1559/60. године, Ужице, је у исламском делу вароши имало 584 дома, међу којима и 25 свештеника и 37 посадника у тврђави Ужице. Хришћанске раје у Ужицу било је свега у 32 дома. Међутим, у Руднику је однос између раје и муслимана био скоро изједначен. У цемату хришћана било је 146 домова са једним кнезом, а у муслиманским махалама 134 дома, међу којима су два наџба (заступника кадије), пет свештеника и више разних занатлија (кројача — два, бербера — један, мухзира — један, клесара — један, кешгера — два, ковача — један, хамаџија — један, сарача — један, налбанта — један, табака — један и касап — један).

У другој половини XVI века Чачак и околина помињу се и у другим изворима тога времена. Тако Глиша Елезовић цитира турски дефтер према коме је „1565. године наређено кадији и Чачка (Саака кадиси) да од 20. 5. до 18. 6. спреми храну и све што је потребно за коњак који следује пошто се пређе река Ибар (nehri Ibre)“.³⁷ Сличан податак из турске грађе нашла је и објавила и др Олга Зи ројевић. По њему, „1568. године наређено је кадијама Крушевца, Новог Пазара, Ужица и Чачка да становници ових каза одсад секу дрва и носе у Рудник“.³⁸ Најзад, постоји и податак „да је од 15. марта 1568. године... на положај санџак-бега смедеревског... дошао Тур Али-бег, који је подигао једну џамију у Чачку“.³⁹

Последњи турски дефтер из XVI века у коме се говори о Чачку потиче из 1572. године. По њему, нахија Пожега је у ливи (санџаку) Смедерево, а сама Пожега припадала је кадилуку Чачак. У пожешкој касабџи муслиманских домова било је 42, а хришћанских 45, са једним мартолосом (посебном врстом турских војника, хришћана, углавном полицајаца или граничара). Касаба Чачак, по истом дефтеру, у саставу је нахије Пожеге. Имала је три муслиманске махале са 75 домова и један цемат хришћана од седам домова. У поређењу са стањем из 1559/60. године, у Чачку је било мање муслимана, а хришћани су остали у ранијем броју.

Међу муслиманима у Чачку свештеника је било пет (хатиб — један и по два имама и мујезина), а тимарника (спахија) два. Остали муслимани били су углавном закупци муката и чифлука, разноврсне занатлије, дућанџије и ханџије. Тако је у махали џамије Мехмеда, сина Али-бега, која је бројала 40 домова, поред осталих, живело: три кројача (Ферхат, Мустафа и Дургут), затим један бакал (Махмут), један чизмеџија (Тимур) и Мемија, дебат (бакрачлија). У другој махали, званој Деде Кадије, у 23 дома боравило је такође доста занатлија: сарач Сафер, кројач Ајдин, мутап (онај који прави предмете од кострети — покровце и слично) Курт, неџар (грађевинар, дунђер) Илијас и три чизмеџије: Касан, Курт и Вемија. Вакуфом, задужбеном Деде Кадије, управљали су Дервиш, син му, Осман Мујезин и Мамија, син Меџида. У поменутом вакуфу постојала су и два дућана, који су давали сваке године по 40 акчи мукате (закупшине). У трећој махали, Кадијин Луг, налазило се пет чифлука: Хасана хехаје у руци Алије, Дервиша и Хасана, његових синова, и Рајака, у поседу Зулфикара, тада у руци Алије, сина Шабана, џунџије (грађевинског занатлије).

У џемату чачанских хришћана, поред осталих, живео је и Комнен, син Степана, доганџија (посебан одред дворских ловаца у турској царевини).

Приход хришћана Чачка био је одређен на 8.839 акчи. На приходе плаћали су испенџу (лични рајински порез), десетину од винограда и шире у махали Кадијин Луг, затим од пшенице и других житарица, коношље, купуса, лука, воћа и кошница, најзад, на бурад и приходе од ихтисаба и ихзарије (тржних прихода) самог Чачка.

У овом дефтеру ван Чачка помињу се и чифлук Алије, сина Хусејина, на основу „буџета кадије Чачка“, и чифлук Арслана, сина Сулејмана — „становника Чачка“.⁴⁰

Све у свему, по подацима из 1572. године, Чачак је био изразито муслиманско насеље, са свим оријенталним карактеристикама. Од укупног броја домова, у њему је било преко 90 одсто муслиманских и мање од 10 тачније 8,6 одсто хришћанских и других кућа. Ове године Пожега је имала 48,2 одсто а Рудник 37,8 одсто муслиманских кућа. (Већину становника у овим местима чинили су хришћани). Међутим, за разлику од Чачка, у околним селима резултати исламизације били су незнатни. У 18 села на јужној страни Мораве хришћанске раје било је 89,6, према 10,4 одсто муслимана. Сличан однос био је и у селима северно од Мораве. Само изузетно, из не-

ких посебних разлога, у Атеници и Катрги муслимана је било нешто више од просека.

Чачански кадилук помиње се и крајем XVI века, тј. 1599. године. Према податку који даје др Х. Шабановић, „село Карановац у кадилуку Чачак платило је 999 акчи пореза на рогату стоку“.⁴¹

Од 1557. године, после обнављања Пећке патријаршије, постојећи извори помињу и неке манастире у овом крају. Тако је 1560. године поново уписан у дефтер манастир Стјеник у Вилуши. У селу је живео и прота Јован.⁴² Године 1579. јавља се и манастир Враћевшница, у коме се помиње и митрополит руднички. На западној страни Овчара 1594/95. постојао је манастир Тројице.⁴³ Ови извори забележили су 1597. године Вујан, а 1602. и Благовештење испод Каблара. За Жежевицу је записано да је живописана 1609. године.⁴⁴

XVII ВЕК

Почетком XVII века турско царство није више задавало страх Европи. Дуготрајно турско надирање према Западу и Северу било је коначно заустављено. У таквој ситуацији, утлед централне власти и дисциплина у турској војсци нагло су се срозавали. Некадашњи ослонац султанове моћи — спахије и јаничари остали су без ратног плена и нових тимара, па су дизали буне „уцењивали и збацивали султане, а неке чак и убијали“.⁴⁵ Стога је централна власт морала све више да се ослања на најамнике, плаћене војнике. „За њихово издржавање и усавршавање ратне технике била су потребна велика средства“.⁴⁶ Већ крајем XVI века државни расходи били су три пута већи од прихода. Због тога су, и у XVII веку, порези и намети стално повећавани. Нарочито се поторшавао положај сељачке раје, која је сносила највећи део терета. Раја је масовно бегала са земље у градове и паланке или у планине, где је цветала хајдучија. Оставши без богатих и редовних прихода, бивши освајачи све више су се бавили друмским и другим насиљем над становништвом.

О тадашњим приликама у Турској, као и о животу нашег народа, казују забелешке странаца, који су преко Балканског полуострва путовали ка Цариграду и натраг. Мада је понекад непотпуна истинитост тих личних сведочанстава, она, ипак, по мишљењу Радована Самарџића, говоре о „ондашњој турској стварности“, у којој треба „тражити и нашу стварност“ тога века.⁴⁷

У збирци француских извора о Балканском полуострву XVI и XVII века, Самарџић даје и превод једног путовања од Будима до Софије, које је 1621. године обавио Луј де Е (Des Haays), барон де Корманен, француски посланик. Описујући стање у Србији, он, поред осталог, каже: „Србија је готово читава насељена хришћанима... док се Турци налазе само у варошицама и селима која се налазе на главном друму... Земља је шаролика са својим бреговима и долинама, који су скоро потпуно испуњени шумом и ако су доста плодни. Али, становници немају храбрости да раде зато што им Турци отимају све што имају“.⁴⁸ Пет година касније, тј. 1626, Луј де Е је путовао из Дубровника преко Новог Пазара ка Нишу. У белешкама са тог пута, писао је: „На пет часова путовања од Јени Базара (Новог Пазара) прелази се бродом (скелом) преко реке Ибра која ће се улисти у Мораву, близу једне старе тврђаве по имену Чачак“.⁴⁹

Средином XVII века двојица великих везира из куће Кеprили (Куприлићи), Мехмед (1656—1661) и Ахмед (1661—1676), успели су да стање у турском царству смире и поправе. Буне и нереди су угушени, а интензивирани су трговина и извоз, занатство и остале привредне делатности.

Ипоред новог рата за Крит (од 1645) и са Аустријом (1663—1664), све те мере турске централне власти довеле су и до успона у развоју турских насеља и становништва у унутрашњости царства, па и у смедеревском санџаку, односно Београдском пашалуку.

Из тог времена, у нашој литератури преведени су и објављени радови Хаџи Калфе (1609—1657), турског географа и историчара, и Евлије Челебије (1611—1682), светског путника и путописца. Они су, у неколико наврата, прокрстарили Србијом и осталим југословенским земљама. Њихови путописи, настали од 1648. до 1664. године, представљају значајан извор за сазнања о прошлости нашег народа под Турцима у XVII веку. Њихова сведочења, мада лична и релативна, најчешће су истинита и приближно тачна. Посебно је било широко интересовање Челебије, који описује тадашњу турску управу, али и привреду и културно-просветне прилике.

У својој раду Цихар—Нума, који се односи на Балканско полуострво, Хаџи Калфа, поред осталог, пише: „Рудник на путу београдском у истој долини као и Јагодина, само лево. Около су Крађофца (Крагујевац), Цацка (Чачак) и Ваљево. Цацка на путу београдском, на оабли Мораве, у истој долини као и Крушевац... Около су Рудник, Пазарофца и Козник, 19 дана од Цариграда... Пожегацик (мала Пожега), варошица и кадилук, 20 дана од Цариграда,

на путу од Београда у Босну. Кадилуци околни Узица (Ужице) и Цацка (Чачак)... Узица, велика варош, недалеко од Дрине. Около су кадилуци Рудник, Пожега и Цацка“. У сандаку Босна, Хаџи Калфа помиње и Јени Базар (Нови Пазар) и Истари Флак (Стари Влах) између Первенена (Брвеника на Ибру) и Цацка (Чачка).

Овај рад Хаџи Калфе коришћен је и у нашој историјској литератури. Тако је Стојан Новаковић, превodeћи Хаџи Калфу са немачког, закључио да су средином XVII века „знатнија места на подручју смедеревског санцака била: Смедерево, Београд, Авала, Баточина, Храм (Рам на Дунаву), Јагодина, Рудник, Чачак, Пожаревац, Ресава, Тимок, Мајданпек, Кучајна, Крагујевац, Пожега, Ужице, Ваљево, и Куручешма (Сува чесма, вероватно Сокол)“.⁵⁰

Нешто касније и Евлија Челебија, турски путник, детаљно описује Србију XVII века. Путујући 1660. године из Једрена за Београд, Челебија, поред осталог, бележи да је река Велика Морава „брза а долази из планина Крушевца (Алаца Хисара), планина касабе Рудник, касабе Чачак и планина шехера Ужица“.⁵¹ У септембру те године, на путу за Босну, Челебија је записао да „средином ове касабе (Ваљево) тече река Колубара...“ То је мала бистра вода, која извири „из планине (града) Чачка и улива се у Саву“.⁵² Идући од Београда за Албанију, он је прошао село Моравце, реку Љиг и Црну Гору (Карадаг) и, спасивши живот од ђаурских хајдука, стигао у село Бању (Овчар Бању код Чачка). „То је село... од хиљаду душа... Ту има седам манастира и неколико дућана, тако да личи на... касабу. У близини овог... насеља... налазе се купке села Бање. Ту се... одржавају панађури и тргује. То је излетиште и место за уживање“.⁵³

Челебија, даље, пише да „река Дичина пролази испод касабе Чачак и улива се у реку Мораву“. „Прешав преко моста на реци Дичини“, „стигао је у село Дружетиће...“ Затим је прешао „преко моста на реци Каменици“. Она се, такође, „улива у реку Мораву“. Идући даље преко планина и пролазећи кроз насељена... села, прешао је реку Скрапеж. „Ова се река испод Мале Пожеге — Пожегачик улива у ужичку реку“ (Užiće nehri, а Челебија мисли на Ђетињу). „Кад се сједине, уливају се у близини касабе Чачка у реку Мораву. Одатле смо ишли даље у село Добри до (Добродо)... које спада у надлежност града Ужица“.⁵⁴

Највише података о нашим крајевима Челебија је дао по својој путовању 1663. од Београда до Пожеге и натраг. На том путу најпре је стигао у град и варош Рудник. „То је кадилук у рангу

кадилука од 150 акчи. Његова нахија састоји се од 76 развијених села. Ту има представник Портиних спахија и јаничарски сердар“. Рудник има „стару и запустелу тврђаву... саграђену од камена у облику петоугаоника“ и варош „која лежи на западној страни стрмените литице на којој се налази тврђава; у једној пространој долини која је богата виноградима и баштама... Има осам стотина даском покривених кућа, 11 богомоља, три основне школе и један... хамам. Ту се налази и око 80 дућана“. Становништво Рудника, по Челебији, је „српска и бишњачка раја“, „угледна и богата“, „гостољубива и пријатељ странаца“. „На источној страни овог места, испод стене на којој лежи тврђава, тече на стотине извора... који покрећу многе млинове.“⁵⁵

Путујући даље, у југоисточном правцу, Челебија је стигао у Чачак. „Касаба Чачак... у стара времена била је насељено село, па се током времена због добре климе становништво намножило, тако да је место постало насеље дивно као рајски врт“. И то место је хас (велики посед) санџак-бега смедеревског. „Њим управља санџак-бегов војвода. То је частан кадилук у рангу кадилука од 150 акчи. У свему има... 96 села. Ту се налази заступник Портиних спахија, јаничарски сердар, тржни надзорник (мухтезиб) и пуномоћник представника шерифа (првака). Ова варош налази се на једном пространом и широком терену на обали реке Мораве. Јако је насељена и развијена. Украшена је виноградима и баштама, са ограђеним бостанима. То је заиста дивна мала касаба...“

„Становници ове касабе — пише даље Челебија — заиста су добри следбеници ислама, људи који се баве својим послом, људи од рза и образа, праведни и непристрасни. Њихова касаба се развија дејством њихових благодарења. Она има у свему шест махала са 6.000 ћерамидом и даском покривених кућа, приземних и на спрат. Ту има седам џамија и три медресе... Ту се налазе три текије, четири основне школе, два хана, један хамам и двадесет дућана. Због пријатне климе, ту има врло много лепих људи“⁵⁶

Подигавши се одавде, после пет сати хода, Челебија је дошао у Пожегачик (Малу Пожегу, данашњу Пожегу). „И то је место — пише он — у стара времена било село. То је лепа касабица, развијена и красна. Будући да се налази изван друма, она је сигурна и мирна. И то место је хас смедеревског санџак-бега и његов војвода-далук. То је кадилук у рангу кадилука од 150 акчи и састоји се од 110 села. Овдашња раја су Потури (исламизирани Бошњаци, Срби и други — објашњење Д. М. П). Они су покорни и послушни својим

властима. Један представник власти је и представник Портиних спахија, затим јаничарски сердар и харач-ага који долази од будимских кола. Ова касаба има 10 махала и 1.060 даском и ћерадом покривених кућа... са виноградима и баштама. Ту има 10 џамија, три медресе, четири текије и 6 основних школа“.⁵⁷

У току 1664. године Челебија је путовао из Београда за Херцеговину. Опет је превалио горску висораван Црну Гору (Карадаг) и поново стигао у Бању (Овчар Бању), коју је описао 1662. године. Одатле је преко Теочина, Коштуница, Дружетића, Гојне Горе, Средње и Доње Добриње и других села... дошао и у шехер Ужице.

По Челебији, Ужице је леп град на обали реке Ђетиње и лежи на врлетној и високој стени. Зидан је у облику четвороугла. Унаоколо има 41 кулу и по бедемима четири хиљаде грудобрана. У њему је само 20 војника, који поседују тимаре (спахилуке)...
„Југоисточно од тога града, у пространој равници лежи красан шехер.. Има 4.800 кућа, 34 џамије, 29 махалских месџида, 11 основних школа, итд. Чаршија има 146 дућана, 1 безистан и пет кафана.. У граду постоји преко 100 воденица за мљевење брашна... Постоје и три махале хришћанске раје, која плаћа харач и једна јеврејска махала“.⁵⁸

Судећи, дакле, по писању Евлије Челебије, кадилуци Рудник, Чачак, Пожега и Ужице били су истог ранга. Сва ова средишта имају скоро исте представнике централних и локалних власти, а Рудник и Ужице и градове (тврђаве), са диздар агом, заповедником утврђења.

Занимљиво је да се у пореским дефтерима из XVI века, после 1541. године кадилук Пожега не помиње, јер је седиште тога кадилука премештено у Чачак. Кад је Пожега поново постала кадилук, Челебија не наводи. Шта више, у једном попису кадилука смедеревског санџака из 1667. помињу се кадилуци Јагодина, Рудник, Чачак, Пожаревац, Крагујевац, Ужице и други,⁵⁹ али не и Пожега.

Из Челебијиног путописа произилази, даље, да су и неке ондашње привредне делатности биле прилично развијене. Ово се, у првом реду, односи на трговину, занатство и смештај путника и робе. По њему, на Руднику, у Чачку и Ужицу дућана је било чак 1.240, што је у поређењу са Крушевцем, шехером и седиштем санџак-бега (свега 150 дућана) свакако претеран број. Поред домаћих трговаца (Турака и других), овде су пословали и дубровачки, мада је њихов број и места у којима су боравили тешко утврдити. Колико се зна,

од средине XVI и током XVII века њихове насеобине постојале су у Ужицу, Посеги, Крушевцу и Новом Пазару. Међутим, о Дубровчанима у Чачку нема никаквих података.

Турски порески пописи крајем XVI века евидентирали су и знатан број разноврсних занатлија у овим местима. И по Челебији, становништво градова које он помиње бавило се и у XVII веку занатима и осталим услугама. Међутим, Челебија не наводи занате тога времена, већ само истиче неке специфичније и финије. Тако тврди да су ужички књиговесци правили позлаћене повезе за књиге и гравиране мастионице (дивите) за писаће столове и слали их као дарове у Стамбол.⁶⁰

За становнике Чачка Челебија посебно наглашава да су добри следбеници ислама, што упућује на то да је Чачак у то време био чисто турски град. Такво обележје имао је свакако и „гласовити шехер Ужице“. Осим бројних џамија у овим местима, Челебија набраја верске и основне школе, свакако за турску децу. Мада на више места описује српску и бошњачку рају, он нигде не помиње и неке школе за њих, их чега би се могло извести закључак да их није ни било.

Од средине XVII века феудално-војничка Турска покушавала је да настави своју империјалну експанзију по Европи. Међутим, после дуготрајног рата са Млечима од 1645. до 1669. године Турци су изгубили Крит, а у рату са Аустријом од 1663. до 1664. били су присиљени да Ердељу признају аутономију.

И поред ранијих неуспеха и закљученог примирја, Турска је већ 1678. почела припреме за нови рат са Аустријом, с циљем да поврати изгубљене територије и, у исто време, настави освајања. За нови рат требало је много средстава, у првом реду новца, хране и ратне технике. Још почетком 1678. удвостручени су редовни порези, а заведен је и ванредни ратни порез. Колико је све ово оптерећивало турске поданике, у првом реду хришћане, види се из сачуваног записа који је крајем 1683. године оставио српски патријарх Арсеније III у кабларском манастиру Никољу, у коме, поред осталог, пише: „Бјеху велики сурсати (порези) по всеј земљи...“⁶¹

После завршених припрема, Турска је 1682. објавила рат Аустрији. Целу зиму 1682/83. огромна турска војска ваљала се кроз Србију према северу. Аустрија и Пољска схватиле су каква им опасност прети, па су 31. марта 1683. склопиле савез назван Света лига, коме је нешто касније приступила и Млетачка Република. Турско царство и Света лига у то време била су два фанатизована

верска света. На једној страни ислам, а на другој — хришћански католици. Стога је и судар ова два света био страховит.

До главног обрачуна дошло је под зидинама Беча. У одлучујућој борби 12. септембра 1683. године аустро—пољска војска потукла је великог везира Кара Мустафа-пашу и његову армаду. Турски пораз био је потпун, губици огромни. Руље турских јединица бежале су према југу. Где год су се појављивале, сејале су насиље, панику и неред. У току зиме 1683/84. Турцима је успело да се зауставе и прикупе у Београду и северној Србији. Да би надокнадили изгубљени ратни материјал и храну, разрезали су принудни откуп животињних намирница и нове порезе у новцу. „Из ливе (санџака) Смедерево имало је да се преда у Београду 2.850.000 акчи у новцу и 70.000 мерица (једна мерица — 18—22 оке) жита и пшенице“.⁶²

Овим наметом обухваћене су казе (кадилуци) Београд, Храм (Рам), Смедерево, Ресава и Ниш, Кучајна, Голубац, Ужице, Ваљево, Чачак, Пожегачик, Крагујевац, Рудник и Јагодина.⁶³ Према дефтеру иштире (откупа хране за војску), Ужице је морало да преда 3.500 кејла (мерица) јечма, 1.000 кејла брашна и 1.000 кејла пшенице. Чачку је нарезано 1.140 кејла јечма, 300 кејла брашна и 300 кејла пшенице. Пожега је морала дати 1.060 кејла јечма, по 200 кејла брашна и пшенице, док је Рудник имао обавезу од 1.770 кејла јечма и по 600 кејла брашна и пшенице.⁶⁴ Прикупљање овако великих дажбина пратило је жестоко насиље турских војника, тако да је народ био присиљен да се склања у шуме и збегове, при чему се доста људи одметнуло и у хајдуке.

У настављеном ратовању од 1684. до 1688. године аустријска војска заузела је најпре Будим (1686), па Петроварадин (1687) и најзад Београд (1688, 6. септембра). Заузевши Београд, Аустријанци су продирали кроз Србију у три правца: низ Дунав ка Видину, цариградским друмом ка Нишу и западном Србијом према Ужицу. Продирањем ка Ужицу заповедао је аустријски војвода Лудвиг Баденски.

Чим се Баденски, октобра 1688. године, приближио Ужицу, 4.000 српских устаника из тог дела Србије опсело је утврду. У исто време, плануо је и устанак Старовлашана. О размерама народног устанка говори писмо старовлашких главара упућено Млечанима, у коме, поред осталог, кажу: „Узесмо.. Ваљево, па Пожегу и чак и Ужице, Нову Варош, Пријепоље, Рудо и Вишеград.“⁶⁵ По једном другом извору, у овој акцији „Старовлашани су опленили Нову Ва-

рош, Пријеполје, Нови Пазар, Пожегу, Чачак, Рудник и разна села.“⁶⁶

На прве вести о устанку, пећански Мехмед-бег и Сијавуш-бег из Бушима, „пожурили су са својим четама према Пријеполју, Милешеву, а затим Ужицу, Чачку и Зворнику.“⁶⁷ О турском противудару на устанике постоји и извештај дубровачког конзула Барке од 1. новембра 1688. године, који је копненим путем путовао од Цариграда ка Дубровнику, у коме се каже: „Барка је успут чуо да су разорена сва устаничка места око Чачка и Ужица и да Арбанаси у турској војсци у потоцима крви угушују устанике“.⁶⁸

У току зиме 1688/89. године политичка ситуација у Европи изменила се на штету Аустрије. Француска је изненада ударила на аустријске границе на западу, што је приморало цара Леополда I да главни део своје војске у Србији повуче на фронт према Француској. За даље акције на Балканском полуострву остале су незнатне снаге од око 16.000 војника, при чему су Аустријанци рачунали и на повећану помоћ српских устаника.

Рано у пролеће 1689. године, иако ослабљени, Аустријанци су заједно са 3.000 устаника из Западне Србије поново напали Ужице, а Старовлашани Нови Пазар и Нову Варош, коју су запалили. Ово је била и њихова освета за турски покољ Срба на Голији 1688. године, о чему је у једном летопису записано: „То жде лето изгибоше Србљи на Голији“.⁶⁹

Аустријски успеси у лето 1689. године изазвали су устанак и у североисточној Македонији под вођством Карпоша.⁷⁰ Према писању османлијског историчара из краја XVII века Силхадара, „Карпош је са 3.000 устаника напао не само Скопље и Призрен, него и Косово, Нови Пазар, па чак и Чачак, Ваљево и Смедерево“.⁷¹ Међутим, неки историчари мисле да су Силхадарова тврђења претерана.

У јесен 1689. године, после турског пораза код Баточине, Баденски је позвао Србе и патријарха Арсенија да устану на Турке. Позив Србима имао је одјека. Већ 15. септембра Баденски извештава цара Леополда: „Раџи (Срби) прогоне непријатеља на сваком кораку. Они су заузели... и Маглич на Ибру (јужно од Краљева).“⁷² Међутим, крајем 1689. године Турци и Татари, доведени из Азије, повратили су Скопље, а почетком 1690. у качаничкој клисури потукли 500 Аустријанаца и 1.500 српских добровољаца. Овим поразом, аустријски фронт на Косову и у Србији распао се. Војска се повлачила у неред, а за њом је бежао и народ.

У лето 1690. у Београду и околини било је око 40.000 избеглица из свих крајева Србије, највише из Старог Влаха, Подриња и Мачве. Било их је из Карановца, Пожеге и Рудника. Са народом су бежали и епископ руднички Теофан, игуман Василије из Студенице, јеромонаси Софроније из Сретења и Висарион из Благовештења. До краја 1690. сва утврђења и паланке у Србији биле су у турским рукама. Приликом поновног освајања Србије, турски однос према „неверним Србима био је суров и осветнички. Све што није избегло, сечено је без милости. Села и богомоље претварани су у прах и pepeo“.⁷³

У пролеће 1691. године аустро-турски рат је настављен на Драви и Дунаву, а 1692/96. ратовање је текло без видније надмоћи једне или друге стране. Турци су прелазили Саву и Дунав и враћали се без већег успеха. Аустројска војска долазила је до Београда, али није могла да га освоји. У Србији је, међутим, у складу са аустројским плановима, вођен беспощедни хајдучки рат, који је озбиљно угрожавао турску позадину и путеве. Турци су имали посебне јединице за истребљења око 4.000 хајдука и растурање српских збегова. Од хајдучких вођа најпознатији је био неки Маџар — војвода, који је имао око 400 људи. Њега су Турци понили у простору између Крагујевца, Рудника и Чачка.⁷⁴ У јулу 1695. наређено је од султана да се збег у Црној Гори (ужичкој) насели око Чачка, збег у околини Пожегице (Пожеге) — код Ужица, а збег код Рудника чак у Хасан пашиној (Смедеревској) паланци.⁷⁵

У септембру 1697. аустројски принц Еугеније Савојски потукао је велику турску војску код Сенте. Овај пораз, а и вест о миру између Француске и Аустрије на Рајни, натерали су Турску да отпочне преговоре о миру. После дужег натезања, мир је потписан у Сремским Карловцима 28. јануара 1699. Овим миром Турска је изгубила Угарску са Ердељом, Личку и Славонију, а Банат и југоисточни Срем остали су у рукама Турака. Српски народ овим миром није добио ништа. И поред свих прогласа и обећања, Аустрија је Србе препустила турској освети.

XVIII ВЕК

Карловачки мир требало је да траје 25 година. Међутим, Турска се није могла помирити са стањем из 1699. године, па је у децембру 1714. од Млетачке републике повратила Мореју. Због тога

су Мледи и Аустрија склопили савез против Турске, а Турска им је на то, у лето 1716. године, објавила рат. Султан је одмах послао војску на Угарску, али је принц Савојски потукао Турке код Петроварадина, а затим, у јесен ове године, освојио Темешвар и Панчево.

Следеће, 1717. око 140.000 Аустријанаца и 16.000 српских добровољаца кренуло је на Србију. После борби од 11. до 18. августа, Турци су предали Београд и повукли се ка Нишу. За њима је јурирала аустријска војска са српским добровољцима. Међутим, о даљем току операција има веома мало података. У једном аустријском извештају из октобра 1717. године помињу се борбе око Рудника и Чачка. По истим изворима, крајем ове године, Аустријанци и Срби држали су Параћин, Сталаћ и Чачак.⁷⁶ За Ужице се наводи да аустро-српска војска није успела да га освоји.⁷⁷

У борбама по Србији 1717. године посебно су се истицале српске јединице. Срби су се борили под командом својих капетана и вођа. Међу њима неки су били родом из ових крајева. Тако је капетан Аћим Продановић био „от града Ужица“, а капетан Филип Обућина из Прањана, Рудничанин. „Обер лаћман“ (виши вођа) Јоан Косанџић потиче из Тометиног Поља, док је Никола Чупић, „капетан у шанцу Чачку“, био од Мораче, Херцеговац.⁷⁸

Крајем 1717. године, уз посредовање Енглеске и Холандије, Аустрија је довела мировне преговоре с Турском. Мир је закључен 21. јула 1718. у Пожаревцу.⁷⁹ Према одредбама овог мира, Аустрија је добила, поред Баната, југоисточног Срема и узаног појаса Босне, Београд и северну Србију све до Западне Мораве. Нова граница је полазила од ушћа Тимока у Дунав, па је ишла ка југу до Сталаћа, где је прешла на леву обалу Западне Мораве. Одатле је Западном Моравом стизала до Чачка, који се налазио на десној обали Мораве, остављајући Чачак Аустрији. Затим је граница враћена на леву обалу Мораве и од ушћа речице Каменице у Мораву секла планине на периферији ужичке области и изнад Сокола силазила на Дрину, одакле је даље ишла ка северу.⁸⁰

У августу месецу 1718. године Аустрија и Турска одредиле су комисију за повлачење границе. Рад комисије у почетку ишао је без тешкоћа. Обе стране су сагласно тумачиле уговор о миру и брзо повукле границу до Чачка. Овде је, међутим, дошло до спора у погледу деобе Чачка и његове нахије, заједно с Пожегом. Наиме, у тексту мировног уговора „cum antiquis territoriis“ аустријски пуковник Најперг (Neipperg) подразумевао је Чачак са његовим дис-триктом (нахијом) укључујући и Пожегу. Пожега је, по њему, увек

била саставни део („eine Dependenz“) чачанског дистрикта. Међутим, Сари Мустафа-паша, турски представник у комисији за границу, сматрао је Пожегу као засебну нахију и одредбе мира „Progressio fiat im Istolatz et ibi transeundo per partem Moravam juxte exteriorem ripam ad Czaczak“ тумачио да се односе само на имања чачанска, а не и на села која сачињавају његов дистрикт.⁸¹

Тумачећи овако уговор о миру, Сари Мустафа-паша имао је циљ да обе нахије (чачанску и пожешку, односно и Драгачево) сачува Турској из два разлога: први, што је кроз ове нахије водио важан турски друм од Ниша преко Крушевца за Ужице и Босну и, други, што су опахије у Ужицу, које је остајало Турској, највећа и најбоља имања имали у овим нахијама.⁸² Стога Турчин није хтео да уступи ништа друго до Чачак и његово варошко подручје.

После месец дана натезања са Турцима, Аустријанци су попустили и 15. новембра 1718. спорни део је обележен тако да је ниже Чачка граница прешла на јужну страну Мораве и, остављајући Аустрији сам Чачак, већ у селу Белини је враћена на северну обалу Мораве и реком ишла све до ушћа притоке Каменице у Мораву. Од ушћа Каменице до њеног извора, Аустрији су припала пушта села Прањани и Дружетићи, а Турској највећи део Богданице и Росића. Затим је граница отишла ка западу, преко Маљена и Повлена.⁸³

Разграничење је завршено тек 20. децембра 1718. Уз записник о повлачењу границе, приложена је и географска карта Аустрији припадајућег дела Србије, чији је аутор био члан комисије, аустријски инжењеријски капетан Епшелвиц (Obschelwitz). На овој карти учртани су дистрикти (нахије) који су ушли у састав Аустрије, као и делови граничног подручја који су у целости или делимично остали под Турском. Из ње се види да је највећи део чачанске (пожешке) нахије, изузев Чачка, остао и даље у турским рукама. На два дела био је подељен и Карановац (Краљево): северни део узела је Аустрија, а јужни део Турска, с тим што је границу између ових делова чинила Западна Морава.⁸⁴ Ван аустријске територије остале су и граничне планине: Овчар (Ovchar), Јелица (Jelitz), Троглав (Droklava) и Чемерно (Czerma).

На карти су приказани и неки путеви. Поред главног пута Чачак — Карановац, који је ишао недалеко од јужне обале Мораве, учртан је и споредни — од Чачка преко Виљуше на Рајац, Премећу, Пелницу и Буковицу, одакле је скретао на југу, између Троглава и реке Ибра. Убележен је и ондашњи пут од Чачка преко

Соколића, Брђана, Бруснице и Велеречи ка Руднику и даље, на север.

Уз карту, Епшелвиц је приложио и описак тадашњих насеља, и ако нека није учрпао. По идентификацији Душана Пантелића, у околини Чачка била су свега четири насељена села са укупно 11 кућа: Остра са пет, Трбушани (Terboschan) са четири, Транава (Trinova) и Горевница (Koremncza) са по једном. Ненасељени су били: Трпача (Trebza), Вујетинци (Wajodiz), Бечањ (Petzein), Бресница (Branuiza), Катрга (Katanga), Мрчајевци (Marschoffzy), Мојсиље (Maisna), Станчићи (Stantiti), Балуга (Peloga), Прељина (Prelenja), Коњевићи (Konjevit), Ракова (Rakowa), Соколићи (Sokolit), Пријевор (Prebor), Миоковци (Mikolowsky) и Милићевци (Myliskaiz).

У време разграничења, у јесен 1718. године, Аустријанци су извршили и први попис становништва, стоке и непокретног имања на освојеној територији. Из грађе овог пописа, који се приписује Најпергу, и поред његове непоузданости, може се сагледати сва пустош у којој се нашла Србија после овог разарајућег рата. На територији Србије која је припала Аустрији, од укупно 415 насеља, пустих је било 342. У рудничком дистрикту пустих места (50) било је више од насељених (38). Сам Чачак је био „ненасељено пусто место“. У попису дословце стоји: Des Orts Czaczak exclusives seines Districts: Unterthanen (поданика) — ; Bewohnte Orter (насељених кућа —); Ohnbewohnte Orter (ненасељених кућа) 1.⁸⁵

Дакле, по овом попису, крајем 1718. у Чачку је била читава само једна кућа. Међутим, само годину дана раније, (1717). из једног аустријског акта сазнаје се да је Рудник имао 60, Ужице (Uschoza) 400, Пожега (Possega) 100 и Чачак (Zatschak) преко 150 кућа. („Item Zatschak an der Morava glichfals über 150 Hauser.“ КА FA, 1717, 10/76).

И поред тога што је турски Чачак нестао у ратном пожару 1718. године, његов саобраћајни и привредни значај није се могао мимовићи. С тим, у вези у завршном извештају свога пописа, Најперг даје и нека образложења: „У турско време у Чачку није било ниједног поданика, већ су у вароши становали само Турци. („Es war zur türkischen Zeit kein Unterthan allda, sondern von Türken allein bewohnt allwo, wie Sie Sucherheitshalber zu haben pflegen.“)

Према тумачењу Д. Пантелића, под изразом Unterthanen — поданици подразумевају се Срби или хришћани уопште, а да су Турци испред Аустријанаца побегли из Чачка, па их попис ту није затекао

Најперг, даље, запажа да Чачак има добрих поља за земљорадњу, од које може да живи око 30 домаћинстава иако је у том тренутку Чачак био једна мала и врло рђава паланка. („Eine kleine und sehr schlechte Palanka“). Најзад, Најперг предлаже да се дуж нове границе према Турској установе војне посаде, чија би седишта била главнија места недалеко од границе. Међу девет таквих места, која Најперг сматра за главнија, помиње се и Чачак.⁸⁶

У 1718. од укупно 15 дистриката „аустриске“ Србије, пописано је само девет. У пролеће 1719. године, међутим, пописано је и преосталих шест дистриката: крагујевачки, руднички, чачански, ваљевски и шабачки. Овим пописом, који је обављен од 1. априла до 7. маја, руководио је аустријски комесар Ф. М. Билард.

У свом извештају о попису, Билард, поред осталог, каже да није обављен најбоље због недостатка времена, да је извршен по казивању народних првака, кнезова и свештеника. Стога је пријављено мање становника и стоке но што их је стварно било. Говорећи о самој земљи, Билард каже да је плодна и обрадива, али слабо насељена. Да би земља била боље насељена, требало би досељенике из Турске ослободити од пореских дажбина за једну или две године. Билард се осврће и на српску веру, па вели да су „ови Срби (осим чачанског капетана Х. Alexiusa Piscevits-a) привршени пизми, чему их уче њихови попови и калуђери“.⁸⁷

У окупираној Србији Аустрија је најпре уредила војну управу, а затим је заменила посебном администрацијом. На челу аустриске управе од 7. септембра 1720. био је гувернер принц Виртемберг (Wirttemberg). У административно-територијалном погледу, уместо турских нахија, установљени су дистрикти или окрузи. Ниже јединице биле су — кнежине и села, по обичајном праву. Измењен је и дотадашњи финансијско-порески систем. Уместо турских давања, уведена су аустриска. Србија је давала око 100.000 гулдена контрибуције (ратног пореза за издржавање војске), око 60.000. гулдена камералних дација и 1.500 тона житарица, тако да је на једну ондашњу породицу долазило по 40 гулдена годишње.⁸⁸

Становништво је сносило и трошак чувања границе према Турској. У овом циљу, још 1719. године организована је домаћа милиција (National Miliz), састављена од хусара и хајдука. Већ 1720. број милиционара, распоређених у компаније (чете), износио је око 1.000. Они су настањени у близини границе, где су добили најбољу земљу за обраду и од ње живели. За вршење граничарске службе нису примали плату, али су ослобођени пореских дажбина.

О саставу и распореду народне милиције, као и о другим приликама у том времену, говори извештај принца Виртемберга од 11. децембра 1720. Виртемберг је посетио сва већа средишта у „аустриској“ Србији, међу којима и Крагујевац, Рудник и Чачак, а затим је свој налаз и мишљење послао Бечу. У извештају, између осталог, стоји: „9. новембра дошао је до Рудника и морао да остане 10. и 11. због великог снега. Ово утврђење налази се у великој планини, на истоименом брду. Ту се налази један командант и немачки гарнизон који су пре 6 месеци дошли из Београда. Мало утврђење није у оном стању у коме би преабло да буде. Окружено је околним брдима. Када се ово место према приложеном плану... даље утврди обухватиће целу планину“.

„Мој умерени предлог — пише даље Виртемберг — циљао је на то да се код Чачка (Tschatschak), једног великог и добро настављеног града на преласку Мораве („so ein gross und wohl bewohnte Stadt an der Uberfuhr der Morava“), постави границу Краљевства или постави нови редут (шанац), или да се поправи иста паланка Рудник... и са ове стране Мораве изгради један мали редут са путем“.⁸⁹

У прилогу свог извештаја, Виртемберг даје Endwurf тј. план распореда домаће граничне милиције почев од Ресаве (von Resowa) до Чачка (bis Zazack), а одатле ка Црној Бари на Дрини. Прве две компаније биле су капетана Тодора Продановића у Пожаревцу и Станише Марковића у Крагујевцу. Трећа компанија била је под капетаном Алексом Пишчевићем (Alexa Phishzeviz zu Zazack) у Чачку, која је у пет постаја (стражарница) имала укупно 10 хусара (коњаника) и 50 хајдука (Heiducken). Постаје су биле у Цветкама (Zwetka), Непришорима (Negrshor) на један час хода од Заблаћа ка Мојсињу, Балуги (Paluga), Дружетићима (Drushetiz) и Тометином Пољу (Tometino Polie). Четврта и пета компанија биле су капетана Јефта у Ваљеву и Вука Исаковића у Црној Бари.

Први цивилни попис домаћинства Србије, као што је већ речено, настао је још 1718/19. године.

Други попис је извршен, по подацима Д. Павловића, већ 1721. Том приликом у дистриктима аустријске администрације у Србији пописано је 6.020 домаћинства: 5.487 сељачких и 533 хајдучких. Али, и овај попис, по свему судећи, био је нетачан, јер је 1723. регистровано само 4.103 домаћинства, упркос томе што се њихов број повећавао придоласком из Турске.⁹⁰

Сама контрибуција од 1722. до 1724. била је знатно већа него 1718—19. године. Године 1723. просечна индивидуална контрибуција износила је 22 форинте, што је, за ондашње прилике, био велики терет. Ово је утицало да се, због превеликих дажбина, многи појединци, па и читава села, поново расељавају тамо-амо, па чак враћају и у Турску. Тек 1725. године контрибуција је умањена за петину. Избегнута је употреба војске у егзекуцијама, али је уведена наплата пореза издавањем под закуп или аренду. Закупци су постајали људи од утицаја код власти, чак и хајдучке старешине. Један од закупаца био је и капетан Алекса Пишчевић, заповедник Чачка до 1724. године.

У току 1725. аустријски капетан Де Снег обишао је читаву границу и свих 19 хајдучких компанија према Турској и о томе саставио извештај гувернеру Србије принцу Виртембергу. Овај капетанов извештај, са својим предлозима, Виртемберг је 29. новембра ове године упутио у Беч.

Према овим изворима, које је публиковао С. Пецињачки,⁹¹ пограничну службу на јужној граници Србије од Маљена до Витановца код Краљева одржавале су три чете домаће милиције.

Погранични терен од Маљена до села Рожача држала је чета капетана Жудовића, распоређена у шест чардака (стражарница): на самој планини Маљен, у Тометином Пољу, Птини (визави турског села Мршчел), Дружетићима, Јанчићима и Рошцима.

Друга гранична чета капетана Николе Ивановића бројала је 170 хајдука. Седиште капетана било је у Чачку, на десној обали Мораве, одакле је до граничне хумке само четврт часа хода. У Чачку, код цамије, били су хајдучки шанац и конгумацка кућа. Капетанијат је имао седам чардака: Каменица (недалеко од Овчара и Каблара), Трбушани (у истоименом хајдучком селу четврт часа од Мораве а један час хода од Каменице, док се сами Трбушани налазе на путу који долази из Турске), затим Чачак (где се налазила обична стражарница код конгумаца, а не чардак, али је и она без сталне хајдучке посаде). Пола часа од Чачка, на турском земљишту, постојао је хан Атеница (Atteniza), са сталном турском војном станицом од 75 коњаника, на челу са једним агом. Хан је, иначе, био смештен на самом путу који долази од Ниша и Видина, па се у њему налазило и турско складиште соли, одакле је она одвожена у Босну. Десно од Чачка ишао је један пут за Пожегу и Ужице, а лево пут за старовлашки дистрикт и Нови Пазар. Тим путем могла су се кретати кола. Четврти чардак чачанске чете била

је Балуга (Baloga), на самој Морави, сат и по хода од Чачка. Пети је био код Заблаћа, опет близу Мораве, сат и по хода од Балуге. На један час хода од Заблаћа, код Негришора, налазила се шеста стражарница, на сат хода до хајдучког села Мојсиња. Лом је седми чардак Ивановићеве чете, а налазио се на један час хода од Негришора. Са друге стране на час хода простирало се и хајдучко село Остра.

Према томе, чета капетана Николе Ивановића држала је читав гранични сектор од Рожаца до Лома, што по дужини (ширини) износи осам часова хода, а по дубини — један и по час.⁹²

Трећа хајдучка чета на овом делу границе била је капетана Радојице Петровића, са седиштем у Цветкама (на један час хода од Мораве). Његова чета имала је три чардака: Обрва, Данковци (један час од Обрве) и Адрани.

Према Карановцу, који је остао у турским рукама, била је чета капетана Радована Станишића са 200 хајдука. Испред Карановаца налазио се турски хан са 100 пешака и 50 коњаника. У близини Карановца, у Витановцу, било је седиште ове чете и главни прелаз преко границе у Турску и обратно.

Иако је имала војне обавезе, српска милиција била је настављена у својим, тзв. „хајдучким“ селима, уживајући најбољу земљу и друге привилегије које остали сељаци у тзв. „коморским“ селима нису имали. Због тога су, често, избијали спорови између милиције и сељака. Да би милицијска села разграничила од осталих и преуређења милиције дуж границе, аустријска управа у Београду образовала је мешовиту војно-коморску комисију, која је, у другој половини 1728. године, посетила цео терен и саставила реферат. Овај спис, са прилозима и писмом принца Виртемберга, достављен је Бечу 12. јануара 1729. године.⁹³

У њему су значајни подаци: од укупно 18 милицијских компанија, крајем 1728. године, на јужној граници према Турској постојале су раније чете на Маљену, у Чачку, Цветкама и Витановцу, као и у Крагујевцу, где је „седео“ оберкапетан милиције Станислав Марковић Млатишума. Укупно је под њим било 770 хајдука, 250 хусара и 250 помоћника, од чега у Чачку 150 хајдука, 50 хусара и 50 помоћника. Приликом смотре, 30. септембра 1728. године, од одобреног броја, у Чачку је затечено укупно 186 људи, укључујући и капетана Николу Ивановића.

У извештају коморске комисије су предлози: „Осма компанија у Чачку са шест хајдучких села: Каменица, Трбушани, Чачак, Љубић, Мојсиње и Остра, која јој остају, имају довољно простора

(земљишта). С обзиром да чачанска компанија обезбеђује пет чардака и новоподигнути и са четири чардака окружени и добро обезбеђени шанац, то се од ове компаније очекује да врши службу и на самој граници у истом крају, на месту где од Чачка води велики друм проходан за велика кола према турској тврђави Ужице“.⁹⁴

Из овог документа може се закључити да је нови шанац у Чачку имао посебан значај за Аустрију. Зна се да је још 1725. у Чачку био обичан шанац, без сталне хајдучке посаде, са контумацком кућом. Тај шанац је, дакле, проширен и утврђен са, сталном посадом у четири чардака. Скица овог шанца сачувана је и публикована још 1938. године.⁹⁵ Највероватније је да она потиче баш из 1728. године, јер је по одредбама каснијег, београдског мира од 1739. године, на тражење Турака, Аустрија пристала да овај шанац разори. Из скице шанца види се да је имао два излаза: северни и јужни. Савероисточно од шанца протицала је Морава. Терен је био подводан, са шикарама, мочварама и нешто шуме. Насеље на скици није приказано, али је на источној страни шанца уцртан неки већи објекат, вероватно цамија или црква.⁹⁶

Најзад, из извештаја сачињеног 1728/29. године види се да је Виртемберг посебно напоменуо да је стање контумацке куће у Чачку (Czzacker Kontumaz), са царинарницом, тешко, па је предложио да се она укине или премести на границу. Међутим, Виртемберг истиче и то да би „укидање чачанског контумаца могло проузроковати веће тешкоће“.⁹⁷

У бечком архиву, Срета Пецињачки пронашао је и нека акта аустријске управе у Србији из 1731. и 1733. године, која помињу Рудник и Чачак. Поред контрибуције за војску, види се да је узимана и десетина од сељачких производа. Прикупљени десетак чуввао се у провијантским магацинима по Србији. На дан 31. новембра 1731. главни магацин био је у Београду, а филијални магацини у Руднику — Чачку, Јагодини и неким другим местима. Према прегледу резервне хране од 17. децембра 1731. године у Руднику — Чачку било је брашна 275 центи и 733/4 фунти, али без пшенице, јечма и зоби. Две године касније (20. августа 1733.) у филијалном магацину Рудник — Чачак било је само залиха брашна — 481 центи и 30 фунти.⁹⁸ По истом извору, у персоналу Главне коморске управе 1733. године налазила су се и два контумац—мајстора: у Параћину и Чачку, са по 24 форинте месечне плате.⁹⁹

Аустријска власт у Србији заведена је још 1718. Међутим, и после 20 година њене управе резултати аустријске политике у Ср-

бији били су углавном негативни. И поред напора да повећа број становника, среди и побољша економске и социјалне прилике у земљи, Виртембергова администрација није успела. Разлога за то било је више. Пре свега, у земљи су непотребно држана три разуздана кирасирска пука „који су више пазили на српске сељацие него на Турке на граници“.¹⁰⁰ Сама управа била је неефикасна и скупа. Сувишни и неквалификовани чиновници грубо су се односили према народу. Лична и имовинска несигурност била је велика. Судска организација није постојала. Контрибуција за војску је удвостручена: од 50.729 форинти у 1718. нарасла је на 108.374 форинти у 1735. години. Десетак је од сељака узиман и за протекле (неродне) године, а на кулук за сечу шуме терани су и варошани и сељаци.

Из података за 1735/36. годину види се да је и пораст становништва у Србији био веома спор. Према евиденцији српских црквених власти, у то време Чачак је имао свега 17, а само нека већа села преко 10 домова: Љубић — 28, Заблаће — 15, Бресница са Бечњом — 14 и Мојсиње — 14. За Прањане се наводи да је село са свега три дома.

Дажбине су плаћали и малобројни православни свештеници. Они су живели од земље, ако су је имали, или од наплате својих услуга народу. Па ипак, и у таквим приликама, уз помоћ народа, рађено је и на обнови у рату од 1717. до 1718. године уништених црквица и манастира. Већ 1720. године забележено је подизање цркве полубрвнаре у Бресници на десној страни истоимене речице. Ова црква, према предању, имала је и свога попа — неког Јанка Дивнића, чија се парохија простирала од Сирче до Мојсиња. Године 1724. подигнуте су цркве брвнаре у Такову и Прањанима.¹⁰¹ У Прањанима се помиње и поп Василије, родом из Треблине (Требиња) „код мора“, који се запотпио 1725. године.¹⁰²

У времену од 1724. до 1730. године, цамија у Чачку претворена је у цркву и покривена шиндром и циглом. Драгомир Поповић претпоставља да се ради о Страцимировој задужбини, која је од цркве преуређена у цамију после пада Србије под Турке 1459. Поповић пише да је ово враћање цамије у цркву учињено 1724, јер је те године ваљевски епископ Доситеј Николић долазио у овај крај и, том приликом, осветио цркву у Такову.¹⁰³ Међутим, из аустријског извештаја капетана De Steag-а, упућеног Бечу 1725, који смо помињали, види се да је хајдучки шанац био код цамије у Чачку, па, највероватније, цамија још, те године није била враћена у цркву. До овога је дошло, по свему судећи, тек 1729. или 1730, када је,

према једном запису из те године, у Чачак премештен поп Василије из Прањана.¹⁰⁴

Око 1735. године, према предању, саграђена је и мојсињска црква на десној страни речице Бање, у потесу Радуловац.¹⁰⁵ По мишљењу Радомира Станића, то је била црква брвнара, чији је ктитор Никола (Ивановић), капетан чачански.¹⁰⁶ Године 1737. обнову је доживео и манастир Враћевшница са црквом, када су унутрашње зидне површине осликане фрескама.¹⁰⁷

Године 1736. избио је нови рат између Русије и Турске, а затим и између руске савезнице Аустрије и Турске. Да би се, што пре, рат проширио и на српске земље, аустријски цар Карло VI позвао је 15. јуна 1737. Србе и остале хришћане под турском влашћу да се дигну на оружје. Операцијама аустријске војске руководио је фелдмаршал Секендорф. Већ 30. јуна главина аустријске војске кренула је према Јаподини и Нишцу, а један јачи одред пуковника Лентулуса и Срба коњаника Станише Марковића — Млатишуме упућен је из Параћина у западно-моравску долину, према Ужицу.

Од 20. јула до 5. августа Лентулус и Млатишума освојили су Крушевац, Карловац и Пожегу. У међувремену, старовлашки кнез Атанасије Рашковић, са 1.500 устаника, истерао је Турке из Нове Вароши, а 2. августа освојио и Нови Пазар. У Нови Пазар је 9. августа из Пожеге стигао и Лентулус. Међутим, босанско-херцеговачки Турци прешли су у противофанзиву, с циљем да поврате Нови Пазар. Већ 12. августа аустријски заповедник Чачка, капетан Szislar, повукао је своје истакнуте страже у град, на што су Турци прокрстарили околину Чачка и вратили се натраг.¹⁰⁸ Мада су старовлашки устаници заузели и Сјеницу, Лентулус је 24. августа, услед надмоћне турске силе, напустио Нови Пазар.

Крајем августа Секендорф је наредио Лентулусу да у Чачку подигне магацине за главни штаб и главнину аустријске војске. Да би обезбедио Чачак од Турака из Босне, Лентулус је поново освојио Пожегу, а 2. октобра, после вишедневних борби, у Ужице. У освајању Ужица учествовале су и две чете Срба под вођством Максима Продановића. У Чачак је 13. септембра стигао и Секендорф, где је остао до краја месеца. Секендорфу је 3. октобра стигао извештај о турској офанзиви према Нишцу и Новом Пазару. Стога је, са главнином аустријске војске која је била у Чачку, отишао у Срем на зимовање. Аустријанци су 9. октобра напустили Ниш, а крајем октобра и Нови Пазар. Турци су 1. новембра повратили и Карановац. Аустријанци су задржали само Чачак, Пожегу и Ужице. Одбрана

Чачка ослањала се на утврђење подигнуто од 1725. до 1736. године. У Ужицу, пак, тврђава изнад Бетиње била је поправљена, и у њу су довучени аустријски топови. Командант тврђаве био је капетан Шенко. Војне посаде Чачка и Ужица чинили су српски добровољци и милиција под вођством Јована Ђуришића и Млатишуме.

Ратовање Аустрије и Турске по Србији настављено је и 1738. Већ у јануару је, Станиша Марковић Млатишума са добровољцима напао на турски гарнизон на Руднику, град порушио и попалио.¹⁰⁹ Међутим, крајем фебруара, Турци Ибрахим-паше и Мехмед-бега (Видајића) заузели су и спалили Чачак и Пожегу. Првог марта почела је и турска опсада Ужица. Град је бранило 300 Срба Ужичана и Златибораца. Борбе су трајале све до 24. марта, када су Срби предали Ужице.

У току лета 1738. аустријска војска у Србији била је улогорена код Смедерева.

У трећој години рата, у јулу 1739, изненадно је аустријска војска поражена код Гроцке, па се у нереду повукла у Београд. Од краја јула до 12. августа трајале су и борбе за Београд, па су Аустријанци Турцима понудили предају града. Већ 1. септембра престала су непријатељства, а 18. септембра потписан је и уговор о миру у Београду. Овим уговором Турској су враћени делови Босне, Мала Влашка и северна Србија са Београдом. Нова граница између Аустрије и Турске ишла је Савом и Дунавом.¹¹⁰

Стање у Србији после овог рата и аустријског слома било је веома тешко. Још у току ратних акција многа насеља су попаљена и уништена. Чачак је изгорео у пролеће 1738. године, а после београдског мира, разорен је и аустријски шанац у њему. Страцимирева црква поново је претворена у цамију.

Остале су и многе друге невоље из овог рата. Из једног записа у манастиру Трнави, види се да је око Чачка владала велика глад.¹¹¹ Поред турске освете, народ је сатирала и кута.¹¹² У овом рату много је народа бежало према Сави и Дунаву. Већ у лето 1737. године побегао је патријарх Арсеније IV Јовановић, а са њим и „владика ужички и новопазарски, студенички и овчарско-кабларски калуђери и други“. Ова патријархова бежанија, према предању, застала је на падинама Котленика у Вољавчи, али је убрзо, у октобру, морала да настави пут према северу. Турци су гонили избеглице, у Горњој Пружи многе стигли и посекли.¹¹³

После београдског мира, у Србији је обновљен бивши смедеревски санџак, за који се код нас одомаћио назив Београдски па-

пашалук. Међутим, три раније нахије овог санџака — соколска, ужицка и пожешка — затекле су се у надлежности босанског валије. Овај је одбијао да их врати сераскеру Београда, па је Порта пресудила да и ове нахије буду у саставу Београдског пашалука. У исто време, Београду су враћени и стари хасови санџак-бега у Чачку и Ужицу, чији су приходи, по старом обичају, служили за потребе везировог сараја (двора) и његове тевабије (свите).¹¹⁴

Средњом XVIII века односи између Аустрије и Турске заснивали су се на равнотежи снага, успостављеној миром 1739. године. Међутим, седамдесетих година овог века њихови односи почели су да се мењају. Турска је улетела у неуспели рат са Русијом од 1768. до 1774. године, који је завршен миром у Кучук — Кајнарџију. Руска победа у овом рату оживела је освајачку „источну политику“ Аустрије, која је 1781. године уговорила савез с Русијом и план о деоби турских земаља у Европи. Да би се остварио овако замашан план, Аустрија је започела тајне припреме за нови рат са Турском. Основна идеја била је да се и у овај рат на страни Аустрије увуку Срби у Београдском пашалуку.

У време рата против Русије, па и после мира 1774. године, стање у европској Турској, па и у Србији, било је несређено. Свуда су крстариле томиле распуштених војника и одметника, који су се одавали самовољи и пљачки. Међу носиоцима насиља и анархије истицао се београдски ага Хаџи Мехмед Климента, али и његове присталице у унутрашњости Србије посебно „бивши диздар Чачка Мехмед“, „Али ага Карановчанин“ и више других.¹¹⁵

У овом периоду (1772—1882) у Београдском пашалуку почели су настајати, насилно, читлуци и читлук — сахибије, којих до тада није било. Они су од раје, поред старих обавеза према спахијама, отимали девети део усева и одвлачили људе да им кулуче на поседима. Ово је представљало дуплирање феудалне експлоатације.

Читлук—сахибије су се појавиле и у Западном Поморављу. Познато је да се руднички диздар Осман-ага још 1776. године наметнуо селу Страгарима као читлук—сахибија.¹¹⁶ У исто време, у селу Бечњу Али Алија је био спахија, а Али Бука сахибија.¹¹⁷

Знајући за такво стање и незадовољство у Београдском пашалуку, Аустрија је у лето 1783/84. године слала у пашалук своје обавештајне официре, који су, преобучени у калуђерске слуге, пропутовали Србију од Дрине до Тимока. По повратку у Аустрију, сва-

ки од њих правио је опис и детаљну карту крајева које је тајно пропутовао. Осим тога, од ових обавештајаца — остали су и њихови дневници са путовања.¹¹⁸

Аустријски официр — ухода који је ишао по средњој и западној Србији био је Јосип Павле Митесер. Био је потпоручник кад је кренуо у Србију. Путовао је прерушен у калуђерског слугу манастира Раванице. Из његових извештаја види се да је најпре прошао друмом од Ћуприје до Београда, а затим од Београда до Јагодине и Ћуприје, одакле је ушао у западно Поморавље.

Путујући уз ток Западне Мораве, Митесер је најпре свратио у Крушевац, који описује као Marktfeck, тј. Marktfecken, што значи варошицу или трговиште. У овом месту, по њему, било је 120 хришћанских и 150 турских кућа. Од Крушевца је према Карановцу (Краљеву) ишао главном саобраћајницом, која је јужном страном Мораве повезивала цариградски друм са Босном. Marktfeck Карановце имао је 11 хришћанских и 89 турских кућа, затим два хана, три гостионице и две пекаре. Цамија је била од камена, а све остале куће од дрвета.

После Карановца, Митесер је наставио пут уз Мораву, према Чачку. Пут је био познат аустријским официрима од раније, почев од Елшелвица (1718.) и Хенинга (1739. године). Тадашњи Чачак (Marktfeck Tschatschak), по Митесеру, имао је 38 хришћанских и 35 турских кућа, које су биле од дрвета. Ту су и једна камена зидана цамија — (раније хришћанска црква) и две пекарнице. Варошица је лежала на обали Мораве у доста равном пределу. Кроз њу су протицала три мања потока, која су се уливала у Мораву. Потоци су прелажени уз помоћ дрвених и камених мостова. Преко Мораве постојао је солидан дрвени мост дуг 140, а широк шест корака. Преко овог моста ишла су два коњска и пешачка пута: један према Маљену и Ваљеву, а други ка Руднику.

Од Чачка је Митесер кренуо ка Руднику. Најпре је наишао на Љубић (Dorf Ljubich), хришћанско село са 12 кућа. Северно од Љубића били су Соколићи (Sokolovich), са две хришћанске и једном турском кућом. Следећа села на том путу била су Брђани (Berđani), са осам хришћанских, и Брусница (Brussnicza) са шест турских кућа. У Брусници су, изгледа, живеле неке рудничке спахије. Варошица Рудник имала је 18 хришћанских и 100 турских кућа. У њој су још уочавани „остаци зидина од (рудничких) радионица, црква, стражара и тамница“. Овде се налазила и једна четвороугаона кула од ранијег утврђења.

Други аустријски официр који је путовао по западној Србији био је Јован Антон Перетић, родом из Огулина у Лици. Кроз Србију је ишао у чину заставника аустријске војске. Њега је прихватио и преобукао калуђер манастира Никоље у Овчарско-кабларској клисури Ђорђе Дедић или Дедеић. На првом путовању од Никоља до Ужица, Перетић је забележио села Рошце (Roshszy), Табановиће и Папратиште, а у близини реке Ђетиње Хемин хан. За српске куће у овим местима он каже да су „само рђаве творевине покривене сламом“. Турске су „биле од дрвета и погово све су имале приземље и опрат“. Хемин хан је био грађен од набоја, са кровом од шиндре. У приземљу су биле штале за 20 коња, а изнад њих — две собе, које су примале до 50 људи.

Перетић је стигао и у Ужице (Ussicza). Тврђава и варош су се по његовим подацима, састојали од 2.900 турских и 100 хришћанских кућа.¹¹⁹ Ту је било још 17 џамија и 13 гостионица и ханова. Способних људи за оружје било је око 12.000. „Скоро свуда — бележи он — срећу се млади, јаки, угледни, добро одевени наоружани Турци, који имају и добре јахаће коње“.

После похода од Ужица до Вишеграда и Зворника, Перетић се од Ужица вратио према Чачку, али другим правцем, преко Пожеге и планине Јелице. Пожегу (Pohega) Перетић описује као Markt (трт) са 60 турских (и џамијом) и 10 хришћанских кућа. Хришћанске су биле мале и трошне, на периферији. Пожега је имала и Казасовића хан, грађен од дрвета и у врло рђавом стању. Перетић је одавде скренуо у драгачевски „дистрикт“ (Dragachever Distrikz) и после пролска поред хана у Лисицама (Lissicza hamn-a), преко Ртара (Dorf Ertary), Паковраћа, Горње и Доње Придворице, Риђага и Бељине дошао у Чачак (Marktfleck Tischatschak). Његови подаци о Чачку исти су или слични Митесеровим, с тим што је закључио да се „део места око поменуте џамије (солидно, високо грађене и простране) може, ако затреба, са свих страна бранити топовима на прозорима“.

Из Чачка Перетић је наставио пут ка Ваљево. Најпре је наишао на села Трбушани (Terbuschany), са десет, и Пријевор (Privog), са пет хришћанских кућа. У оба села била је и по једна турска кућа. Затим је стигао у Дружетиће (Druzetich), где је затекао 10 хришћанских и једну турску кућу. Лево од Дружетића налазило се шест кућа села Миоковци и девет кућа села сличног имена (Милићевци?). Одатле је преко Прањана (Praniany) и других села стигао у Ваљево.

На крају свог извештаја, у посебним напоменама, Перетић је, као и Митесер, дао збирне податке за нахије, односно дистрикте које је пропутовао.

Перетић је упоредио све вароши које је обишао, наводећи број турских и српских кућа, џамија и других објеката. По његовом редоследу, Ужице је имало највише турских кућа, чак 2.900. Затим долазе Ваљево (400), Зворник (300), Вишеград, Лозница, Сребреница и Соко са по 150 кућа. Чачак је турских кућа имао најмање. У Ужицу је било највише хришћанских кућа (100), потом у Ваљеву (50), Чачку (38), Лозници (30). Највише џамија било је у Ужицу (17), па Зворнику (седам) и Ваљеву (пет). Занимљив је и Перетићев закључак да је чисто турских насеља највише поред Дрине, где српских (хришћанских) кућа готово није ни имало.¹²⁰

Кад су аустријске припреме завршене, на Криму су се састали Јосиф II и руска царица Катарина II. Њихов састанак Турци су оценили као непријатељски, па су већ 24. априла 1787. објавили рат Аустрији.¹²¹ Међутим, стварни рат између Аустрије и Турске започео је тек после аустријске објаве рата — 9. фебруара 1788. Већ 11. фебруара, Коча Анђелковић, са одредом српских добровољаца, прешао је у долину Велике Мораве и у немилосрдном чишћењу Турака и њихове имовине стигао до Јагодине и Крагујевца.

Анђелковићев упад у Србију био је знак и за општи устанак у Београдском пашалуку. Поред побуњених чета у долини Велике Мораве, дигао се и народ у ваљевском крају. На чисти понедељак 1788. године (28. фебруара) Ваљевци су ударили на Турке у Ваљеву и варош запалили, а затим су их гонили према Чачку и Ужицу.¹²² Ваљевске устанике предводио је кнез Алекса Ненадовић. Износећи у својим „Мемоарима“ шта му је о томе причао његов отац, кнез Алекса, прота Матија Ненадовић, поред осталог, пише: „Код Чачка Турци нас добро дочекају и убију нам 27 момака, но ми опет и Чачане и Ваљевце (Турке) растерамо и сав Чачак попалимо“.¹²³

Средином марта 1788. и Михаљевићев фрајкор прешао је Саву и чаркао се са Турцима у околини Београда. Аустријска војска опсела је Шабац и заузела га 24. априла. У осталим борбама на граници и око Београда Турци су се успешно бранили.

Августа 1788. године Турци су прешли у противофанзиву. Потискујући аустријске чете према Дунаву, војска великог везира Јусуф-паше на Дунаву код Брезаске (7. септембра) разбила је и уништила Анђелковићев одред, у коме је било и војника из Липнице, Рајца, Бечња, Мојсиња, Обрве и Буковице. У овој погибљи на бо-

јишту су остала 222 исечена добровољца, међу којима и Сава Бошковић из Мојсиња, и Живан Ђурђевић, Јеремија Илић и Гаврило Томовић, сви из Обрве.¹²⁴ У овој офанзиви турске и арбанашке јединице из Новог Пазара и Карановца продрле су у Крагујевац. Успут, на брду „Гробљак“ у Книћу, потукли су чету устаника коју је водио харамбаша Антоније Колomboђија из Мрчајеваца.¹²⁵

Општи биланс аустријско-српског ратовања у 1788. години, и поред великих жртава устаника и фрајкора, био је негативан. Осим заузећа Шапца, других резултата није било. У таквој ситуацији, Аустрија и Турска склопиле су привремено примирје, које је трајало до августа 1789. Тада су успеси Русије у рату са Турском охрабрили Аустријанце да пређу у офанзиву. Нови заповедник аустријске војске код Београда Лаудон сузбио је турске упаде у Банат и опсео Београд, који се 9. октобра предао. Аустријанцима се 16. октобра предало и Смедерево.

После пада Београда у аустријске руке, српски добровољци и устаници, уз помоћ мањих аустријских јединица, кренули су према унутрашњости Србије. „Једни су пошшли ка Нишцу, други Пазару, а трећи Ужицу“ — пише о томе походу учесник Јанићије Ђурић.¹²⁶ Добровољачке чете, које су оперисале долином Велике Мораве, до краја октобра ушле су у Параћин, Ђуприју и Јагодину. Из Јагодине је један део, са мајором Михаљевићем, кренуо ка Карановцу. Да би истерао Турке из овог града, Михаљевић је послао два мања одреда према Чачку и Крушевцу, а затим, у зору 20. новембра, напао на Карановац. Већ сутрадан, после оштре борбе, Михаљевић је ушао у напуштени Карановац. У исто време из Новог Пазара дошло је око 100 Турака у Студеницу и похарало манастир. Због тога је командант српских добровољаца у Карановцу, капетан Симић, отишао у Студеницу и после борбе с Турцима, 7. јануара 1790. године, истерао их из манастира и насеља. Симић је са четом остао у Студеници до 19. јануара, када се, по наређењу Михаљевића, вратио у Карановац.

Трећи одред фрајкора, који су предводили капетан Радич Петровић, Павле Илић и Ђорђе Николајевић, био је улогорен на Руднику. С њима је био и Карађорђе са око 100 хајдука. Овај одред је 22. октобра на планини Маљену имао сукоб са соколским агом Кулићем.¹²⁷ Затим је дошло и до битке за Пожегу. О том нападу Јанићије Ђурић је причао: „Удари Радич на Пожегу, где Карађорђе са својих 100 хајдука удари на варош и одма(х) са две стране вароши куће запали. Турци се збуне, побегну неки у цамију, а неки

у неке тврде и камене куће и анове и бију из пушака наше војнике. Радич са осталом војском око вароши стоку турску скупи и за Смишала планину (доњи део Црнокосе) прогна. Кад Турци у Ужичу чују, послаше хитно преко хиљаду коњика и пешака у Пожегу у помоћ. Но српска стража угледа Турке издалека, даду знати Радичу и овај видећи силу турску, остави варош Пожегу и одступи с војском на Смишала планину¹²⁸. Ужички Турци су тонили Радича и Карађорђа до Гојне Горе и реке Каменице. Међутим, из једне бусије (заседе) Карађорђе им је убио предводника Ломипору, после чега су се Турци вратили натраг.¹²⁹

Почетком 1790. године већи део Србије између Дрине и Тимока био је очишћен од Турака. Истурене чете фрајкора и народне војске стигле су на обале Западне Мораве, до Алексинца и према Видину. Ово потврђује и један запис, који је објавио Ј. Стојановић и у коме пише да су Аустријанци „заузели од Турчина Београд, Смедерево, Пожаревац, Адакале, Јагодину, Ђуприју, Параћин, Крушевац, Крагујевац, Рудник, Ваљево, Пожегу, Чачак, Карановац и Шабац.“¹³⁰

Убрзо затим, и поред повољног биланса рата у Србији, фебруара 1790. године, изменио се унутрашњи и међународни положај Аустрије. У самој Аустрији, поред побуна и нереди, умро је и цар Јосиф II, а наследио га је Леополд II, који није био расположен за даљи рат против Турске, поготову што се у овај рат на страни Турске умешала и Пруска. Леополд је главнокомандујућег у Србији Лаудона преместио на фронт према Прусима, а у Београду је остао генерал Валис са задатком да првенствено брани Београд, Шабац, Смедерево и Оршаву.¹³¹ Валис је одмах зауставио свако даље наступање фрајкора преко Западне Мораве, а мајору Михаљевићу је наређено да брани само Јагодину и долину Велике Мораве. Средином фебруара 1790. напуштени су Крушевац и Карановац. Само мања заштитна одељења остала су у Грабовцу (потпоручник Весковић), у Јабланици и Витановцу (капетан Дели Ђорђе Николајевић) и у Чачку фенрик (наредник) Тадија Драгаш са 80 људи.¹³² Крајем фебруара, односно почетком марта, ужички и новопазарски Турци били су и у Чачку и Карановцу.

Наредних месеци, аустријска војска је наставила повлачење према Београду, а српски добровољци (фрајкор) штитили су ово повлачење. За њима су ишли Турци, чаркајући се повремено са хајдучима у шумама и збеловима Србије. У лето (27. јула) започели су преговори између Аустрије и Турске на бази задржавања ра-

нијег стања. Преговори су завршени примирјем у Ђурђеву, 19. септембра. Кад је међу Србе стигао глас о примирју, настало је запрепашћење и огорчење. Српске вође у земљи и емиграцији нису могле да се помире са намером Аустрије да све делове Србије врати Турској, поготово што је до ослобођења дошло углавном српским жртвама и снагом.

Упркос противљењу Срба, аустро-турски уговор о миру закључен је 4. августа 1791. године у Свиштову. Аустрија је враћала Турској целу Србију са Београдом и осталим градовима на Сави и Дунаву. О аутономији и другим правима за Србе није било ни речи. Једино је уговорена амнестија за оне који су на страни Аустрије учествовали у рату. Осим тога, Порта је пристала да се они јаничари који су „пре рата народ угњетавали, више у пашалук београдски не враћају“.¹³³

Тако је и овај рат био „велика историјска школа за српски народ“.¹³⁴ Они су, коначно, изгубили илузију да ће се ослободити од Турака уз помоћ аустријских царева, који су их и раније (1699. и 1739.) изневеравали. У насталој ситуацији великог избора за Србе није било. Пре свега, људски и материјални губици народа у протеклом рату били су велики. Уочи рата, по неким рачуницама, српског живља у Београдском пашалуку било је око 200.000 душа. Четири ратне године преполовиле су овај број.

И материјална разарања била су огромна, јер обе зараћене стране нису бирале средства. Свако турско наступање значило је спаљивање српских села, пљачку хране и стоке и одвођење робља. Турска војска из Видина и Ниша опустошила је долину Велике Мораве, док су поједини турски силници, као Дели Ахмед из Београда или Мехмед-ага из Карановца, харали по Западној Србији и чачанском Поморављу. По старом обичају, Турци су палили и српске богомоље, тако да су, колико се зна, у овом крају разорени манастири Боговађа, Вољавча и Студеница, као и многе црквице, међу којима и оне у Мрчајевцима и Бресници.

Са своје стране, и фрајкорци и устаници нису штедели турску имовину у варошима и селима. Једно такво уништавање у Чачку описао је и прота Матија Ненадовић у својим Мемоарима: „Оно кућа (у Чачку) што није изгорело, Срби раскопају пенцере и врата и све што се могло поодносише и кад пљачке неста, готово сви својим кућама одоше“.¹³⁵ У српској освети према варошким Турцима није била поштеђена ни турска имовина по селима (чардаци, амбари,

воденице). У томе су се, по предању, истицали познати хајдук Јован Демир из Дражиновића и пожешки кнез Сава Јашић.¹³⁶

После Свиштовског мира, општи интерес народа био је да се прилике смире, обнове домаћинства и средства за живот. Стога су угледнији људи у народу радили на гашењу безвлашћа и хајдучије, која је узела маха. У своја села и разорена кућишта враћале су се и избеглице из шума и збегова, као и они са Дунава и Саве.

Крајем XVIII века турско друштво уопште било је у дубокој кризи. Она је угрожавала, не само безбедност турских граница, већ и егзистенцију самог царства. Ово су увиђали и сами Турци, па је султан Селим III настојао да реформама среди прилике и учини их сносљивијим за све, па и за неверне Србе. Ограничавајући дажбине и порезе, уз бољу безбедност имовине и слободнију трговину, султан је хтео да олакша и положај раје, који је пре Свиштова био тежак и без заштите. Међутим, његове реформе, и поред „царске благодати и толеранције“, нису омогућавале „никакву кореницију промену у друштвено-економским односима, а најмање раскидање феудализма“.¹³⁷

Извршење одредби Свиштовског мира у односу на Београдски пашалук спроводио је Ебу Бекир-паша (Бећир-паша). Међутим, он у томе није био доследан, па је убрзо уклоњен из Београда. Његови наследници Мехмед Пекмеџи-паша (1792) и Ахмед Топал-паша (1793), по оцени прота Матије, били су уствари „прикривени пријатељи протераних јаничара“. Осим тога, овај други је допустио и бившим агама (читлук—сахибијама) да убирају своје деветке и друге приходе од Срба. На многе притужбе и представке због злоупотреба Топал-паше, 14. јула 1793. године у Београд је стигао султанов ферман којим је за везира именован Мустафа-паша Шиникоглу.

Управа Мустафа-паше у пашалуку (1793—1801) била је веома значајна и за положај Срба. По први пут у турској царевини „уређивање Београдског пашалука вршено је уз учешће Срба“. Ојачана је и улога српских кнезова, који су постали посредници између Турака и народа.¹³⁸ Најзад, и у поступцима Мустафа-паше није било оне „суровости и деспотизма којим су се одликовале дотадашње паше“.¹³⁹

За нове односе Турака и Срба у Београдском пашалуку посебно су била важна два хатишерифа — из 1793. и 1794. године, који су фактички олакшали положај народа у поређењу са стањем пре Кочине крајине.¹⁴⁰ Међутим, насупрот задовољству Срба, објављивање и примена српских повластица из 1793. и 1794. године није

прошло без отпора домаћих Турака. Посебно су били огорчени Турци у Ужицу, Шапцу и Пожаревцу.¹⁴¹ Противника повластица било је и међу Турцима у Пожеги, Чачку, Руднику и, нарочито, у Карановцу, где су јаничарски одметници имали и своје присталице.

Године 1794. у целом Београдском пашалуку харала је куга, која је косила по Ужицу, Руднику, Чачку и Карановцу.¹⁴²

Године 1797. одржан је са Мустафа-пашом збор српских кнезова и народних првака из свих 12 нахија. Кнезови су добили од паше знатна овлашћења — да разрезају и прикупљају припадајуће порезе, да обављају и друге народне послове. О одлукама са овог збора кнезови су, 4. априла, упутили Порти представку, коју су, поред осталих, потписали и Тома, кнез Ужица; Никола, кнез Рудника, и Христивоје, кнез Пожеге.¹⁴³

Током 1797. године, притешњена од Наполеона, Porta је дозволила да се раније протерани јаничари из Београдског пашалука врате у Београд и своја ранија места. Они су убрзо почели да убијају оне Србе који су се против њих борили од 1793. до 1797. године, а нешто касније (1801) ухватили су и самог Мустафа-пашу и убили. Затим су организовали своју јаничарско-дахијску власт у пашалуку и Београду. Главни носиоци нове власти била су четворица „великих“ дахија, међу којима и Кучук Алија Ђеврлић, родом Рудничанин. Кучук Алија је у Руднику устоличио свога брата Сали-агу, званог „Руднички бек.“ У власти Кучук Алије било је и читаво подручје југозападне Србије, укључујући и пожешку нахију.

Чим су постале потпуни господари ситуације у пашалуку, дахије су ликвидирале све повластице српског народа, стечене у доба Мустафа-паше. Укинута је локална самоуправа, а кнезови су изгубили сваки значај. Поново су успостављени и читлучки односи, са неограниченом експлоатацијом Срба. Посебна мера била је и повећање дажбина и кулука. Све у свему, према мишљењу др Васа Чубриловића, била је то „феудална контрареволуција“, која је ишла и против реформи султана Селима III и против права и слобода сељаштва у Србији.¹⁴⁴

Дахијска управа и самовоља, после 1801. године, тешко је погодила све слојеве српског становништва. У почетку изненађени, а затим схватајући шта се догодило, Срби су принуђени да веома брзо пруже отпор насиљу. Овај отпор почео је најпре појединачним хајдучким акцијама, да би се 1803/1804. године претворио у органи-

зовани устанак, уперен против дахија, али и против турске хегемоније уопште.

Крајем XVIII и почетком XIX века у Београдском пашалуку живели су Срби и Турци, а у мањем броју Јевреји, Цинцари и други. Тачан број турских становника у пашалуку није познат. Основна маса Турака живела је у тадашњим утврђењима, варошима и паланкама, а појединаца је било и по неким селима. Према процени др. В. Стојанчевића, у Београдском пашалуку, у доба дахија, могло је имати око 40.000 становника муслиманске популације, односно око 1/5 укупног становништва.¹⁴⁵ У овој процени, Стојанчевић се, поред осталог, ослањао и на једно излагање проте Матије Ненадовића, по коме је „у пет главних тврђава Београдског пашалука било око 25.000 Турака и то у Београду 16.000, у Смедереву 1.500, Шапцу 2.000, Соколу 1.500 и Ужицу 4.500“.¹⁴⁶

У време настајања дахијске управе (1801—1802) рудничка и пожешка нахија имале су своја седишта у варошима Рудник и Пожега. Границу између ове две нахије чинила је Западна Морава, почев од Пожеге, па до Карановца и Трстеника. Пожешка нахија, према Вуку Карацићу, осим Пожеге имала је још две вароши, иначе важна седишта у турском систему власти: Чачак и Карановац. Међутим, од 1803. године „Рудник и Пожега сасвим су опустели, па сад поглаварство рудничке нахије — тврди Вук — сједи у Брусници, а пожешке у Чачку“.¹⁴⁷

Да ли је само „опустелост“ Рудника и Пожеге, како мисли Вук, довела до промене у седишту нахија, или су дахије имале за то и друге разлоге, тешко је знати. Рудник је и у време српске и у време турске управе био значајно место у овом делу Србије. Поред вароши, имао је и јако земљано утврђење. Ово је био и руднички саобраћајни центар, (са више остатака средњовековних рудника). Налазило се и на раскрсници тадашњих путева према Ибру, Чачку и Ужицу. Међутим, у току Кочине крајине, Рудник је дуго био у рукама Аустријанаца, због чега се домаће турско становништво разбежало. Према тврђењу Јанићија Ђурића, Рудник је уочи устанка имао свега 50 кућа.

Брусница је била турско село са шест кућа. Међутим, у самој нахији она је имала повољнији положај од Рудника. Рудник је био на периферији нахије, док је Брусница — скоро у седишту и у плоднијем делу нахије. У Брусницу су се, после 1799. године, доселиле и рудничке спахије, што је, по свој прилици, утицало и на одлуку да овде, 1803. године, дође и нахијски муселим.¹⁴⁸

Пожега је 1784. године, према аустријским подацима, значајније место од Чачка и Карановца. Била је, не само средиште нахије, већ је, ослоњена на ужичке Турке и муслиманско становништво у околним селима, имала и јак војни гарнизон. Међутим, у рату од 1787. до 1791. године. Пожега је потпуно изгорела. Стога је, после овог рата, њен значај у пожешкој нахији био све мањи.

Чачак је уочи Кочине крајине био са мање турских кућа од Пожеге и Карановца, али и са више хришћана. У време Мустафа-паше, Чачак и Карановац развили су се у трговачко-занатлијске и војне центре, што је у њих привукло доста нових становника, турских и српских. Кад су у Србији завладале дахије, њихови људи узели су власт и у овим варошима, с тим што је у Чачку, осим кадије, седео и нахијски муселим. Од чачанских кадија, који су пресуђивали и у рудничкој нахији, у једном документу од 23. маја 1801. године помиње се неки Мехмед-ефендија, који је београдском везиру доставио захтев кнеза и кметова чачанских и пожешких, којим траже изун (дозволу) да изнова направе цркву у јеличком Стјенику.¹⁴⁹ У војном погледу Чачак је имао мање земљано утврђење на платоу ондашње цамије, сада чачанске цркве, и у њему војну посаду. Према казивању Гаје Пантелића, војни старешина у Чачку био је Чолак Алија, који је почетком устанка пошао Руднику у помоћ и ту погинуо.¹⁵⁰ Међутим, у једном писму из Земуна, од марта 1804. године, које наводи Миленко Вукићевић, као турски старешина у Чачку помиње се Осман-баша.¹⁵¹ Осим војника, у Чачку је, изгледа, био и неки снабдевачки центар. Према Гаји Пантелићу, из Чачка су на Рудник вошени кава и дуван.¹⁵²

За разлику од Чачка, у Карановцу је „постојало веће земљано утврђење опточено широким и дубоким ровом. Утврђење је било тако удешено да је могло одолети и најјачим нападима“.¹⁵³ Из тог разлога, а и због близине Новог Пазара, где су међу Турцима постојали и пријатељи дахија, Карановац је постао важно дахијско упориште у овом делу Србије. У Карановцу је заповедао кабадахија Харди-баша Пљакић.

Колико су у време дахија Чачак и Карановац имали кућа и становника, тешко је проценити. Према „сврставању“ које је извршио Вук, оба насеља спадала су у вароши другог реда, са 50 до 200 кућа. Међутим, по податку који је дао Миленко Вукићевић, у Карановцу је пред устанак било 700 кућа.¹⁵⁴ Насупрот Вукићевићу, неки историчари сматрају овај број претераним. Ако је ова варош

1784. године имала 89 кућа, онда је вероватније да се, уместо 700, ради о, можда, 70 кућа.¹⁵⁵

Што се тиче Срба у Београдском пашалуку, њих је у време Мустафа-паше могло бити „120—150.000 лица или 3/4, односно 4/5 од укупног становништва“.¹⁵⁶ Међутим, према податку из маја 1804. године, устаничка скупштина у Остружници у једној својој представи Порти навела је да „царевих поданика (Срба) има укупно на 100.000 мушких душа“.¹⁵⁷ Ако се дода и исто толико „женских душа“, онда би произишло да је у почетку устанка српског становништва било нешто више од оног крајем XVIII века.

Српски народ у ово време, како пише Вук Караџић, „није имао других људи осим сељака. Ту и тамо имао је и по неки трговац и занатлија, али и они су код куће живели као и остали сељаци“.¹⁵⁸ У Београдском пашалуку било је око 1.800 села, од којих је у рудничкој нахији — 111, а у пожешкој — 104. Према податку црквених власти из 1804. године, број српских кућа које су плаћале владичански порез (димници) износио је у рудничкој нахији 1.342, а у пожешкој — 1014.¹⁵⁹ Насупрот селима, где су живели углавном Срби, било је и Срба варошана, али врло мало. Ово су претежно биле ситне дућаније и занатлије, уз понеког трговца стоком. Доста српске сиротиње служило је код имућнијих Турака.

О српском варошком живљу, међутим, веома се мало зна. Од Срба у Чачку из овог времена помиње се само неколико имена. Тако се из једног записа на путиру манастира Трнаве види да га је приложио неки Јањо из Чачка, у време изгумана Теодосија.¹⁶⁰ Поп Петар, брат кнез Милошевог оца Теодора, имао је кћер удату у Чачку.¹⁶¹ Овај поп је умро 1804. године, што указује да је његова кћер живела у Чачку крајем XVIII и почетком XIX века. Године 1797. забележен је и Вуле Глигоријевић, који је као дете учио занат у Чачку код неког Турчина.¹⁶²

ПОЧЕТАК XIX ВЕКА

Припреме за отпор и борбу против дахија и њихове тираније трајале су целу 1803. годину. У јесен ове године расположење је већ било такво да су се састанци, договарања и заклетве завршавале одлукама о дизању устанка. „Остало је још само да дође пролеће 1804. године“.¹⁶³

Мисао на устанак посебно је била жива у рудничкој нахији, где је беснео зулум Кучук Алијиног брата Сали-аге. У лето 1803.

године Карађорђевог курир Гаја Пантелић, поред осталих, посетио је и Милана Обреновића у Брусници. Милан је у то време био трговац стоком, који је имао све турске дозволе, па чак и лични „изун“ дахије Кучук Алије. Кад је од Пантелића чуо да су Карађорђе и други виђени људи одлучили да дигну буну против дахија, пристао је и он и отпочео, тајно, да набавља оружје, олово и барут.¹⁶⁴

Осим набавке „дебане“, Милан Обреновић је потом, по саветању Гаје Пантелића, успоставио везе са људима који су се већ крили од Турака: Арсенијем Ломом из Драгоља, Танаском Рајићем из Страгара, браћом Милићем и Стеваном Дринчић из Теочина, Николом Луњевићем и Јоксимом Карамарковићем из Луњевице и другим. Из моравског дела нахије, он је позвао Лазара Мутапа из Прислонице, Васиља из Катрге, Јована Курсулу из Цвелака, Раку из Леваје и брата му Радосава, који су живели у Доњој Горевници, Перишу Савића из Миоковаца, Јоксима Милосављевића из Балуге и многе друге.¹⁶⁵

Ови су, даље, организовали везе и са Моравцима на чачанској страни Мораве и преко планине Јелице са Драгачевом, где су већ били на опрезу и хајдуковали: Аврам Лукић из Рајца, Илија из Самаила, поп Никола Костић из Мрсаћа, прота Милутин Илић из Гуче, Новак Бошковић — Петковић — Новачић из Горачића, Милић Радовић из Каоне и други.

Устанак, међутим, није дочекао да „гора олиста“. Букнуо је нешто раније. Најме, дахије су дознале за припреме, па су брзим и суровим мерама хтеле да устанак опрече и обезглаве. Да би ово постигле, тајно су одлучиле да „све кнезове народне и друге одличне Србе исеку, па онда и оружје од народа покупе.“¹⁶⁶ Извршење ове дахијске одлуке, према мишљењу Андре Гавриловића, започело је последњих дана децембра 1803, а завршило се почетком фебруара 1804. године.¹⁶⁷

Стварни број жртава у „сечи кнезова“ остао је непознат и непотпун. Међу посеченим првацима по Србији, две значајне жртве биле су из рудничке нахије. Прва је Гаврило Буђевац, из Тамника, бивши буљубаша народне војске у време Мустафа-паше и кнез моравске кнежевине. Друга жртва је био Хаџи Ђера, игуман манастира Моравци у северном делу нахије. Према писању Јанићија Ђурића, дахије „хедају јошт многе исећи“, али највећи део Турци нису могли да пронађу и изненаде. Сали-ага је јурио да ухвати Лазара Мутапа, али му је овај умакао.¹⁶⁸ Сакривен је био и кнез Петар из Каоне, кога су тражили драгачевски Турци.¹⁶⁹

Глас о погубљењу угледних људи, према писању Јанићија Ђурића, „лукао је као гром у целој Србији“. Људи су почели да се окупљају са оружјем у руци. Од малих хајдучких дружина и прикривених појединаца, створене су прве устаничке чете и одреди. На Срећење 2/14. фебруара 1804. године организован је велики устанички збор у Орашцу, на коме је, поред одлуке о устанку, изабран и вођа устанка Карађорђе. После паљења ханова и чардака, почеле су и оружане акције против дахијских упоришта у варошима и утврђењима.

Још 19. фебруара (4. марта) устаници су сазнали да се Турци концентришу код Сали-аге на Руднику. По наређењу Кучук Алије, њему су дошли у помоћ кабадахије ужички Али-ага Џавић, карановачки Харџи-баша Пљакић и чачански Осман-баша са 250 војника. На Руднику је 1/13. марта стигао и Карађорђе, желећи да се обрачуна са Сали-агом („Рудничким биком“) и придोшлицама из Ужица, Карановца и Чачка. Сутрадан, из Бруснице је дошао и Милан Обреновић са 70 људи. У његовом одреду, поред осталих, били су и Западноморавци: Лазар Мутал, Рака Левајац, Радоје Врана из Вранчића, Радосав Јелечанин из Мојсића, Петар Петровић — Мали из Станчића и други. Са Миланом Обреновићем стигао је и Аврам Лукић из Заблаћа.¹⁷⁰

Милан Обреновић је обавестио Карађорђа да из Чачка иде ка Руднику још 40—50 Турака, на челу са Чолак Алијом, који је „носио каву и дуван за опкољене Турке на Руднику“.¹⁷¹ Карађорђе је наредио Станоју Главашу да их сачека у заседи. Чолак Алија је са 10—12 Турака погинуо, а остали су се разбежали или су заробљени. Устаницима је пала у руке и сва турска комора из Чачка.¹⁷² После погибије Чолак Алије, Сали-ага и дахијске придошлице побегну у току ноћи са Рудника. Кад су приметили бегство Турака, устаници су појурили за њима и стигли их код Јелен камена у клисури реке Дичине. Ту су побили око 200 Турака, међу њима и Џавића и Пљакића. Део ових Турака, међу којима је био и Сали-ага, измакао је према Пожети и Карановцу.

Пошто су ушли у напуштени Рудник, устаници су га спалили и разорили Сали-агине конаке и тамницу, као и већи део вароши. „Небо је било црвено над Рудником“ — писао је прота Матија Ненадовић. „Видело се (то) и у ваљевском крају. . а тако исто и они. . видели су пламен од Ваљева“.¹⁷³

Сређином марта 1804. године слободно је било и Ваљево, које су тамошњи устаници освојили исте ноћи кад је Рудник горео. Ва-

љевски муселим Пореч Алија, са преосталим људима, повукао се преко Маљена ка Чачку. Намеравао је да иде у „Арнаутлук“ (Нови Пазар) за помоћ. Ужице, Чачак, и Карановац били су још у турским рукама, као и главнији путеви у долини Западне Мораве.

После пада Рудника у српске руке, Карађорђе је поставио Милана Обреновића за старешину рудничке нахије, с тим да диже устанак и у оним деловима нахије који се још нису били побунили. Ово је, у првом реду, био моравски део нахије, као и суседна пожешка нахија са Чачком. Милан Обреновић је овај задатак поверио Милићу Дринчићу, Лазару Мутапу и осталим Западноморавцима, учесницима битке за Рудник.

Крајем марта и у априлу 1804. године почеле су и у овим крајевима прве устаничке акције према Турцима у Чачку. Међутим, о свему томе поузданијих података нема, па се са сигурношћу не може реконструисати шта се тих дана стварно догађало. Према разним изворима и писцима, произилази да се одиграло више сукоба са Турцима, који се, према једнима, односе на пољење Сали-аге до Пожеге, а према другима — на борбу са четама Пореч Алије у близини Чачка, а, потом, и о устаничком уласку у сам Чачак.

Тако је Вук Караџић писао 1828. године: „Пошто се Срби одметну... они најприје на Рудник ударе, одмах га запале и Турке побију и рашћерају...“ При том, догађаје у пожешкој нахији и око Чачка Вук уопште не помиње. Тек 1834. године Вук је додао да су 1804. године Срби у нахији пожешкој „били на опрезу“, али и у овом раду не помиње нападе на Турке око Чачка.

Године 1841. тадашње српске власти привођиле су преживеле „учеснике у ратовању под Карађорђем“ и записнички бележиле њихова „причања и приповедања“.¹⁷⁴ Један од испитаних учесника у првом устанку био је и Јован Ристановић из Ракове, „78 година стар“. Његов исказ на записнику потврдили су и Мијаило Тороман из Горње Горевнице (65 година), Теодор Милорадовић (70) и Теодор Марковић (69), оба из Миоковаца.

Ристановић је, према сачуваном записнику од 7. септембра 1841, казао: „У 1806. години, уочи Благосештења била је битка код Чачка с Турцима... Турској је војсци предводител био лесковачки паша а србској... Лазар Мутап из Прислонице и Милић Дринчић из Теочина. Битка ова трајала је цео дан... Србска је војска надјачала и варош Чачак очистивши од Турака, себи придобила...“¹⁷⁵

Ристановићев материјал користили су многи (Милан Ђ. Милићевић, К. Н. Ненадовић, ђенерал Коста Протић и други) али су

из његових и сличних казивања закључивали да се овај догађај одиграо 1805, а не 1804. или, пак, 1806. године, како је казивао Ристановић.

Крајем XIX века (1898. и 1899) Лазар Арсенијевић Баталака, у својој Историји српског устанка, обрадио је посебно и збивања у Чачку и око њега. при чему је, по мишљењу Радослава Перовића, користио као извор и Ристановићево казивање. Излажући развој устанка у чачанском крају, Баталака је, поред осталог, написао: „После погибије Турака на Јелен камену, заједно са Алилом Цавићем и Пљажкићем, остатак је са Сали-агом измакнуо и у Чачак добегао. Кад су Мутап и Лома са својим четама кроз нахију чачанску на Чачак ишли, пристане к њима и прота Милутин из Гуче и Новачић из Горачића... Затим су сви ови Чачку дошли и изнад села Љубића улогорили се. Онда им пред сам нападај на Турке који су из Чачка већ преко Мораве прешли били, дође и Милић Дринчић... и овај охрабривши осталу војску... судбу ове борбе реши...“ Турци чачански, по Баталаки, пострадали су у боју или што су се, бежећи, у Морави подавили. „И тако они не дочекају српски нападај на Чачак, оставе га и сви у Карановац, Пожегу и у Ужице побегну. Сад дакле, и Чачак у руке српске паде...“¹⁷⁶

Баталака, истина, не наводи тачан датум овог догађаја, али га повезује са бекством Сали-аге ка Чачку, тј. са 1804. годином.

Прве замерке Баталакином писању дао је већ Стојан Новковић 1904. године, који је писао: „То што Баталака износи не потврђује се потпуно и другим изворима и морало би се бар у извесној мери ублажити. То би тражио положај Чачка... међу Ужицем и Карановцем, јаким турским средиштима“.¹⁷⁷

После Баталаке, и Миленко Вукићевић је био мишљења да је Чачак ослобођен још 1804. године. По њему, „после боја за Рудник, Лазар Мутап и Милић Дринчић, помажући Милану Обреновићу, прикупили су око 250—300 устаника и са њима пошли Чачку. Међутим, изнад Чачка они су наишли на Пореч Алију, који је, бежећи из Ваљева у Арнаутлук да кули војску, доспео у Чачак“. На овај закључак Вукићевића је навело певање савременика Гаје Ковачевића у „Песни“ 1804. године.¹⁷⁸

Насупрот Вукићевићу, прота Матија Ненадовић тврди да су Турци Ваљевци, заједно с Пореч Алијом, ноћу уочи 1/12. марта 1804. године ка Соколу побегли.¹⁷⁹ Слично мисли и К. Н. Ненадовић наводећи „да је Пореч Алија из Ваљева у Босну побегло...“¹⁸⁰

У недостатку поузданијих историјских извора, хроничари првог устанка у чачанском крају остали су и касније у оквирима провобитних сазнања и недоумица. Мањи део њих узимао је да је Чачак ослобођен од Турака 1804. године, док је већина остајала при томе да се ово збило тек 1805. Тако је Драгомир Поповић закључио да је Чачак у почетку устанка, тј. уочи Благовештења 24 марта (5. априла) очишћен од Турака. Враћајући се 1978. године овој теми, Поповић је остао при своме мишљењу из 1938. године.¹⁸¹

Др Стеван Игњић, у своме раду о ужичкој нахији (1961), налази да су „крајем марта 1804. године Мутап и Дринчић разбили Турке на Морави и Љубињском брду. Убрзо је заузет и Чачак. Мустај-бег Јајић (из Ваљева) једва је умакао према Овчарско-кабларској клисури у Ужице“. Ово мишљење Игњић је задржао и у зборнику „Пожега и околина“ из 1978. године.¹⁸²

Др Мирослав Ђорђевић је 1967. године писао да је, после ликвидације турског гарнизона на Руднику, дошло и до проширења устанка према Западној Морави: „Устанички одреди... приближили су се Чачку и потукли чачанске турске одреде. Изгледа да је код Чачка дошло до сукоба са четима Пореч Алије који се повлачили из Ваљева“. При овом мишљењу, М. Ђорђевић је остао и у свом каснијем раду — Србија у устанку 1804—1813. године.¹⁸³

Миодраг Јаћимовић (1973) је прихватио да је Чачак ослобођен 18 дана после Рудника и да је „већ те 1804. године, 10. маја Рака Левајац (био) заповедник Чачка“. Разматрајући резервисаност Стојана Новаковића према коме све до 1805. године Чачак нису држали ни Срби ни Турци, Јаћимовић закључује: „Несумњиво је да су Мутап, Ломба и Дринчић упадали у Чачак, држали га краће време и опет напустили с разлогом“.¹⁸⁴

Међутим, без обзира на ове различите интерпретације догађаја у Чачку и око њега почетком првог устанка, стање у пожешкој и рудничкој нахији, као и у читавој Србији, било је веома бурно и офанзивно према свим противницима буне на Турке. Српска освета почела је да стиже, пре свега, оне злогласне аге и хандије чији је зулум додијао народу, као и неке Србе појединце који су служили Турцима. Ага Пенгић у Мршинцима харао је и отимао све до устанка. Кад је устанак плануо, планула су и сва агина добра. У селу Вилуши убијен је и обесни Зајим-ага.¹⁸⁵ У Теочину је Милић Дринчић убио свога хандију — Турчина још у првим данима устанка. И у Драгачеву је запаљен хан у селу Грабу и убијен хандија, па трагови ватре затрпани земљом.¹⁸⁶ Устаници су кажњавали и Србе—

турске доушнике и улизице. Тако су Рудничани ухватили свог човека који је уочи опсаде Рудника носио Сали-агино писмо Кучук Алији и пребили му и ноге и руке.¹⁸⁷ Хајдук Новачић је посекао неког Рака Бурунтију из Горачића, који је Турцима проказао један српски збег у том селу.¹⁸⁸

У даљем развоју устанка широм Србије учествовали су и западноморавски Срби на једној и њихови Турци на другој страни. У борби са Кучук Алијом 16/28. марта 1804. код Јагодине, од око 200 Срба погинулих и рањених, било је и много Рудничана.¹⁸⁹ У срско-турском окршају код Београда 1/12. априла ове године погинуо је и бимбаша Ахмед-ага, за кога аустријски извори кажу да је био турски „Commandant von Csacsak“.¹⁹⁰ В. Стојанчевић мисли да је Ахмед-ага био чачански муселим.¹⁹¹ Српски извори, међутим, овог Ахмед-агу не помињу.

Крајем априла, односно почетком маја по новом календару, у Остружници код Београда одржана је устаничка скупштина, на коју су, колико се зна, из Поморавља дошли Милан Обреновић, Танаско Рајић и Антоније Ристић—Пљакић из Каменице (пожешке), као и Рака Левајац из Чачка. Скупштина је донела више одлука. Између осталог, по захтеву аустријског генерала Женеја, изабрала је и 16 делегата за разговоре са дахијским вођама. Међу изабранима био је и Рака Левајац. Овај састанак одржан је 28. априла (10. маја) 1804. године у Земуну, али без резултата. По аустријском протоколу о овим преговорима, поред Карађорђа и осталих старешина, састанку су присуствовали и Attanasko Raich aus Stragare и Raka Lewajatz aus Csacsak.¹⁹²

Средином маја устаничка војска, међу којима су били и Рудничани, држала је прву блокаду Београда. У једном испаду 9/21. маја на рудничку војску, београдски Турци натерали су је да се повлачи са Врачара преко набујале Топчидерске реке, у којој се удавило 20 Рудничана.¹⁹³ Једну трупу Рудничана, са Антонијем Пљакићем, турски коњаници су потиснули и опколили у неком конаку. Рудничани су из конака пружали отпор, али су га Турци запалили. У последњем часу, Пљакиће и његове људе спасао је од погибије контранапад Ваљеваца са једним топом.¹⁹⁴

Из октобра 1804. године потиче и један списак вођа устанка, састављен у Земуну. У њему пише да је на челу пожешке нахије Рака Левајац (са 108 села). У овом списку, у пожешкој нахији помињу се Аврам Петровић, вероватно Лукић из Заблаћа, и неки Марко Вајић.¹⁹⁵

ЧАЧАК ОД 1805. ДО 1805. ГОДИНЕ

У зиму 1804/1805. године Порти је било јасно да се „устаници не боре само против султанових одметника и насилника, већ против Турака и турске власти уопште“.¹⁹⁶ Стога је у априлу 1805. и поред извесног оклевања, Порта наредила београдским Турцима и нишком Хафиз-паши да се у пашалуку „силом поврати раније стање и ред и мир“.¹⁹⁷ И устаници су рачунали са могућношћу турске војне интервенције, па су још 10/22. фебруара 1805. аустријском цару Францу I упутили писмо, у коме моле за посредовање и помоћ. Ово писмо потписали су, поред осталих, „Милан Обреновић из рудничке и протопрезвитер Милутин Илић Гучанин из чачанске нахије“.¹⁹⁸

Крајем априла устаничка скупштина у Пећанима спремила је и султану молбу, коју је однела посебна делегација. На ову молбу, према Баталаки, потписе су ставили кнезови: Лазар Вилотер, Стојан Павловић, кнез из Берцића, Радован Трифуновић (Маслаћ), Петар Стојановић (Кнежевић), Мијат кнез и други.¹⁹⁹ Последњег дана рада, скупштина је донела и одлуку да се ужичка, соколска и пожешка нахија очисте у целости од Турака.

У пролеће 1805. године Ужице и Карановац имали су више хиљада наоружаних Турака, којима су се придружили, по наредби султановој, Хафиз-пашини људи. Мањи турски гарнизон, састављен од ужичких Турака, налазио се и у Пожеги. Сви заједно, у складу са царским планом, припремали су напад на ослобођену територију, при чему су, у циљу извиђања и пљачке, често излазили у околна села, „чинећи свакојаки зулум, као и пре“.

Каква је стварно била ситуација у Чачку и у његовој нахији почетком 1805. године, тешко је рећи. Поред историчара који су тврдили да је Чачак пао у српске руке још 1804. године, па да су га од тада држали само Срби, или, пак, повремено, заузимали једни или други, већина мисли да је Чачак коначно ослобођен од Турака тек током 1805.

Тако је Милан Ђ. Милићевић 1876. године писао да су Мутап и Дринчић „уочи Благовести 1805. године ударили на турску војску у Чачку. Бој је трајао читав дан, а после су Турци побегли“...²⁰⁰ Ј. К. Н. Ненадовић (1883) и ђенерал Коста Протић (1893) мислили су слично, с тим што су додавали да су 24. марта 1805. ноћу Турци побегли у Карановац и Ужице.²⁰¹

Међутим, и у новије време настављене су расправе о догађајима у Чачку 1805. године.

Тако је Радомир Илић, професор Чачанске гимназије, прихватио Баталакин спис борбе за Чачак, али — независно од њега — стављао је у 1805. годину. По њему, поред Мутапа и Ломе, за Чачак су се борили још Милић Дринчић и Јован Курсула, као и прота Милутин Илић из Гуче и Новачић из Горачића.²⁰² Два рада о прошлости Чачка појавила су се 1925. године у часопису „Полет“. Аутори, Драгослав С. Митровић и прота Радомир Кречковић, приближно су узимали да је Чачак ослобођен тек 1805. године.²⁰³

После другог светског рата било је такође расправа о првим годинама устанка у чачанском крају. Према писању др Храбака (1954), касније војевање на Карановцу (од 16/28. јуна до 1/12. јула 1805) било је далеко теже него на Чачку три месеца раније.²⁰⁴ У Енциклопедији Југославије (1962) Душан Перовић је писао за Арсенија Лому да „године 1805. суделује у борбама за ослобођење пожешке и ужичке нахије“.²⁰⁵ Миодраг Јаћимовић (1972), говорећи такође о Ломи, закључио је: „Биће да је, ипак, тачно да је Чачак ослобођен коначно тек у јулу 1805. године“.²⁰⁶ Владимир Тошлић (1978) помиње народно предање, према коме су, с пролећа 1805, Чачак заузели Западноморавци. Том приликом, „народ је био у збеговима по шумама Котленика, Вујна и Островичког клика“.²⁰⁷

По истеривању Турака из Чачка, 1804. или 1805. године, варош је све до јесени 1813. била слободна. У слободном Чачку почеле су да функционишу српске устаничке власти. Већ по ослобођењу Карановца, јула 1805. године, Карађорђе је поставио проту Милутина Илића за старешину над целом чачанском нахијом. За представника нахије у Синоду (Савету) од краја 1805. године описао је Аврам Лукић из Заблаћа. Над протом је, по причању Петра Јокића, био Милан Обреновић, чија се власт протезала од 1804. године на рудничку, а од 1805. и на чачанску нахију, изузев Карановца, којим је, независно од Милана, управљао Карађорђев зет Антоније Пљакић. По коначном ослобођењу Ужица и соколске нахије 1807. године, под врховну власт Милана Обреновића дошле су и ове две нахије, као и ослобођени делови Старог Влаха.

Да би могао управљати оволиком територијом, Миланов главни стан (штаб) био је у Пожеги и у Чачку. У пролеће 1807. године, Милан Обреновић и његов заменик Лазар Мутап „седели“ су у Чачку, а под њима је било преко 5.000 устаника. Међутим, после чишћења Ужица од Турака, Милан Обреновић је „седео“ у Ужицу, а Мутап и даље у Чачку. Крајем 1807. седиште пожешко-чачанске

нахије пресељено је у Карановац, тако да је цела нахија са магистратом (судом) била под командом Пљакићевом.

После драматичних српско-турских судара 1806. године на Делиграду и на Дрини, на Мишару и за Београд, Porta је привремено прекинула своје операције против устаничке Србије. Тако су 1807. и 1808. година протекле релативно мирно. Међутим, неизвесна ситуација, у којој се Србија и даље налазила, налагала је да се дуж фронта према Турцима граде и поправљају логори и шанчеви. У том циљу, у договору са Русима, у пролеће 1808. године у Србију је дошао и руски инжењеријски мајор Грамберг, који је посетио 17 утврђења и вароши, међу којима и Ужице, Чачак и Карановац. Према њиховом извештају од 26. јуна 1808. године, ова три града била су у првој линији одбрамбеног фронта на југозападу Србије.²⁰⁸

Осим војних података, Грамберг је оставио и неке бројке о стању српских вароши 1808. године. По његовом тврђењу, тадашњи Чачак имао је 205 домова. Насупрот Чачку, у спаљеном Ужицу било је десет, а у уништеном Карановцу 20 домова. Коментаришући ове Грамбергове податке, Душан Перовић истиче „да је пораст домова у Чачку углавном резултат досељавања новог српског становништва, док је опадање становника у Ужицу и Карановцу последица погубије и исељења ондашњег муслиманског становништва“.²⁰⁹ Слично мисли и Т. Вукановић, који пише „да је турско становништво 1805. године протерано из Чачка па су се у њему настанили Срби из околних и даљих предела“.²¹⁰

Н А П О М Е Н Е

1. др Михаило Динић, Дубровачка средњовековна караванска трговина ЈИЧ, III, 1937, 121.
- 2—3. Драгомир С. Поповић, Чачак у прошлости, Споменица гимназије у Чачку 1837—1937, Чачак, 1938, 18.
4. Хисторија народа Југославије, I, Загреб, 1953, 460.
5. др Иван Божић у Историји Југославије, Београд, 1973, 96, 98.
6. др Михаило Динић, Српске земље у средњем веку, Београд, 1978, 70.
7. др Јован Радоњић, Чачански крај у доба Немањића, Чачански глас од 7. маја 1933.
8. Љуба Стојановић, Стари српски записи и натписи бр. 310 и 311. Ове записе на звонима објавио је и Стојан Новаковић у раду Два прилога о српским старинама, Гласник, 41, 353.
9. Константин Јиречек, Историја Срба, II, 395.
10. Драгомир С. Поповић, н. д под бр. 2—3, 16, 18.
11. У историјској литератури сматра се да је Чачак старо насеље, чији трагови потичу из давних времена праисторије.
Још су Илири у простору данашњег Чачка имали насеље, а изгледа „да су они први подигли град на месту где се данас налази чачанска црква“ (Б. Луковић, Увод у ГУП Чачак до 2.000 године, Чачак, 1978).
Илире су у I веку нове ере потчинили Римљани. Њихова провинција Далмација, по К. Јиречеку, „обухватила је и Чачак“ (Историја Срба, I, 68). Многе ископине и налази сведоче да је у доба Римљана (I—V век нове ере) цео терен данашњег Чачка био густо насељен. Остаци тог насеља, па и утврђења са војним логором, коме не знамо име, пронађени су и у самој порти чачанске цркве.
После расула римске империје 395. године нове ере, у хаосу који је настао, римски Чачак је нестао у аварско-словенској најезди током VI и VII века, а на истом тлу, у следећим вековима, никло је или обновљено ново насеље под словенским именом Градац.
Порекло Градца и место где се налазио били су предмет полемике у историјској литератури.
Према мишљењу Драгомира Поповића „топониме градац и градина носе места где је постојао неки град (утврђење), с том разликом што градина означава велики, а градац мали град или градић“.
Тражећи одговор на питање где се налазио тај градац — мањи градић, Поповић је закључио да се он налазио у простору порте данашње цркве. У прилог томе, навео је два разлога: прво, тај простор је све до краја XIX века био најуждигнутији део, виши за 1,5 метар од своје околине, која је била испреплетана рукавцима и барама Западне Мораве, и друго, овај простор био је и стратешки важак, због чега се и град као мање утврђење налазио баш ту. (Д. Поповић, Да ли се Градац у средњем веку звао Чачак, Зборник радова Народног музеја, Чачак, 1975, 86).
Упоредо са Градцем, око њега и „на реци Морави“ никло је и насеље које се по дубровачком извору из 1405. године звало Чачак“.
12. Историја Југославије, II издање, Београд, 1973, 135.
13. др Хазим Шабановић, О организацији турске управе у Србији у XV и XVI вијеку, ИГ, 3—4, 1955. и др Олга Зиројевић, Турско војно уређење у Србији 1459—1683, Београд, 1974.
14. др Васа Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији XIX века, Београд, 1982, 47.
15. Историја Југославије, Београд, 1973, 143.
- 15—17. Ахмед Аличић, Турски дефтери XV—XVI века, рукопис у Историјском архиву, Чачак, 313 и 276.
18. Драгомир С. Поповић, Да ли се Чачак у средњем веку звао Градац, Зборник радова Народног музеја, Чачак, 1975, 90.
19. др Хазим Шабановић, Из прошлости насеља Краљево и околине под турском влашћу, Наша прошлост, Краљево, 1—2, 1961, 6—12.

ЧАЧАК ОД 1405. ДО 1805. ГОДИНЕ

20. др Хазим Шабановић, Краљево и околина, 1966, 176, 178.
21. Стеван Игњић, Ужичка нахија, 1961, 22, 23.
- 22-24. Ахмед Аличић, н. д, ИАЧ, 355, 428, 348, 352, 355 и 420.
25. Драгомир С. Поповић према Хамеру, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, V 273, 19.
26. Глиша Елезовић — Гавро Шкриванић, Како су Турци после више опсада заузели Београд, 1956, 42, 43.
- 27-30. Ахмед Аличић, н. д, ЈАЧ, 465, 565, 779, 788, 994, 2062, 2180, 1108 — 1463.
31. др Олга Зиројевић, Турско војно уређење у Србији 1459—1683, Београд, 1974, 172, 173.
32. др Хазим Шабановић, О организацији турске управе у Србији у XV и XVI вијеку. ИГ, 3—4, 1955, 65.
33. др Олга Зиројевић, н. д, 297.
- 34-36. Ахмед Аличић, н. д, ИАЧ, 1707, 1710, 1711.
37. *Mühimme defteri*, Београд, 1950, 395.
38. др Оља Зиројевић, н. д, 211.
39. Историја Београда, 1974, II, 333.
40. Ахмед Аличић, н. д, у ИАЧ, 1944-2007.
- 41-42. др Хазим Шабановић, Из прошлости насеља општине Краљево, Краљево и околина, 1966, 178, 4.
- 43-44. Вл. Петковић у Браству, 41, 47, 41, 48.
- 45-46. Историја Југославије, Београд, 1973, 148, 149.
- 47-48. Радован Самарџић, Београд и Србија у списима француских савременика XVI—XVII века, Београд, 1961, 7, 9, 171.
49. Овај превод у оригиналу гласи: »A cinq heures de chemin deigni Bazar l'on passe dans un basteau la riviere de Hibar, qui se va rendre dans celle de Morava proche d'un vieu chasteau pomme Zazac«. (Р. Самарџић, н. д, 418).
50. Стојан Новаковић, Хаџи Калфа у Споменику, 1892, 72, 76.
- 51-52. Евлија Челеби, Путопис, Сарајево, 1979, 66, 98.
- 53-58. Евлија Челеби, Путопис, Сарајево, 1979, 379, 380, 381, 385.
59. Вапагић у „Новом Бехару“, IV, 178 према цитату Х. Шабановића у ИГ, 1—2, 1954, 206.
60. Евлија Челеби, Путопис, 1979, 388.
61. Глигор Станојевић, Србија у време бечког рата 1683—1699, Београд, 1976, 27.
- 62-64. Олга Зиројевић, наведено дело, 292.
65. Глигор Станојевић, наведено дело, 105.
- 66-67. др Богумил Храбак, Трговачки град Ужице у ратним збивањима од средине 15. до краја 18. века, Ужички зборник, 8/79, 13, 14, 15.
68. Вук Винавер, Дубровачка трговина у Србији и Бугарској крајем 17. века (1660—1770), ИЧ, књ. XI—XII, 221, 222.
69. Љуба Стојановић, Српски родослови и летописи, Београд, 1883.
70. Историја Југославије, Београд, 1973, 163.
71. др Б. Храбак, Харамиде, одметници и устаници у старим рашким областима од 1450. до 1700, Новопазарски зборник, 3, 8—9.
72. Глигор Станојевић, наведено дело, 121.
73. Душан Ј. Поповић, Становништво у Србији после велике сеобе 1690. године, Београд, 1954.
- 74-75. Радмила Тричковић, Ђуприја и Средње Поморавље, „Бој на Иванковцу 1805“, Ђуприја, 1976, 130, 132.

76. Душан Пантелић, Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира, САН, Београд, 1948.
77. Стеван Игњић, Пожега и околина, 156.
78. Миленко Вукићевић, Из српске историје, Личности и догађаји, 1900.
79. Душан Пантелић, наведено дело.
80. Пожаревачки уговор из 1718. године састављен је на латинском језику. Према верзији текста који је дао Драг. М. Павловић у својој студији Пожаревачки мир (ЛМС, књ. 208, 1901, 66), одредбе овог уговора о јужној граници према Западној Морави гласе:
- »... in Istolaz (Stalać) et ibi transeundo parvam Moravam juxta citeriorem ripam ad Schachak (Саџак) et inter Schachak et Bellinam (selo Beljina) per terram ad Pedka procedatur, inde filectendo circa territorium Zockolenge (Sokol) eatur Bellinam ad ripam Drinae fluvii sitam Belgrado... Parakin, Istolaz, Schachak, Pedka et Bellinam cum antiquis territoriis augustissimo Rom...«
- 81-83. Душан Пантелић, Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира, Споменик САН, ХСVI, 1948.
84. Мирољуб Спасојевић, Краљево и околина, 1966.
- 85-86. Душан Пантелић, Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира, Споменик САН, ХСVI, 1948.
87. Срета Пецињачки, Подаци о пописима и пореским дажбинама у Србији од 1717. до 1719. године, Мешовита грађа, III, Београд, 1974. 66, 67.
88. Душан Поповић, Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира 1718—1739, Београд, 1950; Рајко Веселиновић, Београд под влашћу Аустрије од 1717. до 1739. године у Историји Београда, књ. I, 1974, и Драгољуб Павловић, Финансије и привреда за време аустријске владавине у Србији 1717—1739, Глас, 64, 5.
89. Срета Пецињачки, Извештај К. А. Виртемерга о неким тврђавама и домаћој милицији аустријске „краљевине Србије” у 1720. години, Miscellanea, Мешовита грађа, књ. V, 1977, 64, 69.
90. Драгољуб Павловић, Финансије и привреда за време аустријске владавине у Србији 1718—1739, Глас СКА, књ. LXIV, Београд, 1901.
- 91-92. Срета Пецињачки, Распоред домаће милиције аустријске краљевине Србије у 1725. години, Зборник радова Народног музеја, Чачак, 1977. ВП, 38, 39 и 48.
- 93-94. Срета Пецињачки, Подаци о уређењу србијанске милиције у 1728/29 години, Зборник радова Народног музеја, Чачак, 1976, VII- 150.
95. Драгомир Поповић, Чачак у прошлости у „Споменици чачанске реалне гимназије”, Чачак, 1938, 21.
96. Миле Мојсиловић, Саобраћајне везе Чачка и околине у 19. веку, Зборник радова Народног музеја, Чачак, 1969, 109, 110.
97. Срета Пецињачки, Подаци о уређењу србијанске милиције у 1728/29. години, Зборник радова Народног музеја, Чачак, VII, 157.
- 98-99. Срета Пецињачки, Неколико података о аустријској краљевини од 1731. до 1736. године, Зборник радова Народног музеја, Чачак, 1979, 99, 102.
100. Душан Ј. Поповић, Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира 1718—1739, Београд, 1950, 48, 50.
101. Владимир Тошић, Мрчајевци и околина, Чачак, 1978, 159, 163.
- 102-104. Драгомир С. Поповић, Чачак у прошлости, Споменица чачанске гимназије, Чачак, 1938, 23.
105. Владимир Тошић, Мрчајевци и околина, Чачак, 1978, 159, 163.
106. Радомир Станић, Белешке о споменицима народног градитељства, Градац, 49, 1982, 23.

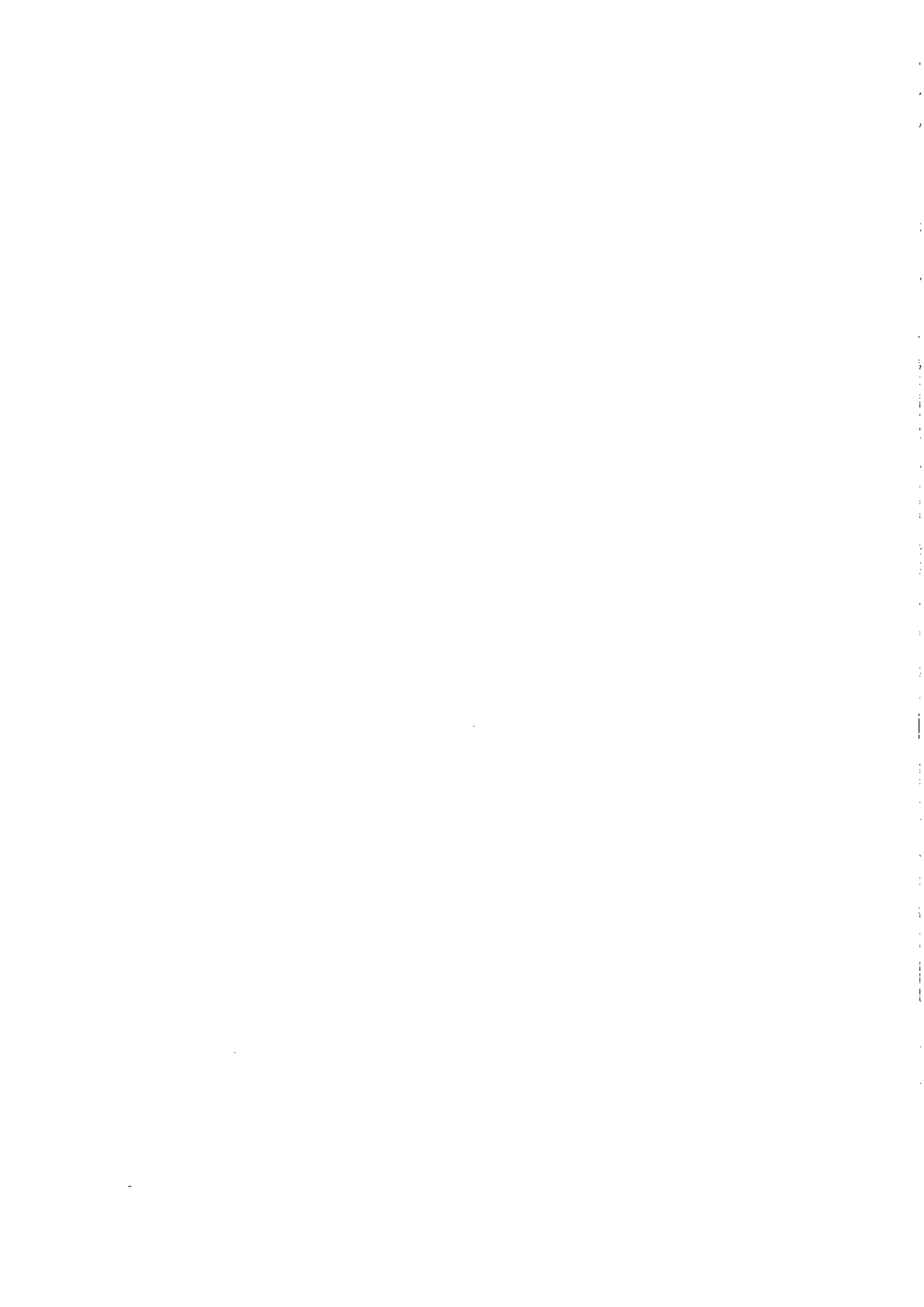

107. Радомир Станић, Градитељство и сликарство из краја XVIII и почетка XIX века у пределима око Чачка, Зборник радова Народног музеја, Чачак, 1979, 15.
108. Мига Костић, Устанак Срба и Арбанаса у Старој Србији против Турака 1737—1739. и сеоба у Угарску, Гласник Српског научног друштва, књ. VII—VIII, Скопље, 1930.
109. Миленко Вукићевић, Станиша Марковић — Млатишума, оборкапетан, Београд, 1900.
110. Историја Београда, I књ. 1974, 564.
111. Радомир Станић, Манастир Трнава, Наша прошлост, Краљево, 1—2, 1969, 14.
- 112-113. Владимир Тошић, Мрчајевци и околина, 1978.
114. Радмила Тричковић у Историји Београда, књ. I, 1974, 537.
115. Историја Београда, 1974, II књ. 705, 706.
116. Вук Винавер, Турско становништво у Србији за време првог српског устанка, ИГ, бр. 2, 1955, 46.
117. Владимир Тошић, Западно-моравске војводе и кнезови, 1965, рукопис у ИАЧ.
118. Оба дневника су штампана у Споменику СКА LXXIV као додаци уз студију Душана Пантелића, Ухођење Србије пред Кочину Крајину, Глас СКА, CLIII/9.
119. Ови подаци о броју кућа и становника у Ужицу не изгледају много убедљиви. Аустријски званични подаци из 1717. тврде да је Ужице те године имало око 400 кућа. у рату 1737—1739 Ужице је попаљено. После тог рата, прилике у турском царству биле су несрећене, па је мало вероватно да је Ужице за непуних 50 година могло нарасти на 2.900 кућа. У прилог томе говори и аустријски податак да у то време нигде у Србији није нађено више од 400 кућа.
120. др Душан Пантелић, Војно географски описи Србије пред Кочину Крајину од 1783 до 1784. године, Споменик СКА LXXXII, 1936.
121. др Васа Чубриловић у Историји Београда, књ. I, 1974, 717.
- 122-123. Прота Матија Ненадовић, Мемоари, 1966, 33.
124. Душан Пантелић, Кочина Крајина, СКА, књ. 32, 1930, 142, 148.
125. Владимир Тошић, Мрчајевци и околина, 1978, 258, 262.
126. Казивање савременика о првом српском устанку, Београд, 1954.
127. Стеван Игњић, Ужичка нахија, 1961.
128. Казивање савременика о првом српском устанку, Београд, 1954.
- 129-130. Миленко Вукићевић, Карађорђе, I књ. 1907, 78, 77.
- 131-132. др Васа Чубриловић у Историји Београда, књ. I 1974, 735.
133. Лазар Арсенијевић Баталака, Историја српског народа, I, репринт издање, 1978.
134. Историја Југославије, Београд, 1973, 207.
135. Прота Матија Ненадовић, Мемоари, Београд, 1966.
136. Стеван Игњић, Ужичка нахија, 1961, 48.
137. Мирослав Р. Ђорђевић, Србија у устанку 1804—1813, Београд, 1979, 33.
138. др Васа Чубриловић у Историји Београда, књ. I, 1974, 736, 737.
139. Васа Чубриловић, Историја Београда, књ. I, Београд, 1974, 736, 737.
- и др. Душан Пантелић, Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791—1794, СКА, 1927.
140. Мирослав Р. Ђорђевић, Србија у устанку 1804—1813, Београд, 1979, 27.
141. Душан Пантелић, Београдски пашалук пред први српски устанак 1794—1804, САНУ, Београд, 1979, 165.
142. Стеван Игњић, Ужичка нахија, 1961, 48.
143. Хазим Шабановић, Турски извори о српској револуцији 1804, књ. I, 1956, 292, 293.
144. др Васа Чубриловић, У ЈИЧ-у, бр. 3, 1963, 6.
145. Владимир Стојанчевић, Србија у време првог устанка, Лесковац, 1980, 206.
146. Прота Матија Ненадовић, Мемоари, 1966, 147.

147. Вук Караџић, Географическо-статистическо описаније Србије, Сабрана дела VIII, 1969, 137.
148. Јоаким Вујић, Путешествије по Србији, II, Београд, 1902, 147, 149.
149. Милисав Д. Протић, Под Вањицом црква Жежевица, 6, 7.
150. Казивања о српском устанку 1804, Београд, 1980, 101.
151. Миленко Вукићевић, Карађорђе, II, 23.
152. Казивање Гаје Пантелића, „Казивања о српском устанку”, 1804, 101.
153. По Миленку Вукићевићу, Мирољуб Спасојевић у „Краљеву и околини”, 1966, 228.
154. Миленко Вукићевић, Карађорђе, II, Београд, 1912, 267.
155. др Петар Милосављевић, Бој на Иванковцу 1805, Београд, 1979, 26.
156. др Владимир Стојанчевић, Србија у време првог устанка, 1980, 216.
157. Миленко Вукићевић, Карађорђе, I, Београд, 1907, 405.
158. Вук Караџић, Геогр. стат. описаније Србије, Сабрана дела, 1969, 167.
159. др В. Стојанчевић, Становништво Србије за време првог устанка ИГ, 3—4, 1955, Београд.
160. Радомир Станић, Манастир Трнава, Наша прошлост, Краљево, 1969, 12.
161. Љуба Павловић, Ужичка Црна Гора, 1925.
162. Вук Винавер, Турско становништво у Србији у време првог српског устанка, ИГ, бр. 2, 1955, 41.
163. др Владимир Ђоровић, Почетак Карађорђевог устанка, СКГ, 16. VIII. 1925.
164. Причање Војина Јевтовића, Забележио Миливоје Урошевић, рукопис у ИАЧ.
165. Гаја Пантелић у „Казивањима о српском устанку 1804”, СКЗ, Београд, 1980, 97.
166. Ј. А. Баталака, Историја српског устанка, I, 49.
167. Андра Гавриловић, Два прилога историји ослобођења Србије, II, Годишњак Н. Чупића, XXII, 1903.
168. Владимир Тошић, Мрчајевци и околина, Чачак, 1978.
169. Казивање Крсте Пајовића из Каоне.
170. Владимир Тошић, наведено дело, 314.
171. Гаја Пантелић у Казивањима о српском устанку 1804, 1980, 101.
172. Миленко Вукићевић, Карађорђе, I, 1907, 22.
173. Прота Матија Ненадовић, Мемоари, 1966, 89.
174. Радослав Перовић, Прилози за историју првог српског устанка, Београд, 1980, 59.
175. др Драгоје Тодоровић, Ослобођење Чачка у току првог устанка, Чачански глас 1. јануара 1980.
176. Ј. Арсенијевић Баталака, Историја српског устанка, I, 1898, 88, 89.
177. Стојан Новаковић, Устанак на дахије 1804, Београд, 1904, СКЗ, 1954.
178. Миленко Вукићевић, Карађорђе, II, 1912, 50.
179. Прота Матија Ненадовић, Мемоари, 1966, 77.
180. К. Н. Ненадовић, Живот и дела Карађорђа, 1883, 74.
181. Драгомир Поповић у Споменици чачанске гимназије 1837—1937. и у Историјском развоју града Чачка, ГУП Чачка, јуни 1978, 22.
182. Стеван Игњић у Ужичкој нахији, 1961, 51, и у књизи Пожега и околина, 1978, 159.
183. Мирослав Р. Ђорђевић у Ослободилачком рату српских устаника 1804—1806, Београд, 1967. и у делу „Србија у устанку 1804—1813”, Београд 1980, 83.
184. Миодраг Јаћимовић, Лазар Мутап, Чачак, 1973, 64.
185. Радован М. Маринковић, Јеличке легенде, Чачак, 1977, 128, 137.
186. Миленко Вукићевић, Судови и њихово уређење за време устанка 1804—1813.
187. Радован М. Маринковић, Јеличке легенде, 54.
188. Јован Ердџановић, Доње Драгачево, СЕЗ, IV, 7—8, 1902.
189. К. Н. Ненадовић, Живот и дела Карађорђа, 1883, 70.
190. Алекса Ивић, Списи бечких архива, I, 1804, Београд, 1935, 78.

ЧАЧАК ОД 1406. ДО 1805. ГОДИНЕ

191. В. Стојанчевић. Борба за ослобођење Београда 1804—1806, Год. Музеја града Београда, IV, 1957.
192. Алекса Ивић, Списи бечких архива, I, 1804, 1935, 129.
193. Милан Ђ. Милићевић, Причање Петра Јокића.
194. Мемоари проте Матије Ненадовића, 1966, 114.
195. Први српски устанак, Акта и писма 1804—1808, I, 97.
- 196-197. Миленко Вукићевић, Карађорђе, II, 1912, 256.
198. др Алекса Ивић, Списи бечких архива о првом српском устанку, II, 1805, Београд, 1936, 50.
199. Лазар Арсенијевић Баталака, Историја српског устанка, 1898, 166.
200. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, II, 1876, 677.
201. К. Н. Ненадовић, Живот и дело Карађорђа, 1883, 106, и Коста Протић, Ратни догађаји првог српског устанка, Годишњица Николе Чупића, 1893.
202. Радомир Илић, Чачак у прошлости, Извештај гимназије у Чачку, 1904/1905, 13.
203. Драгослав С. Митровић, Чачак и чачанска котлина, Полет, 6—7, 1925, 220, и прота Радомир Кречковић, О прошлости Чачка, Полет, 8—9 и 10, 1925, 273.
204. Богумил Храбак, Бој на Карановцу, 1934.
205. Душан Перовић у Енциклопедији Југославије, V, 1962, 549.
206. Миодраг Јаћимовић, Арсеније Лома, ИАЧ, 1972, 42.
207. Владимир Тошић, Мрчајевци и околина, 1978, 316.
- 208-209. Душан Перовић, Једно сведочанство о устаничким пограничним утврђењима у 1808. години, Зборник Историјског музеја Србије, 6, 1969, 3, 40.
210. Т. Вукановић, Насеља у Србији у доба првог српског устанка 1804—1813, Врањски гласник, XI, 1975.

НОВАК ЖИВКОВИЋ

РАТНА ПОЗАДИНА У СТАРОВЛАШКОМ КРАЈУ 1876. ГОДИНЕ

(Избор докумената)¹

16. ЈУНИ 1876. ГОДИНЕ

ЗАСТУПНИК КОМАНДАНТА ИБАРСКЕ ВОЈСКЕ — НАРЕДБА О КАЗНАМА ЗА НЕУРЕДНЕ И НЕПОСЛУШНЕ ВОЈНИКЕ РАДИ УЧВРШЋЕЊА ВОЈНЕ ДИСЦИПЛИНЕ. НАГРАДЕ ЗА ДИСЦИПЛИНОВАНЕ И ХРАБРЕ

Н а р е д б а

За све трупе Ибарске војске за 16. Јуни 1876. год.

Да би се искоренио рђав дух војника који се на жалост код једног дела наше војске налази, посуђен сам предузети Строжије мере. У Исто време оћу и да вредни ратници и Синови Србскога Народа буду признати и награђени за јуначке услуге Светломе Књазу и Отачбини Нашој.

Овим мерама пћу да Ибарска војска Сва постане војска како треба, да буде достојан потомак Масама наших предака, који су били Страх Турцима, и који ослободише ову земљу од њиног насиља.

З а т о о в л а ш ћ у ј е м :

1-во Бригаде и частне команданте да за мање погрешке могу казнити поједине војнике са до 50 удараца Само по гаћама.

2-го Баталјоне, ескадроне и батериске командире, да могу казнити са до 30 удараца.

3-ће Четне командире да могу казнити са до 20 удараца.

У самоме боју пак, кои војник не би на знак трубе или команде ишао напред, овлашћујем не Само више Команданте, но и сваког Четника, да сваки свог таког подчињеног плашљивца може сместа убити.

Сваки пак старешина може, кои не би послушао заповест свог вишег Старешине безусловно, биће предат војеном Суду и стрељан.

Препоручујући најстрожије Свима командантима, да се највећа послушност у војсци одржава, свака и најмања непослушност немилу казни, налажем им у исто време да мотре на вредне и отважне војнике, да ми Сваког отличног за награду престављају.

Ко од сада у бојевима за непријатељем први зароби Непријатеља добија 5 ц. ко зароби живог вишег Старешину добија 10 ц. ко отме топ добија 20 ц. (дуката) награде. Кои први ускочи у шанац непријатељски добијају по 10 ц. ко отме заставу непријатељску добија 15 ц. (дуката).

За остале вредне услуге војника а особито војничких старешина без разлике официра Стпјеће и Народне војске, учинијо сам предлог Његовој Светлости кои да се уважи, стоји до крабрости и прегнућа вас свију војника Ибарске војске.

Старајте се војници, да не дате прилике ни једном Старешини оваквим спротим казнама, него да заслужите награде, отликовања и признањства Светлога Књаза, нашег Врховног поглавара и благодарност Нашега Народа и потом Највећа ће Награда бити нама богате вароши и плодна поља Старе Србије, колевке Србске, коју данас на Срамоту Србије гледамо јошт у рукама варварским, у рукама наших стари крвника — Турака и то гледа она Ибарска војска коју је Наш Светли врковни Командант послао пун наде да са њеном руком очисти Свету земљу од Насилија.

Војници!

Недајте се Срамотити, прегните душом и срцем за све племенити и јуначко, наш ће успех бити Сигуран.

Нека се ова Наредба гласно објави, прочита и протумачи Свима трупима Ибарске војске.

Заступник Команданта

Ибарске војске

Полпуковник

Илија Чолак — Антић Св. руч.

АС-НОУ-1876. нср. гр.

18. ЈУНИ 1876. ГОДИНЕ

НАЧЕЛСТВО ОКРУГА УЖИЧКОГ — ДИВИЗИЈАРУ ЗАПАДНО—МОРАВСКЕ ДИВИЗИЈЕ; ИЗВЕШТАВА О МЛЕВЕЊУ ЖИТА И ИСПОРУЦИ ХРАНЕ ЗА ВОЈСКУ ИЗ СРЕЗОВА

(Концепт)

Деп.

Дивизијару Западно—Моравске дивизије

Чачак

№ 6663

18/6.876.

Ужица

По депеши ос 11. наређено је за 7000 ока леба. 3000 ока послато је одавде у Ариље и до јуче срески (начелник) је примио тамо 2344 оке. Рест 4000 наређено је да по 2000 даду срески (начелници): Моравички и Пожешки. На сваки начин и они су до сада овај леб тамо предали, ал још нема о томе извештаја. За 14-дневну рагу и ону по № 2002 наређено је млевење и она се на местима меље и превлачи у Пожегу, а на местима још није одпочето зато, што још није стигла III кл. са границе, а остали је народ у потребљен за разна преношења средстава те нема с ким да се ради, и зато вам за сада не могу ни поднети тачан извештај: колико је гди самлевено и однето у Пожегу. Само то могу јавити, да је из ср. Црногорског испраћено до јуче петоро кола брашна. Овди пак има самлевено со 1000 ока, али се ни то због оскудице превозних средстава није могло до сада послати.

НОВАК ЖИВКОВИЋ

Односно овога и осталих наредби војених власти издата је опет срескима (началницима) најстрожија наредба, и живо се настојава око извршења, о успеху чега подносићу вам што пре извешћа.

За шабачку Бригаду наређено је да се потребни леб у Б. Цркви изда

Ово је понизан одговор на депешу № 2132.

АС-НОУ-1876. нср. гр.

19. ЈУНИ 1876. ГОДИНЕ

НАЧЕЛНИК СРЕЗА АРИЉСКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ; ДЕПЕША О ПИТАЊИМА СМЕШТАЈА И РАС-
ПОРЕДА ХРАНЕ ЗА ВОЈСКУ

Време предаје 19/6. 1876. у 7 ч. 30 мин. пре подне у Ариљу

Време пријема 19/9. 1876. у 9 ч. 35 мин. пре подне у Ужицу

Т е л е г р а м

Начелништву окружном

Ужице

Десетодневна рана смештена је из среза Ариљског у Ивањици сва према распореду изузимајући ракије о којој се доцније г. Бригадир изразио да није потребна.

Тако исто и дивизионска сасута је у магацин заједно са ракиом.

Што се тиче 14-то дневне (хране), не познајем ту наредбу, мањ станичке ране о чему сам молио бригадира да је лицитацијом набави у Ужици, но одговора не добих. Рана 10-то дневна и дивизијска носи се на млевење, но због немања воденица у близу Ивањице и околини носи се у разна места и опет се самље(ве)на враћа у магације у Ивањици. Не ни се оклевало ни оскудице било за рану, да је рана у Ариљу смештена. По досад одпуштеним наређењима поступио сам и поступаћу да војска на ову станицу долазећа не оскудева и да се лебом снабдева у колико средства имам, јер су ми и ова мало дата од стране војене власти. С№ 6665.

№ 1939.

Начелник ср. Ариљског
Гл. Протић

Пр. 19. Јули 1876.

№ 6699.

АС-НОУ-1876. нср. гр.

19. ЈУНИ 1876. ГОДИНЕ

НАЧЕЛНИК СРЕЗА ЗЛАТИВОРСКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА УЖИЧКОГ: О ПРИКУПЉЕНОМ КУКУРУЗА: ТЕШКОЋЕ ОКО МЛЕВЕЊА.

Време предаје 19/6. 1876. у 8 ч. — мин. пре подне у Чајетини

Време доласка 19/6. 1876. у 8 час. 10 мин. пре подне у Ужицу

Т е л е г р а м
Начелству Окр. Ужичког

Ужице

Од жита кукурузна, што је близу воденица у Дрежнику до 20000 раније смештено, самлевено је до сада 3000 ока и 2000 ока у Пожегу однешено; а од жита код воденица Биштанских смештеног, самлевено је 5000 ока и једнако се таково меље пошто довољно воде има; а што прече није мљевање одпочето причина је: што су воденице великим поводњем изкварене биле, те млети нису могле, што је сав народ на зборним мјестима и на граници са коморцијама био, те се људи ни коњи нису могли на мљевање и превлачење сваког рода ране употребити, нити је имало коња и људи на Букове за превлачење јечма угутити, док није III класа војника 17 м. о. са границе распуштена: то ипак употребити особито дужностно старање, да се сва рана што пре смеље и на своје место однесе. С№ 6665.

№ 3753.

За Начел. Ср. Злат.
писар I кл.
М. Мицић

АС-НОУ-1876. нсп. гр.

19. ЈУНИ 1876. ГОДИНЕ

КОМАНДАНТ ИВАРСКЕ ВОЈСКЕ ЂЕНЕРАЛ ЗАХ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА УЖИЧКОГ; НАЛАЖЕ ДА СЕ ИЗДА КОМАНДАНТУ ДОВРОВОЉАЧКОГ КОРА НИЋИФОРУ ДУЧИЋУ 4.000 ДУКАТА.

Време предаје 19/6. 1878. у 6 час. — мин. по подне у Ариљу

Време доласка 19/6. 1878. у 9 час. 5 мин. по подне у Ужицу

Т е л е г р а м
Начелству окружном

Ужице

Издајте команданту добровољачког кора Архимандриту г. Ду-чићу суму од четири хиљаде дуката цесарских, потребну за издатке његове трупе.

Ово наређење издајем на основу постојећег предписа Мини-стра војног од 10. тек. № 6592. са којим је наређено да команданти треба да изузму потребне суме новца за своје Команде из каса до-тичних начелстава на редовне квите. Према томе изволите по овој мојој заповести надлежно поступити.

№ 2245.

Командант Ибарске војске,
ђенерал Зах

Пр. 20. Јуна 1876.

№ 2804

АС-НОУ-1876. нср. гр.

19. ЈУНИ 1876. ГОДИНЕ

ПИСАР СРЕЗА ПОЖЕШКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА УЖИ-ЧКОГ; О СТАЊУ ХРАНЕ У МАГАЦИНУ И ОДАШИЉАЊУ ИСТЕ У ПРИЛИКЕ.

Време предаје 19/6. 1876. у 9 час. — мин. пре подне у Пожеги

Време доласка 19/6. 1876. у 4 час. по подне у Ужичу

Т е л е г р а м

Начелству окр. Ужичког

У прошли вторник имало је у овд. магацину 5200 оке брашна пшенична и 13.000 ока кукурузна. У вторник бригадир I класе на-редио је да се у овдашњи магацин више брашна не прима, но да се осма шаље у Прилике и тако људи, који су брашно догонили упућени су у Прилике са брашном и тамо ће се знати колико је предано.

Ово брашно што је овди било, послато је сво у Прилике и сада овди нема брашна, но сам најстрожију наредбу издао да од овог часа преносе брашно овамо што има мљевена, да се нађе за сваки случај, с' тога молим Нтво да ми јави оћу ли брашно обво задржавати или у Прилике шиљати. Парна воденица не ради, не може воденичар удесити камење, за то сам јавио г. Министру воје-ном и тражио Мајстора који ће удесити камење.² С№ 6596.

№ 2032.

19. Јуни 1876. год.

Пожега

Писар Срески
М. Требињац

Пр. 19. Јуни 1876. год.

№ 6702.

АС-НОУ-1876. нср. гр.

23. ЈУНИ 1876. ГОДИНЕ

ИНТЕНДАТУРА ИБАРСКЕ ВОЈСКЕ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА УЖИЧКОГ; РУДНИЧКОГ И ЧАЧАНСКОГ;

ЗАХТЕВ ДА СЕ СТОКА ШАЉЕ У МАРВЕНИ ИВАНИЧКИ ДЕПО; ПУНА ПРИМЕНА ЗАКОНА О РЕКВИЗИЦИЈИ.

Време предаје 23/6. 1876. у 8 час. 20 мин. пре подне у Ивањици

Време доласка 23/6. 1876. у 8 час. 25 мин. пре подне у Ужицу

Т е л е г р а м

Начелству Округа Ужичког, Рудничког и Чачанског

Ако сте прикупили живе стоке према акту моме од 18. ов. м. № 2212. онда одма ту стоку пошљите у Ивањицу марвеном депоу преко интенданта, па и даље продужите прикупљање стоке у што већој количини. Постарајте се вариво, настојте живо да се кукуруз меље, јер војска мора да има хране. Знајте да је ово једна од најхитнијих ствари са којом се не сме оклевати. Закон о реквизицији имате и према њему набављајте све потребе за војску. Одмах ме депешом известите о количини прибављене стоке реквизицијом.

№ 5.

23. Јуни 1876. год.

у Ивањици

По заповести Команданта
Ибарске војске,
Интендант,
Сима Б. Мијаиловић

Прим. 24. Јуна 1876. год.

№ 6812

(Концепт)

НОВАК ЖИВКОВИЋ

Интенданту Ибарске војске
С. Мијаиловићу

Ивањица

Од јуче се непрестано шаље кукурузно брашно у Ивањицу из
Косјерића, Пожеге, Ариља, Ужица и Среза Златиборског.

Са превозним средствима врло тешко иде, јер и ово стоке
што за тај превоз има одвећ је слабо.

Јавите ми да ли Кириције већ приспевају тачно са брашном
из означених места и да ли је што год стигло тамо из Црногорског
и Пожешког Среза.

25/6.876.

Начелник
Белмаш

АС-НОУ-1876. нср. гр.

---

26. ЈУНИ 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛСТВО ОКРУГА УЖИЧКОГ — КОМАНДАНТУ УЖИЧКЕ
БРИГАДЕ II КЛАСЕ; ШАЉЕ СТВАРИ КОЈЕ ДОСТАВЉА
ЦРВЕНИ КРСТ ЗА ПОМОЋ РАЊЕНИЦИМА

(Концепт)

№ 6909

26. Јуни 1876.

Ужице

Команданту Бригаде II кл. Ужичке Бригаде

Одбор Црвеног крста који овде постоји предао је начелст. де-
сет кошуља, шесторе гаће, пет чаршава, шест ока крпа и пет пеш-
кира за лечење рањеника.

Ове ствари шаљу се томе команданту на употребу.³

АС-НОУ-1876. нср. гр.

Време предаје 26/6. 1876. у 7 час. 50 мин. пре подне у М. Гори
Време доласка 26/6. 1876. у 8 час. 40 мин. пре подне у Ужицу

Т е л е г р а м
Началничеству округа Ужичког

РАТНА ПОЗАДИНА У СТАРОВЛАШКОМ КРАЈУ 1876. ГОДИНЕ

Молим ако бригада до сад није (послала) молим да се пошаље из магацина 50 ока великих дугачких крпа, и неки изволи од председника друштва за неговање болестника до сад прикупљене ствари: завоје и проче истом приликом у Мокру гору на даљу експедицију у санитетској команди II Ужичке бригаде послати.

Др Тренчини

Пр. 26. Јуна 1876.
№ 9897

Кратким путем примити послате ствари и оправити одма за у М. гору.

26/6. 76.

Ђелмаш

АС-НОУ-1876. нр. гр.

---

26. ЈУНИ 1876. ГОДИНЕ
ОКРУЖНИ НАЧЕЛНИК ЂЕЛМАШ — ЂЕНЕРАЛУ ЗАХУ НА
КУШИЋУ: ИЗВЕШТАВА О ТУРСКОМ НАПАДУ И НАСИ-
ЉИМА НА ЗАПАДНОЈ ГРАНИЦИ.

(Концепт депеше)

Ђенералу г. Заху

Кушић

Све неповољнији гласи са Заовина. Ако је истина што Срески (начелник) са Крње Јеле ноћас по чувењу телеграфише. Кремна и околина су у опасности од непријатеља. Ја свему не могу да верујем нарочито да онамо има јака турска војска од 3000 људи, но опет све чиним што год се може да се Турци сузбију. Понешто државног оружја из овдашњег Магацина морао сам дати са муницијом долазећим у помоћ четама из III класе, као што сам морао и реквизирати 18.000 фишека з наше танчице.

И капелу и општинску кућу у Заовинама, Турци си запалили. Експед. 26/6. 76.

Ђелмаш

АС-НОУ-1876. нр. гр.

28. ЈУНИ 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ; ИЗВЕШТАЈ О ТУРСКИМ УПАДИМА, НАСИЉИМА И ПАЉЕВИНАМА У ПОСЛЕДЊА ТРИ ДАНА.

Начелству округа Ужичког

У току од 25. тек. мџа пах дп 28. ист. мџа догодило се је у пограничним селима подручног ми среза ово:

1-во Турци Арнаути прешли су на Ступској чесми и ударили на засеок Медовине Оп. Ерчешке, па у иатом упалили 19. кућа, 110 зграда у вредн. 5000 ₪ цес. и отерали 150. говеди, 500 оваца, 50 коза, 20. коња све у вред. 1550 ₪ ц. Одатле отишли су у село Вучак, те и ту запалили 17. кућа. 100. зграда у вредн. 6000. ₪ ц. отерали су 120. говеда, 500 оваца, 50 коза и 15. коња у вредности 1350 ₪ ц.

2-го У Сели Васиљевићи ударили су Турци на Шанац Ступске чесме, у ком је било 40. наших војника II. класе, но чим су ови виђели Турке, они су шанац са целом војеном спремом, шињелима и торбама своим оставили, па само са оружјем у руци уфатили бучину, и из ове се тукли са Турцима, у ком боју поинуло је од наших војника двојица а шест су рањени, а једног су жива ухватили и са собом одвели са свима војеним стварима које су у шанцу биле, и ако је од њихове стране пало 10. мртвих и 15. рањених.

Ово достављам Нтву нек зна.

№ 3367
28. Јуна 1876. год.
у Ивањици

Начелник среза
Моравичког
Пак. Јовановић

АС-НОУ-1876. нср. гр.

30. ЈУНИ 1876. ГОДИНЕ
ГЕНЕРАЛ ЗАХ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА УЖИЧКОГ; НА-
ЛАЖЕ ДА СЕ СПРЕЧИ ПРОДОР ТУРАКА ПРЕКО ШАРГА-
НА; ВОЈНО ОБЕЗБЕЂЕЊЕ; „НЕ ДАМ ДА САВ ТЕРЕТ ОД-
БРАНЕ УЖИЦА ПАДА НА СЕЉАКА“; РАСПИС ОКРУЖНОГ
НАЧЕЛНИКА.

Време предаје 30/6. 1876. у 1 час 45 мин. по подне на Јавору
 Време доласка 30/6. 1876. у 3 час. 45 мин. по подне у Ужицу

Т е л е г р а м
 Начелнику окр.

Ужице

Заповедио сам и заповедам, да у жљебу Шаргана онде на истом месту где је пре била прва засека, опет и то јака засека (се) подигне. Засека да не буде права на пут, већ под упадајућим углом, тако да се на Жљебу произведе са крила унакрсна ватра. Позади ове засеке на самом седлу, одваја се десно (фронт Мокрој Гори) једна стаза к' селу Постоњу, које лежи под збориштем. На тој стази једна чета која, ако би Турци случајно продрли кроз засеку њима ће пасти у леви бок Шарган бранити очајателно. Пошто сав тамошња војска није нужна за заузеће Жљеба, то се 2 до 4 чете могу раније послати да заузму она 2 шанца на Кремнима који туку пут од Шаргана. Оне би приватиле одступајуће ако би то баш морало бити. Остала пешадија, кад одступи, поставила би се десно и лево од ове 2 чете. Батерија да не учествује на Шаргану него нека одма оде на Кремна где је за њу удобно поље гађања. Преко пута од Кремана на Кадиној главици санац стражара заузети, што неће требати више од једног вода. Ако Шарган буде још у нашим рукама, онда ће ова помоћ ићи из Чајетине преко Златибора и ударити с бока на Турке кои се буду уз Каменицу к' Шаргану упутили.

Г. Г. праћани нека не мисле о бежању, него нека сваки узме пушку и иде напред на одбрану. Не дам да сав терет одбране Ужица пада на сељака. Ви ћете пустити само жене и децу и старце а одрасле мушке главе никога. Ко оће да иде нека узме правац Тометино поље. Поставите на растојању од сата по 2 коњаника, како Кремнима тако и Пониквама, по крима ћете шиљати налоге и добијати извешће. Ако телеграф ради и њиме се служите. Мени ћете често слати извештач. О спасавању може бити говора тек онда кад би Турци кро(з) Кремна продрли.

Сву трећу класу из тамошњи 4 среза (дижите) и нека Срезке старешине иду на Кремна са њима поред њихових четовођа. Пушке ко не буде имао, могу се издати. Г. Мићкић нека опреми лаку батерију, да је преда надзиратељу магацина барутног у Пожети, кад буде дошао.⁴

Генерал Зах

(Концепт)

Начелницима Среским

Пожега
Косјерић

Са четама III класе вашег Среза похитайте поред Четовођа и ви Лично у Кремна где ћете и мене застати. Нека свака чета има по две-три оштре сижире. Храну за те војнике нека кметови под најстрожијом њиховом личном одговорношћу брзо шаљу па макар то били и по здравом снажњом женскињу.

Начелник
Белмаш

Примио А. Мићин

Пригорском дати у руке пошто је овде.
(Непотписана забелешка из ове депеше:)

Кад сам запитао шта ће се с' касом и са храном за 3 класу, одговорио ми је г. Генерал: Храну нека носе од кућа што више могу, а и жене нека носе, у крајњој нужди нек се даје и храна.

Г. Генерал благодари Г. Начелнику за одважност.

Одобрава му да иде.

За касе имати кола у приправности па у нужди чинити шта треба. Напоследку чините све само да се Турци одбију. Нек на свима уласцима и проласцима засеке сељаци праве. Среске старешине и кметове употребити за поједине одбране. Чините све што ваља и што треба да се чини.

30/6.

АС-НОВ-1876. нсп. гр.

---

1. ЈУЛИ 1876. ГОДИНЕ
КОМАНДАНТ КОЊИЧКОГ ПУКА НА ЈАВОРУ — НАЧЕЛ-
НИКУ ОКРУГА УЖИЧКОГ; ИЗВЕШТАВА О РАЊЕНИМ
ВОЈНИЦИМА СВОГА ПУКА И ТРАЖИ ДА СЕ ЊИХОВИ
КОЊИ ПОВРАТЕ НА ПОЛОЖАЈ

Коњички Пук
Ибарске војске
№ 103.

Началнику Окр. Ужичког

Војници коњичког пука ибарске војске Никола Чађевић и Вукоман Васић из Ужица, Недељко Миливојевић из Каменице, Јован Јовановић из Маковицра и Јеврем Пантић из Карана сви ср. Црногорског и Мијаило Новаковић из Јеловика ср. рачанског, који су у битци 24. ов. мџа рањени, отпуштени су ради лечења својим кућама, и одјахали собом своје здраве коње, обећавши да ће јих пошто својм кућама стигну, повратити на употребу својим здравим друтовима чији су коњи у истој битки поинули или рањени.

Горе поменути војници су истина од своје стране већ знатне жртве поднели, проливши за благо своје домовине своју драгоцену крв, но кад је отаџбина у опасности, онда она с правом од својих синова, не само крв но и имање њихово потражити може.

На основу тога, а и оснивајући се на патриотизам горе поменутих бораца, ја вас молим да настанате да се коњи њихови што пре коњичкоме пуку на Јавор поцљу.

1. Јула 1876. г.

На Јавору

Командант коњичког
пука, Капетан
А. П. Симоновић

АС-НОУ-1876. нр. гр.

1. ЈУЛИ 1876. ГОДИНЕ

БЕНЕРАЛ ЗАХ — НАЧАЛСТВУ ОКРУГА УЖИЧКОГ; НАРЕЂУЈЕ ДА СЕ ВОЈНИЦИ III КЛАСЕ ХРАНЕ ОД СВОЈИХ КУЋА А ОБУЋА ОД ГОВЕЂИХ КОЖА ИЗ МАГАЦИНА.

Време предаје 1/7. 1876. у 12 час. — мин. у подне на Јавору
Време доласка 1/7. 1876. у 3 час. 25 мин. по подне у Ужичу

Т е л е г р а м
Началнику окруж.

Ужице

Рану војницима 3 класе доносиће фамилије од њихови кућа. Само у крајњој нужди ова ће им се из магацина издавати. Обућу нека праве од сирових кожа добивеним клањем стоке из најближих магацина.

№ 2509

Команд. ибар. војске
Генерал
Зах

Пр. 1. Јули 1876.
№ 6999.
(Концепт)

Среским и Суду општ. Уж.

Командант Ибарске војске депешом од данашњег № 2508. наређује : да рану војницима III класе доносе фамилије њихове од кућа. Само у крајњој нужди ова ће им се из магацина издавати. Обућу нека праве од сирових кожа добивених од клања стоке из најближег логора.

1/7 1876.

АС-НОУ-1876.

---

1. ЈУЛИ 1876. ГОДИНЕ

ИНТЕНДАНТ ИБАРСКЕ ВОЈСКЕ — НАЧЕЛСТВОМА ОКРУГА УЖИЧКОГ, ЧАЧАНСКОГ И РУДНИЧКОГ; НОВА НАРЕДБА О РЕКВИЗИЦИЈИ ЖИВЕ СТОКЕ. РАСПОРЕД ИСПОРУКЕ ХРАНЕ ЗА 14 ДАНА.

Време предаје 1/7. 1876. у 9 час. 18 мин. пре подне у Ивањици.

Време доласка 1/7. 1876. у 5 час. 55 мин. по подне у Ужицу.

Т е л е г р а м

Началнику Окр. Ужичког, Чачанског и Рудничког

Наређено вам је под № 24. да реквизирирате 10.000 ока меса у живој стоци. Међу тим то није цела количина меса за 14 дана, него само један део. То вам је тамо тако наређено да би што пре ту Мажу количину прибавили, а Друга сва стока не би могла овде да се чува. Сада вам накнадно јављам, да тај округ треба за 14 дана да Изда Први 50.484 ока меса у живој стоци, 2-ти 34.838 ока Меса, 3-ћи 25.914 ока меса у живој стоци. С тога настаните да се сва та Стока постепено сваки дан шиље с' Писмом у Ивањицу — Марве-

РАТНА ПОЗАДИНА У СТАРОВЛАНИКОМ КРАЈУ 1876. ГОДИНЕ

ном депоу. Првом поштом добићете Цео распоред Хране па и вари-
ва за 14-то дневну Храну.

№ 106.

1. Јула 1876. год.

Ивањица

По заповести Команданта
Ибарске војске
помоћник Интенданта,
В. Даниловић

Пр. 1. Јула 1876.

№ 1016

(Концепт)

Депеш.
Ариљски, Рачаноки и Златиборски
2/7. 876.

Сву до сада реквирирану стоку пошљите одма (с) писмом у
Ивањицу „Марвеном депоу“ а амо јавите колико ока износи та
стока. Све ово колико данас да учините.

АС-НОУ-1876. нср. гр.

2. ЈУЛИ 1876. ГОДИНЕ

ДИРЕКТОР МОКРОГОРСКОГ КАРАНТИНА — МИНИСТРУ
УНУТРАШЊИХ ДЕЛА; ЈАВЉА ДА СУ ТУРЦИ УПАЛИ У
МОКРУ ГОРУ, СПАЛИЛИ КАРАНТИН, ЂУМРУЧКЕ ГРА-
ЂЕВИНЕ И ЈОШ 60 КУЋА.

Господину Министру Унутрашњих Дела
Директ. Карант. Мокр. Горе
Известије

Турци су 29. и 30. Јуна Ђумрук и Карантин мокрогорски са
свима принадлежећим Зградама и архивом изгорели и до 60 прива-
тни кућа и зграда изгорели; а без сумње држим да су и цркву која
у Кршању постои изгорели.

У том нападају турском спасене су само рачунске књиге ђум-
ручке са приходом, а при карантину никакови књига и прихода
због раније прекинутог саобраћаја ни имало није.

НОВАК ЖИВКОВИЋ

Подписани Директор и ђумрукција са персоналом док не би војска наступила, у Кремне находе (се).

№ 107.
2. Јула 876.
у Кремне

Директор
Петар Димитријевић

Пр. 8. Јула 1876.
П.№ 6626.

(Забелешка:
Сојузити са осталим актама
штета од стране Турака

АС-МУД-П-ХVI-104/1876.

---

2. ЈУЛИ 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА ЗЛАТИБОРСКОГ — НАЧЕЛНИКУ О-
КРУГА УЖИЧКОГ; ЈАВЉА ДА СУ ТУРЦИ УПАЛИ У ЈА-
БЛАНИЦУ И СПАЛИЛИ НЕКЕ КУЋЕ: СТРАХ ОД НОВОГ
НАПАДА.

Време предаје 2/7. 1876. у 11 час. 40 мин. по подне у Чајетини
Време доласка 2/7. 1876. у 12 час. 2 мин. по подне у Ужицу

Т е л е г р а м
Ужице — Начелнику Ужичком

Синоћ су Турци ударили на границу села Јабланице, те су у једном џемату неколико кућа попалили. Страховати је да се оваки нападају не продуже. Народ онамошњи због постојеће опасности у великом страху очекује скору помоћ, пошто нема добра оружја.

Ради предохране нужна бар једна чета војске.

№ 3919

Начел. Ср. Златибор.
П. Ђ. Поповић

АС-НОУ-1876. нср. гр.

3. ЈУЛИ 1876. ГОДИНЕ

КОМАНДАНТ УЖИЧКЕ БРИГАДЕ I КЛАСЕ — НАЧЕЛ-
СТВУ ОКРУГА УЖИЧКОГ; ПРЕПИСКА ОКО ПУШАКА И
ПУШКАРА;

Ужичка бригада I кл.

№ 3846.

Начелству округа ужичког

Упућује се Сима Марковић бригадни пушкар да у тамошњој пушкарници одвоји потребну резервну парчад за пушке наодеће се у Ивањици и Јавору. С тога се умољава Начелство да одреди потребан број коморе и да експедира ове ствари до Ивањице и Јавора.

3. Јула 1876.

На Јавору

Командант

Ужичке бригаде I класе

П. Борисављевић

Началнику Окр. Ужичког Г. Павлу Ђелмашу

У шупи овдашњој, која је под руковањем Началника станице Ужичке, има неколико стотина мање и више покварених и неисправних пушака Руски пред пунећи се, и по неколико комада острагуша Приновог и Пибодијевог система.

На оправки ових пушака сада нико не ради, јер она двојица пушकारа, који су од пре неколико дана пушке оправљали, послати су у логор добровољачког хора.

Међу овим особито Руским пушкама, који ће имати од прилике преко 700, имаће већа половима, које би могли напростији пушкари оправити, а у овдашњој вароши има неколико пушकारа, који нису ни у какву војену службу увршћени; то вам поради знања вашег јављам, те да можете даље наредбу учинити, како за сходно нађете, а који су по имену пушкари, моћићете најбоље сазнати од ово-местног Кмета.

№ 134

10. Јула 1876. год.

у Ужицу

НОВАК ЖИВКОВИЋ

Заступник Началника
Станице Ужичке
В. Новаковић

3. ЈУЛИ 1876. ГОДИНЕ
ШЕФ САНИТЕТА ИБАРСКЕ ВОЈСКЕ — НАЧЕЛНИКУ О-
КРУГА УЖИЧКОГ; НАЛАЖЕ ПРИПРЕМУ БОЛНИЦЕ ЗА
ПРИЈЕМ РАЊЕНИКА СА ЈАВОРА.
Време предаје 3/7. 1876. у 7 час. 55 мин. по подне са Јавора
Време доласка 4/7. 1876. у 4 час. 15 мин. по подне у Ужичу

Т е л е г р а м
Начелнику округа Ужичког

Ужице

Тамошњи варошки лекар са помоћником Моргенштерном не-
ка спреми болницу за примање рањеника; и нека их одма кад се
тамо пошљу негују... војног прибора ако га нема, нека задржи
колико му треба од оне партије која се тамо за Мокру Гору ша-
ље. Ако је потреба, нека троши од својих лекова, рачун ће му се
примати. Тренчини мора остати на месту где је. Известите ме о
извршењу. Службено.

По заповести команданта
Шеф санитета Ибарске војске
мајор Др Машин

Пр. 4. Јула 1876.
№ 7061

Општински доктор тврди
својим потписом

4. Јула 1876.

Др Ставрер

АС-НОУ-1876. нср. гр.

6. ЈУЛИ 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА АРИЛСКОГ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ; ЈАВЉА О ВЕЛИКОЈ ОСКУДИЦИ У ХРАНИ И
ПИТА ОДКУДА ЋЕ СЕ СНАБДЕВАТИ ВОЈНИЦИ III КЛАСЕ.

Началничеству окр. Ужичког

Народ овог Среза у обште узимајући трпи највећу оскудицу у рани. Једно што су му прошле две године неродне биле а друго што новца нема да рану са друге стране купити може.

Како народ у III класи народне војске уписани због наведених узрока неће моћи сам себе раном снабдети, тако молим Начество да ми изволи јавити, одкуда ћу рану за казате војнике узимати и њима на израну давати док на граници седели буду; пошто се ова реквизицијом од народа набавити не може изузимајући месо и ракију

№ 2118.

6. Јули 1876.

Ариље

Начел. Ср. Ариљског
Гл. Протић

(Концепт)

Начал. Ср. Ариљског
6/7.876.

Резервна наша војска има се ранити од своих кућа, а разуме се да оне резервисте који су убоги сиромаси, има снабдевати раном дотична општина, у крајњој пак нужди могло би се пуким сиромасима резервистима давати по оне брашна из магацина.

То је одговор на ваш извештај, но с тим, да о месу а још мање о ракији не може сад никакве речи бити односно реквизирања за ову класу војске; општине треба да и резервисте на други начин снабдевају месом по могућности док су на граници.

Експ. истог дана.

АС-НОВ-1876. нр. гр.

6. ЈУЛИ 1876. ГОДИНЕ

ИНТЕНДАНТ ИВАРСКЕ ВОЈСКЕ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА УЖИЧКОГ; НАЛАЖЕ ДА СЕ ИСПОРУКА РЕКВИРИРАНЕ СТОКЕ ПРИВРЕМЕНО ОБУСТАВИ ПОШТО У ИВАЊИЦИ ЗА ЊУ ПАШЕ НЕМА.

Време предаје 6/7. 1876. у 7 час. 45 мин. пре подне у Ивањици
Време доласка 7/7. 1876. у 7 час. 8 мин. пре подне у Ужичу

Т е л е г р а м
Начелнику Окр. Ужичког

Ужице

Наредите да се реквизирана стока за марвени депо у Ивањици задржи на пашу у дотичним Општинама, или Срезовима до даље наредбе, а да се за сад не дотони, јер је овде сада преко 600 крупне и до 200 ком. ситне, паше нема. Нека буде у приправности, а кад затреба да буде овде јавиће се на неколико дана пре, те да се на време дотера. Моравички старешина дао је досад 5000 ока у живој стоци, а 5000 наређено је да држи у приправности.

№ 143

6. Јула 1876. Ивањица

По Заповести Команданта
Ибарске војске
Интендант,
Сима Б. Мијаиловић

(Концепт)

Ореским началницима
Чајетина, Ивањица, Ариље и Бајина Башта
7/7.876.

По јучерашњој депеши № 7154. реквизирану стоку немојте шиљати у Ивањицу до даље наредбе, пошто је сад тамо довољно имаде него је само држите.

АС-НОУ-1876. нср. гр.

---

9. ЈУЛИ 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛСТВО ОКРУГА УЖИЧКОГ — МИНИСТРУ УНУТРА-
ШЊИХ ДЕЛА; ЈАВЉА О ШТЕТАМА КОЈЕ СУ УЧИНИЛИ
ТУРЦИ УПАДОМ У СЕЛО ЗАОВИНЕ.

Господину
Министру Унутрашњи Дела

У сојузу извешћа од 24. прош. м. № 6964 Началничество има част јавити господину Министру, да су Турци упадањем преко наше границе у Село Заовину сагорели тада 67 кућа са још 387 дру-

РАТНА ПОЗАДИНА У СТАРОВЛАШКОМ КРАЈУ 1876. ГОДИНЕ

гијех зграда; за плијенили 220 говеди, 516 ком. ситне стоке, 43 коња и сву осталу покућину сагорелих кућа.

Штета износи 15.623 дуката цесар.

№ 4147.

9. Јула 1876. год.

у Ужицу

Началник Окр.
П. И. Белмаш

Пр. 12. Јула 1876.

П№ 6663

(Забелешка:)

Сојузити са осталим актима

о штети учињеној од стране

Турака

АС-МУД-П.-XVI-104/1876.

9. ЈУЛИ 1876. ГОДИНЕ

ИВАЊИЧКА СТАНИЦА — ПОШИЈКА МАТЕРИЈАЛА ЗА
БОЛНИЦУ У МОКРОЈ ГОРИ.

С л и с а к

Полписаних ствари, које се шаљу за Болницу војену на Мокрој гори по наређењу Г. др Машина, шефа санитарског војске Ибарске.

Ред. број	Наименовање	Количина ствари
1.	Коначног платна рифа	50. рифа
2.	Конопаца	5. Комада
3.	брус за оштрење	1. Ком. ^с
4.	Американ платно	20+ 50. Рифа
5.	Свећа Миликерц	1. фунта
6.	Труд за обуставу крви	1/2 1/4 фунте
7.	Свећа воштаних	2. Комада
8.	Чијода једна артија	1. артија

9.	за оштрење један Каиш		1. Ком.
10.	Пехарова од Лима	10	30. Комада
11.	Игала великих		2. Ком.
12.	Копуља за болне	44	50. Ком.
13.	Индиоколез		1. Комад
14.	Игатор		1. Ком.
15.	Застава		10. Ком.
16.	Фачана		5. Ока
17.	Компреса	28	50. Ком.
18.	Повезака		200. Ком.
19.	Знакова Крста	68	30. Ком.
20.	Органгина	3 тада	16. Ком.
21.	Чиста конца		1. Ком.
22.	Цимената		3. Ком.
23.	Тањира од Лима	9	50. Ком.
24.	један печат болнички		1. Ком.
25.	Сламњаче Конопљане		5. Ком.
26.	2 биктиње и 11. Мотки дрвени.		

9. Јуна 1876. г.

Ивањица

За Нач. Станице
Ивањичке
његов писар
А. Шкекић

(На спољној страни:)
Господину Начелнику
Станице на Мокрој Гори
Од Начелника Станице Ивањичке
са 2 сандука болнички ствари.

Нису изначене ствари све у списку

1. Један казан
2. „ теразије с драмовима

РАТНА ПОЗАДИНА У СТАРОВЛАШКОМ КРАЈУ 1876. ГОДИНЕ

3. „ мала циментица
4. табака Палендекла дебела
Нема за пшине.
Бриг. лекар,

АС-НОУ-1876. нср. гр.

---

21. ЈУЛИ 1876. ГОДИНЕ

ИНТЕНДАНТ ИБАРСКЕ ВОЈСКЕ — НАЧЕЛНИЦИМА УЖИЧКОГ И ЧАЧАНСКОГ ОКРУГА; ТРАЖИ ПРЕДАЈУ РЕКВИРИРАНЕ МАРВЕ; НАЛАЖЕ ДА СЕ СЛЕДЕЋА МАРВА ДРЖИ У ПРИПРАВНОСТИ.

Време предаје 21/7. 1876. у 11 час. 18 мин. пре подне у Ивањици.

Време доласка 21/7. 1876. у 7 час. 20 мин. по подне у Ужицу

Т е л е г р а м

1-во Начелнику Окр. Ужичког — Ужице

2-го Начелнику Окр. Чачанског — Чачак

1-во Наредено вам је раније колико тај Округ треба да преда меса у живој стоци овде у Ивањици марвеном депоу. По рачуну тај Округ треба свега да у Прилике још 15800 ока меса у живој стоци.

2-го 14800 ока.

Наредите да се та количина меса колико сутра преда марвеном депоу у Ивањици, јер стоке више нема, а међутим толику исту количину меса имајте у приправности, која ће се моћи у свако доба предати овамо, кад се затражи. Стока крутина нека је добра а ситна само јалова и дебела примаће се.

№ 308

По заповести
Команд. Ибар. војске
Интендант
Сима Мијаиловић

АС-НОУ-1876. нср. гр.

---

22. ЈУЛИ 1876. ГОДИНЕ

ИНТЕНДАНТ ИБАРСКЕ ВОЈСКЕ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА УЖИЧКОГ; УРГИРА ЗА БРЖУ ИСПОРУКУ СТОКЕ.

Време предаје 22/7. 1876. у 8 час. 30. мин. пре подне у Ивањици
Време доласка 22/7. 1876. у 10 час. 15 мин. пре подне у Ужицу

Т е л е г р а м
Г. Начелнику округа Ужичког

Ужице

У депешу № 308. јављено вам је, колико меса у живој стоци је примљено у Ивањици. Може бити да сте наредили да тај округ сву припадајућу количину меса преда, али то још није учињено, с' тога поступите још данас по депешу № 308. јер стоке више нема, а доцније ће се срачунати, колико сте предали и колико још треба да се преда.

Званично
22. Јула 1876.
Јавор

По заповести команданта
Ибар. војске
Лингендант
Симо Б. Мијаиловић

Пр. 22. Јула 876.
№ 7525.

(Забелешка:)
Злат. 7000.
Мор. 6000.
Ариље 6000.
Рачан. 6000.
Пожега 5600.

АС-НОВ-1876. нср. гр.

---

24. ЈУЛИ 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК САНИТЕТА ИБАРСКЕ ВОЈСКЕ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА УЖИЧКОГ; ТРАЖИ ОБАВЕШТЕЊЕ О ЛЕКАРИМА И НАЛАЖЕ ДА СЕ У ИВАЊИЦУ ДОСТАВИ ЈЕДНА ПОЉСКА АПОТЕКА.

Време предаје 24/7. 1876. у 9 час. 25 мин. пре подне са Јавора
Време доласка 24/7. 1876. у 8 час. 45 мин. по подне у Ужицу

РАТНА ПОЗАДИНА У СТАРОВЛАШКОМ КРАЈУ 1876. ГОДИНЕ

Т е л е г р а м
Начелнику окр. Ужичког

Ужице

Јавите ми одма који су тамо по болници лекари, а који болницом управља; даље колико сад тамо има рањеника. Тамо су послате попрешком 2 пољске апотеке № 28 и № 29. Нека се једна од њих и то подпуна у Ивањицу врати уједно са кључем и реверсом да је једна апотека редовно примљена.⁶

Службено.

Начелник санитета
Ибар. војске
мајор
Др Машин

(Концепт депеше)

Началнику Санитета Ибарске војске

Јавор

Овде је доктор Евген Левит који је и управник болнице, а помоћници су: Колин Гвин и Колин Бакер Енглези. Рањеника сад има 30 и 6 онако болесни.

Пољска апотека № 28. вратиће се одма.

25/7. 76.

Начелник
Белмац

АС-НОУ-1876. нср. гр.

24. ЈУЛИ 1876. ГОДИНЕ

ШЕФ ИВАЊИЧКЕ БОЛНИЦЕ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: ЈАВЉА ДА ПЕТ РАЊЕНИКА ПОЛАЗЕ У УЖИ-
ЦЕ, МОЛИ ЗА НАРЕДБУ ДА СЕ ПРИМЕ У БОЛНИЦУ.

Време предаје 24/7. 1876. у 4 час. — мин. по подне у Ивањици

Време доласка 24/7. 1876. у 8 час. — мин. по подне у Ужицу

Т е л е г р а м
Начелнику Окр. Ужичког

Пет рањеника полази за Ужичку болницу. Изволите наредити да се приме.

Службено.

Шеф Ивањ. болнице
Др Гут.

АС-НОУ-1876. нср. гр.

27. ЈУЛИ 1876. ГОДИНЕ

ПРИВРЕМЕНИ КОМАНДАНТ ИБАРСКЕ ВОЈСКЕ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА УЖИЧКОГ; ТРАЖИ ДА СЕ ИЗДА НАРЕЂЕЊЕ О ЕВАКУАЦИЈИ ЖИТЕЉА ИЗМЕЂУ ГРАНИЦЕ И КАТИЋА. НАРЕЂЕЊЕ ИЗДАТО.

Време предаје 27/7. 1876. у 9 час. 6 мин. пре подне у Ивањици
Време доласка 27/7. 1876. у 9 час. 35 мин. пре подне у Ужицу

Т е л е г р а м
Начелнику Окр. Ужичког

Ужице

Молим вас да изволите што пре издати наредбу, наређење, да се сељани који се налазе између границе и Катића, што скорије повуку иза Катића, сад управо у раније одређене збегове.⁷

Службено.

Прив. командант Ибар. војске
Чолак—Анђић

Пр. 27. Јула 1876. године
№ 7621.

(Концепт депеше)

Писару Среском Марку Николићу
Али преко Пожеге

Из ових стопа наредите најстрожије, да се најбрже сви сељани са своим чељадма и малом кои се налазе између границе и Катића, повуку иза Катића а управ у места за збегове одређена.

Лично ово извршите ако немате уздања да ће то учинити кметови за најкраће време за које треба да се учини.

27/7. 79.

Начелник
Белмаш

АС-НОУ-1876. нср. гр.

2. АВГУСТ 1876. ГОДИНЕ

НАЧЕЛНИКУ СРЕЗА АРИЉСКОГ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА УЖИЧКОГ; ЈАВЉА ДА НЕМА ДОВОЉНО ОРУЖЈА И МУНИЦИЈЕ; ЛОШЕ РАСПОЛОЖЕЊЕ У НАРОДУ; ИЗБЕГЛИЦЕ И ТУРСКА НАСИЉА; НОВОСТИ ИЗ ГРАНИЦЕ.

Почитајемги Господ. Начелник!

Пушака нема још да војницима кои такове немају да дам.

Танчица такође у народу нема више па и ово што је дошло врло су рђаве и неисправне тако да од сто пушака танчица нема ни 50 добрих и исправни.

Осим тога треба ми за резерву барем јошт 6 — 8 сандука барута за руске пушке, јер сам од послатог ми морао да дам четири сандука за самовољце на Чемерници.

У народу је дух војени малаксао и ретко од кога да се чује напред и смрт турчину но једнако гладан сам и нема шта фамилија јести нити има ко поља средити и стоку надгледати.

Млоги пак и побегне па после два три дана сам дође.

Турске војске поред границе повереног ми среза нема, само што су неки башибозуци ваљда Кладничани нападали 1-ог Августа на неке њине сељаке из Звераца и Трудова кои су нам добегли и бегали но одбијени су нашим војницима и нису могли стоку бегајућем народу из Турске запленили до 30 — 40 грла говеди што су тада заватили, који су на далеко од наше границе и војске били.

Сада баш доби вест да су наши самовољци опе прешли у турску и Тисовици отишли те запалили куће кои се одрекоше војевати са нама и оружје и барут не примише.

Чујем да ће и данас на Јавору бити боја.

И напоследку чујем да је Један из Турске указао нашим људима да турци у Вароши говоре да морају ићи на Беране, Јер је љути Црногорац и васојевић навалио на Беране.

2. Августа — 976.

у Локви

Јесам
ваш понизни
Гл. Протић

АС-НОУ-1876. нсп. гр.

6. АВГУСТ 1876. ГОДИНЕ

НАЧЕЛНИК СРЕЗА АРИЉСКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ; ЈАВЉА ДА У ОПШТИНСКИМ КОШЕВИМА НЕ-
МА ВИШЕ ХРАНЕ; ИЗГЛЕДИ НА ЖЕТВУ

Начелству Округа Ужичког

Услед преписа Начелства од 10 прошлог мца № 7086 одно-
сно прибирања ране за војску, јављам Начелству следеће:

1. У општинским кошевима нема више никакове ране која би се сада реквирирати могла, зато што је таква рана узета, а тако исто не може се више ништа реквирирати од појединих никакове ране, јер је рана и од њих узета.

2. Може се сада реквирирати 500 до 600 ока старога овса у селу Бурађи, осим ракије од које се може доста наћи у овоме срезу.

3. У свима општинама кад се жетва сврши како кметови кажу моћи ће се прибрати И то: Пшенице 40 — 50, овса 50 до 60, јечма 30 — 40 хиљада ока; то је од тако зване стрвине ране а кукуруза моћи ће се прибрати око 800 хиљада ока.

Од све ове ране моћи ће се по неки део и држави уступити.

№ 2242.

6. Августа 1876. год.
у Ариљу

За
Началника Среза Ариљског
Писар
Марко Николић

АС-НОУ-1876. нр. гр.

---

7. АВГУСТ 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ; ЈАВЉА ДА ХРАНЕ У ОВОМ СРЕЗУ НЕМА
И ДА СУ СЛАБИ ИЗГЛЕДИ И ЗА НОВУ ЛЕТИНУ.

Начелству Окр. Ужичког

На предпис Начелства тога од 31. пр. м. № 7686. односно набавке хране реквизицијом за војску, ово је мој понизан одговор.

У кошевима општинским ни зрна хране нема, а тако ни при појединим домаћинима, јер народ овог Среза сваке године култује те се храни, а нарочито ове године пати се необично без хране.

Нове хране биће али само мало, јер се све потре које коморцијама, које стоком из турске а које стоком линећи у збегове, па и ово мало тешко да ће до руке доћи, јер нема ко да среди, све је одашло на границу пошто се увиђа опасност од турака. Дакле није се надати ни најмање да се из овог Среза храна набавити може.

РАТНА ПОЗАДИНА У СТАРОВЛАШКОМ КРАЈУ 1876. ГОДИНЕ

№ 3608.

7. Августа 1876. год.
у Ивањици

Начелник
Среза Моравичког
Пан. Јовановић

АС-НОУ-1876. нср. гр.

---

18. АВГУСТ 1876. ГОДИНЕ
ШЕФ ИВАЊИЧКЕ БОЛНИЦЕ — ОБЈАВА ЗА РАЊЕНИКЕ
КОЈИ СЕ УПУЋУЈУ У УЖИЧКУ БОЛНИЦУ НА ЛЕЧЕЊЕ.

О б ј а в а

Вучета Крљић, Иван Миловановић, Ђорђе Лазаревић, Јелесије Пањевић, Срећко Дамњановић, Марко Михаиловић, Стеван Спасојевић, Ристивој Васиљевић, Живан Бојић, Павле Лазић. Петар Пашић, Милован Антонијевић, Милан Петаковић, Паун Ђурић, Димитрије Марковић, Ђорђе Лазић упућују се у Ужичку Болницу ради лечења.

Ивањица

18. Августа 1876. год.

Шеф Ивањичке Болнице
Санит. Капетан
Др Федоров

АС-НОУ-1876. нср. гр.

---

18. АВГУСТ 1876. ГОДИНЕ
ГЛАВНИ ВОЈНИ ИНТЕНДАНТ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ; НАЛАЖЕ ДА СЕ РЕКВИЗИЦИЈОМ ПРИКУПИ
ЗА ВОЈСКУ 200.000 ОКА МЕСА У ЖИВОЈ МЕРИ.

Начелству окр. Ужичког

За израну наше војске нека Начелство изволи разрезати на Општине и реквизицијом сакупити и код Општина на чување задржати донде докле се не затражи:

200.000 ока мяса у живој мери и да се о томе рачун састави: колико која Општина даје, па кад се што од те буде слало да се показује у рачуну, још колико остаје после сваког одашиљања стоке зарад сазнања при распореду.

Исто тако чим се која количина стоке потроши, нека се нова разрезује, но која ће се почети слати тек онда пошто се сва горња сума из целог округа потроши.

И. Ђ. № 2449.
18. Августа 1876. г.
у Параћину

Главни Интендант
Мајор
Ђурић

АС-НОВ-1876. нсп. гр.

---

24. АВГУСТ 1876. ГОДИНЕ
ПОМОЋНИК ШЕФА ИВАЊИЧКЕ БОЛНИЦЕ — ОБЈАВА ЗА
РАЊЕНИКЕ УПУЋЕНА У УЖИЧКУ БОЛНИЦУ; ВЕЋИНА
ИХ НИЈЕ ДОШЛА.

Објава

Периша Шундерић, Сретен Дукић, Богосав Митровић, Милош Ђокић, Радосав Ракић, Андрија Јовановић, Марко Богдановић, Илија Боснић, Арсеније Милосављевић, Теовило Јовановић, Милисав Костић, као рањени упућују се Ужичкој болници на лечење (и) Јовко Радовановић.

24. Августа 1876. г.
Ивањица

За Шефа
Ивањичке болнице
Помоћник
Атан. М. Сушић

(Забелешка:)

Милисав Костић и Товила Јовановић донели су данас ову објаву, по којој су требали сви доћи у шпитаљ, а они су напроотив отишли сви кућама. Осим ових двојице ниједан од ових у објави се пријавио није.

РАТНА ПОЗАДИНА У СТАРОВЛАШКОМ КРАЈУ 1876. ГОДИНЕ

Ови су обојица здрави. Јовановић је био у прст рањен, нашта се обраћа пажња.

13-ог Септембра 876.

Ужице

За
Управ. раг. болнице
М Јокић
помоћник

АС-НОУ-1876. нср. гр.

---

30. АВГУСТ 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛСТВО ОКРУГА УЖИЧКОГ — СВИМ СРЕСКИМ НАЧЕЛНИЦИМА; О ПРИКУПЉАЊУ СТОЧНЕ ХРАНЕ ЗА ВОЈНЕ ПОТРЕБЕ; РАЗРЕЗ НА ОПШТИНЕ.

(Концепт)

(Начелство окр. ужичког)

№ 8345.

30. Августа 1876.

Ужице

СВИМ
Среским Начелницима

Како ће наскоро настати и хрђави дани, а и зимње се доба ближи, то је нужно да се војска и њој принадлежећа стока по наредби Гл. Интенданга од 26. т. ИБ№ 2881 осигура још за раније са нуждним потребама.

Да би се све ове потребе док су још лепа времена припремиле, и у оближња места сместиле, то ћете бити дужни набавити и у ивањицу однети:

У Ивањицу

Пож. и Црногор.	по 300.000 ока сламе
	по 200.000 ока кукуруза
	по 100.000 ока лисника
Морав. и Ариљски	по 100.000 ока сламе
	по 100.000 ока кукуруза
	по 200.000 ока лисника

.....

Све ово има се набавити разрезом на општине.

Први разрез сламе треба учинити како ће се што већа количина јечмене и овсене сламе прикупити.

Слама се има сад одма, а кукурузовима как се кукурузи оберу, прикупљати и на одређено место односити.

Лиснике такође треба одма сећи и где треба сместити.

Разрез ова треба тако уредити да прикупљање иде једновремено пошто ови артикли нису за сад узимани, а Земља је у истим богата.

Све ово треба што скорије извршити, јер су ови артикли толико нужни колико и сама храна.

За лиснике и сламу у име олакшице транспорта најбоље ће бити, ако, када се у колима транспортују с канатама употребе, а ако се канате с левицама или пружењем заграде, а направи тако да слама из истих испадати не може, а и лисник ако се у кантама преносио буде

АС-НОУ-1876. нр. гр.

---

10. СЕПТЕМБАР 1876. ГОДИНЕ
ПИСАР СРЕЗА АРИЉСКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА УЖИЧКОГ;
ИЗВЕШТАВА ДА ЈЕ У СРЕЗУ РЕКВИРИРАНО 20.000
ОКА МЕСА ЖИВЕ МЕРЕ.

Начелства Окр. Ужичког

20.000 ока Меса у живој стоци реквирирано је у овоме срезу по општинама, и може се свагда узети колико кад затреба а до сада од ове суме још ништа није узето.

Ово је мој понизни одговор на предпис Нтва од 6. т.

мца № 8579.

№ 2490.

10. Септем. 1876.

у Ариље

Писар Срески
Марко Николић

АС-НОУ-1876. нр. гр.

11. СЕПТЕМБАР 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ; ИЗВЕШТАВА ДА ЈЕ ЈЕДАН ДЕО ОД НАРЕЗЕНИХ 40.000 ОКА МЕСА ЖИВЕ МЕРЕ ВЕЋ ПРИКУПЉЕНО; ДАЉЕ ПРИКУПЉАЊЕ СТОКЕ.

Началничеству Округа Ужичког

Од наручених 40.000 ока меса реквизицијом да се у Срезу овом набави, реквирирао сам 7.654 оке но још предао нисам, но Стока стоји код домаћина зато, што (се) марвени депо овде задовољно и толико имаде па није у стању више да чува и издржава. Ја бих сам све набавио и по потреби предавао но Г. Интендант Ибарске војске казао ми је да ја ово не чиним до потребе и тако ја ни реквирирао више нисам. Горња количина меса свагда је готова кад год се од мене потражи и у томе неће се ни мало оскудевати и тако Начелство односно набавке меса што Срез овај припада може бити сасвим спокојно; кад бих депо могао примити Стоку од мене је бих му сву у 3—4 дана издао, но пошто не може ја ћу му давати у онолико у колико кад требовао буде.

Ово је мој учтиви одговор на препис Начелства од 6.

ов. м. № 8579.

№ 3827.

11. Септем. 1876. г.

Ивањица

Началник Среза Моравичког
Пан. Јовановић

АС-НОУ-1876. нср. гр.

19. СЕПТЕМБАР 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ; ДОПУНСКИ ИЗВЕШТАЈ О ТУРСКИМ ПАЉЕВИНАМА И ДРУГИМ НАСИЉИМА

Време предаје 19/9. 1876. у 4 час. 45 мин. по подне у Ивањици

Време доласка 19/9. 1876. у 9 час. 50 мин. по подне у Ужицу

Т е л е г р а м
Началству окр. Ужица

Турци су изгорели засеок од Ерчега, Медовине и један крај села Ерчега, изгорели су један крај од села Вучака, цело село Ва-

сиљевиће, пола Смиљевца и од Равне горе један крај и један крај од села Кушића. Паљевином, отераном стоком и упљачканим стварима штета је нашим људима учињена на 18715 дуката цес. Турци су исекли једну бабу у селу Ерчега и једно мушко дете од 11—12 година. Отели су мајци из руку у селу Васиљевићима те такође исекли. Другог насиља нису могли учинити, свет је избегао. СЛ[№] 8783.

№ 3857.

Началн. Ср. Моравич.
Пан. Јовановић

АС-НОУ-1876. нр. гр.

20. СЕПТЕМБАР 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА УЖИЧКОГ — МИНИСТРУ ИНО-
СТРАНИХ ДЕЛА; СУМАРНИ ИЗВЕШТАЈ О ТУРСКИМ ЗЛО-
ЧИНИМА У ЗАУЗЕТИМ СЕЛИМА: УБИСТВА, ПАЉЕВИНЕ,
ПЛАЧКЕ И ДРУГЕ СВИРЕПОСТИ

Време предаје 20/9. 1876. у 6 час. — мин. по подне у Ужицу
Време доласка 20/9. 1876. у 7 час. 20 мин. по подне у Београду

Т е л е г р а м

Господину Министру Инострани Дела

Београд

У овом округу Турци су сагорели 4 села:

1. Мокру Гору са Карангином, Ђумруком, правитељственом Механом и Школом; 2. Заовине; 3. Јагоштицу и 4, село Васиљевић са пола села Смиљевца; део од села Бесаровине, Ерчега, Вучак, Равне Горе, Кушића и засеока Ерчега и Медовика, по једну част у селу Јабланици 14 кућа и 6 зграда, у Доброселици 2, а запалили су у Бурађи и Ојковици такође 2 куће и 7 помоћних зграда.

Штета у покретном имању учињена је од прилике 46.169, а у непокретности за 207.849 дуката цесарских. — Случајева убијених било је 12, осим осталог што су у Мокрој гори наше рањенике секли, у ватру бацали, мртве из гробова вадили, главе им секли и тамо псима бацали.

Понижњи одговор на депешу № 410.0

За Началника окр.
Казначеј
К. Новаковић

АС-МИД-А-И-71/1879.

ИЗ ИЗВЕШТАЈА КОМАНДЕ ЈАВОРСКОГ КОРА МИНИСТРУ ИНОСТРАНИХ ДЕЛА О ТУРСКИМ СВИРЕПОСТИМА И ПУ- СТОШЕЊИМА

I П о с т у п а њ е с а р а њ е н и ц и м а

По извештају шефа санитета (...) Турци су стајали на пут оружјем било да се рањеницима нужна помоћ учини, било да се мртви и рањени са бојишта покупе.

Тако у првом сукобу 24. Јуна када је наша војска морала одступати од непријатељске позиције; у домашају њихове ватре, остало је око 50—60 наших мртвих и око 10 наших рањеника, које нису дали узети, и ако су болничари више пута ово покушавали. Непријатељ је из пушака пуцао на болничаре и онда кад су неке рањенике носили на носилима. Рањенике неке су исекли, а неки се и после неколико дана извукоше, кријући се за то време по гудурама и супама, да их непријатељ не би нашао и исекао. — Убијеног капетана Милована Рашковића, који је близу њихових утврђења погинуо, свукли су до голог и главу му одсекли. Све мртве свуку голе до кошуље и свакојако их нагрде.

По извештају Команданта Студеничког, Турци су у боју на Голицама два наша рањеника најпре бајонетима и сабљама изболи и после главе им одсекли, па једну са собом однели, а другу онде бацили. Ови рањеници су били тако рањени да су могли у животоу остати.

Што су учинили паљевима и оштетили кога достављено ми је

II У С р е з у М о р а в и ч к о м

Само до конца Јула Турци су у селу Смиљевцу (испод Столова) запалили 56 кућа и кућу општинску; у селу Васиљевићи 22 куће, у Равној Гори 11 кућа, свега 89 кућа и све зграде њима припадајуће. То у Општини Смиљевачкој.

У Општини Ерчешкој пак упалили су и то: у Ерчегама Општинску кућу и још 6 кућа са зградама, у Медовини 44 куће и у Вучаку 17 кућа и Општински амбар.

Од стоке отерали су из Смиљевачке Општине 211 ситне стоке, 66 говеди, 7 коња и 116 комада свиња из пушака убили, из Ерчешке општине 133 говеди, 29 коња и 289 ситне стоке.

III У Срезу Студеничком

Турци су спалили три села, отерали 118 комада ситне стоке, 21 говече и 7 коња. Посекли су 2 старца и једну Ђевојку.

IV У Срезу Златиборском

Турци су попалили и то: у Мокрој гори 104 куће, 512 разних зграда, правитељствену Механу, Карантин, Ђумрук, Школу, а отерали 407 брава ситне стоке, 27 говеда, 17 коња и 57 свиња побили.

У Јабланици упалили 14 кућа и 6 зграда, а отерали 9 коња и 13 оваца.

У Доброселици спалили су две зграде а 113 коза отерали.

Осем тога из Доброселице силом су (... ошт.) и посекли, а у Мокрој гори наше су рањенике секли и у ватру бацали, и покопане опет су из гроба вадили, главе им секли и псима бацали...

Из извештаја Команде Јаворског
кора № 3722 од 3. окт. 1876. год.

ИЗ ИЗВЕШТАЈА НАЧЕЛСТВА ОКРУГА УЖИЧКОГ О ТУР- РСКИМ СВИРЕПСТВИМА И ПУСТОШЕЊИМА

.....

II Убиства и друга варварства, која су Турци починили ова су:

а) Груици једанаестогодишњем детету поч. Милана Драмића-нина из Васиљевића, одузев га из руку његове матере Станисаве, Турци су одсекли главу на њене очи и однели, а Станисаву кундацима злостављали;

б) Убили су Виду ж. Сретена Кујунџића из Јерчега;

в) Илију Чанчаревића из Мокре Горе посекли су и његово тело бацали у ватру, које је тек после неколико дана, са сељацима спржено нађено;

г) Из гроба код цркве у Крипањима Турци су извадили кости попа Марка, који је пре 18 година умро, и такве испребијали;

д) Милисава Рацетовића из Мокре Горе погинувог војника, Турци су извадили из гроба, главу му одсекли, а тело свим псима бацали;

е) Турци су исекли једну бабу у Јерчегама и једно мушко дете од 11—12 година. У селу Васиљевићима отели су Турци из руку мајке једно мало дете па га на њене очи исекли.

РАТНА ПОЗАДИНА У СТАРОВЛАШКОМ КРАЈУ 1876. ГОДИНЕ

Поред овога Турци су и наше рањенике секли и у ватру бацали, закопане из гробова вадили и главе им секли а тело псима бацали.

Из извештаја Начелства окр.
ужичког № 7121 од 3. окт. 1876.

АС-МИД-А-71/1879.

---

29. СЕПТЕМБАР 1876. ГОДИНЕ
ЗАСТУПНИК ИНТЕНДАНТА, ИЗ ИВАЊИЦЕ — НАЧЕЛСТВУ
ОКРУГА УЖИЧКОГ; ТРАЖИ ДАЉЕ ДОСТАВУ ЖИВЕ СТО-
КЕ ЗА ИСХРАНУ ВОЈСКЕ

Време предаје 29/9 1876. у 6 час — мин. по подне у Ивањици
Време доласка 30/9. 1876. у 12 час. у подне у Ужицу

Т е л е г р а м
Начелству Окружном

Ужице

Од начелника среза Ариљског и Пожешког тражио сам по 4000 ока меса у живој стоци. Молим наредите и осталим срезовима овога округа осим Ивањичког да по толико исто меса у живој стоци амо пошаљу кроз осам дана. Војници на Буради жале се да су долазилу у Ужицу по храну па нису добили. Молим наредите да им се из Ужица у колико је могуће уредније храна издаје и да се сви магацини што пре попуне, јер за Ивањичких магацина још дошла ни ока ма каке хране. Сено је врло нужно, јер га нема а станица га многу троши.

№ 972.

Заступник Интенданта,
В. Филиповић

АС-НОУ-1876. нр. гр.

---

8. ОКТОБАР 1876. ГОДИНЕ
ПИСАР СРЕЗА АРИЉСКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА УЖИ-
ЧКОГ; ЈАВЉА ДА СЕ У ОВОМ СРЕЗУ НАЛАЗЕ 74 РАЊЕ-
НИКА НА ЛЕЧЕЊУ

Време предаје 8/10. 1876. у 4 час. — мин. по подне у Ариљу
Време доласка 8/10. 1876. у 5 час. 11 мин. по подне у Ужицу

НОВАК ЖИВКОВИЋ

Т е л е г р а м
Началству Окр. Ужичког

Ужице

У Срезу Ариљском има рањени војника који су код своји кућа леле 74. С№ 9162.⁸

Писар Срески
М. Николић

АС-НОУ-1876. нсп. гр.

8. ОКТОБАР 1876. ГОДИНЕ
ПИСАР СРЕЗА АРИЉСКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА УЖИЧКОГ; ЈАВЉА О ДОЛАСКУ РАЊЕНИКА КОЛИМА НИЈЕ ПРИЈЕМ ОБЕЗБЕЂЕН; МОЛИ ДА СЕ УРЕДИ ПИТАЊЕ ПРИЈЕМА ДАЉИХ РАЊЕНИКА.

Време предаје 8/10. 1876. у 9 час. 10 мин. по подне у Ариљу
Време доласка 8/10. 1876. у 10 час. 20. мин. по подне у Ужицу

Т е л е г р а м
Началству Окр. Ужичког

Ужице

Овога часа дођоше амо 12 рањеника на колима, 7 тешко рањени који собом владати не могу. Овамо је заноћило око 70 ваљеваца и преко 40 болестни. Рањеницима треба дати какова топла јела и преноћишта; а за њи није ништа јављено да ћеду доћи; да би се у будуће избегле незгоде и рањеницима указана услуга мар колико је можно, молим Начал. да нареди Ивањици да свагда јавља кад какови транспорт рањеника амо упути, те да се спреми шта треба на овоме хладном времену, мада је амо са свим оскудно.

Писар
М. Николић

(Концепт)

Началнику Станице Ивањичке
9/10. 76.

Писар среза Ариљског г. Марко Николић депешом од јуче-рањег доставио је овоме Началништву, да су јуче дошли у Ариље

РАТНА ПОЗАДИНА У СТАРОВЛАШКОМ КРАЈУ 1876. ГОДИНЕ

12 рањеника на колима, 7 тешко рањени који собом владати не могу, а тамо је заноћило 70 возара ваљевски и преко 40 болесни. Навео је даље, да рањеницима треба дати какова топла јела и преноћиште, а за њих ништа није раније јављено да се спрема.

Да би се убудуће избегле незгоде и рањеницима указала услуга, молио је Начелство за наредбу вама, да му свагда јавите кад какви транспорт рањеника у Ариље упућујете, те да спреми шта треба на овоме ладном времену, јер је вели било сасвим оскудно.

Саопштавајући ово, Начелство вам препоручује, да у будуће кад год будете шиљали болесне ил рањене у Ариље, јавите одма депешом надлежним началницима станица, да спреме за исте рану и преноћиште и остало што потребовало буде.

Началник окружни

АС-НОУ-1876. нср. гр.

9. ОКТОБАР 1876. ГОДИНЕ

НАЧЕЛНИК СРЕЗА АРИЉСКОГ — НАРЕДБА О САХРАНИ
УМРЛОГ НЕПОЗНАТОГ ВОЈНИКА КОЈИ ЈЕ НАЂЕН У
АРИЉСКОМ ПОЉУ.

Рађено 9/10. 76. у Ариљу

Нађен је један човек код Ариља у колиби Илије Божићевића мртав. Човек је средњег раста, 45 до 50 год. стар, риђ, бркови риђи повелики, просједио, на њему има од одијела Сингаве чакшире, тур окрпљен, копоран преклопити Сингав, Зубун Сингав, Чарале нове, опанци тријесни, велики каиши, свилај, појас шарен, једна врећа од вуне, једна од кострети, три торбе вунене, једна од кострети, 2 Чутуре, једна чанак и Сингав велики гуњ.

Покојник је из Црногорског среза. Пошто сам га прегледао.

Наређујем

Да се умрли укопа и обзнани не би ли га фамилија пронашла.

Писар срески
Миловановић

№ 2804.

Саопштено је Начелству о
мртвом нађеном телу.⁹

11/X

АС-НОУ-1876. нср. гр.

29. ОКТОБАР 1876. ГОДИНЕ
ГЛАВНИ ВОЈНИ ИНТЕНДАНТ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ; ПИШЕ ДА СЕ ИБАРСКА ВОЈСКА НОЈЕ СНА-
БДЕВАЛА ХРАНОМ САМО ИЗ УЖИЧКОГ, НЕГО И ИЗ
ОСТАЛИХ ОКРУГА.

(У службеном изводу)

Главни интендант

И. Ђ. 6612

29. Октобар 1876.

Начелству округа ужичког

На телеграм Начелства од 16. ов. мес. № 9456. главни интендант има одговорити ово: да се Ибарска војска није хранила само храном, који је давао Ужички округ, него је ова доношена и стално се доноси из Чачанског, Рудничког и Ваљевског округа.

Начелство треба и даље да настоји како би се вршило снабдевање храном према тамошним приликама, и колико се може; при овом се не треба ослоњити само на кметове. Треба и средске старешине да изађу међу народ, те да га обавесте о потребама снабдевања војске. Средске старешине треба да сазнају да ли су кметовски извештаји истинити. Треба пазити да храна, по несрећи, не падне у руке непријатељу. Тек тада би кметови казивали да је толико и толико хране нестало и пропало. Боље им је да храну даду својој војсци и доцније наплате, него да је сасвим изгубе. Ово им треба саопштити.¹⁰

Потпис

Главни интендант

Полпуковник

Ђурић

АС-НОУ-1876. нср. гр.

31. ОКТОБАР 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК УЖИЧКЕ СТАНИЦЕ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ; ТРАЖИ ДА СЕ ИЗВРШЕ ОБИМНЕ ПРИПРЕМЕ
ЗА ДАЉУ ОРГАНИЗАЦИЈУ ВОЈНИХ ТРАНСПОРТА; ПРИ-
ПРЕМА ОБУЋЕ ЗА ВОЈСКУ.

Началничеству Округја ужичка

Дознавши, да су за данас позване све средске старешине по званичним дјелима, нашао сам за потребно умолити Началничество

или боље рећи г. Началника Окружног, да том приликом изволи наредити и ово:

1-во да сви имућнији сељани непремјено и што пре оправе своја кола и набаве покриваче за иста, и држим да би добро било да Срезске власти прибаве и спискове од свију општина, пди по колико има кола воловски и товарни коња, јер су возари најпреча о највећа потреба у ратном стању.

2-го Исто тако да се са самарима и товарни коњи снабдеју, покровцима и конопцима и осталим потребама, јер је и то много занемарено.

3-ће Да се учини распоред, како се за најсходније нађе, да у кругу војеном при станици увек буде по 10 воловски кола и по 20 коња за пренос редовни и други мањи војени потреба, а у случајима већи транспорта, да се осма шаље по онолико кола и коња, по колико се кад затражи.

4-то Путови су на више места и по равницама испроваљивани, а у брдним местима водом искварени, што би се за сад могло са мање труда оправити и тиме не само олакшати пролазак путника неко одклонити веће терете, кои би се после морали подасипати.

Напоследку не пропуштам и то доставити Началничеству, да су наши војници уобичали сви без разлике тражити опанке из војене радионице, па ма какога стања они били, а опанци се имају давати само сиромасима; и тако би добро било, да се изнађе неки начин, те да се може сазнати, којима је од њих нужно дати опанке, а којима не, иначе се (не може) на крај изаћи.

Исто тако и они, кои долазе са колима и коњима за пренос ствари војени, траже тамн првога дана, па и ако имају код свси кућа довољно ране не само за себе него и за продају; дакле њима треба заказати напред, да ране понесу.

№ 1369.

31. Октомбра 1876. г.

у Ужицу

Пр. 31. Октом. 1876.

№ 9801.

Почем је казато Среским, то

ово у акта

31/10. 76

Начелник станице

В. Новаковић

2. НОВЕМБАР 1876. ГОДИНЕ
ПИСАР СРЕЗА АРИЉСКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА УЖИЧКОГ; МОЛИ ДА СЕ РЕКВИРИРАНА ХРАНА ПРИВРЕМЕННО УСКЛАДИШТИ У АРИЉУ И КАСНИЈЕ ПРЕНОСИ У ИВАЊИЦУ. ОДГОВОР НАЧЕЛСТВА.

Време предаје 2/11. 1876. у 11 час. 15 мин. пре подне у Ариљу
Време доласка 2/11. 1876. у 6 час. — мин. по подне у Ужицу

Т е л е г р а м

Начству окр. Ужичког

Ужице

Наредбом Началства № 8980. наређено је да се сва прикупљена рана носи у Ивањицу; добро би било да околне општине око Ариља пренесу рану магацин Ариљски, а остале којима је ближа Ивањица да тамо носе; молим за одобрење да се овако учини С№ 9461. Званично.

Писар

Марко Николић

Пр. 2. Новембра 1876. год.

№ 9860.

(Концепт)

Писару Среском Марку

Ариље

Сад би било олакшано општинама које су близу Ариља да предаду рану Магацину тамошњем а доцније би им то или другима пало на терет што се иста рана мора преносити у Магацин Ивањички. Но ако Ариљски магацин није попуњен зна се да неће сад се због хрђавог пута попуњити из Пожепског магацина, онда нека се попуњава из Општина нашег среза којима је ближе Ариље него Ивањица.

2/11. 76.

Нач. Белман

АС-НОУ-1876. нсп. гр.

---

2. НОВЕМБАР 1876. ГОДИНЕ
НАЧЕЛСТВО ОКРУГА УЖИЧКОГ — ЗАСТУПНИКУ КОМАНДАНТА ИБАРСКЕ ВОЈСКЕ; О НОВОЈ РЕКВИЗИЦИЈИ ЖИТА ОД НАРОДА; ТРАЖЕ ДА СЕ, РАДИ ИЗВРШЕЊА ОВОГ ЗАДАТКА, ОСЛОБОДЕ ВОЈНЕ ДУЖНОСТИ КМЕТОВИ И ЊИХОВИ ПОМОЋНИЦИ.

(Концепт)
(Начелство окр. ужичког)
К.№ 4276
2. Новембра 1876. год.
Ужице

Заступнику Команданта
Ибарске војске

По налогу Гл. Интенданта за време примирја сви магацини и Кошеви општински имају се напунити Храном, која се има од народа реквизицијом покупити; а сем тога и осталих многих хитних војени набавки по наредби Г. Министра финансије има се одма приступити и Купљењу Данка грађанског за II 1876. год. полтође, које се сад на најпрече народне потребе трошити има.

Да би се све ово што брже и подпуније извршити могло, врло је прека потреба: да се од војене дужности за време трајања примирја ослободе сви Кметови и њихови помоћници, јер без њих није могуће ни сву рану реквизицијом покупити, нити пак данак покупити.

Па с тога Начелство предлаже заступнику Команданта Ибарске војске, да се за време примирја¹¹ ради наведене потребе, сви кметови у овом Округу са њиховим помоћницима, од војене дужности ослободе и да се за то време на границу ради смене не позивају; а они који су сада на посади и позицијама, да се што пре одпусте и на кметовску дужност упуте.

(Начелник
Белман)

АС-НОУ-1876. нср. гр.

20. НОВЕМБАР 1876. ГОДИНЕ

В. Д. НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛСТВУ
ОКРУГА УЖИЧКОГ; ЈАВЉА О УПАДУ ТУРСКЕ ВОЈСКЕ
У ВАСИЉЕВИЋЕ И ЊЕНОМ ПЉАЧКАЊУ.

Време предаје 20/11. 1876. у 10 час. 45 мин. пре подне у Ива-
њици

Време доласка 20/11. 1876. у 2 час. 20 мин. по подне у Ужицу

Т е л е г р а м
Начелништву округа Ужичког

Ужице

Од Турске војске до 150 војника са шанца „Лесковца“ 18. тек. м. напало је са пушчаном ваљром у селу Васиљевићу на наше људе који су на својим гумњима жито врли. Турци су отели нашим људима жито, покровце, вреће и черге.

По дужности изложено и овом приликом недела Турска учтиво јављам начелству.

№ 5146.

Вршиоц дужности
нач. ср. Морав.
М. М. Јеремић

АС-НОУ-1876. нср. гр.

27. НОВЕМБАР 1876. ГОДИНЕ
МИНИСТАР УНУТРАШЊИХ ДЕЛА — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА УЖИЧКОГ; НАЛАЖЕ ПРЕДУЗИМАЊЕ САНИТЕТСКИХ МЕРА: ДУБЉЕ УКОПАВАЊЕ ИЗГИНУЛИХ ВОЈНИКА И УГИНУЛЕ СТОКЕ, ЧИШЋЕЊЕ БОЈИШТА, БОЛНИЦА, КАСАНИЦА И СЛ. — СВЕ У ПРИСУСТВУ ЛЕКАРА — КАКО БИ СЕ ИЗБЕГЛЕ ЗАРАЗНЕ БОЛЕСТИ.

Начелству окр. Ужичког

Министар унутрашњих дела нашао је за нужно да се у садањим ратним околностима, у којима се доста рањеника и од других болести људи по болницама Отаџбине наше наоди, и што је многа стока поклана и још једнако се коље, и што су мртваци људски и лешине утинуле стоке на неким местима врло плитко закопани, које све прелазећи у трулеж, врло убитачан задај испаравају, — предузму све могуће санитарске мере, како би сваком могућем појаву Епидемије у нашој Отаџбини на пут стало.

Зато се препоручује томе Начелству да оно без икаква одлагања нареди, да лекари прегледају сва места у којима се болнице наоде, као и саме болнице, па при таковоу нечистоћу приметили буду, као што су крпе, завоји и проче, да се одма у присуству њивом покупе о далеко изван обиталишта у дубоке рупе и на оцедном месту закопају; а ако се нађе да су телеса људска или стоке плитко закопана, онда се и око њих и преко њих доста земље натрпа и добро покрију. Ово исто треба да се изврши и за сва места где

су рањеници пролазили и стока протеривана и где су бојеви бивали. Тако исто да се пази, да се крв и бурази од заклане стоке коју на пољу леже или су око кућа побацани, са тога места дижу и далеко од обиталишта дубоко у земљу закопају, као и све друго што санитарске мере прописују да се онако изврши како би се Отаџбина могла сачувати од заразних болести које се особити у пролеће страшно појавити могу.

Сво чишћење да се врши у присуству лекара; и да би се све санитарске мере као што треба по овоме тачно извршиле, Начелство ће и само настати, а и подчињеним му властима најстрожије и најозбиљније препоручити да се и оне најживље постарају да Лекари своју задаћу што брже и поузданије извршити могу.

Шта по овоме учињено буде Начелство ће амо јавити.

СН^о 1858.

27. Новембра 1876. год.

Београд

Министар
унутрашњих дела,
Рад. Милојковић

АС-НОУ-1876. нр. гр.

---

7. ДЕЦЕМБАР 1876. ГОДИНЕ

ГЕНЕРАЛ Р. АЛИМПИЋ — КНЕЗУ, МИНИСТРУ ВОЈНОМ И МИНИСТРУ ИНОСТРАНИХ ДЕЛА; ЈАВЉА О ТУРСКОМ НАПАДУ КОД СТУПСКЕ ЧЕСМЕ; НАПАДАЧИ ПОБЕГЛИ ОСТАВИВШИ ЈЕДНОГ ПОГИНУЛОГ И КОЊЕ.

Време предаје 7/12. 1876. у 12 час. — мин. у подне из Кушића
Време доласка 7/12. 1876. у 3 час. 45 мин. по подне у Београду

Т е л е г р а м

Његовој Светлости Књазу Врховном Команданту војске,
Министру војеном и Г. Министру спољних послова

Београд

Дошав у Ивањицу и Кушић дознадо, да су турци башибозуци од Сјенице 3-ег овог месеца прешли били преко границе у нашу страну код „Ступске Чесме“ и почели сећи дрва и товариити на многе коње, које су са собом за дрва повели. Наше страже потрче тамо да сечу дрва турцима не дозволе, но турци на њих опале из

НОВАК ЖИВКОВИЋ

пушака а кад наше страже почну пуцати турци побегну натраг, оставивши 4 коња товр(н)а.

При пушкарању овом погинуо је један турчин, а од стране наше није никаква губитка било.

И из овога се види како турци башибозуци не поштују примирје.

Генерал Алимпић

АС-МИД-ПО-Р-1/1876.

НАПОМЕНЕ

1. У почетку објављивања докумената који се односе на Стари Влах у ратном периоду 1876—1878. године (**Зборник Народног музеја у Чачку**, св. X, год. 1980.) речено је да овде не долазе у обзир текстови о ратним подухватима, операцијама тактичким и стратегијским потезима, војним успесима и неуспесима. То важи и за ово раздобље, тим више што се појавило неколико публикација о стогодишњици ових ратова. Овде је реч о народним тегабама и напорима који пади у другу половину ратних месеци 1876. године.

Дубља позадина ратног попршта обухватала је округе: ужички, чачански, руднички и ваљевски. Отуда је долазио највећи број ратних јединица и отуда се вршило снабдевање бојишта уза све напоре сиромашног народа, оскудице саобраћајних средстава и по врло лошим путевима. Претежан део докумената потиче из прилично опустошеног архивског фонда ужичког начелства. Старовлашки крај је поднео највише страдања а ратни терети падали су равномерно на наведене округе. Разлог што се користи само фонд Ужичког начелства је једноставан: фондови архивске грађе друга три округа више и не постоје. Употребљена документа делом бацају светлост и на прилике у тим окрузима у њиховој подршци фронту.

2. У Пожеги је, за ратне потребе, био постављен парни млин. Имао је две машине и радио је на погон са дрвима. Као што се из овог извештаја види, млевење у њему није ишло како треба. Млин ни у каснијим месецима није одговарао својој намени. Било је тешкоћа и око његовог искоришћавања и око набавке горива. Иза ратних година продат је приватним лицима.

3. Организација Црвеног крста настала је у овом крају године 1875. Њена делатност се није исцрпљивала у помоћи рањеницима по болницама и на бојишту. Она се много јаче осећала при пружању помоћи и олакшању живота многобројним избеглицама из предела под турском влашћу.

4. Оштро писмо генерала Фр. Заха настало је у оном тренутку када се претпостављало да Турци припремају ако не главни, а оно бар јак удар од Вишеграда преко Шаргана у моравску долину. Генерал Зах, као што се види, наређивао је дизање целог народа за одбрану Ужица. Турци нису покушали да спроведу напад са те стране даље од Мокре Горе коју су опустошили.

5. Бројеви при крају друге колоне писани су првеним мастилом и означавају неку накнадну ревизију. Иначе овај докуменат, као први, посведочава постојање неком санитетском центру у Ивањици, нешто као прихватна амбуланта која ће се, у каснијим документима називати болницом. Овде су прихватани рањеници са бојишта на Јавору и тежи од њих одмах спровођени у Ужичку ратну болницу.

6. Овај докуменат указује да „болница“ у Ивањици добија и своју ратну апотеку.

7. Турци су, углавном посели тај простор који је испражњен овом евакуацијом и задржали га за време примирја — све до близу половине наредне 1877. године.

8. Био је знатан број рањених, већином лакше, војника са бојишта, које болнице нису могле да прихвате. Начелник среза моравичког у свом извештају (№ 3960 од 5. окт. 1876. № 3960) Начелству у Ужицу доставља списак таквих рањеника где поименице наводи 59 војника I и II класе који се налазе на кућном лечењу. Пожешки срез је имао знатно већи број рањених и болесних војника; њих 138 поименично наведених (Акт № 2896 од 7. окт. 1876.) и приложени извештај. У срезу црногорском се таквих војника налазио 50 (Извештај нач. ср. црногорског № 1988. од 10. окт. 1876.) Златиборски срез је имао тада на лечењу 99 војника (Акт нач. ср. златиборског бр. 4780 од 15. окт. 1876.) Ариљски срез је допунио извештај о броју рањених војника на лечењу код својих кућа, депешом од 15. окт. т. г. где наводи да сада има на лечењу 94 рањеника. (Депеша — званично — од 15. окт. 1876.)

9. Распис окружне власти из Ужица имао је као резултат одговор из среза рачанског. Показало се да покојник није из црногорског среза већ из

рачанског села Љештанско. Звао се Лука Ђукановић и био је војник на Јавору. Изгледа да је био тешко болестан и као такав отпуштен из војске, али није успео да стигне ни до болнице ни до своје куће.

10. Докуменат је овде дат у званичном изводу. Постоји и врло обиман оригинал. Изгледа да је дошао као одговор на жалбу Начелства из Ужица да овај округ подноси велике терете на издржавање војске. Главни интендант уверава Начелство да такав терет подједнако носе: чачански, руднички и ваљевски округ у снабдевању Ибарске војске.

11. Примирје је закључено 20 октобра 1876. године. Било је, на притисак Русије, безусловно примирје. Тада су престала и непријатељства на бојиштима (Српске новине, бр. 238 од 22. окт. 1876.) „Где војске сада постоје (,,) ту је означена сада нарочита линија између наше и турске војске“ (Акт Окр. начелства № 9706 од 26. окт. 1876. год. — Начелнику ср. ариљског). Тако је неколико села, или њихових заселака у моравичком срезу, остало привремено под турском влашћу.

LA VIE A L'ARRIERE DU FRONT DANS LA CONTREE STARI VLAH EN 1876

L'auteur expose ici son choix de documents qui se rapportent à la vie dans la région de Stari Vlah pendant les mois de la guerre de 1876. Différant par là de son texte précédent publié dans les № X et XI du «Recueil du Musée National de Čačak» il n'y cite pas les documents relatifs aux incidents frontaliers, étant donné que la région s'est transformée en théâtre des opérations. Les documents sur cette région et les conflits qui s'y déroulent entrent dans l'histoire militaire. La documentation qu'il présente ici se rapporte à l'arrière, à la vie de la population et à l'aide qu'elle fournit à l'armée en mentionnant aussi les difficultés qu'elle rencontre et comment elle arrive à les surmonter.

Les documents entrant dans cette documentation sont assez peu nombreux et proviennent exclusivement des archives de l'ancien bureau départemental du département d'Užice, souvent ils sont incomplets ou manquent de clarté. Cependant, telle quelle, cette documentation nous décrit la vie de la population de la région de Čačak, Užice, Rudnik et Valjevo à cette époque.

СТАНОЈЕ Р. ФИЛИПОВИЋ

СТЕВАН М. ЛУКОВИЋ
(1877 — 1902)

„Мало је песама у нашој поезији уопште у којима има толико чисте музике колико је има у Луковићевој „Јесењој кишној песми“ и оној другој, без наслова, која почиње стихом: „Мутан је, тужан био дан“. Тај чисто музички елеменат, очигледан и у његовим осталим песмама, нарочито је важан код Луковића и представља једну посебну карактеристику, и једну посебну вредност његову...

... Из свих песама његове мале књиге, чак и из оних слабијих, у којима се осећају невестина почетника и његови напори у борби са изразом и техником, остаје општи утисак да је Луковић био несумњив и леп, прави песнички таленат. Иако је сва његова поезија више или мање дескриптивна, ипак је пуна и непосредности и врло сугестивна. У своје описе природе он је уносио себе исто тако као да је певао о себи лично. И у тим описима осећа се збиља његова права личност, његова интимна природа, осећа се он, младић чији је сав живот још у сновима, нејасан, неразговоран, неуобличен.

... Стеван Луковић је био песник. А ако се води рачуна о разлици коју показују његови најранији стихови, после којих је заћутао, и они из збирке коју су, после његове смрти, издали његови другови, могло би се чак тврдити да је он био и леп и редак песнички таленат. Смрт га је омела да остави веће и значајније дело, али га није омела да утисне своје име у странице које говоре о историји наше поезије, и да остави две-три песме које ће остати као примерци беспрекорне музике нашег језика“ — написао је Живо Милићевић.¹

У часопису „Мисао“² Милићевић је написао:

„Ученик француских песника, и више ученик њихов но Војислављевог, Луковић има несумњиву заслугу да се за њима није повео ни слепо их подржавао. Он је код њих проширио круг својих песничких интересовања, он се од њих учио стиху и ритму. Можда му је, једном или два пута, нека Верленова песма послужила као подстицај за стварање, али када је већ дошао до њега, он је увек успео да остане оригиналан, свој, и нека веза ту — ако би је ко хтео тражити — остала би врло неразоветна и врло далека. Луковићева поезија, међутим, по тону који је уносила у нашу лирику и начину на који је тај тон донесен, није остала без утицаја на млађу песничку генерацију“.

I

Луковић је рођен у Чачку 27. децембра 1877. године. Ту је учио и основну школу. Његов отац Милоје, чиновник, рођен је у Бресници (руднички округ).³

Првих шест разреда гимназије завршио је у Трећој београдској гимназији од септембра 1888. до јуна 1894, а седми и осми разред у Првој београдској гимназији 1894/95. и 1895/96. школске године. Мало се зна о његовом школовању у Трећој гимназији, а нешто више о последњим годинама школовања. Из годишњих извештаја Прве београдске гимназије за 1894/95. и 1895/96. годину види се да је седми разред завршио са врло добрим успехом (из целог разреда два ученика завршили су са одличним, четворица са врло добрим) и да је од професорског савета награђен књигом за примерно владање и врло добро учење; да је у тој школи завршио школовање. Записана је одлука о зрелости: „Зрео с одликом“.

Луковић се истицао у Бачкој дружини „Нада“, која је, од свога оснивања 1869. године, неколико пута прекидала рад и по-

ново обнављала. О томе Скерлић каже: „Укинута опет 1887, „Нада“ је обновљена деведесетих година, и у том периоду у њој преовлађује чиста књижевност нарочито поезија, са малим рецидивом материјализма и социјализма. Од чланова „Наде“ света њих троје прешло у праву књижевност: Стеван Луковић, Петар Кочић и Божићар Николајевић...“⁴ И у споменици о стогодишњици Прве мушке гимназије у Београду истиче се да је Луковић припадао групи најактивнијих чланова „Наде“ и да се његове песме и песме Божићара Николајевића, читане на овим састанцима, одликују „лепим даром и поетским разумевањем“. (Живко Милићевић тврди да је Луковић у осмом разреду био и потпреседник ове ђачке дружине).⁵

Друштвени живот тада није био развијен. Ни спортски. Осим „Наде“ и ђачког оркестра у коме је учествовао само један део ученика, није било других ученичких активности у школи. Зато су се многи интересовали за политику:

„Обично је син био оно што му је био отац. Најактивнији је био наш рано умрли Јован Скерлић. У Дечанској улици у једном дућану било је уредништво недељног листа „Социјал-демократа“, ту је било наше зборно место где смо долазили на разговоре и помагали експедирање листа! Ту смо упознали и књиге Светозара Марковића и упознали Васу Пелагића, који нам (је) давао своје књиге. За све ово знали су наши професори, и ником није подало на памет да нам то замери а још мање да нас за то кажњава. Чак смо и у школи растурали лист „Социјал-демократу“.⁶

Уз свога друга и присног пријатеља Јована Скерлића, и Стеван Луковић почео је одлазити у редакцију „Социјал-демократа“ и све више прилазио напредном радничком покрету који је био тек у залету. Временом ће та активност бити све више осмишљена, интензивнија; свој интелектуални рад углавном је везао за овај покрет и у њему деловао.

Другог септембра 1896. године пријавио се за редовног студента Правног факултета, а идуће године уписао се на економско-правни одсек. Како истиче његов биограф Живко Милићевић, Луковић је правни факултет завршио са одличним успехом 1900. године: „Чак је 1898. добио светосавску награду за одлично израђени темат о прогресивној порези“.

Када је завршио студије, постао је практикант у Државном савету. Тек 1902. године, пред смрт — као што се види из деловног протокола Државног савета — постављен је за писара Др-

жавног савета. Изгледа да је као писар треће класе примио само једну редовну плату, затим и плату после смрти.

„Покојни Луковић је од 1896. до 1900. био један од најугледнијих чланова групе великошколаца социјалиста, у чије је име често узимао реч на јавним састанцима на Великој школи. У старом Социјалдемократу, поред некојих чланака, штампао је изврстан превод Веселог живота из књиге Виктора Иго; исто тако у „Радничким новинама“ имало је више његових прозних ствари, као и превода из словеначког песника Ашкерца. Наши другови ће се сетити оног његовог стручног, једног лепог социјалистичког предавања о порези које је зимус држао у Радничком друштву.

То је био један од најдаровитијих људи у младом нараштају, и са њим силазе у проб велике наде које су на њ полагане. Његов књижевни песнички рад растуран је по „Делу“, „Новој искри“ и „Звезди“, у рукопису је остао велики број песама, које ће његови најближи другови ускоро издати. Његови политички чланци, елегантно написани, који су у последње време излазили у „Дневном листу“ били су привукли општу пажњу на се.

На жалост, они су привукли и пажњу жалосних власника који данас даве Србију. Владин дневник, који је у пнусоби превршио негдашњи Српски завет, и ућуткао Мале новине, отпочео је нитковску и шпијунску хајку „противу чиновника који пишу за опозиционе листове“. „Слободоумна и толерантна“ радикалска влада није се стидела да пође трагом Владановић. Ударило се на наше пријатеље, и они су платили за верност својим политичким убеђењима. Наш друг др Јован Скерлић одјурен је са Велике школе и принуђен да да оставку, за Луковића је био спремљен указ да се отпусти из државне службе. Човечни министар Вујић упутио је Државном савету један свиреп и пнусан акт којим је тражио да се Луковић отпусти што је писао противу „постојећег поретка“. У исти мах када се расавало о његовом отпуштању, Луковић је пао у болест као громом погођен, и онда када је однет указ о његовом отпуштању у државну штампарију, слапана му је и посмртна листа. Такве ствари језовите, стидне, пнусне, ни Владан није радио; само хијене имају обичај да мрцваре мртве“ — писале су „Радничке новине“ 6. септембра 1902. године.

Умро је у напону снаге, када није напунио ни 25 година. Увек је био здрав, само се крајем августа почео да жали на болове у стомаку. Претпоследњег дана живота, 30. августа, дошао је, као и обично, на посао. Изненада му је позлило око осам часова, пао је

у својој канцеларији и одмах је однесен његовој кући. Умро је су-традан, 31. августа 1902. године.

Сахрањен је 1. септембра, у недељу. На сахрани су се окупили: родбина, другови, пријатељи и поштоваоци; дошли су представници Велике школе, Државног савета, београдске штампе, књижевници, редакција СКЗ, чланови радничког друштва и радничких синдиката. На гробу је говорио Скерлић и први истакао да је Луковић велики песнички таленат и да је, његовом смрћу, српска књижевност доста изгубила.

„Како да кажем збогом за навек човеку који ми је био више него друг и пријатељ, брат по духу и по срцу, човек са којим је цела моја младост везана, који је чинио саставни део мога живота! Како да се за навек опростим са човеком с којим сам растао, живот сневао и идеале стварао... Књижевност наша жељно је очекивала да јој даш све што смо ми тврдо веровали да си јој у стању дати. Са твојим великим талентом песничким, који смо знали само ми најближи твоји, ти си био позван да далеко, веома далеко идеш. Зашто да нестане та млада и силна душа која је трептала као зрак светлости, која је била одјек толиких осећања? Зашто да нас оставиш ти у кога је наша књижевна генерација толико полатала, који си био украс наш?“⁷ — истакао је, између осталог, Јован Скерлић.

Почетком јануара 1928. године, поводом двадесетпетогодишњице Луковићеве смрти, у дворани Новог универзитета одржано је комеморативно вече. Сала је била препуна. Дошли су академци, професори универзитета, књижевници и јавни радници, а галерију је запосела омладина. Том приликом прочитано је и писмо Јаше Продановића, председника Удружења књижевника, у коме је, по ред осталог, писао:

„Луковић је песник незадовољства, али не промког, борбеног и рушилачког, него поглавито тужног, меланхоличног и болног. Он у својој поезији има клонуо став сумњалице и готово очајника. Природа око њега обавијена је маглом, заогрнута сутоном и мраком, натопљена тешком јесењом маглом и кишом која продире до сржи у костима и леђима души“.⁸

II

Луковић је почео да пише песме веома млад, као ученик гимназије, сарађујући у „Нади“. Није много објављивао, а и то је било „прилично слабо и безначајно“. Те прве песме—како истиче

његов биограф Живко Милићевић — „нису показале још ништа нарочито што би их, било тоном, било техником, ако не изразито песничким осећањем, издвајало из поплаве лирских покушаја који су, узалудно подржавајући Војиславу Илићу, пунили у то доба књиге, листове и часописе. Чак, после тих првих неуведљивих, почетничких покушаја, Луковић је одједном заћутао“. Више ништа није објавио. Он је имао снажан осећај самокритике. Схватио је да се и књижевно стварање не може замислити без учења, сталног усавршавања. Зато је прилегао на изучавање француске књижевности, посебно Верлена и Придома, а истовремено је стварао. У томе је остао доследан и упоран. Није попустио чак ни пред ласкавим понудама. Није прихватио ни понуду Бодана Поповића да штампа неку од својих песама у значајном часопису „Српски књижевни гласник“. Тек после смрти, објављивањем невелике збирке песама, откривен је таленат Стевана Луковића.

За живота је сарађивао у радничком „Делу“, мостарској „Новој искри“ и опозиционој „Звезди“ Јанка Веселиновића. Колико је до сада утврђено, он је прву песму објавио у „Делу“ 1895. године као осамнаестогодишњи младић. То је националистичка песма „Са Косова“. У њој пева о пропадању старих споменика, које су векови уништили, о уништеној Самодрежи цркви, али остаје спомен „који наду пружа уништеној раји“:

„Ал' су тужни снови што их душа сања,
Тужни ли су звуци тога радовања!
Јер, гле, кад се пренеш—иста пустош ту је,
И кроз пуне краје коло одјекује,
Па раздире пруди, зледи ране старе.
Јер не диже с нова оне слабе жаре,
Кад се заман чека да час свети стигне,
Заман братска рука да га с нова дигне“.

Већ идуће године осећају се знатне измене у његовим схаћањима. У „Делу“ је објавио две песме: „Слутња“ и „Дуни ветре“. Написана у Шаторњи крајем августа 1896. године после једне временске непогоде, његова „Слутња“ изражава страх деветнаестогодишњег младића у туђини, без својих, који брине о њима, плаши се да им се није нешто непријатно догодило. Он је, истовремено, и уплашен овом природном појавом; она у њему изазива разна осећања, и сумње, и страх:

„Страшно ли је самовати
изван својих, у даљини
Старх ледени свуд те прати,
Вазда слуги... Вазда брини!
Шта ли раде? Да л' су здрави?
Ил' и њима олуј прети?
Од куда страх прозничави?
Шта ли слуге снови клети?“

Међутим, у песми „Дуни ветре“ Луковић „показује своје тежње, борбеност и идејну оријентацију, зазивајући вјетар слободе да прочисти све што у друштвеној и политичкој стварности не ваља. Пјесма по декламаторском тону и дијалози указује на почетничтво свог аутора, али је уједно занимљив докуменат о ставу пјесника према крупним проблемима свога времена: („Дувај... ломи и обарај труле грађе доба стара. / Нек руине њине саме затрпају дела њина;/ Над њима ће ново доба да трајније зраде ствара./ Ускрснуће нови живот из тих пустих развалина“), да би све то кондензирао у стиху: „Дах слободе нек запоји полиштене слабе свуда“. Оваквих мотива и тонова не можемо наћи у касније објављеној збирци Луковићевих стихова“.⁹

Свој опозициони став према режиму Александра Обреновића Луковић је испољио преводом из „Казни“ Виктора Игоа. О томе Флегар каже: „Није случајно да је преводио управо пјесме В. Игоа у којима велики пјесник удара протестом и сатиром против Наполеона III и његове тиранске владавине. Иако је Игоова збирка изашла још 1853. у сасвим другом амбијенту, њен основни тон, којим слободоумни пјесник напада свако одузимање слободе, могло се врло добро примијенити и на прилике у ондашњој Србији“. (То су највероватније, одломци Иговог дела који су касније објављивани под насловом „Весели живот“ у периодичи: Ново време — 1903, Народни глас — 1907, Слобода — 1919, Прогрес — 1924).

За живота је објавио још само приказ збирке приповедака „Сјене љубави“ Јанка Лесковара у „Новој искри“ од 26. маја 1899. године. То је, у ствари, испољавање његових осећања југословенске узајамности.

Непосредно после смрти, 14. септембра 1902. године, „Радничке новине“ објавиле су његову песму „На први мај“ у којој се искрено одушевио „првомајском поворком, невеликом али достојанственом, пуном наде и поуздања“:¹⁰

„Будућност сјајна смеши се њима
Јер је и траже, трпе због ње.
Јер, данас друга по блату клима,
Њихова нога напретку гре.

Јер њина вера време пролеће
И бујом креће крвцу им сву,
Јер сумња плови наше столеће,
А с њиних уста: Напред се чу!“

Посмртно, у „Дневном листу“ од 5. априла 1904. године, штампана је његова необјављена љубавно-социјална песма без наслова:

„Зима ми . . . Дршћем у хладној соби,
Бадава мисао на тебе преје!
Страшна је студен, а давно што би
Пламена дало згорело све је . . .“

Изгорела су и њена писма у којима се клепа да би од пре-велике љубави „изгорела цела“. Узалуд мисли на њене „очице драге“ да би га запрејале мало, али ништа не може да загреје гладног „кога је живот гура са стола“:

„Не рошћем опет . . . Миран и хладан
Руке дубоко гурам у шпаге,
И док од зиме грчим се, гладан,
Мислим на твоје очице драге“.

Посмртно су објављене и две преведене песме. Без ознаке аутора и наслова, преведена с руског језика, штампана је у „Дневном листу“ од 28. марта 1904. године песма коју је превео у септембру 1899. То је сетна љубавна песма љубавника које је живот раставио; он је у љубави сагорео, очекује само смрт док она, „свежија од пролетњег цвета“, другог воли. Моли је да причека, гроб је близу, све ће се свршити брзо:

„Не говори: тужни су ми дани,
Боник да сам тамничар над тобом:
Ја пред собом имам гробак рани,
Ти љубавни загрљај пред собом“.

И у песми „Буђење“ Сили Придама, која је објављена у „Српском књижевном гласнику“ од 1. јануара 1907. године, обрађен је љубавни мотив.

III

Тек после његове смрти, 1903. године, објављена је књига „Песме“ Стевана Луковића са краћим предговором. У њој је штампано 29 његових песама: „Ноћне арије“, „Сањам те“, „Јесење јутро“, „Драма у ноћи“, „У позни час дана“, ... „Мутан је, тужан био дан“, „Вече“, „Ох, није вече, за душлиним летом“, „У подне“, „Кроз мирну, сетну ноћ“, „Лов“, „А ипе jeune fille“, „Песма у сутон“, „Јесења кишна песма“, „Под сурим небом“, „Ох, врати се“, „13. јануара 1901“, „Још крајем неба“, „Ружом окићен крст“... „Суро небо ниско ћути“, „Цветала бресква јоште полич грана“, „Волео сам видети вас“, „Често сам дуго, дуго само мислећи на те“, „За несталим сном“, „Ad acta“, „Хладан ветар мртво лишће носи“, „Сени“, „По каљавом друму кола тешко јуре“.

Исте песме, и исти редослед објавила је Српска књижевна заједница 1935. године у књизи „Песме“ Велимира Рајића и Стевана Луковића са предговором Живка Милићевића.

Касније, у разним антологијама, штампано је неколико његових песама, (Антологије Богдана Поповића и Зорана Милића). Заступљен је и у Српској књижевности у сто књига, у збирци „Песници“, I.

„... Он је, наиме, након првих објављених песама, убрзо увидео да то заправо и није поезија, да пјесник треба да учи и ради, како би својој песничкој сензибилности дао одговарајућу форму, која не би била неки калуп, гдје би могао смјестити своју интиму, него органски део свега онога што он у себи носи. Далеко од знатижељних погледа дао се на проучавање француских пјесника, поглавито Бодлера и Верлена, што је у осталом и највидљивије у његовој поезији. Несумњиво је да се Луковићево познавање француске поезије није ограничило само на споменућу двојицу пјесника, али ова двојица и њихова поетика најближи су нашем песнику, и тематски и тоном, а и занатски“.¹¹

За основу његова схватања, која је испољио у својим песмама, поуздано се може узети оно што је писао једном своме пријатељу, јер је ту веома јасно изразио сопствено стање и расуђивање:

„Болесно раздражен, несрећан у своме неодређеном положају, без ичега одређеног преда мном и око мене, без ичега јасног у магли кроз коју безвољно и апатично мичем, са страхом бројим часове и дане, завидим вама, вама на тврдом земљишту, вама на својој стази, на одређеном месту са кога јасно гледате и пут којим идете и мету којој хитате, и све за вама, и све око вас. И оно мало воље за рад и кретање што сам имао, убија овај неодређени положај и нејасни видик, јер не знам како ћу да пођем, шта да радим, јер очекујем, очекујем нешто, неку промену — један зрак!“¹²

Његови погледи одраз су времена у коме је живео и стварао. То је био прелаз између два века, време када је у Србији господарио апсолутистички режим последњег Обреновића. Напредна мисао је гушена, црна реакција је посподарила. То је било време „кад се погасише и листови књижевни и политички, кад кроз Србију затресе ваздух жандарски кундак и ропски ланци... кад не дадоше да ишта поштено штампамо“ — писао је Домановић поводом Јанкове смрти.¹³ Интелегентан и племенит, Луковић се није могао помирити с постојећим стањем, осећао је и сагледавао све његове негативности и настраности, али није видео перспективу и блиску промену тога стања. Иако је припадао напредном радничком покрету и учествовао у његовим акцијама, он није назирао јасан пут, јер је тај покрет био у своме зачетку, без јасно постављених циљева, неодређен, магловит, још увек у лутању.

Зато је Луковић — како је истакао Продановић — онако незадовољан и онолико тужан, усамљен, резигниран. Зато у његовој поезији има онолико туге, очајања, суморних тонова. У ствари, двојаци су фактори утицали на такво његово расположење, објективни и субјективни, како истиче Милорад Флегар у својој расправи о Луковићу. Објективне факторе чинио је корумпирани режим Обреновића са свим својим негативностима и оно мртво море које је прекрила жабокречина. У таквој средини живело се без идеала и циљева, безвољно улазило у живот и пролазило кроз њега, генерације су тавориле дане у апатији. Луковићев нараштај није имао „ни идеал националнога јединства и патриотске романтике, као што је било шездесетих година, ни осећање друштвене правде и смисао социјалног преображаја, као седамдесетих година, ни ону енергију и борбеност за ствар политичких слобода, као што је било осамдесетих година“ — истакао је Скерлић. Све је то нестало, људи су све више падали, срозавали се, гушили у блату, умртвљености. Уз то долази и онај стални и неминовни сукоб, „између јединке већ

развијене, већ богате, са вишим моралним и интелектуалним потребама, јединке која хоће да буде слободна и да живи пуним, интезивним животом, и средине полуисточњачке, оскудне, апатичне, суве, мртве, вулгарне до очајности, најбеднијег тмизања по земљи, средине у којој се све удружило да убије сваку вишу мисао и свако јаче осећање“ — истакао је, даље, Јован Скерлић.

Луковић се није могао помирити са том средином, јер је припадао групи младих људи „који су хтели да живе а не да живота-ре“. То је најбоље изразио у своме дневнику: „И ништа... ништа... ништа... То је оно што убија. Дајте ми буре, вртлоге живота. Моји су нерви јаки; моја је крв бујна; срце ми не уме полако да бије, мацга да пузи. Живота!“ Он је импулсиван, снажан, смео, не плаши се окршаја. Уосталом, он је то и потврдио у свакодневном животу, у пракси, у радничком покрету, али није било жељених резултата, није се усталасало мртво море, нема буре и вртлога, нема правог живота и зато долази до разочараности, чак и повлачења у себе, до раскорака између оног што јавно чини и оног што интимно преживљава. Он није клонуо, није се уплашио борбе, али није још видео конкретне резултате те делатности и зато, када се налазио у прилици да изрази најинтимнија осећања пишући песме, он испољава и горчину, и разочараност, чак и песимизам.

Не могу се пренебрегнути и други фактори који су утицали на такву његову оријентацију, а нарочито стање у тадашњој књижевности и токови њенога развоја. И генерацијски и својом поезијом, њеном садржином и формом, припадао је „прелазним“ песницима, оним који су снажним корацима закорачили у ново, али се још увек нису ослободили сатрог, још увек стварали под одређеним утицајима изразитих песника претходних генерација. Њему „у континуитету поезије на почетку XX вијека... припада истакнуто мјесто“, јер је „својим пјесмама унџо у српску литературу један нови, модернији сензибилитет и у том смислу представљао једног од зачетника српске модерне поезије“ — тврди Милорад Флетар.

„Све његове песме имају два до три основна мотива: јецање душе спутане за земљу, тмизање по прањини духа који хоће да прне у зрачне висине; оно особито осећање у сутон, у онај мистични час када се боље но икада чује дисање природе и када неко пантеистичко осећање прожима сваку иоле финију душу; јесењи пејзаж, тако дубоко интиман и дирљиво речит, тужно огледало меланхоличних духова; најзад, неко тамно далеко предосећање смрти, тиха и

дискретна тежња за вечитим миром са оне стране проба“ — написао је Скерлић.

Природа, у ствари, доминира у његовој поезији. Скоро да нема песме у којој није бар дотакнут пејзаж. У описима се осећа доста снажан утицај Војислава Илића — тврди Флегар: „Поједини пејзажи створени су готово реалистичким маниром с многобројним карактеристичним детаљима, врло лијепо композираним у заокружену цјелину. У неким од тих слика досегао је умјетничку снагу свога великог претходника, али је у неким моментима ишао даље“. Но и он, као и Војислав Илић, не види распевану природу „која би означавала радост живота“; уколико има описа лепих поља и благих вечери, то је долазило само као контраст његовим расположењима. У њега је све суморно, тмурно, кишно, хладно, мртво, невесело... Њему природа служи да би, у ствари, изнио своја суморна осећања.

За читаво његово стваралаштво карактеристична је песма „Ноћне арије“; она је, истовремено, и исповедна, и програмска; он пева о инспирацији која долази и мимо његове воље, у њој се налази „централни мотив његове поезије“:

„Не пева срце што му је до песме,
Радосно што је воли.
Кад страшној мисли крила пустит' не сме
И душу туга сколи.
Певаше тада арије старинске,
Поноћну храбри страву,
И слуша гласе и тужалке њинске,
Заборавља на јаву“.

Тако му дуге страшне ноћи протеку у миру, тако у самоћи песма помаже да ублажи тугу.

Слично осећање се изражава и у „Јесењој песми“; густа магла притиска долину, а Озрен се као авет кроз маглу потајно диже:

„Познајем те добро, магловити дане,
Што и јутрос мојим сапутником поста,
Живот ми је тужни од младости ране
Теби налијк доста!

По твојој се магли лута к'о по њему
Као и он дави твоја рука мека,

СТЕВАН М. ЛУКОВИЋ

Мрак сте, студен, чама, блудња, а по свему
Смрт је — зима чека!

Да... ни зрачка једног иза твога дима!
Дошао си, јављаш да се зима креће...
Једва... Небо за све сажаљења има,
Мртви покој снеће!"

Он никада нема мира и спокоја, никада није потпуно задовољан. Њему ни мир у природи не доноси мир у души. И тада је његова душа сетна, жељна далеких простора сјајних „где светлост неба недостижно мами“, вечно шири крила своја:

„О, душо моја, сањалице сетна,
Куда би, куда иза магла они,
Низ равна поља, успавана, цветна,
Каква те чежња у незнано гони?“
(„Песма у сутон“)

Али, он је сит тога очајања. Његова душа је жељна топлих летњих дана. Тужан му је дан јесени ране, јер „тешка чама влажним зраком слива“. Жели да се разачнају ти мутни дани страшног бола празнога живота. Само да се живот врати па ма какав био:

„Живот врати... болова ил' среће,
Само живот да крвљу пролети,
Чамоћињом' отрованом веће
Без живота у јесењој сети.

Ох, врати се, топли летњи дане,
Давно прошлци, врати ми се и нова!
Тужан ми је дан јесени ране!
Тужи, плаче, чами душа ова!...“

Луковић је био висок, леп мушкарац, млад и образован, тактичан и одмерен у друштву. Привлачио је пажњу жена, али о његовим љубавним везама и, вероватно, авантурама нема видљивих трагова. Зна се да је волео једну жену, али није оставио трага о

њеном имену, као што за живота није објављивао песме нити је потписивао уводне чланке у „Дневном листу“. Име те девојке нико није сазнао.¹⁴ Остао је траг само у неким његовим песмама.

Његова љубав је нежна, топла, без излива јаких страсти. Он сања вољену девојку у миру и самоћи, у сетној тишини, у далеком пољу цветном; држи је за руку белу и меку, док се она смеши на њега; али њене влажне очи у очи његове гледају док јој он љуби грло снажно и образе бледе. Али:

„Сањам те... сањам... Све је прошло,
Грли те тмина тавна,
Јесење мутно доба дошло
На цветна поља равна“
(„Сањам те“)

Он њу и даље сања, она се смеши на њега. Изнад гроба, у коме лежи несрећна љубав његова, само лишће шушти.

Ванчулна је, чак и мистична, његова љубав о којој мисли у мирној ноћи:

„Знам да си на ме мислила,
Тајнена мисли моћ
Здружила нас је далеке
Кроз мирну, сетну ноћ“.
(„Кроз мирну сетну ноћ“)

Суморно је небо, суморна је и љубав његова. Он позива своју драгу да наслони своју главу на уморне груди његове и чује како плаче несрећно срце његово, да кроз замагљена окна посматрају како жалосно киша сипи, слабачки ветар увело лишће носи и „мртви долазе нови дани“:

„То је потребна песма свем што је живо било;
И наше топле наде са њиме разасуше;
Ох, пригрли ме, љуби... Осећам у том маху
Како се боли наши сливају на дну душе.

Слабачко твоје тело дршће уза ме плашно,
Ти плачеш... Ти се бојиш, несрећни друже врли!

СТЕВАН М. ЛУКОВИЋ

Ох, плачем и ја љубећ' сузе ти лицем бледим,
Докле ме чврсто сухо ручица твоја грли“.

Међутим, његовој љубави није узвраћено. Мислио је да је немир болни с душе пао кад је вољену упознао, веровао је њеним речима, обожавао њену тугу, надао се да ће једном „мир жељни душа стећи“ и нови живот му зацветати у „Спокојству и у срећи“, али се јавила „одисконска варка стара“ и он се у своју љубав разочарао. („За несталим сном“).

Несебичан је у својој искреној љубави. Она од његовог верније срце наћи неће, али она нема разумевања за њега, скрхала му поуздање, разочарала све наде:

„У дому своме ватру гасим: жалостћу нек занемим.
Скршен и пао, ја се нећу дизати камом на те,
Заронићу се у жалости које ми хладно спреми
И проклињаћу слабост своју и молићу се за те.

И обгрлићу боле своје и игру нових дана
И волећу те, презирати, и с тобом бити довек —
Док очајања пустош хладна исише полагано
Несрећно јадно срце ово и клоне бедни човек...

Помени ове страшне дане у миру ком се крећеш,
Помени с тугом, сажалењем—не презири ме толи;
Наћи ћеш можда радост гдегде, ал' никад, никад нећеш
Искрену тако љубав да те и сада јоште воли“.

(„13 јануара 1901“)

По својој музикалности „Јесења китшна песма“ спада међу најбоље Луковићеве песме — мисле сви они који су писали о њему. Ритам јој се тако понавља да ствара склад „песникових осећања и расположења са песничким изразом“ — тврди Глигорић.

„Тужно... Једнолик — дуг — и влажан
Јесењи дан се тмури;
Плаче без краја, болно плаче
Суморан бескрај сури; —
У мртви сутон што се хвата,
Једначи, јеца весма,

— По трулом лишћу, преко блата —
 Стара, болна и полагана,
 Убогих, мутних, штурних дана
 Јесења кишна песма“.

И — све у истом тону. Притискају успомене давне и садашњост претварају у чамотињу, а песма некадашње далеке среће — „поспана, болна и лагана“ — плаче у тој тами; и оно што је некада било лепо и светло утонуло је у сивило времена у коме песник пева. И — то се вечно понавља у животу. Све је тако црно да се ништа светло не види и не наслућује:

„И док за сеним' нада пали'
 Попребна бруји песма,
 Спомене бледе срећа храни,
 Последње своје варке брани,
 И вени, вени, весма!...“

Луковићеву песму без наслова Скерлић увршћује међу најбоље истакавши да ће она надживети песника и „остати у антологијама српске поезије“. Испевана лако, попут народних песама, садржином песма није истоветна са својом формом. У суштини, она је болан крик човека који не може да се помири са таквим почетком живота. Зар се један човек не може родити без смрти другог?

„Мутан је; тужан био дан,
 Мртва се јесен свали:
 Ох, даждило је, даждило
 Када се роди мали“.

Дочекало га је суморно небо и хладан ветар који је шуштао по увелом лишћу, а у недоглед се ширили „жалосна пустош рана“ док је под прозорима „практало злосутних јато врана.“

„Осмех га није дочек'о,
 Но суза — да га прати;
 Ни пољубац му не даде
 Његова мртва мати...“

Хладан ветар, мртво лишће — поред суморне јесени, кишна, облака и магли — обавезни су реквизити у његовим елетичним пес-

СТЕВАН М. ЛУКОВИЋ

мама. Употребио их је чак и за наслов — „Јесење песме“. Младић који није проживео ни пуне две и по деценије притиснут је тако суморним осећањима. Налази се у пролећу живота, а осећа као да је дошла позна јесен. Уместо топлог мајског сунца и распеване младости, он осећа како га непрестано шиба хладан ветар и како живот вене као, што је увенуло оно лишће. Све је тамно, безживотно:

„Мутна јесен... Ни неба, ни зрака...
Проређена ледна киша роси;
Тужну дугу с оголелих крака
Хладан ветар мртво лишће носи“.

Од резигнације до очајања није далек пут. Узајамно су условљени. Смрт је неминован пратилац таквих осећања:

„Две се старке колевци наднеше,
Старац дршће. Дете врисну. — „Ко си?“ —
У соби је мјар и покој... Беше!...
Хладан ветар мртво лишће носи“.

У његовој души вече изазива елегично осећање. Место нежних речи и топлих осећања крај своје драганае, он се пита шта је живот и доноси суморан закључак да је живот без ичега што „срећну младост краси“. Нијему добром не може се надати у животу. Никаква нада не може да искрсне из мртвила дана; ни љубав, ни радост:

„Ништа... сем чежње очајничке твоје,
Упорства да се илузије бране,
Штоно их живот расипа куд које,
К'о влажни ветар лишће на све стране“.
(„Још крајем неба“)

Стварност је груба, сурова, оденута у сивило јесењих кишних дана. У свакодневном животу налази се најчешће на грубости, примитивизам, себичности, неразумевање, одбацивање. Зацарило је мртво море. Ни дашка ветра да га мало зањиха, јер су снаге прогреса и борбе још тако мале и нејаке да уздрмају учмали живот. Зато песнику нежних осећања не остаје ништа друго него да сања, да у машти својој призива једно ново време:

„Тада у сутон, изван тишме света,
 Душа се моја отвара и слива,
 И снови с'дижу као мирис цвета
 С вечери што се мирним пољем слива“.

(„У позни час дана“)

Разумљива је туга која је испољена у песми без наслова, написаној поводом смрти малог брата, млађег од три године, који је умро од дифтерије. То је још једна кап горчине која се накупила у његовој души:

„По каљавом друму тешка кола јуре,
 Немилосни возар ни застат' им не да;
 Покрај плашна света тужном гробљу журе,
 Са теретом лаким покојника бледа.

— — — — —
 А на кућном прагу испијена, бледа,
 Без даха, без суза јоште стоји мати,
 Укочено, немо за колима гледа
 И кроз сумрак тавни погледом их прати“.

Наслућивање блиске смрти јавља се у више његових песама, директно или кроз симболе, индиректно („Лов“, „Драма у ноћи“). Певао је и о звезданим просторствима („Ad astra“, и друге).

У читавом његовом опису на посебан начин издваја се песма „Драма у ноћи“. Испевана у духу народне поезије — иако и у тој преовлађују елегични тонови — она је, ипак, бодрија без оних суморних осећања, без оне таме у души, здравија, крепкија, истинитија, ближа животу. Он ту смрт доживљава, попут народног певача, као неминујућност, нешто што је законито и природно, а не као резултат субјективних околности, друштвене условљености и сличних фактора који неминујуће изазивају исувише тешка и суморна расположења. У основи провејавају народна веровања:

„Сјајни месец плавом ноћи броди,
 Сву ноћ тора очарана била —
 Иде соко, соколицу води,
 Благо мајци, златна су јој крила.

Ноћи! Ноћи! Шта то тужно јеца
 У час глуви кроз тишину твоју? —

Ветар шуми преко јела мрачних,
Врат' се, стара, у колебу овоју.

Ноћи! Ноћи! Тамо плаче неко!
Ја га чујем, уздишући моли: —
Иди, стара, отпочини с миром;
Поток јеца из кланаца голи'.

О, ал' мека месечина годи!
Сву ноћ коло чаробница вила. —
Иде соко, соколицу води,
Благо мајци, златна су јој крила!“

Прво издање његових песама — изузев запаженог осврта Јована Скерлића у „Српском књижевном гласнику“, који се ни данас не може заобићи, чији су многи судови необориви, постојани — није привукло пажњу текуће критике.

Међутим, друго издање — заједно са песмама Велимира Рајића — приказана је у неколико листова и часописа; у „Јавности“ од 14. децембра 1935, у „Хрватској ревији“ бр. 5 из 1936, у „Српском књижевном гласнику“ од 16. априла 1936, у „Прегледу“ од априла—маја 1936, у „Хришћанској мисли“ бр. 11—12 из 1937. и бр. 1—4 из 1938. године. Писали су, вероватно, још неки листови и часописи.

Први се осврнуо Коста Милутиновић и истакао да Рајић и Луковић спадају „у ону нашу предратну песничку генерацију која је нашој књижевности дала најбоље модерне песнике“, али због преране смрти „нису могли дати пуну меру свога песничког талента“.

„По темпераменту, они су изразити и потпуни лиричари, индивидуални и субјективни, склони интроспекцији, продубљивању и анализирању свога унутрашњег живота, само што је Луковић дискретнији, сав у наговештајима и наслуђивањима, више скептик него песимист, док је Рајић снажнији, непосреднији, дубљи, сав у медитацијама и контимпацијама, али потпун, интегрални песимист“ — тврди Милутиновић.

Међутим, другачије мисли Иво Козарчанин, познати хрватски прозни писац, који је истакао да у овој збирци преовлађују „декадентни угођаји јесени, кише, пропалих љубави и интимних субјективних болова“. Луковић је више песник од Рајића и он трага, ана-

лизира. Он се критички односи према својој поезији, зато једно време није објављивао учећи се за неким француским песницима.

Нема нових ставова у оценама Синише Кордића у приказима које је објавио у СКГ и „Хришћанској мисли“.

Слично је и са освртом Милоша Радојичића у „Хришћанској мисли“.

Пажњу, међутим, нешто више привлачи осврт Радмила Димитријевића у „Прегледу“, у коме је изразио познату истину да је поезија обојице песника суморна. Луковић је, каже, био „врло осетљив на све утиске споља, са великом чежњом ка вишем животу, меланхолик и незадовољик због оног сукоба између високих чежњи и узлета душе и грубога, суровога и ситничавог свакодневнога живота“ . . .

„Луковић је изразити песник младости, њених криза, тешких и судбоносних. Његова поезија је одиста психологија једне младости, и та је поезија утолико импресивнија уколико је душа била богатија и треперљивија, дата сва присно, меко и топло. . .“

Луковић је и даље изазивао интересовање књижевних критичара и историчара. Писали су о њему Милан Прол (СКГ, „Из предрапне Србије“), Миодраг Шијаковић у „Стварању“ 1952, Милорад Флегар у „Летопису Матице српске“ 1959, Велибор Глигорић („Сенке и снови“), Драгиша Витошевић („Српско песничтво 1900—1914“), Милош Петровић („Читајући после Скерлића“), Ђорђе Поповић („Љубави српских песника“) и други.

Прол је, углавном, пренео предговор који је објавио у Луковићевим „Песмама“ 1903. године.

„ . . . Смрт га је омела да остави веће и значајније дело, али га није омела да утисне своје име у странице које говоре о историји наше поезије, и да остави две-три песме које ће остати као примерци беспрекорне музике нашег језика“ — написао је Милићевић.

Милорад Флегар тврди да су друштвено-политичке прилике имале утицаја на формирање „тона поезије Стевана Луковића“, али не само то. Он је био веома осећајна и елегична природа, младић који је умео да се одушевљава и сањари, њему је поезија „отварала врата у један нови свијет“, он је писао песме „из истинске унутрашње потребе“. И зато му је поезија била „једна врста интимног дневника“. У њу је уносио сва своја узбуђења, немире и тежње. Она му је служила да побегне од стварности и он пева „елегичним тоном о болном треперењу осамљене и несхваћене душе, стално разапете између тмурног свакодневног живота и чежње за

ширим видцима“. Конкретан живот у Луковићевој поезији ретко се јавља, па „и то не у најбољим остварењима“. Садржина је условила и форму, зато је његова боја једнолична, углавном сива и црна. Када пева о својим патњама и немирима, онда је то „само јецај рањеног срца, а не крик протеста“; он није отишао даље од констатације, није устао у борбу против зла које га тако гуши. Он о љубави пева „само као о наслеђеном осјећају“ и она је „уствари више симбол чежње за једним сретним тренутком“ који је прошао или није ни постојао као стварни доживљај. Луковић није нов у избору мотива, та тематика већ је обрађивана у српској поезији, али је нов „у једном модернијем осећању доживљаја и напосе у изразу“. У суштини он је оригинални песник. Изучавао је француске песнике, нарочито Бодлера и Верлена, примао од њих „онај занатски, артистички моменат, толико наглашен у симболизму“, али му они нису служили као тематски узор, није постао њихов подражавалац. Од Верлена се учио изразу, а од Бодлера изради структуре песме. И Витошевић се чешће освртао на поезију Стевана Луковића указујући на поједине теме или на одређене ставове песника.

Н А П О М Е Н Е

1. „Песме Велимира Рајића и Стевана Луковића“, Српска књижевна задруга, Београд, 1935, стр. 9 — 10.
2. Ж. Милићевић, „Стеван Луковић“, „Мисао“, Београд, јануар 1928.
3. Архив Србије, Велика школа, акт бр. 2034/1898.
4. Јован Скерлић, Споменица, „Наде“, Писци и књиге, III, Београд, 1955, стр. 475.
5. Ж. Милићевић, „Стеван Луковић и Велимир Рајић — Песме Велимира Рајића и Стевана Луковића“, СКЗ, Београд, 1935, стр. 4.
6. Др Милош Ђ. Поповић, „Нижа гимназија и њени ђаци пред крај XIX века“ и „Споменица о стогодишњици Прве мушке гимназије“, Београд, 1939, стр. 356.
7. „Песме Велимира Рајића и Стевана Луковића“, СКЗ, Београд, 1935, стр. 5 — 6.
8. „У славу песника Стевана Луковића“, „Политика“, Београд, 7. јануар 1928.
9. Милорад Флегар, „Песник Стеван Луковић“, „Летопис Матице српске“, Нови Сад, октобар 1959, стр. 224.
10. Драгиша Витошевић, „Српско песништво“, II, Београд, 1975, стр. 151.
11. М. Флегар, н. д, стр. 221.
12. Јован Скерлић, „Писци и књиге“, III, Београд, 1955, стр. 259.
13. С. Филиповић, „Јанко Веселиновић“, Београд, 1963.
14. Ђорђе Поповић, „Љубави српских писаца“, Ниш, 1975, стр. 177 — 181.

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ ПАРОХА
(Белешке из протокола умрлих)

У књигама умрлих може се наићи на записе о животу упокојених житеља а који нису чврсти везани за уске захтеве „смртних“ рубрика. А осим њих, има и таквих који су убележавани ван образаца намењених за покојнике, а чији се садржај односи на неке важније моменте из историјско-привредног живота читавог народа или из доживљаја самих попова-записивача. Извесни су пароси по слободном нахођењу узгредно бележили и оно што су поводом извесних личности и догађаја сматрали веома важним. Тако су понеки исказали покоју реч о животописним одликама појединих покојника, понеки о ратним збивањима, а понеки о владању и смрти појединих владара. Једни ће оставити трага о црквено-манастирским „новостима“, други о самим себи, а трећи о временским приликама.

У овом раду ће баш и бити речи о таквим записима нађеним у протоколима сахрањених у ширем чачанском, краљевачком и ужичком крају у временском размаку од 1860. до 1921. године. Већина од њих по својој изузетности представљају особену вредност било са друштвено-историјског или лично-индивидуалног становишта.

О извесним покојницима записана је и покоја „више“. Није било довољно за поједине изузетније особе да се наведе само од које су болести или којим другим узроком скончале. Уз свој живот оне су носиле и неке своје специфичне ознаке, које су се, саме од себе, наметале поповском перу. Ове ознаке су биле тако значајне да су искале превазилажење скучених захтева образаца из књига умрлих. Оне су приволеле руку пароха да мастиљом угребе у прави и цели људски живот, а не само у његов последњи трен, при умирању. Отуда су овакви угреби пуни бљескавих животних података, јер они, иако врло кратки, белоодане оно што је у судбини појединаца било главно, бар са стајалишта пароха-бележника. Ти подаци нуде делимичне „брзопотезне“ духовне портрете упокојених, али упућују и на ширу слику живота појединих друштвених слојева.

Понеки житељи су означавани по ономе што су били по занимању. Овде се не мисли на занимања придодата по захтеву самих образаца готово уз сваког покојника, већ само на она која су убележена у „примедби“ на нешто неуобичајенији начин. У такве забелешке, на пример, спадају: „Био је мајстор дрвени“, „Калфа механички“, „Био је ђак“, „Служио у стајаћој војсци“...

Сасвим је ретко понеко означен по некој сталној телесној или духовној особености, по породичном положају, посебном постигнућу или верској припадности. „Била нема“, „Луд и нијем од постанка свог био је“, „Остала је усиђелица“, „Као сироче без мајке“, „Био је добар—честит“, „Био писмен“, „Ово је био поклоник св. проба у Јерусалиму“, „Покојник је римокатолик“...

— Ајдук и безбожник Ранко је Сарић био.

(Горњи Дубац, 1864, 27)¹

— Тома Васовић земљедјелац из Сијече Ријеке. Био је кмет некад.

(Сеча Река, 1868, 35)

— Милосав Милисављевић из Лисица занатлија... Два заната имао је: терзија и каменописни резац.

(Лисице, 1870, 36)

— Витомир (Вићентије) Јеремић из Жежевице... Имја крштено бист ему Витомир у животу звали га Вићентије.

(Жежевица, 1872, 32)

— Недељко Станојевић сада из Краљева... Умро је у кући Ристе Николетића у Краљеву, где је седео са слепцима и њима је вођ био.

(Краљево, 1882, 12)

- Сретен Павловић из Бершића. . . Дуго времена био луд.
(Бершићи, 1896, 57)
- Илија Стојановић тежак. . . Покојник био је особењак, нигда није носио на себи ништа осем кошуље и обуће.
(Остра, 1905, 45)
- Сретен Васиљевић земљод. из Д. Трешче. . . Сретан је био свег века стално чобанин код оваца.
(Доња Трешча, 1909, 106)
- Коста Новаковић коцкар—осуђеник из Самаила. . . Пожаревац казнени завод. . . Јектика.
(Самаила, 1914, 44)
- За неке су навођени подаци који откривају поремећене породичне, односно брачне односе. То су исечци из животног тока неуспелих брачних веза. Жена се вратила у род, муж одустао супругу, парничили се. . . „Вратила се оцу у Зеокама“, „Него се жена парничила са својим мужем“, „Одустао био жену“, „С мужем у четвртом браку живела“.
- Покојник живи јавно са женом и децу оставио; но није у браку.
(Илија Лазаревић, Буар, 1872, 54)
- Никић је одустао био жену зато што је сумашедша.
(Станојка Поповић, Ужице, 1874, 45)
- Павле по казивању његову вели да је са Вукосавом само годину дана брач(но) живео.
(Вукосава Николић, Мусина Река, 1874, 50)
- Она је била удала се у Луњевицу и од мужа свога својој мајци у Остру побегла.
(Милица Бубић, Остра, 1875, 25)
- Њен муж Петар Златић наводи се од пре једне године на робији у Пожаревцу.
(Станица Златић, Остра, 1876, 22)
- Тимотије Миљковић надничар из Карановца. . .² Раздвојено је живео са женом јер га је иста одустала.
(Карановац, 1876, 26)

Осим забелешки о погибијама ратника на бојиштима или умирањима од рана по болницама и о страдању цивилног становништва

од окупаторских пушака, у протоколима је остао и понеки веома редак, али по важности изузетан запис, који открива „неочекиванија“ ратна збивања и доживљавања. Особито су занимљиви записи који нису ни у каквој вези са неким одређеним покојником, већ се односе на податке општије природе. Тако је понеки поп самовољно понешто „судбоносно“ забележио или о почетку или о крају рата, или о стању у држави и народу. Или је, исказујући општије животопис покојника, оставио драгоцен „вишак“ историјског сведочења о ратним истинама и људским драмама. Нека од тих сведочења уписана су ван образаца, обично на првој, нерубрикованој страни протокола.

Први запис у вези са ратом је из 1875. године. Убележио га је поп Вучко Башић, парох мојсињски, на првом листу протокола умрлих.

„Те исте јесени започе се рат између Турске и Ерцеговине и Босне, и велика је узрујаност у целој Турској царевини, и то се продужава и сада.“

О том ратном 1875. лету, и о још два следећа, оставиће забелешку и парох Новак Милошевић кроз животопис устаника из Бабина досељеног у Сечу Реку.

„Вучета Радојевић земљорадин... Овај Вучета оставио је своју кућу и мјесто рођења 1875. године када су се дигли Херцеговци на оружје против Турака и заједно са српским усташима борио се онда и 1876. и 1877, када је Србија рат отласила Турцима и извојевала независност државну.“³

Следећи запис казује да су законом, док траје српско-турски рат, чиновницима и свештеницима смањене плате за половину. Ово је учињено да би се динарима што више помагали ратници и „општа ствар“ отечества. О јавној обзнани тог закона пред општинском судницом оставио је сећање прањански парох Милосав Јеремић.

„Данас је у два сахата пред општинским суду јавно на збору саопштен закон о смањивању чиновническе плате за време трајућег рата тако исто и свештеницима за њихову заслугу у свом чинодејству на половину. Четвртог јула⁴ тек. 1876. године.“

Већ после двадесет три дана и сам поп Милосав кренуће у војну, па ће и о томе одласку оставити писаног трага: „У рат идем. Замењенику предајем.“⁵

Помињемо и један запис који се, додуше, не односи на прави рат, али који указује на полуратне немире у Македонији почетком

овог века. Завршивши убележавање мртвих за 1902. годину, савиначко-таковоки парох Станојло Ковачевић је у протокол дописао: „Велики немири по Македонији. Бугараши убијају Србе на све стране.“

О мобилизацији за први балкански рат и о објави тог рата с нескривеним заносом и надањем у победу записивао је прељински парох Владимир Виторовић. Војном позиву одазвало се све што је било за пушке, одушевљење за борбу је изузетно, за победу се литургија отпевава.

„17. септембра 1912. године ноћу у 11^{1/2} часова била је објављена мобилизација целокупне српске војске. За три дана све што је војник од 21. до 52. год. стало је под заставу. И воља и одушевљење за ратно стање било је одлично.“

„Објава рата: 5. октобра 1912. године би одслужена св. литургија са молепствијем за успех српског и осталог савезничког оружја хришћанског у борби против Азијата—Турчина. Савезници су хришћани: Срби, Бугари, Грци и Црногорци.“

Неколико записа се односе на први светски рат. Поп брезанске парохије забележио је тмурни тренутак кад је окупаторска ћесарска војска банула у његово село, односно кад је, 1915. године, отпочео ропски живот народа:

„15-ог октобра 1915. год. увече дође аустро-немачка војска у Бершиће“.

Парох рашки је зауставио најсветлији трен кад су, после три године ратовања, солунци, са слободом, ујездили у Рашку:

„Сину слобода 2. окт. 1918. г.“

Два записа који опомињу на окупационо време оставио је биштански поп Радован Захарић и оба се односе на уписивање датума по старом и новом календару. Један на окупаторову наредбу да се бележи по новом, а други да се с првим даном слободе опет записује по старом.

„По наредби команданта места Ц. и К. аустроугарске војске одавде се бележи по новом календару“.

То „одавде“ започело је 16. маја 1916. године. По новом.

Са изгоном црно-жуте војне силе престала су сва њена наређења па је поп Радован с олакшањем замастилио:

„Одавде је записивато по старом календару“.

Ово „одавде“ започело је 8. октобра 1918. године. По старом.

Најзад, поп Владислав Поповић је забележио да су књиге умр-

лих Беле цркве у Брезови једно време биле сакривене од аустро-угарске власти.

„Умрли у 1916. години заведени су још и на 28. страни од броја 17 који су из прифатних спискова завођени доцније зато што су у времену свршавања опела књиге биле сакривене од непријатеља“.

Из појединих цркава скривене књиге су заувек загубљене и уништене. Поменути поп Станојло Ковачевић ће то потврдити за књиге брђанске парохије, односно манастира Вујна:

„Од 8. XI 1915. године отпочето је бележење у овоме протоколу, јер су сви стари и ранији протокули ове парохије пропали приликом доласка аустроугарске и немачке војске у ове крајеве“.

Неколико записа угуђује на поједине животне тренутке или смрти српских владара. Тако су, разним пригодама, споменути Карађорђе, кнез Милош, кнез Михаило, краљ Милан и краљ Петар I.

Кад је 1909. године у сто петом лету умро Средоје Јовановић из Трипкове, поп М. Обрадовић га је „испратио“ белешком:

„Када је вожд Карађорђе ишао на Сјеницу, било му 5 година“.

Тако је мачкатишки парох обележио стогодишњицу Вождовог наступанја на Сандак указавши истовремено да је Карађорђе са својим устаницима прошао преко Златибора, а можда баш и кроз саму Трипкову. Тада је петогодишњи Средоје свакако видео вођу првот устанка, запамтио га и о том доживљају доцније често причао својим далеко млађим суселјанима, па и самом пароху Обрадовићу.

Кнез Милош је поменут у протоколу умрлих тијањске парохије. Поводом Кнежеве смрти јереј Јосиф Протић ће, у својим родним Непришорима, уписати на задњем листу протокола од 1858. до 1874. године:

„1860. лета од Христа. Знати се да кнез Милош Обреновић србски 14. септембра у 8 сати ујутру у Точидеру Белград умро и тако његова влада тај дан прешла на сина његова Михаила Обреновића III-г“.

Краља Милана, односно његово наименовање за челника српске војске поменуће већ помињани савиначко-таковски парох Станојло. Он ће протокол из 1897. године завршити податком да је зима те године била без снега и врло топла, иза чега ће додати:

„Краљ Милан би проглашен за врховног команданта војске“.
И, најзад, у књизи покопаних овчарске Тројице убележена је смрт краља Петра Карађорђевића I:

„Краљ Петар умре у Београду 1921, августа 3-ћег по подне по старом календару“.

Ово је тројички монах записао на првој корици с унутрашње стране протокола сахрањених од 1915. до 1926. године.

„Манастирско-црквени“ записи обелодањују „кадровске промене“ које су се у одређено време дешавале у извесним манастирима и црквама. Тако седамдесетих и осамдесетих година прошлог столећа калуђери из овчарског Вавдења и Студенице престају да обављају послове пароха и уступају их мирским свештеницима. О тој примопредаји парохијалних дужности између јеромонаха и јереја остале су забелешке у оба манастира.

На унутрашњој страни прве корице протокола умрлих (1874—1880) неки је вавдењски калуђер, или поп, рукописом тврдио:

„Манастир Вавдење престао је бити манастир од рата српско-турског. Јеромонаси из те обитељи упућени су у друге манастире, а ту је дошао за мирски свештеники јереј Лазар Тодосијевић“.

Испод ове тврдње, као њен опонирајући завршетак, наставак је вавдењског попа Велимира Белопавловића:

„Види у протокол умрлих од 37—74. године, да је још у 1872. години поповоа јереј Лазар Тодосијевић и није потписивао манастир Вавдење него црква вавдењска. Према томе горња белешка са казаним се не слаже... већ је престао бити манастир од 13. априла 1872. год“.

На последњем листу протокола умрлих (1879—1901) уписао је неки студенички монах (или, можда, неки од придошлих попова):

„Дођоше свештеници мирски и заузеше манастирске парохије: 1. ушћанску, 2. брезовачку и 3. ђаковачку према наређењу и решењу Народне скупштине. Месеца августа 1885. Студеница. Свештеници: 1. Вељко Танкосић Драгачевац, 2. Стеван Јањушевић Херцеговац, 3. Јован Туцовић Златиборац“.

На другој страни првог нерубрикованог листа протокола, у коме су записивани покојници ивањичке парохије у последња два десетлећа прошлог века, убележене су године и смене службовања ревнитеља ивањичке цркве од њеног оснивања (1836) до тренутка бележења (1886):

„При цркви били су ниже сљедујући:

1. Јереј Борисав Поповић од почетка цркве 1836. год. па до његове упокојености 1868. год. и намесн(ик).

2. Јереј Марко Поповић из Шума од почетка црк. па до 1850. год.

3. Јереј Милан Поповић из Свештице као и први а умро је 1867. год.

4. Јереј Лука Прокопијевић из Шума од 1850. па до 1881. год. намесник.

5. Јереј Милић Бор. Поповић из Ивањице од 1860. год. па до данас син је горњег јереја Борисава Поповића заступа намес.

6. Јереј Милан Поповић из Шума заполио се 1854. год. при овој цркви служи на парохију јереја поч. Милана горњег од 1867. год. па до 1885. год. 1. марта, а од тада заступа јереј Јован Ајдача из Лисе.

8. Јереј Арсеније Прокопијевић син јереја и намесника Луке Прокопијевића горњег заполио се у 1881. год. на очину парохију.

Ово је по наређењу потписаног писано у Ивањици 31. јануара 1886. год“

Потписани је већ поменути јереј Милић, а писар Јован Спасојевић, „клисара исте цркве од 1870. год. па до сада“.

Из овог подужет записа се види како су ивањичку цркву за првих педесет година њеног постојања онслуживали само попови пореклом из Свештице и Шума, који су своју дужност махом предавали својим синовима.

Личне животописне белешке откривају непријатне тренутке из живота попова—записивача. Један од најнесрећнијих записа је онај у који је стала безмерна туга прилипатског свештеника за својим мртворођеним породом и последњим младенцем који му, прерадном смрћу, „срце затвори на вјеки“. У протоколу прилепатске цркве затужио је поп Сава Протић:

„у 6 година 6 мртвих деца родимо ја и жена моја; а сада у 7. год. једно живо; и оно само 9 дана живи и оцу срце затвори на вјеки... Цветко жалосан син од 6 година жалосног оца Саве Протића свештеника 1. дете... Од 9 дана живио оцу“. (1873).

Почетком 1882. године попа Саву забеле десница па је, у фебруару, судбине покојника уписивао левицом. Рукопис је био нешто

лошији, па та је правдао писаним објашњењем: „Левом руком због слабости десне писо“, „Због слабе десне руке писо левом“.

Један обрачунски запис оставио је поп цркве у Брезни Б. Јаковљевић (1915). Незадовољан на неправедне замерке које му је упутио руднички протојереј Љ. Поповић на вођење протокола, он је, увређен, на истом том протоколу ћутке исписивао свој бес и освету. Најпре је забележио:

„Ко се прави црв, нема права да се љути што га газе“.

А одмах иза тога, у истој белешци, тврдио је да и даље остаје „као (злато) прашином посут а они нек бриљирају као (прах) позлаћени“. Ти „они“ били су протојереј Поповић и његов љубимац поп Симић, који су му, у званичном извештају, ову пакост и нанели.

Но, најљући поповски обрачун забележен је у књизи манастира Вујна. Већ неколико пута помињани парох Станојло Ковачевић је излио свој осветнички бес на „непријатеље Србе“ и вујанске калуђере. На прве — што га отераше из парохије, на друге — што су били порочних особина. За време окупације поп Станојло је сужњавао у Болдогасону, одакле се, у мају 1918. године, „једва жив и много болестан“, повратио.

„Но иако је толико болестан био, непријатељи Срби нису га хтели трпити у овој парохији, већ су га помоћу швапске полиције отерали у Бресницу, где је био до доласка српске војске у октобру — када је се повратио у ову парохију. За ово време служили су парохију калуђери: Методије и Јоаким из мра Вујна; први веома пакостан и швапска улизица, а други велика пијаница и врло неуредљив слуга божјег олтара“.

Али, испод поп—Станојловог наружујућег писанија неко је црвеним мастилом оштро отпоручио:

„Ово је ординарна лаж која потиче од народног дерикоже и ванбрачно живећег „допа“...“

Ко ли је и кад исписао овако једак противутук? „Непријатељи Срби“, калцани Методије и Јоаким или неки њихов сродник? Ко је да је, не може се много веровати у његову часност чим се није осмелио да се потписом јавно укаже.

Белешке о изузетнијим временским приликама веома су ретке. Једну је оставио сечоречки парох Новак Милошевић. Он је јесен 1872. године означаио једном једином „описном“ реченицом:

„Тада дуваше страшан вјетар, те јесени“.

Но, свештеник мојсињски Вучко Башић је подужим текстом сликовито описао читаву 1875. годину, њену снеговиту зиму и њену плодородну јесен:

„Године 1875. месеца јануар(а) 13. дана удари снег тако трајући да је падао до краја фебруара сваки дан непрестано. У равници моравској нападао је без икаквих наместа по 1/2 хвата.⁶ За све то време ветар југ не дуну никако и већ када је половина месеца марта дан одуђа то због топлоте сунца неодмекнути снег због јаких ноћних мразева тако се стврдну да је 11, 12, 13, 14, 15, 16. и 17. марта могао је човек на коњу јашећи преко снега прећи на површини да му коњ ни најмање не тоне. 18. истога марта поче помало југ дувати и нешто од њега а нешто од топлоте сунчане поче се снег топити и потоци са рекама мутни се виђати. Шта после овога дана буде било са снегом за време њиховога топљења, као и каква ће наступајућа година са плодом своим бити записају доцније...“

И, заиста, крајем септембра парох Вучко испуњава своје обећање:

„Јесен горње године би доста плодородна и богата у кукурузу, вину, сену, жиру и шљивама, али у белим житима сасвим хрђава, тако да нигде у овој околини не виђех да људи жању бела жита већ све покосише и у сено неовршено поденуше“.

Свештеник савиначко-таковски Станојло Ковачевић обичајно је да при завршетку појединих година забележи и њихове временске ћуди, ако су оне ма по чему биле изузетније. Кад крајем децембра у протокол заведе последњег умрлог, на истој тој страни, при дну листа, означи и атмосферско стање протекле године. Тако је за зиму 1897. године записао: „Ова зима беше без снега и врло топла“. Године 1902. и 1904. биле су бесхлебне, прва због градобитине, друга због сувовице. Зато поп Станојло потврђује:

„Крај 1902. године. Ова година би градобитна и са раном сламом. Народ се мучи без хране“.

„Ова 1904. год. би много сушна. Од Св. Троица до Митровадне не паде киша. Народ се много мучи без хране“.

За један узгредан метеоролошки податак сазнадосмо од врдилскот свештеника Светозара Поповића. Услед ружног времена он не могаде 11. септембра 1880. године да у Богutowцу опоји младенца Глигорија. Зато је оставио оправдавајући запис:

„Због велике воде нисам мого благовремено опојати“.

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ ПАРОХА

Велика вода овде има значење необично јаке кише, а можда и високо надохле Лопатнице, која није могла да се пређе да би се до дома упокојеног младенца стигло.

Наведене забелешке пароха, откривајући разноврсне податке из живота појединаца и народа, употпуњују увиђање у праве нарави историје и времена. И казују како свака реч записана некад као званично споредна временом постаје ако не главна а оно незаобилазна у расветљавању и тумачењу прошлости.

Н А П О М Е Н Е

1. Подаци у загради означавају место рођења, годину смрти и старост умрле особе.
2. Карановац је старо име Краљева, које је званично укинато у априлу 1882. године.
3. Ова је забелешка уписана у рубрици „Је ли умрли своје грехове исповедио и причестио се“. Очигледно је попу Новаку било много важније да испише епско слово о храбром и родољубивом Вучети него да помиње исповедање и причешће.
4. Сви датуми су по старом календару, који се у прошлом веку разликовао од новог за дванаест дана.
5. Извесни попови су на своје учешће у „јаворском рату“ указивали податком о закаснелом увођењу неких покојника у протокол умрлих. Тако је, на пример, парох жежевички записао: „Ово је дете доцније записано зато што је свештеник био на граници“, а црноризац тројички: „Ови су троје записати доцније због ратног стања“.
6. Да је 1875. године заиста снег био предубок, потврђује и запис на истој књизи из кога се види да је младића Александра Илића из Мојсиња притисла у великом снегу буква: „Сечући суву букву у Буковику притисла га у великом снегу и погинуо. Снег је бијо 1/2 хвата велик“.

НОВАК ЖИВКОВИЋ

**ШКОЛЕ И УЧИТЕЉИ У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ
ПРЕ ЈЕДНОГ ВЕКА
(Извештаји Аћима Пивљаковића 1882. године)**

Министар просвете и црквених послова одредио је, као и претходних година, своје изасланике решењем ПБр. 2757 од 10. маја 1882. да посете, прегледају школски рад и присуствују завршним испитима у свим основним школама у земљи. За чачански округ одредио је Аћима Пивљаковића, директора Ужичке реалке.¹ Раније су овај посао вршили начелници или секретари из истог Министарства, а почетком те деценије ова се дужност додељивала и директорима, па, потом, и наставницима гимназијских школа. Аћим Пивљаковић је две године раније вршио преглед школа у ужичком округу. Пошто је његов извештај био задовољавајући, ове, 1882. године, упућен је са истим задатком у чачански округ. У ужички округ је, по истој дужности, ишао Васа Филиповић, директор чачанске гимназијске школе.²

Чачански округ, у који се тада укључивало и подручје Краљева, имао је укупно 20 основних школа, у којима су радили 25 учитеља и 6 учитељица. На почетку школске године била су уписа-

на 1.292 ђака. Од тог броја на завршни испит је изашло 973 ђака. Разлика се може објаснити, мада се то не види из извештаја, повлачењем деце из школе, што се тог времена чешће догађало, болешћу или смрћу.³

На завршетку школске 1881/82. године радили су следећи учитељи и учитељице у тадашњем чачанском округу: У Негришпорима — Јован Протић, у Тијању — Млађен Поповић, у Гучи — Светозар Кушић и Лепосава Кушић, у Миросављцима — Јован Милосављевић, у Лиси — Љубомир Поповић, у Котражи — Тихомиљ Константиновић, у Вичи — Марко Пајић, у Каони — Михаило Дуњић, у Лукама — Неофит Симић, у Студеници — Андреја Јевтовић, у Рашки — Велизар Поповић и Милица Петровић, у Каменици — Љубомир Ђулаковић, у Грачацу — Симо Аћимовић, у Краљеву — Лука Петровић, Јелена Димитријевић, Димитрије Петровић, Сава Јовичић и Милева Петровић, у Врдилима — Мијаило Милошевић, у Заблаћу — Радослав Мајсторовић, у Жежевици — Божко Ружић, у Чачку — Радивоје Тодоровић, Васа Поповић, Димитрије Марковић, Љубисав Јовановић, Јелена Матић и Милева Ђорић и у Прилишцу — Максим Грбић. Име учитеља за школу у Слатини није наведено у извештају, нити је дата оцена његовог рада, пошто су деца била распуштена „због редње“ пре испита и доласка министарског изасланика.

Школе су већином биле троразредне. Четврти разред је постајао само у неколико школа, и то са мањим бројем ђака. Тако је у Студеници било пет, у Рашки пет, у Краљеву 37 и у Чачку 29 ученика овог разреда. Толико их је уписано у почетку школске године. У Студеници је један од њих напустио учење, у Чачку осморо и у Краљеву седморо деце.⁴

Аћим Пивљаковић је о свом инспекторском раду и налазима поднео министру просвете и црквених послова своје опширније, али нецеловите, извештаје у јулу 1882. године, и то у више наврата и парцијално. У извештају од 12. јула 1882. описао је стање зграда за основне школе у чачанском округу. Нашао је да је од свих 20 зграда само три грађено од тврдог материјала са наменом да послуже за школе (Студеница, Краљево и Жежевица). О њима се изразио похвално. Описивао је школу по школу и за све остале није нашао да задовољавају, пошто су училишта, за невољу, смештена у мало или нимало адаптиране општинске суднице, у бивше конаке, где су раније биле управне установе — „конаци“ или чак и у приватне куће појединих личности. Па чак, ако су „у старо доба“ прављене за

школе „тако рећи од ока“, свака је била на свој начин „како је који мајстор за сходније нашао“. Налазио је да су неке постављене на врло погодним местима, али неке и у врлетима — но, све скупа, нити су одговарале хигијенским, нити педагошким потребама. Још мање су одговарале школским потребама споредене просторије, као што су учитељски „квартирич“, ђачке кухиње и коначишта, а и проходи, који су местимице пркосили свим хигијенским обзирима. А. Пивљаковић је у таквим случајевима давао врло оштре примедбе.

У извештају о раду и понашању учитеља просветни изасланик се ограничио на три случаја. Тај извештај носи обележја тужбе. Жалио се прво на краљевачког учитеља Луку Петровића, кога је оцртао као пуштахију и згранутог човека, са којим није могао ни успоставити контакт, нитиму прегледати рад и разред, нити му, на крају, није могао дати ни број ђака. Описао га је, даље, као сплеткароша и поднео предлог да се удаљи од школског рада. Друга оптужба се односила на учитеља Божка Ружића у Жељевици, кога оцртава као „полтрона“, крајње неуредног у раду на настави и као сталног механицијског посетиоца. За њега је предложио, као казну, премештај у златиборски срез — у доброселичку школу. Трећа жалба је ишла на рачун учитеља у Лиси Дионисија Ковачевића, који је у овом селу био прошле године, па је одатле уклоњен. Овај учитељ је, сигурно по казивању мештана, на неки свој начин упражњавао гимнастичке вежбе и притом се обилато служио псовком. Али, није јасно зашто га је просветни изасланик унео у свој извештај када се већ налазио у другом округу.⁵ Сва ова три учитеља су регистрована посебном примедбом у Министарству просвете да би се „имали у виду“ при новим размештајима. Једна више примедба негоже жалба односила се на учитеља у Врдиљима, који је толико „благ и кротке нарави“ да нема оштрине за сеоску децу, којима је потребан „отворенији, речитији и веселији“ просветни радник. Просветни изасланик је предлагао да се овај учитељ премести у неку од варошких школа.

Уз ове оптужујуће оцене ишле су и друге, оне редовне, које су се односиле на успех учитеља у настави и на одржавање чистоће по школама и око њих. Тај извештај је састављен 13. јула 1882. године у облику табеле. Аким Пивљаковић, по свом налажењу и својој савести, бележио је те оцене, које су у околностима тадашњег бирократског апарата биле неоспориве и, у мање случајева, осуде без призива. Забележио је да су по свом раду одлични учитељи: Јован Протић у Негрошорима, Светозар Кушић у Гучи, Неофит Си-

мић у Лукама, Димитрије Петровић и Сава Јовичић у Краљеву, Васа Поповић, Димитрије Марковић и Љубисав Јовановић у Чачку, као и Милева Ђорићева у истом месту. Врло добри су били: Тихомир Константиновић у Котражи, Андреја Јевтовић у Студеници, Љубомир Булаковић у Каменици, Симо Аћимовић у Грачацу, Јелена Димитријевић и Милева Петровић у Краљеву, Мијаило Милошевић у Врдилима, Радослав Мајсторовић у Заблаћу и Радивоје Тодоровић у Чачку. Међу добре су се сврстали: Лепосава Кушић у Гучи, Јован Милосављевић у Миросаљцима, Марко Пајић у Вичи, Мишаило Дуњић у Каони, Велизар Поповић у Рашки, Лука Петровић у Краљеву и Јелена Матић у Чачку. Слабе оцене, оне најлошије, које су за собом вукле извесне неугодне последице, добили су: Милица Петровић у Студеници и Божко Ружић у Жежевици. Без оцена су остали Млађен Поповић у Тијању, Љубомир Поповић у Лиси и већ поменути Максим Грбић у Прилипцу, као и неименовани учитељ у Слатини. Недостатак оцена имао је за последицу успоравање у напредовању.

Чистоћа школа и њихових околина, за чије се одржавање, министровим улуствима тражила обавезна оцена, само је у два случаја одлична: у Миросаљцима и Вичи. Остале школе су оцењене као врло добре и добре, изузев Жежевице, где је чистоћа означена као „хрђава“, што је одговарало и најнижој оцени рада тамошњег учитеља. Кривица за такво стање се пребацивала делом и на пређашњег учитеља, који је у нужницима држао керове и коња.

Аћим Пивљаковић је запазио једну тада уобичајену појаву, односно недостатак у школама. Није било довољно ни погодних административних књига, или су оне неуредно вођене, као што су уписнице, прозивници, школски инвентари и слично. Такође је забележио непостојање или крајњу оскудицу школских књижница. Школство се још налазило у стагнацији иза минулих ратова, па је разумљива оскудица и у инвентарима тих установа. О једној школи говори да има врло рогобатне и неугодне скамије, о другој или трећој да нема ове или оне потребе, а скоро све немају потребна учила тада прописима предвиђена за наставу. Набројио је шта све треба да се за коју школу прибави, што су, иначе, чинили и учитељи у својим годишњим извештајима. Но, често су ти захтеви остајали само мртво слово на хартији ако општинске управе нису показале боље разумевање да прибаве оно што се тражи или, што је често било по селима, нису за такве набавке имале новца. У Министарству просвете је по овом извештају закључено да се свакој школи при-

бави оно што је недостајало и да се наредба о томе упути преко Окружног начелства у Чачку.⁶

Извештаји А. Пивљаковића писани су чиновнички брижљиво; осећа се његов напор да одговори тачку по тачку на упутства за преглед школа и учитељског рада. Та упутства је већ имао при поласку на своју ревизорску дужност. Али, изгледа да ни тим захтевима није у потпуности одговорио. Нешто није било у реду, по схватању у надлежној служби Министарства просвете, пошто је на тим извештајима остала условна белешка: „ако може“ — да се сачини извод из њих ради објављивања у „Просветном гласнику“, а „ако нема довољно материјала за то“ — извод се неће ни сачињавати.⁷

Подносилац извештаја није био на висини добијеног задатка; чак није успео да буде онако језгровит каквим се показао 1880. године када је походио школе у ужичком округу. При свему се трудио да покаже своју ученост стварно ученом министру просвете Стојану Новаковићу. Обузет романтичарским, и прилично закаснелим за то време, расположењем, посезао је за грчком, римском и библијском митологијом, наводно имена Бахуса, Минерве и Самсона; помињао Немањиће и светитеља Саву — да њима поткрепи своје тврдње. Са висине своје ревизорске важности, овај човек је давао, у саркастичним примедбама, своја залажања о недостацима код неких школа, као што је био случај у Грачацу, где су мештани своју школу подупрли глоговим кољем — да се не сруши; у Лукама, где свештеник стиже да држи опела тек по двадесетој сахрани, или у Котражи, где учитељ са страхом пролази поред школског зида — да му се не сруши на главу.⁸

Све ове и друге недостатке сагледао је школски ревизор. Било је то површно сагледавање школа и тадашње стварности. Одговорност за незгоде, по његовом мишљењу, падала је на локалне кметове и општинску власт — и то је било читаво његово запажање. Његов колега Ваца Филиповић, вршећи истовремено ревизорски посао у ужичком округу, био је проницљивији; гледао је дубље, али не до дна беде, и видео крајње сиромаштво неких школа и њихових учитеља слушајући и глас деце. Ни један ни други нису ишли до краја, нити су, можда, то смели да учине.

Нису сагледали тадашње друштвене супротности у књажевској, која је те година постала краљевском, држави. Тешко бреме прошлости лежало је на селима, која су стагнирала у патријархалној примитивности и заосталости, толикој да је у њима владао чак и страх од промена које би водиле напрелку. Нејака прађанска кла-

са и њена држава нису имале ни снаге ни смелости за одлучније кораке. Цела финансијска снага државе заснивала се на порезима и прирезима, који су падали највећим делом на села и њихову привреду. Инострани зајмови, они из последњих ратова и други, опет су, у крајњој линији, одуживани из пореске масе — што значи да су их отплаћивали сељаци. А они су били изложени и другим облицима експлоатације — у радној снази, зеленашким каматама, тадашњим новчаним кризама. Бескрајно су се понављале продаје сељачких имања због дугова и настајао је све гушћи слој беземљаша и сеоске сиротиње, која се није могла другачије одржати осим надничењем и аргатовањем по имућнијим крајевима у земљи.

Такво стање је заклањало сваку могућност за бржи развој школства и народног просвећивања као од најбитнијих услова за напредак друштва и државе. Сељачко зазирање од проширивања постојећих и отварања нових школа имало је своје корене баш у таквим околностима, пошто би сваки корак напред значио нове прирезе и друга оптерећења иначе сиромашних села.¹⁰

Села у чачанском округу су, у просеку, била плоднија и богатија од ужичких — бар када је реч о равничарском подручју. Али, села као што су Студеница, Вича, Луке или Лиса одликовала су се забаченошћу, оскудицом у храни и сиромаштвом. Из ових извештаја се види како се беда пројектовала и на стање њихових школа, што не значи да је положај и осталих био изврстан. Треба се сетити само описа школских зграда по још неким селима — као што су Миросалци или Прилипац. Спајање овакве заосталости, коју неки писци називају архаичном сељачком културом, са материјалном немоћи тадашње државе, овештавало је стагнацију и чинило се да ничим не указује на излазак из затвореног круга.

Ипак је, баш ове године, при самом њеном крају изашао нови закон о основним школама и био у важности не дуго — само непуне две деценије. Ако и није допринео решавању свих проблема, учинио је доста: уведена је четвороразредна основна настава, решена су нека питања управљања основним школама и приступило се озбиљнијој реформи наставе.

*
* * *

Приложени извештај Ањима Пивљаковића, као сведочанства о једном времену и просветним приликама у њему на простору тадаш-

њег чачанског округа, доносе се овде као документи који данашњем читаоцу и просветном раднику указују како је то било пре једног века. Они се објављују без икаквих правописних измена, изузев тамп где је било потребно ради јасноће, и то исправљањем омашких у писању што је овде означено заградама.

СТАЊЕ ЗГРАДА

свију основних школа у округу чачанском, на крају школске 1881—82. године

Од 20 зграда школских, које постоје у округу чачанском, само су 3 зидане од потпуно тврдог материјала и нарочито за школску употребу, као што ваља, по плану удешене, а те су: Студеничка, Краљевачка и Жежевичка; — све остале пак: или су, и то разуме се највећим делом, биле некада општинске суднице, које су од дасака и ћерпича на двоје — на троје скрпљене и по нужди за школе употребљене са сићушним доправкама; или су истина нарочито за школе прављене, али још у старо доба и тако-рећи од ока — свака на свој начин — и како је који мајстор за сходније нашао, као: у Грачцу, Гучи, Каони, Врднику, Прилипцу и Рашкој; или су најпосле биле некада тако-звани „Конаци” среских власти, а и појединих личности, као оне: у Негришорју, Тијању, Чачку и Заблаћу.

Ово је што се тиче њихове „дивотне” архитектуре. — Једино, односно хигијенског гледишта, може се рећи, да су постављене на врло пријатним и здравим местима, — но и за ово, чини ми се, више се има благодарити географском положају самих места, него ли увиђаности промућурности зидача — самоука. — Ове благодети лишене су по несрећи само две школе, и то: градачка и рашка. — Обе су модигнуте, а нарочито градачка, у једној прљуши и на тако ђавољем челопеку, да човек мора пузити, док њима приђе, особито у зимско доба. — Но колико је сама природа казнила њихов положај, толико су исто и дотичне општине припомogle тој ругоби, тиме, што се за толико деценијума година не сетиле, да бар лека ради засаде околу по који глог, ако им беху скупе липе и багени, — те да дечаци макар у мају, јуну и августу користе лепотом природе — дахну чистим ваздухом — и проиграју који тренутак у свежој ладовини.

Осим наведених недостатака у разноликој конструкцији зграда, нашао сам, да су им исто тако и скамије до крајности за здравље деце убитачно направљене. — На више места, тако су несретно склепане, да, чини ми се, и деца би више вештине показала, него ли они, којима је грађа њихова поверена била. Једино у Краљеву клупе су са свим по пропису удешене; а све остале, тек, што кажу, колико само да се не седи с прекрштеним ногама на голом патосу. — Каква ће пак прса и леђа изнети деца из школе, о томе се канада није ни помишљало; то ли бриге какве водимо.

Према овоме, њихово посебно стање, овакво је:

1. У НЕГРИШОРУ

У свема пре одговора каквом спахијском „кјоску”¹¹ или конаку чијег пољског добра, него ли згради школској. — Истина по издаље кад се гледа, човек би помислио, да су то „весели двори”, каквог живог Иве Загорице, — толико она фрапира — (одсијава) — доњом и висоном својом; али што се год више приближује, то све јаче у очи падају небројене „мазгале”, којима су дуварови на све стране избушени, као какав голубњак, и онда човек и нехо-

тично долази на ту непријатну помисао, да је ово пре каква стародревна караула или тобчијска вежбаоница из времена устанка српског, него ли „просветни храм“.

Сама пак грађа кућевна, од прилично тврдог је материјала, те по томе може још коју годину послужити за школу, кад се иначе бољом заменити није у стању; — само би требало што пре све мазгале¹², зазидати, јер велику промају ваздуха чине; даље, на више места, где сад само капци постоје, да се уметну и прозори да се учионица прошири, — макар сужењем ходника; — да се нов проход озида и башта учитељева загради.

2. ТИЈАЊЕ

Школа је овде отворена први пут у почетку ове школске године. — Међутим, зграда је од доста тврдог материјала, те може прилично времена послужити, мада није нарочито за ову потребу зидана, него за среску канцеларију, и тек кад се канцеларија одатле преместила, узета је за школу. Место је врло здраво, романтично и много удесно за лак долазак ђака. — Учионица је толико пространа, да близу 50. ученика могу комотно седети. — Само ђачки стан одвећ је мали и не толико здрав, колико би иначе требало да буде; но може се заменити са далеко бољим: ако се зграда, која постоји од тврдог материјала одма поред школе, удеси за ову потребу, а то не би никаквог великог трошка стало, и онда би се за ђаке добила врло пространа соба, кујна, собица за оставу хране и ствари, и још послужитељев квартер, — а садашњи стан ђачки, употребио би се за подрум учитељев.

3. ГУЧА

Зграда је истина старинска, али је још доста држећа. За сад је преко потребно да се нужник са јужне премести на северну страну, тврђе сагради и што више од школе удаљи, — јер на садашњем месту даје толико загушљивости, да јако шкоди здрављу деце, а нарочито на топлим времену и кад јужни ветар дува. — Још има да се прошири и стан ђачки, и на њему бар један прозор са западне стране отвори, ради приступа боље светлости и чистијег ваздуха. Учионице су обе доста видне и према садашњем броју ђака прилично простране.

4. МИРОСАЉЦИ

У прво доба била је ово општинска судница. Подељена је на четири одељења, а свако је једва по који метар пространо, и од по све слабог материјала саграђено, тако, да је већ на прагу свог најскоријег пада. — Толико је тврда да је и сам ход човечији потреса и љуљушка. Најпосле, каквом ванредном вештином, ваљда би се, још које време могла у животу одржати, али тако, да се садашња учионица и собица поред ње уступи учитељу за стан, јер је тај део куће мало тврђи; а друга половина да се сва сруши и призида нова учионица довољне величине. Исто тако и стан ђачки, који постоји у одвојеној кућици, требало би да се још прошири јер садашњи једва за 7—8. ђака стиже, — а пропирити се може врло лако с тим, да се исели општинска судница, која заузима другу половину те кућице, па онда да се споје обе собе у једно, а тако и обе кујнице. — Иначе, не учини ли се то, онда школа на сваки начин треба да се затвори, и нова отпочне зидати.

5. ЛИСА

Исте је величине и кроја, као год и миросаљска школа, — само се разликује од ње у томе, што је новосаграђена — дакле прошле године, али од по све слабог материјала, — прво „дунђерски“. — Кад јој је „темељ“ постављан, у плану је, кажу, било намењено, да се употреби за општинску судницу,

ШКОЛЕ И УЧИТЕЉИ У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ ПРЕ ЈЕДНОГ ВЕКА

а кад је саграђена, онда се „срећом“ обратно, усели школа. Учионица је толико велика, да 15. ђака највише, с муком могу седети. — Ваљда би се нешто могла и повећати тако, ако се споји са споредном малом собицом; али онда опет треба озидати други стан за ђаке, и то разуме се, са кујном и собицом за оставу ствари. Осим тога, требало би направити и једну кујну за учитеља, јер такве сада немају ни ђаци ни учитељ, него кувају јело у ходнику на оцаку испред фуруне. Најпоследње, има се направити и други нужник, почем је садашњи сасвим батаљен. Не извршили се све ово, школа даље не може радити.

6. КОТРАЖА

И ова је зграда била некаква општинска судница. Прошле године, ваљда што је сувише мала била, проширена је у толико, што је дозидана доста пространа и у срањењу са осталом грађевином прилично тврда учионица и готово понајвећа од свих досадашњих. — Остала половина куће, која служи за стан учитељев, тако је трошна, да се непремено¹³ мора што већма утврдити, а нарочито преградни зидови. — Један зид тако је слаб и ровит, да сиромачни учитељ и на ход свој у пролазу поред њега мора озбиљну пажњу да обрати, — иначе би га у тренутку постигла иста судбина, која је снашла и славног Сампсона, кад се у љутњи дотакнуо храма филистинског. Стан ђачки налази се одвојено и кућица је истина прилично тврда и здрава, али према броју станујућих ђака одвећ мала, и сувише, ни кујне нема. — Фуруна је толико трошна, да даље не може служити, ако се нова не озидати или са бронзом не замени. Сам положај школе, на врло лепом је и здравом месту.

7. ВИЧА

Тек прошле године отворена је овди школа, а тада је и зграда саграђена, са прилично великим простором и на здравом месту. — Ма да грађа није бог зна како тврда, опет може лепо и на дуже време послужити. — Учионица је добро удешена и толико пространа, да за 50. ђака може имати места.

Само стан ђачки није никакав. — То је нека мала дашчарица, на форму општинске апсане, са одвећ сниским таваном и по све мрачна; зато треба на сваки начин да се спреми нов стан. Исто тако и нужник је сасвим батаљен, врата одваљена и преграде од дасака разнежене; даље, башта учитељева разграђена и само пола дана ораће земље велика.¹⁴

8. КАОНА

Изгледа, као да је некада нарочито за школу зидана, али тако нешто здепано и без икаквог правилног распореда, да пре личи на какву стару од блата и ћерпича склепану механу, него ли на школску зграду. — Сувише ошак је тако несретно изведен, да се од дима ништа по кући не види, нити шта радити може. — На све стране сама гараж и чађ зидове покрила. — Кујне нема никакве, него се и учитељ и ђаци заједнички служе са оцаком испред фуруне, тако да сваки ручак због великог дима морају најпре добро оплакати, па уживати!

Нужник школски срушен је још пре три године, и други фала богу неподигнут, — те сиромачни учитељ, ни крив ни дужан, мора се са својом породицом по шишљаку од ђака и ови од учитеља крити! — Најпоследње, лети док је траје шума, и боже помози, — али питање је, па још ако је ко слаб! — колико је оваква појава „благодетна“ по морално стање школе, дотична општина знаће ваљда и сама да оцени, само ако је вољна икаква рачуна о томе водити.

Најпоследње, авлија је школска сва разграђена, а баште за учитеља, слава Богу, и нема никакве.¹⁵

9. ЛУКЕ

Лука је општина изузетак од целог среза драгачевског. — Положај јој је тако „диван“, да би становници сви поломили вратове бегајући, да случајно по несрећи каква кола тамо само једном прођу, па макар и воловска араба била, — толико је то за њих нешто ново и невиђено! — Причали су ми, да су тако „блажени“, да прво морају најпре бар 20. мртвих саранити, па се тек онда г. попа потруди те им дође и „општеје“ опело учини! Па ипак, вићи белаја, и ова општина хоће бајаги, да се мало „просвети“?! — Све што је имала свога највећег блага, на ту целъ жртвовала је, — а то је једна мала брвнара, у којој су некада кметови заседавали и правду по „наравственим“ законима делили. Но чим су средством школе једино, мало од просвете окусили, увиде да им је корисније задужити се на рачун поправка школе, него ли на зидање храмова Бакусових по примеру срећних Шумадианаца; и доиста тако им је срећно испало за руку, да су уз ову брвнару призидали дивну учионицу за 30—40. ђака, а поред ње и мало „келице“ за сиромачу. — Заиста, она је с овиме више принела на олтар Минервин, него ли сво остало „питомо“ и равно Дргачево. Још кад би којом срећом могла и мало бољег стана за ђаке скрпити, са кујницом и собичком за оставу хране, онда би се осигурала доста дуго време, бар догле, док би се ваљда и на њу једном Бог смиловао, те јој претворио оне гудуре и урвине у другу моравску питомину. Црква им је толико удаљена, а и г. попина појава у њиховој средини тако ретка и „чрезвичајна“ да сам тог убеђења, да ту мора имати и жењених људи, који још крште-ни нису.

Најпосле, причали су ми и то, како им је пре 4. године срески старешина под морање узео 12. динара, на име претплате на неке „Јаднике“ за потребу школску, па ни до данас не добише ни књиге ни новца натраг. — Кажу, да им је сад у каси општинској бар тих 12. динара, да би приличан стан за ђаке ујдурисати могли, јер дрво их хвала Богу ништа не кошта, бар с тиме их је природа богато обдарила, — само да руке плате, па је ствар готова, — а 12 динара овди вреди толико, колико у „сиротној“ Шумадији 12 фуната штерлинга.

10. СТУДЕНИЦА

Држи се, да је свако место, ма и најгоре било, природа обдарила с нечим лепим, што га од других одликује; а баш за студенички срез, чини ми се да је морала спавати, кад је те дарове делила. — Шес дана изгубио сам, тумарајући по њему, еда би ма што спазио, чиме би се мудрошћу природе похвалити могао, па опет ништа не нађох! — И заиста, онај, који је први изустио, да се Ибарски друм прокопа, с пуним правом заслужује, да се међу највеће свеце уврсти! — Још да се срећом на налазе они дични споменици наше некадашње славе, који срце Студеничана као магнет к себи привлаче, држим, да би се већ давно у том крају образовала каква нова посестрима „Сахаре“ афричке.

Чим човек наступи у овај срез, одма му односно каквоће школа његових падне на ум она изрека народна: Хе, баш, ако игде има „какво село, онакав му и адет“ — какво место, онакве му и школе, — овди се мора то обистинити; — али није тако. Ако се природа тако немилостива према њима показала, и ако их је тако страшно казнила и изобличила од других, вала, и Студеничани су заиста и њу казнили. — Ко хоће да се нагледа лепоте у згради школској, тај нека не пожали труда, да само за који тренутак сврати у Студеницу! И сам мухамеданац, кад би случајно набасао, не би могао пропустити, да бар један „селама“ не учини овом модерном „Колосеју“,¹⁸ а то ли „православни“ хришћанин. — Па ипак нађоше се два таква „православна“, којима је још и вајни „надзор“ над школом понајближе у дужност стављен, и који ама баш ни једног јединог погледа неудојстише овај величанствени храм, кроз целу годину! — Но ја ћу бити толико слободан да коју и више о овима хришћанским Господину Министру у засебном писму; — а сад би желео само толико, да их запи-

там: да ли је тај народ бесвестан своје потребе у образовању, који жртвова само за руке око зидања ове школе неколико хиљада дуката, — и да ли њему лакше би оволику суму просути и толике кулуке издржати, него теби Кмете и ономе „над тобом“ да бар једном у години у(до)стојите своје високе посете ово народно благо, бар по дужности ако не из својих побуда, те да видите, да најпосле и зуб времена није му случајно каквог вреда¹⁷ нанео, кад је милостиву бојжом од азијског обеса осигурано? — Заиста жалосна ствар, — заслужи да се човек сит наплаче! — Баците један поглед, на свету задужбину Немањина — понос српског имена — која стотине година броји и о чије су се зидине кршиле највеће обести азијске пустоши, па јој опет ништа осетно не нашкодише; — баците други поглед на скоро такву исту тврђаву-школу — која ни пуних 10 година не броји, од како јој је темељ постављен, — а видети је на све стране избушену са порушеним симсовима — и одваљеним штукатором, због тричавог прокишњавања, — па зар онда да човек не мора дубоко уздахнути и закукати: „Ао, Кмете, за невољу брата, још ли славиш име узор — Србина, Светитеља Саве“? — За што, црн ти образ не био, да народ буде кажњен сада са стотинама дуката око оправке школе кад се то исто могло постићи и са десетином само да си ти и онај „над тобом“ хтели још на време учинити оно, што вам је дужност налагала?

Још би имо, да кажем нешто и о разграђеној авлији, а затрпаној чесми школској и т. д. али о таквим маленкостима није вредно ни спомињати у сравнењу са изложеним стањем зграде школске.

11. РАШКА

Сигурно су Рашћани хтели, да им школска зграда, ако се с временом потреба укаже, поред школе послужи уједно и за астрономску кулу, те су је на онако лепо место поставили? — Ако су то планирали, онда им се нема шта приметити односно положаја; — али само би рад био знати, за што је опшаниче са западне стране, кад њу отуда и сâм брег довољно од пада осигурава? — Најпосле, и ова би им се реткост лако опростила, али за што не направити бар равну путању, да деца лакше могу отићи до нужника, него се пужу уз ону страну и котрљају преко опкопа; — или кад се и то не сетише, зашто макар које дрво не засадише испред школе и около, да им децу не гуши лети страшна припека сунчана, а зими не пендуче комотно северни ветрови око „танане куле“, те не даду ни врата ни прозора тренутка једног отворене оставити, да се лакше ваздух унутрашњи промени?

Кад се сами тако мало сећају потреба школских, онда морам умолити Господина Министра да би изволео наредити: 1. да се стан ђачки осигура од влаге, која у след поменутог опкопа долази; 2. да се дозида једна собица за оставу сандука и хране ђачке, и друга опет за послужитеља школског — јер тамо је обичај, да послужитељ с ђацима спава у истој соби; и 3. да се и за учитеља дозида потребан стан, — имати интернат у школи, па још под надзором „фамилијаза са сокака“, а учитељ да станује у вароши, — то мислим, да се никојим начином не може даље дозволити. — Најпосле, да с' једне и с' друге стране школе дрвеће засади, и страна изнад школе уравни.

12. КАМЕНИЦА

Ово је права слика лучке школе, о којој је напред говора било. Кад је пре три године „Случајно“ затворена школа у Жичи и деца остављена на средини пута, родитељи не имајући другог начина, скрпе како су најбоље умели мало школице у општинској судници, те ова наставе своја обучавања. Оваквим родитељима, који толико бриге поклањају напретку својих синова, дозволио би, да по примеру старих Грка и под самим недрим небом скупљају дечицу и просветом их напајају.

Не знам сигурно да ли је истина, али су ме много уверавали, да су жички „оци“ доста припомогли и то разуме се „испод жита“, те је онако лепа школица затворена! — Држи се да је дарма ђаволске деце сувице стешњавала ове „мученике“ у њиховој „пољској“ самоћи, па су се јуначки потрудили и, разуме се, много „подвале“ уложили, док су се ове паклене песме једном срећно курталисали. — Најпосле, како му драго, што је било-било изгубљено више се не накнађује; — само је много тешко и жао било видети онакупусту зграду, са још лежећим скамијама унутра! — Да су овоме стању узрок какве ратне операције, ни по јада, — већ нешто сасвим друго.

Ја би само много молио Господина Министра, да изволи наредити, да се још ове године отпочну поново предавања у жичкој школи, док није извршена демолизација њена; јер као што сам разумео, већ је поручено за „добош“, у страху, да се случајно „Власи“ не би присетили, те опет децу почели доводити, — а нарочито се има бојати Каменичана, који би се први том белају довили.

Међу тим, ако се ово не може извршити, онда би требало вредним Каменичанима препоручити, куд су све чинили, да још како-тако направе мало стана и за ђаке, — јер у интересу моралне добити, не може се никако дозволити, да деца ван надзора учитељевог по зградама сеоским зими ноћевају. Исто тако, не би с' горега било, кад би се и сама учионица колико-толико проширила, јер садашња не стиже ни за 20. ученика.

13. ГРАЧАЦ

Још више се одвојила у лепоти свог положаја, него ли рашка школа. Кажу, да има скоро 40. година како је зидана. — Но то се и по себи даје лако видети, јер да није толико дубоке старости, не би је лако могао зуб времена онако бесно ранити, да је сиротој предњи зид од учионице већ у велико поср-уо. Али вредни Грачани, као да су и томе радикална лека нашли, па су, ни ђаво се не би досетио, побили у земљу неколико глогових колаца и јуначки је подупрли, те тиме потпуно осигурали од сваког пада, чак до конца јесени; а там мисле у име Бога, другу операцију извршити!

Мени је много жао, што толику главобољу да имају питоми Грачани око те ђаволје школе и у непрестаном страху живе од елементарних страшила — па би молиле Господина Министра, да их ослободи овог терета. — Та, ако је какве вајде, доста је заиста 40. година њиховог школовања у овом „рајском замку“, — потребно је, да се сиромаси мало одморе сад.

С' овим мислим, да је довољно квалификовано право стање ове „узор — зграде“ школске. — Имао би, истина, још да навестим: како врата на собама и подруму једва стоје; како бравџа, чини ми се, и нема никаквих, — како је авлија сва разграђена, подрум зими пун воде, проход батаљен и т.д. али то су све маленкости, — тешко је било школу подупрети, а ове ситнице, док би човек ударио руком у руку, готове су!

14. КРАЉЕВО

Ретка је и сувише општина школска, која толику важност просвети даје, као Краљевачка. — Она не само да не чека никаква потраживања од стране школине, него и сама нутка учитеље, као год мајка своје дете, е да би могла још чиме бољим и лепшим окитити свој велелепни просветни храм. Ту се не пита, колико ствар једна кошта, него се само жељно ишчекује да сазна, шта треба за школу, па се надмећу, ко ће брже и лепшу набавити!

Овако гавалерско понашање честитих Краљевчана, мора милином испунити свакога који зна шта вреди наука. — Кажем само, благо њима, док их ова ретка племенитост љубави родитељске кити и одликује, — немају се шта више бринути о срећи свог младог нараштаја, — њему је овим осигурано и ујамчено свако стабилно развијање!

Оваква општина заслужује, да јој се држава у свако доба одзове.

15. ВРДИЛА

Шест општина, које броје на хиљаду пореских глава, шаљу децу у ову школу, а у школи имају само 13. ђака, и словом велим **тринаест!** — Да чудне бруке и покора! Има ли још игде сличног примера?! — Није ли ово ни више ни мање, него право исмејавање ове свете установе, и то још од кога, — од богатих Врдиљана! Жао ми је само, што се онако редак и честит наставник брука са толиким бројем ђака, — и то учитељ кога би паметни родитељи у наручју своје носили, само да га имају! Не знам, какву би немарност и нехат општрије казнио, него ли ову? — Та кад у оваквој питомини и изобилју, човек на хиљаду пореских глава, нађе у школи само 13. ђака, онда шта остаје за Студеницу? — Тамо треба сигурно купити врапце и лећи по собама, — у таквом сравнењу стоје ова два места, што се свега тиче, а нарочито материјалног стања и природне обилности!

Да видимо најпосле, каква им је зграда школска, — нећемо ли бар ту наћи икаквог оправдања њиховом нечувеном покору. — Ево каква им је. Кућица мала, налик на обичне фамилијарне станове, зидана бајаги, и то сигурно још у времену Хаџи-Проданове буне, прозорчићи мали и сниски, тако да се зими мора узети свећа у помоћ, ако учитељ жели радити и после подне до одређеног часа. — подрума икаквог, а о стану ђачком имам само толико рећи, да би и козе морале поцркати или кроз прозоре у шуму побећи, ако би их човек ту, недај боже, само 24 сата притворио!

Овој појави, налазим само један лек, а тај је: да се Врдиљанима истог дана кад им се школа притвори, пошаље план студеничке зграде, и одреди тачно време, за које непременно имају саградити је, — и више ништа.

16. СЛАТИНА

Чим сам ступио у ову школу, учитељ ме је тако-рећи на прагу предусрео са речима: „Испит не можете тражити јер су деца услед редње пре неколико дана распуштена, а и да нису, видели би само окршаја од њихових годишњих изостанака!“ — Нећу даље да се упуштам у ову ствар, јер јој овде и није место. — али свакојако саветовао би пријатељски општину Слатинску, да не пође трагом Врдиљске, јер онда ћемо и ми овака извешћа мало другим тоном писати, — па богме, може свашта бити; — боље је сам се поправити у грешци, него ли силом натеран бити. — Школу имати, а децу без воље и с' натегом слати, шта значи то? — Да ли и то долази у ред каквих кулука и аргатовања без „паре и динара“? — На згради школској, нашао сам, да је учионица пространа само за 25. ђака, а то, мислим, да није довољно према броју деце, која би требала и могла у ову школу долазити. — Ако се хоће, овај се недостатак може лако поправити тиме, да се учионица споји са споредном собицом. Још има да се направи кујна и подрум за учитеља, душема у ђачком стану подигне, да деца не спавају на патосу, и да им се једна мала собица за оставу ствари и ручавање дозида.

17. ЗАБЛАЋЕ

Пре 15. година, била је овде столица среске канцеларије, и као таква, разуме се, да је с' правом заслуживала име „Конака“, али само онда, данас не. И њена је учионица истог пространства, као и слатинске школе. Кућа је прилично држаћа и на врло красном месту. Највећу ману има ту, што деца ноћевају у засебној зградичи чак на 8—10 минута удаљеној, а то већ не сме бити; јер пустити децу у такво место без надзора учитељевог, а нарочито у зимње доба, значи изложити опасности њихов живот, почем деца могу лако сувишну ватру наложити, собу прегрејати, прозоре добро не затворити и т. д.

Ова ми се општина много жалила на Трнавску, што иста шиље радо децу у њену школу, а кад јој се поднесе рачун учињеног трошка око издржавања школе, она окреће леђа! — Доиста смешна ствар и заслужна сваке покуде! — Та ваљда ни заблаћка општина није покопала „благо цара Радована“,

да га без раучна троши и туђе потребе подмирује! Доста је општини Трнавској пријатељства учињено тиме, што им се деца радо и без икаква прекора у школу примају, па није право да се има речи још и за ситнице односно потреба школских?

Овако што само је Трнавска општина била у стању смислити, — сличног примера нисам више нигде нашао!

18. JEЖЕВИЦА

О каквоћи ове школе и њене општине, све што би казао, ти би било само у похвалу и с' највећим респектом. Има истина једно зло, које школи још од постанка њеног није дало слободном душом дахнути, — ваљда је тако „судбина“ њена хтела; — но то је зло искључиво заслуга учитеља, који су неуморно на томе радили, а ја ћу засебним актом извести Господина Министра мало детаљније о томе.

Општини би за сад само толико требало препоручити, да зграду школску што пре боље покрије, и то прво са шиндром, па ћерамидом, и у исто време олуке направи, — иначе постићи ће исто стање, које и студеничку школу, јер је већ почела прокишњавати, па ће симсови и штукатци у брзо пропасти. Исто тако, нек јој је не мања брига, да скамије непремено по правилу сагради, јер су јој садашње по 'све нагрдне! — И нужници су истина покварени, но томе је крив пређашњи учитељ, што је у једном држао своје керове, а у другом коња.

Још сам приметно, да сувишна светлост у учионици влада тиме што су прозори с' три стране отворени; а нарочито они спреда, много децу муче и очи им засењавају, — те зато, мислим, да би их на сваки начин требало зазидати, или најпосле, са каквим мрачним завесама покрити.

19. ПРИЛИПАЦ

И ова је зграда нарочито прављена на школу пре 15 година, али од слабог материјала. — Учитељ има за себе две собице и мало башчице. — Кујне никакве. Учионица је велика само за 10—12 ђака, — но могла би и још толико подмити, ако би се спојила са споредном ђачком собицом, а за ђаке да се подигне друго одељење са кујном, спаваћом собом и собицом за оставу хране и ствари.

У школи сам нашао само 6. ђака, чему не налазим да је крива општина, јер је учитеља тек на два месеца пре мог доласка добила, а осим тога, школа није радила ни прошле године. — Но ја сазнавши израније, да и овде родитељи с натегом децу своју у школу дају, призвао сам све главаре општинске и узео од њих „часну реч“, да ће идуће године уписати најмање 30. ђака и старати се о њиховом уредном доласку преко године. Исто тако, обећали су ми, да неће пожалити труда и трошка, да на време учине све горње оправке на школи. — Идемо да видимо.

20. ЧАЧАК

Два разреда основних школа, смештена су у гимназијско здање, а сви остали у тако-звани „Владичин — Конак“.

Што је год стамболске вештине и фантазије у архитектури, то је овди у маломе представљено све и нацртано. — Скоро сав „Конак“ трепти у самом „деферу“. — Изрези, по таванима, вратима, прозорима, чардацима и „кјосковима“, живе су слике најлепших летњих „ђулистана“. — Заиста, с поносом заслужује име „Владичиног конака“, — али разуме се, само донде, док је владика ту са неколико калуђера живео. — Данас пак, где то исто место заузимају њих на 150. пупана¹⁸ мора се сасвим нешто друго видети и осећати. — Држим, да ни сви мириси читаве једне апотеке, не би могли сада довести ваздух у оне стање своје природне каквоће, у ком је био, кад се г. владика туда шетао.

ШКОЛЕ И УЧИТЕЉИ У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ ПРЕ ЈЕДНОГ ВЕКА

Чачани се само тиме могу у неколико оправдати за овако лошу зграду, што су се много истрошили око подизања гимназијске школе, иначе, да тога није, не знам шта би било.

Свакојачко, одајући им заслужену хвалу на здању гимназијском, имало би им се препоручити, да све могуће чине, те да час пре и ову дечицу извуку из оних „томрука“; — преча је кошуља од фрака. — Шта је вајде од гимназије, кад ни десети део тих попуна неће бити оног здравља, док дође до гимназије, ког би требало да је, на овакав начин!

12 јула 1882

Ужице

Надзорник однов. школа Чач.
Аћ. Пивљаковић
директор ужичке Реалке

Надзорник школа Чачанских.

12 јула 1882

Ужице

ГОСПОДИНЕ МИНИСТРЕ!

Према датом ми „упутству“ за прегледање основних школа у округу чачанском, част ми је доставити знању Вашем, односно понашања неких наставника у том округу, следеће:

1.-г. Лука Петровић учитељ I раз. у Краљеву. —

У списку оцена и броја ђака, које Вам уз ово подносим, број његових ученика није стављен. — Овој празнини узрок је овакав: Кад сам све школе Краљевачке прегледао, познао сам учитеље и учитељице, да им саопштим моје погледе односно каквоће успеха и рада наставничког сваког на по се. — Сви су моје примедбе са особитом пажњом саслушали и сами изјавили, да су доиста моје оцене по све правичне и примедбе умесне, — само не г. Лука. Чим сам почео говорити о каквоћи рада његовог, он је скочио као згранут, шчепа капу и с подсмехом повикао: „Ха, ха... мали сте ви господине ревизоре, да мени дајете педагошка упуства, — ето вам књиге па бележите шта хоћете, мени је баш свеједно, дали ми одличан — или хрђав“! и одма је отишао кући.

Ја сам са осталим посвршавао шта је још имало, оцене записао у присуству повер(ен)ика, па отишао у стан. — При том, ја сам толико благо узео овакав поступак г. Лукин, да сам замолио једног од учитеља, да га позове после ручка у школу, где ћу га чекати, те да ми покаже број ђака и остало. Но г. Лука, у место да дође у школу и тиме грешку своју оправда, он се добро напије, па дође у механу, где сам становао, и таку ларму и дрекњу почне правити пред гомилом света, где је и начелник срески био, да сам очекивао највећи шкандал од његове стране. — Ни више ни мање, јасно се видело, да је дошао, да се са мном бије. Но и ово ја нисам толико на ум узимао, већ на против и тад сам га молио, да пође са мном у школу и покаже ми број ђака са осталим, а он са највећим презрењем одговорио ми је: „Ако ти треба да знаш број ђака, ено ти књиге, па иди те види, ја нема посла тамо“! С' овим је завршен наш разговор. Међу тим, кажу, да је његов успех прошле године, кад је био на Рашкој, оцењен са „хрђав“, а ја сам му дао „добар“.

Односно његовог иначе понашања, причали су ми да се већ две велике тужбе од грађанства пред Вама налазе, а ја имам Вам, Господине Министре, још ово доставити:

Што је год пакости, мржње, зависти и угурсузлука, то је све у овом човеку. — За сво време држања испита, он је непрестано тутњео по механама, кудио успех својих другова, а себе уносио за једино ваљаног учитеља. — Од своји је учитеља одељен, свакоме пркоси, свачије обавештење презире и свачију радњу багателише до Већи део свог живота проводи и ноћу и дању по

механама свађајући се с ким год ступи у разговор. Има две ћери, о којима се већ јавно по сокацима прича, да су на најнижем ступњу угледа и девојачког понашања. — Једном речи, о целој радњи и понашању овог жалосног наставника, такво сам убеђење добио, да је постао прави отров за свако друштво, а највише за школу, и по томе, не само да би га требало одатле уклонити или ставити у пензију — (Он је већ једном стављен у то стање) — него, ако је могуће, просто изјурити из Завода, да те више не трује и нескрнави, у сваком погледу!

2. — г. Божо Ружић учитељ јежевачке школе. —

Свршио је учитељску школу, — младић од 22—23. године, неожењен. — Ово је прави „полтрон-учитељ“, који је једва у 10 дана по један сахат улазио у школу, — иначе, све време дану и ноћу проводио у механи. — У цркву, која је поред саме школе, није двапут преко године отишао, нити ћаке своје одвео. — Сав креч, по прозорима, вратима, патосима, фурунама и тд. д. још од прошлогодишњег крчења, стоји недирнут. — Послужитељ школски, место рада у школи, употребљаван је непрестано за чишћење штале механске и осталу тамошњу услугу, док он пијанчи и карта се!

Радикалнијег лека, да се он сачува од коначне пропасти а и школа курталине оваког покора, по мом мишљењу не налазим, него да се час пре пошаље на „епитимију“²⁰ у школу доброселичку округа ужичког, а онај паћеник из Доброселице на његово место доведе, који уверен сам, другојачије зна да цени дужност и положај наставнички.

Поред оваког садашњег стања школе јежевачке, уверавали су ме, да је још од почетка свог овакве среће била, да ни једног честитог и ваљаног учитеља није добила, — поред своју благодети и питомине, којој се иста школа знатно одликује. За доказ овога, да споменем још и то, како је и пређашњи учитељ, који је одатле премештен у Ивањицу, био право страшило школско. — Он ни у два месеца није улазио у школу, — вечито је био или у лову или у механи!

— Кад сам се овим дотакао понашања бившег учитеља јежевичког, мислим, да Вам се, Господине Министре, нећу замерити, ако Вас упознам са понашањем још једног учитеља, који је прошле године био у Лиси и премештен негде у округ руднички, а зове се Дионисије Ковачевић. Овај је пред школом својом направио био велику и неколико метара широку рупчагу, и напунио је водом; а у банти опет пружио између дрвећа одвећ високе кеке дугачке мотке. Од како је дошао био у ову школу, па док није одатле уклоњен, он је: или скакао го-голцит преко рупчаге, или прескакао мотке између дрвећа, или по шумама лова ради и „ашиковања“ са чобаницама лутао. — Прескакање рупе и мотака обично је чинио у опкладу са сељацима — он положи дукат да другога динари и у томе су се такви призори дешавали, да који сељак у скакању није сломио или утануо руку и ногу, тај је запливао у рупчаги, само да би опкладу добио! — Осим тога, он је тако био пун најгрозније градње и псовке, да је за њега била обична ствар у највећем скупу сељака за буд шта опсовати Христа чак и у утроби матере своје!

Овим псовкама, он је толико окужио ово место, да би га требало на сваки начин ставити под строги надзор, ма где био, те да не трује и даље.

С уверењем најодличнијег поштовања

Ваш
понижни слуга
Аћ. Пивљаковић
надзорник школа.

17. јула 1882.
Пбр. 4295

Да се има у виду при рађењу
распореда Ш. Дионизије Ковачевић
Божа Ружић—Јежевица
Алекса Петровић—Карановац

ШКОЛЕ И УЧИТЕЉИ У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ ПРЕ ЈЕДНОГ ВЕКА

Надзорник школа чачанских.
13. јула 1882. год.
Ужице.

ГОСПОДИНЕ МИНИСТРЕ!

Прегледајући школе округа чачанског, нашао сам, да је у неким учињен распоред наставе на учитеље такав, који, држим, да много иде на штету самог успеха ђака, — те по томе, част ми је и о овоме поднети Вам, Господине Министре, моје мишљење. — Тако:

1. — У школама: студеничкој, рашкој—мушкој—и краљевачкој женској, нашао сам, да је настава у сва четири разреда поверена само једном учитељу. — Лако је појмљиво, од колико је терета по саме учитеље оволики рад, а да не кажем ништа односно каквоће и количине наставе, кад се зна, да многи учитељи и једноразредних школа по варошима тешко сву радњу обављају, а камо ли у сва четири разреда. Овакав распоред рада, држим, да би требало на сваки начин да се исправи и у једнообразност доведе.

Истину Вам кажем, Господине Министре, да ми је најтеже било оценити успех ових школа и радњу њихових наставника, и то највише због поменуте неправилности у подели наставе. — Шта више, овим је и сâм број ђака јако умањен, јер су ме уверавали, да би у Студеници или на Рашкој најмање по 100. ђака имало, само да су тамо по два учитеља постављена.

Најпосле, ако то не би било могуће, онда нек се четврти разреди затворе у тим местима, — од веће ће хасне бити троразредне, него ли ове са толиким нагомиланом, а од свачега тек површно по нешто.

2. — За учитељицу II раз. мушке школе у Краљеву и учитеља I разреда чачанске школе, нашао сам, да би обоје веће користити чинили, ако би се, и то прва, придала у помоћ за I и II разред женске школе, а други преместио из I у IV раз. а онај из IV у I разред.

Побуде су ми у томе, ове: Што је учитељица женске краљевачке школе, жена оптерећена са 2—3. ситне деце, те су за њу сувишна сва четири разреда, — док она из мушке школе, нова је и више прикладна за женску него ли мушку децу, а нарочито варошку. — Даље, учитељ I раз. чачанске школе, човек је доста у годинама и тежак за успешан рад са почетном децом, и то још варошком, која, колико великим бројем, толико и живошћу па и несташлуком својим, много надмашују селску, те зато је нужно, да тај посао врши млађа наставничка снага, а он да иде у старији разред, где су деца мањег броја и у ред већ доведена.

3. — У Вичку школу постављен је учитељ, који је из истог места. — Он је човек потпуне наставничке способности, али по несрећи налазећи се у месту свог рођења, на велику је муку дошао, због одвећ неуредног доласка ђака у школу, и то највише зато, што су му сви родитељи ђачки познаници и пријатељи, па се од њега као „свог човека“ ништа не боје и не журе за школу. — Осим тога, још му је и рођени брат кмет у том селу, па и он није рад да се замери код сељака односно строжијег вршења наредба школских. — Зато у интересу је напретка школе, а и учитељ ми је сâм изјавио жељу да се премести у друго место, а непознат тамо одреди. Мислим, да би га најбоље било преместити у Тијање или Ивањицу.

4. — Као што ћете, Господине Министре, из поднешеног извешћа о стању зграда школских изволети видети, ја сам дао мишљење, да се школе грачачка и врдијска затворе. — Оба ова наставника, ма најпосле и незатвориле им се школе, требало би на сваки начин да се преместе у Краљевачку школу, а ево зашто:

Грачачки учитељ такав је радник, да у сваком погледу заслужује највећу похвалу, — али по несрећи оженио се из Краљева са једном правом „будала женом“, која је толико јогунаста и глупа, да неће од своје родбине да се макне, па макар што кажу туђе кошуље прала и хранила се. Овим је стањем сиромаштво учитељ толико потрешен био, да је и само дете од ње крао и бегло у

Грачац, не би ли је бар тим начином приволео на одлазак, па опет ништа није помогло!

Даље, за учитеља врдилског, који је таке исте способности у раду и знању, као год и Грачачки, нашао сам, да има једну грдну ману — ако се тако може назвати — односно самог темперамента његовог. Ово је човек тако тихе, благе и кротке нарави, да сиромачуче радећи, па опет не може, да постигне оно, што би могао и желео, а то зато, што својом ћутљивошћу и озбиљношћу нарави толико упливише на селску децу, да ова још ћутљивија и до крајности у говору везана бивају. — Овакав темперамент учитељев, по мом мишљењу, од праве је благодети за варошкучивљу — децу, јер у селу, што је год отворенији, речитији и веселији нарави учитељ, тим је успешнији рад његов, због тога, што су селска деца далеко стиднија него ли варошска; — на против, за варошкучецу, добро је дошла мирна нарав учитељева, јер ова живост варошке деце тако укроћава и блажи, да она и нехотично долазе на ону меру, која треба да буде за добар и лак рад ш'њима.

Осим тога, као што сам и у извешћу о зградама школским споменуо, општина Краљевачка служи за углед свима осталим, што се тиче њеног стања односно потреба школских и воље за просветом; — па сам нашао, да би школа Краљевачка била прави углед доброг уређења и темељног рада, кад би још само ова два наставника тамо дошла.

За обојицу би се место добило тиме, ако би се учитељица II разреда мушке школе, као што напред споменух, додала у помоћ женској школи, а учитељ опет I разреда уклонио одатле. — Узрок, за што би опет требало уклонити, казао сам у извешћу, о владању учитеља, које заједно поднашам.

И најпоследње,

5. — За учитеља Гучке школе, г. Светозара Кушића, о чијем раду и способности само се с'похвалом говорити може, имам доставити до знања Господина Министра, како исти учитељ јединствено због своје одвећ пргаве нарави, никако не слаже се са општином, као што би требало, — а и сам ми је изјавио да би много желео преместити се одатле. Највише је дошао у сукоб са општином тиме, што ова није хтела дати му никакву накнаду односно огрева и стана за његову жену — учитељицу I разреда исте школе — која јој по Закону припада; те због тога, повео је парницу против општине чак и код окружног суда. Општина опет са своје стране мисли, да је учитељу довољно поможено, што је она пристала и радила на томе, да се отвори место за још једног учитеља у овој школи, чиме је његова жена и добила то место, — а после општина каже још и то: „ако ћемо да дамо учитељевој жени какву накнаду за огрев и квартир, онда ћемо бар тражити човека за учитеља, да нам децу учи, а не жену, па још „Швабицу“, која нити кад пости, нити се Богу моли“!

Ја сам по дужности све могуће чинио, да их како измирим и наравњам, па ништа успети нисам могао. — Зато, мишљења сам, да би учитеља требало одатле на сваки начин уклонити. — Он ми је изјавио, да би најпоследње склонио своју жену, да даде и оставку на учитељство, само кад би он добио повољно место, а нарочито у каквој окружној вароши.

Са изјавом мога најодличнијег поштовања.

Ваш
понижни слуга
Аћ. Пивљаковић
надзорник школе.

17. јули 1882.
Пбр. 4536.
да се има на уму кад буде
нови распоред учитеља

ШКОЛЕ И УЧИТЕЉИ У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ ПРЕ ЈЕДНОГ ВЕКА

Надзорник школа округа Чачанског.
14. јула 1882.
Ужице.

ГОСПОДИНУ МИНИСТРУ ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА.

По наредби Господина Министра, од 10. маја ове год. Пбр. 2757, прегледао сам стање свију основних школа у округу Чачанском, те по томе, част ми је поднети Господину Министру на увиђај, у прилогу под (изврттај мој о каквоћи зграда школских, под) 2. Списак оцена рада учитеља и број ученика сваке школе на по се, — са још три засебна акта: о понашању учитеља, вршењу надзора најближе власти и неудесном положају неких учитеља.

Другу половину мога извешћа, у коме ћу изложити: начин предавања предмета, стање школске књижевности и научних средстава, — поднећу Господину Министру другом приликом у што краћем времену.

Надзорник школа
Аћ. Пивљаковић
директор ужичке Реалке.

Додатак извешћу
о стању основ. школа
округа Чачанског
за 1881-82. шк. год.

ГОСПОДИНУ МИНИСТРУ ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА.

Успех сваке радње, само је тиме довољно осигуран, ако су и дужности и права Законом јасно обележене, и ако је каквоћа дужности сагласна — сродна — са каквоћом саме радње. Није ли мога, онда ма колико радник један био вољан, или ма какве га идеје одушевљавале, мора најпосле изнемоћи и уступити место мртвилу и трулежи.

Ово исто правило треба да важи и за нашу основну наставу. — Да би основна настава постојала на чврстом темељу, мора де дакле претходно јасно Законом обележити: које су дужности а која права учитеља једног, и обоје подједнако ујамчити. — А ово се постизава тиме, ако се пође с' те тачке, да учитељ не сме ништа друго бити до само „учитељ“. — Или другим речима, учитељева дужност мора се једноставно на то свести, да он само децу „учи“. — Ван прага школског, он не треба ни о чему да се брине и рачуна води.

По ојојме, све оно, што не стоји у вези са чистом радњом његовом у школи, то треба неко други да врши, а не учитељ. — Он дакле не мора да има друге дужности, осим те, да у свако доба даде тачна рачуна о каквоћи и количини наставе, којом је ученике своје обогатио, и да очува у добром стању оно, што му се тако-рећи у руке преда.

На тај само начин, моћи ће се сазнавати право стање наше основне наставе, а тако и каквоћа способности, труда, рада и разумевања учитељевог, па и све мјане, које наставу стешњавају. — На против, докле год се учитељу буде стављало у дужност да он поред своје наставничке радње у школи, води неког рачуна и у преписци са разним властима стоји, односно н. пр. неуредног доласка ђака у школу, оскудице дрва, учиља, намештаја и т. д. дотле се никад на чисто не може знати: шта је један учитељ доиста у школи урадио, шта је могао, а шта је и колико опет треба да уради. — У оваквом случају учитељ ће вазда налазити себи закљона и изговора својег небрежењу, а настава ће вечито рамати.

Но не само што се овим начином крњи прави успех наставе, и што је неправедно, неудесно а и теретно за учитеље, него они са оваком „спољном“

радњом долазе врло често још у сукоб и омразу, било (са) родитељима ђачким, или са општинским, полицијским и другим властима. — А да је радња учитељева искључиво дужност обучавања деце, тога сукоба не би (се) никад десило. — Учитељ би свуда подједнако омиљена личност била, — разуме се, у онолико, у колико он одговара својој позиви, као наставник школски.

С' друге опет стране, све што Закон изрекне, да (се) учитељу даје у накнаду за његов труд, то треба (што) тачније да се изврши. — Учини ли се каква омашка или празнина у овоме, учињен је у исто време један корак назад у самој настави. — Хоће ли држава да тражи потпуно извршење постојећег уговора између ње и учитеља, онда она прва има да до последње тачке изврши све своје уговорене обавезе према учитељу, па тек после то исто и од њега да тражи.

Међу тим, код нас то иде сасвим на други начин и изукрштано. — Законом се, рецимо, учитељу даје поред плате, још право и на удобан стан — са две собе, кујном и подрумом, на уредан огрев, уредну послугу, осветлење, башту, потребан број намештаја, учила и т. д. — а од тога видимо, да колико је год школа, толико и обичаја: један учитељ има собу без подрума, други подрум без собе, један кујну без собе, други собу без кујне, један башту без собе, један кујну без собе, други собу без кујне, један башту без авлије, други авлију без баште, — или, један једну врсту учила, други другу а често и никакву, један има и сувише књига за своје усавршавање, други нема скоро ни једне, једном деца уредно долазе у школу, другом кад који хоће, један је учитељ са једним само разредом, други на сва четири, један има у својој школи преко 80. ђака, други нема ни 15. и т. д.

Према овоме ко сад може сазнати право стање наставе, и оценити рад учитељев онакав какав је уистини, а да се не огреши ни о учитеља ни о наставу?

Да би све ово у кратко изложио, ствар стоји овако: Основна школа обухвата две радње, — радњу наставе и радњу администрације школске. — Хоће ли се, да је основна школа на чврстом темељу утврђена, онда одредимо за сваку радњу засебно лице и јасно законом обележимо свакоме сва права и дужности, па обоје подједнако ујамчимо, и онда је ствар потпуно осигурана.

За прву радњу имамо већ лице, а то је учитељ; за другу пак требало би овако урадити: Свака школска општина, имала би одредити на годину дана извесно лице, које ће дужно бити редовно сваке недеље по један пут школу посетити, и том приликом уверити се: о доласку ђака, стању зграде, потреби огрева, намештаја, учила и т. д. па све што нађе да по Закону не достaje, дужан је, било преко општинске или ма које власти, набавити, кривца, ако га у чему буде, на одговор узети и ствар у редовно стање довести.

Оволико што се тиче поделе радње школске.

Сад односно већег напретка и унапређења саме наставе, имао би навести, да би се она далеко успешније развијала, кад би се деца, осим буквара и читанке, све остале књиге узеле из шака, тако, да само учитељ има своје одређене ручне књиге, а ђаци да уче по његовој настави. — Да би се ово уредило, морају се претходно све школске књиге из темеља прерадити и у далеко већем пространству написати, тако, како би учитељ комотно могао из њих црпсти и деца предавати сав материјал, што се пропише и за нужно нађе.

Овом уверењу дало ми је повода највише то што сам при прегледу основних школа у округу чачанском свуда нашао, да су ђаци далеко бољи и коректнији успех показали баш из оних наука, за које немају својих ручних књига, као што су: познавање домовине и света, познавање човека, чување здравља, природне науке, историја светска, граматика и рачуница. — А на против, што је год која школска књига богатије написана са познатим „питањима“ и „одговорима“, као: црквена историја, казихизис, физички и математичке земљопис, историја српска и т. д. ту је и најбољи учитељ тако-рећи нехотично улетео у сферу „механизма“, — а то зато, што те књиге каквоћом своје израде и метода јако ограничавају учитеља у самосталној радњи његовој, док на против из оних наука, где му је слободнији избор и кретање остављено, ту сам тек нашао чисту и потпуно правилну радњу, без икаква механизма.

ШКОЛЕ И УЧИТЕЉИ У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ ПРЕ ЈЕДНОГ ВЕКА

И заиста, вредном учитељу, са целим бројем свију нужних учи́ла, само му је тешко своје ђаке научити добром читању и писању, а све науке, то ће деца са далеко бољим разумевањем научити из уста самог учитеља, него ли помоћу оваквих књига, — па још ако би се о уреднијем доласку деце у школу и осталоме постарало онако како сам напред изложио. — Тад би се тек видело јасно, колико је и како који учитељ радио, и не би више нужно било, да му се тражи вођење дневника свог рада, — он би га и сâм морао водити, па хтео не хтео. — Прави дневник рада његовог, био би му успех његове деце, — и онда учитељ не би налазио више изговора својој нерадњи и небрежењу, час у овој час у оној неприлици.

Ако би се према овоме уредило стање наших основних школа и њена књижевност поправила, онда имам још да кажем, како би у том случају на писање „Читанка“ требало нарочиту пажњу обратити, тако, да у њих уђе такав само материјал, који ће деци што веће и боље поуке давати: о чувању здравља, неговању болесника, лечењу обичних болести, чистоћи, уљудном понашању, домаћој економији, ратарству, сточарству, трговини, занатима, породици, општини, држави и њиховим уређењима, и т. д. — Оваке читанке, биле би право скровиште за децу, јер би ова и после школе налазила вазда у њима извор свог вечног обучавања и образовања.

Сви су учитељи водили: уписницу, прозивку, списак казни и инвентаре, а дневник предавања није ни један имао. — Једини изузетак у овоме, нашао сам само код учитеља јежевичке школе. — Он није водио ама баш ни једну књигу, осим нешто мало „уписнице“, али тако, да сâм не зна, који су му нови ђаци, а који разреде понављају. — У инвентару књига нашао сам, да од 1873. године ни једна није прибележена, а у књижници школској има близу 40. комада нових књига, које је школа од те године добила. — За ствари пак, у овој школи није никад никакав инвентар ни вођен!

Инвентаре су учитељи имали, негде потврђене а негде непотврђене, и обично само на једном или два табака просте хартије вођени. — Овако инвентарисање ствари не значи ништа; — зато, част ми је изјавити Господину Министру, да би далеко боље и практичније било, кад би се за сваку школу набавила по два „укоп(ич)ена“ инвентара — за књиге и ствари —, од прилике оне величине и форме, као што су им уписнице, па их потврдити и школи дати, с' налогом, да учитељ у случају премештаја свог дужан буде, и то у присуству стараоца школског, по инвентарима учитељу новом ствари предати и потписима својим утврдити, онако, како се то чини у средњим заводима. — А још би боље и сигурније било, кад би и школска општина имала такве исте инвентаре и у својој канцеларији, с тим, да сваку ствар, коју ова за школу набави, прво она у свој инвентар прибележи, па учитељу на руковање пошље.

На завршетку овог извешћа о стању наставе, имам доставити још до знања Господина Министра, да би нужно било, да се за све школе набаве следећа учила, и то: рачунаљка, најновија мапа Србије и мапа балканског полуострва, за: негришорску, тијањску, лучку, миросаљачку, лишку, котрашку, вичку и каонску школу (ова има рачунаљку); за студеничку школу: рачунаљка; за рашку мушчку: шрајберове слике²¹ и мапе своју Б. делова света; за каменичку школу: глоб, шрајберове слике, слова на картнима, рачунаљка и мапа Србије; за грачачку: мапа балкан полуострва и слова, за заблањску и слатинску: шрајберове слике и слова; и на последку, за прилипачку, а тако и за женску школу у Рашкој, треба да се набаве сва учила, јер у првој има само глоб, а у другој мапа Србије — више ништа!

25. јула 1882.

Ужице

Надзорник школа
Аћ. Пивљаковић
директор ужичке реалке

П Р И М Е Д Б Е

1. Аћим Пивљаковић, чије презиме упућује на порекло из моравичког среза, директор Ужичке резлке, био је правник. Правне науке је завршио у Београду 1868. године. Стицао је у Цариград, где је шест година радио као наставник у Српској гимназијско-трговачкој школи. Из Цариграда је путовао по Грчкој и Италији да би упознао те земље. Наводио је да влада француским и италијанским, а делимично и немачким језиком. У Србију је дошао 1874 године и постављен је за наставника гимназијске школе у Пожаревцу. Отуда је премештен у Ужице за директора Ужичке гимназије (АС-МПс-IV-57/1874. АС-МПс-XVIII-70^{1/2}/1874.).

2. А. Пивљаковић се у својим извештајима потписује као „надзорник школа“, што с обзиром на будуће чиновничко педагошко звање, није адекватан назив. У неким документима тога времена овакви делегирани чиновници педагошке струке називали су се и ревизори, изасланици или инспектори.

3. Бројно стање ученика по школама у овом округу при завршним испитима у лето 1882. године било је следеће: (редослед је дат по извештају А. Пивљаковића): Негришори — 67, Тијање — 41, Гуча — 78, Миросавци — 15, Лиса — 22, Котража — 50, Вича — 40, Каона — 28, Луке — 27, Студеница — 41, Рашка — 58, Каменица — 15, Грачац — 33, Краљево — 152, (без разреда учитеља Луке Петровића), Врдила — 13, Заблаће — 46, Чачак — 217 и Прилипац 6. Свега, што је већ наглашено — 973 ђака. Из извештаја и табеларног прегледа се не види колико је од тога било ученица ни да ли су постојале за њих посебне школе. Таква се школа помиње само у Краљеву.

4. АС-МПс-XXXIV-4144/1882. (Сигнатура извештаја А. Пивљаковића) Из извештаја од 14. јула 1882. године. Оцена није дата ни учитељу школе у Прилипцу Максиму Грбићу, где је било само шест ђака, а учитељ је ступио на дужност на два месеца пре завршног испита.

5. АС-МПс-XXXIV-4144/1882.

6. Исто. Извештај А. Пивљаковића — забелешка на истом у Министарству просвете и црквених послова ПБр. 4992 од 19. јула 1882.

7. Исто. Извод је, ипак, објављен у „Просветном гласнику“ бр. 18. од 1882. (Навод према поменутој забелешци).

9. Каква је била забаченост и отуђеност од света, види се из још једне, вероватно претеране али саркастичне Пивљаковићеве примедбе када он говори да „ту мора имати и жењених људи који још крштени нису“.

10. Било би погрешно схватити да се при оснивању школа радило о општем отпору сељачке средине. Боље очувани архивски фонд који се односи на ужички округ указује да је увек једна мања група предузимљивијих људи, често кметова, показивала иницијативу за установљење просветне установе у својој средини и, по правилу, наилазила на отпор. Они што су знали шта хоће, морали су да савлађују и тај отпор; до остварења се стизало у процесу који је могао и дуже да потраје.

11. „Кјоск“ — израз из оријенталне архитектуре у значењу чардака или вајата.

12. „Мазгала“ — узан камени прорез на утврђењу; прозорски отвор уде-шен као пушкарница.

13. „Непремено“ — у значењу неизоставно, неодложно.

14. А. Пивљаковић чини овде замерку на недовољну површину школске градине. Општине су биле обавезне, по тадашњем законском пропису, да школи и њеном учитељу обезбеде по један плуг или дан обрадиве земље и да је ограде.

15. Слична примедба и за каонску школу, која и није имала своје градине.

16. Претерано, романтичарско, поређење манастира Студенице са римским Колосеумом — као израз Пивљаковићевог стила и схватања.

17. „Вред“ — данас заборављени израз за штету, повреду; упор, увредити, повредити.

18. „Пупан” — реч нејасна значења. Могуће је да долази од немачке речи die Puppen у значењу: лутка, деца, или, можда, од исквареног италијанског израза bambini — деца, дечица.

19. „Томруци” — справа од дрвета за мучење; кврге, кладе.

20. „Епитимија” — прогон свештених лица да извесно време у неком манастиру проведу као казну.

21. „Шрајберове слике” — наставна средства у облику полихромних слика за обуку у познавању природе. Министарство просвете их је набављало, као и глобусе, за основне школе из Беча, па наплаћивало само трошкове набавке од школских општина. Овом приликом се инсистирало и на набавци нових мапа Србије са границама које је стекла иза Берлинског конгреса.

LES ECOLES ET LEURS MAITRES AVANT UN SIECLE DANS LE DEPARTEMENT DE ČAČAK

Cet article traite des rapports soumis par Aćim Pivljaković, directeur du lycée d'Užice et chargé par le ministre de l'Éducation et du culte, d'inspecter l'activité des écoles et de leurs maîtres de l'arrondissement de Čačak pendant l'année scolaire 1881/82. Pendant cette année il y avait dans la région qui englobait aussi celle de Kraljevo 20 écoles avec 25 maîtres et 6 maîtresse. Au début de l'année il y avait 1. 292 élèves inscrits, et à la fin de celle-ci, 973 ont terminé leurs classes. Ces rapports contiennent la description des bâtiments scolaires, de leur aménagement insuffisant et des fournitures et manuels scolaires, ils traitent de la qualité de l'enseignement et donnent certaines suggestions pour son amélioration.

L'impression globale donnée par ces rapports n'est pas favorable aux conditions éducatives de l'époque dans cette région, mais elles n'étaient ni meilleures ni pires que celles qui régnaient dans la société serbe du reste du pays. Les conditions sociales de l'époque grévées par les contradictions, et dans lesquelles les plus larges couches sociales étaient frappées de pauvreté, l'état de l'éducation était piètre. C'est sur la foi de tels rapports présentés aussi par d'autres inspecteurs exposant ces conditions déplorable que fut élaborée la conception de la nouvelle loi sur les écoles primaires en Serbie, ce qui certainement témoignait des efforts faits pour arriver aussi dans ce domaine à un progrès.

№	Имя - Прозвние фамилия	Имя фамилия	Классы и предметы	ОУЧЕНИИ		Въездъ въ школу		Испытания			Итого	Замечанія	
				Учен. год.	Въездъ	И	II	III	IV				
1.	Юван Юрьевъ	Юванъ	4½	37	26	14	97	32	24	11	—	07	Испытания, въ кои дети въ школу не имѣли
2.	Масѣнъ Масѣнъ	Масѣнъ	3	46	10	5	61	31	7	5	—	41	
3.	Варваръ Кузнецъ	Вара	3½	—	36	7	43	—	27	2	—	29	Испытания, въ кои дети въ школу не имѣли
4.	Александръ Александръ	Александръ	2½	65	—	—	65	49	—	—	—	49	
5.	Юван Александръ	Юванъ	2	24	—	—	25	14	—	—	—	15	Испытания, въ кои дети въ школу не имѣли
6.	Васильевъ Васильевъ	Васа	3½	19	19	9	35	6	10	6	—	22	
7.	Иванъ Александръ	Иванъ	4	21	22	11	54	20	22	8	—	52	Испытания, въ кои дети въ школу не имѣли
8.	Масѣнъ Масѣнъ	Масѣнъ	3½	19	33	—	52	14	26	—	—	40	
9.	Михаилъ Владимъ	Михаилъ	3½	16	15	7	28	9	14	5	—	28	Испытания, въ кои дети въ школу не имѣли
10.	Михаилъ Владимъ	Михаилъ	3½	37	8	—	45	22	5	—	—	27	
11.	Александръ Александръ	Александръ	5½	21	32	12	70	9	17	10	5	41	Испытания, въ кои дети въ школу не имѣли
12.	Васильевъ Васильевъ	Васа	5	28	24	9	65	21	16	9	3	49	
13.	Александръ Александръ	Александръ	3	3	7	1	12	2	6	—	—	9	Испытания, въ кои дети въ школу не имѣли
14.	Васильевъ Васильевъ	Васа	4½	32	6	12	22	3	3	11	—	16	
15.	Васильевъ Васильевъ	Васа	4½	32	14	11	57	16	7	10	—	32	Испытания, въ кои дети въ школу не имѣли
16.	Александръ Александръ	Александръ	3	—	—	—	—	—	47	—	—	47	
17.	Александръ Александръ	Александръ	4	—	52	—	52	—	—	—	—	—	Испытания, въ кои дети въ школу не имѣли
18.	Александръ Александръ	Александръ	3½	—	—	22	32	—	—	27	—	27	
19.	Васильевъ Васильевъ	Васа	2½	—	—	—	33	—	—	—	—	24	Испытания, въ кои дети въ школу не имѣли
20.	Александръ Александръ	Александръ	4	35	21	6	66	29	19	6	4	57	
21.	Александръ Александръ	Александръ	4	12	8	7	27	3	4	6	—	18	Испытания, въ кои дети въ школу не имѣли
22.	Васильевъ Васильевъ	Васа	4	24	18	10	57	23	13	10	—	46	
23.	Васильевъ Васильевъ	Васа	4	29	11	6	46	17	4	4	—	25	Испытания, въ кои дети въ школу не имѣли
24.	Васильевъ Васильевъ	Васа	3	74	—	—	74	61	—	—	—	61	
25.	Васильевъ Васильевъ	Васа	3½	—	62	—	63	—	53	—	—	53	Испытания, въ кои дети въ школу не имѣли
26.	Васильевъ Васильевъ	Васа	3½	—	—	28	28	—	—	25	—	25	
27.	Васильевъ Васильевъ	Васа	3½	—	—	—	21	—	—	—	—	13	Испытания, въ кои дети въ школу не имѣли
28.	Васильевъ Васильевъ	Васа	4	15	22	—	48	22	20	—	—	42	
29.	Александръ Александръ	Александръ	3½	—	—	15	12	—	—	13	—	12	Испытания, въ кои дети въ школу не имѣли
30.	Александръ Александръ	Александръ	3½	—	—	—	—	—	—	—	—	—	

Списакъ учите. въ округѣ чачанскогъ 1882. годинѣ

РАДОВАН М. МАРИЊКОВИЋ

**АМБУЛАНТНИ ДНЕВНИК БОЛНИЦЕ У ГУЧИ — ХРОНИКА
УСТАНИЧКЕ 1941. ГОДИНЕ**

У архиви Дома здравља у Гучи пронађен је, пре неколико година, изузетно значајан документ — амбулантни дневник болнице која је у овом месту радила 1941. Његова изузетност огледа се у томе што, веома прецизно, даје обиље података медицинског карактера, али таквих да указују на сву сложеност догађаја те бурне, ратне и устаничке године.

Амбулантни дневник Бановинске болнице у Гучи истинска је хроника устанка против окупатора. Садржи податке који бацају нову светлост на збивања у 1941. години, не само у Гучи и Драгачеву, већ на читавом подручју са кога је борбена дејства развијао Чачански народноослободилачки партизански одред „Др Драгиша Мишовић“, али и на ширим просторима западне Србије.

Ту су подаци о свим пацијентима који су тражили помоћ лекара од 1. јануара до 31. децембра 1941. године. Податке о њима углавном је уносио управо др Љубомир Поповић, једини гучки лекар у то време.¹

Из Амбулантног дневника Бановинске болнице у Гучи сазнаје се да су медицинску помоћ у 1941. години тражиле 632 особе. Истина, у „Дневнику“ је последњи редни број 640, али је разлика између њега и стварног броја лечених последица очигледних грешака у нумерисању.

Највише пацијената лечено је амбулантно. Разлози су двојаки: или је карактер болести заслужио такав третман, или, једноставно, није било довољно болничких кревета.

Болнички је третирано 220 пацијената. Неколицина је, због тежине обољења, упућена на лечење у Чачанску болницу, а појединци и у Београд.

Уочљиво је да је број пацијената по месецима различит. Ово је последица превасходно политичких догађаја у 1941. години.

Тако је у јануару др Љубомир Поповић прегледао у амбуланти Бановинске болнице у Гучи 40, у фебруару 63, а у марту 69 особа. Сви прегледани су Драгачевци. Ово су, види се, у условима непосредне ратне опасности, пред окупацију земље, релативно „мирни“ месеци.

Већ у априлу број пацијената се драстично смањује — на само 17. Узроци су разумљиви — трајао је априлски рат, а 26. априла у Гучу су стигли и — Немци. Њихов долазак нотиран је карактеристичним записом у Деловодном протоколу Бановинске болнице:

„Закључен на дан 26. априла 1941. год. приликом настављених радова под окупацијом Немачке Војне Силе и од тог дана устројен нов деловодни протокол са редн. бројем 1 — па на даље“.²

Иако се окупаторски војници нису задржали у Гучи, тадашњем седишту Начелства среза драгачевског, ова ноћица сведочи почетак окупације. За рачун окупатора власт почиње да врши Начелство среза драгачевског, заједно са општинским управама.

Од 26. априла број особа које се јављају лекару у болничкој амбуланти још више се смањује. У мају их је било само четири, у јуну три, у јулу — ни једна. Бурни догађаји у току припрема устанка против окупатора и у време првих устаничких борбених дејстава утицали су, дакле, да ни најтежи болесници не траже помоћ од лекара.

У августу је лечено 25, а у септембру 46 пацијената.

Број лечених нагло расте од 7. септембра — када су партизанске јединице, након бекства жандарма, ослободиле Гучу. Већ у наредном месецу, октобру, лечено је 155, а у новембру 134 особе. У децембру се број пацијената поново смањује — лечено их је 76.

Индикативно је да је у јануару, фебруару и марту болнички третман имало 111 пацијената — више од половине укупно задржаваних у болници током целе године.

Карактеристични су подаци о броју лечених у октобру и новембру. У октобру су од 155 пацијената 132 били припадници оружаних формација — партизанских и четничких јединица, уз једног Немца, такође војника. Од 134 лечених у новембру, 114 је из састава устаничких јединица: 71 партизан и 43 четника, углавном припадника Јеличког четничког одреда којим је командовао Јован Бојовић, поручник бивше Југословенске војске. У октобру доминирају они који су рањени или контузовани у борбама на опсади Краљева. Значајна је и појединост да је у Гучи током новембра, када су трајали жестоки окршаји између партизана и четника, лечено више десетина припадника покрета Драже Михаиловића, који су напустили фронт борбе против окупатора и започели братоубилачки рат. Иако су у Гучи сву власт држали партизани, рањени и оболели четници су без сметњи долазили код лекара, добијали лекове или лечени у гучкој болници. Сам податак да су четници нормално тражили медицинску заштиту, довољно казује о хуманости партизанске власти. . .

Амбулантни дневник Бановинске болнице у Гучи бележи практично све догађаје у Драгачеву и ширем подручју западне Србије у 1941. години. Посебно од краткотрајног априлског рата, па на даље. . .

Шестог априла, када је немачка авијација бомбардовала Београд и неке друге југословенске градове, медицинску помоћ у Гучи затражио је Петар Капларевић из Милатовића (Драгачево), војник у Винковцима. Он је, пре тога, десет дана био у болници. Назебао је, па је поново дошао код лекара. Слободан Радосављевић (20 година), војник из Петровграда, јавио се др Поповићу 19. априла. Лекар је, поред његовог имена и презимена, записао: „Данас му се у близини болнице сложило; пао је у несвесно стање“. Поред имена неких других војника бивше Југословенске војске записи казују да су они учествовали у борбама против наступајућег окупатора. Када је помоћ затражио Светолик Богдановић, војник из Рогаче (Драгачево), лекар је, 26. априла, констатовао: „Пре 15 дана повређен је из авиона митраљезом“. Сутрадан, поред имена и презимена Александра Ђурђевића, судског чиновника из Гуче, такође војника, др Поповић је написао: „Пре 16 дана рањен је код Марковца из митраљеза“. Овог дана пише поред имена Ђокићара Стојковића из Виче

(Драгачево): „Под левом плећком улазна рана од куршума, а излазна ниже леве сисе“. И Никола Ђорђевић, војник из Виче (Драгачево), „рањен је на фронту“ . . .

И касније, у мају и јуну, рањени и оболели војници бивше Југословенске војске лечени су у амбуланти болнице у Гучи: Драган Главоњић из Виче, Никола Радосавчевић из Горачића, Богољуб Бајчетић из Граба и неки други. (Види прилог I).

Иако са шкртим записима, превасходно медицинског карактера, Амбулантни дневник Бановинске болнице у Гучи одсликава део атмосфере краткотрајног априлског рата 1941. године, и поред чињенице да тада на терену Драгачева није било оружаних окршаја.

Када су, 13. јула, на Здрављаку (планина Јелица), образоване две драгачевске чете Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“, у њима није било лекара. Истина, међу борцима се налазио Драгиша Пајовић, студент медицине и члан КПЈ из Каоне (Драгачево). Али, пошто није било борбених окршаја првих устанничких дана, ни обољевања бораца, Пајовић као медицинар није имао посла.

Да је логорски живот био добро организован, сведочи управо податак да нико није тражио помоћ од лекара. Тек касније, 23. августа, у гучку болницу дошао је Андрија Главоњић, земљорадник из Горачића и члан КПЈ, борац на Здрављаку. Задржан је на лечењу у болници, јер је др Поповић констатовао: „Од пре 20 дана, после грипа, кашље и искашљује жути густе испљувак. На плућима дифузни бронх. шушњеви влажни“. Главоњић је излечен. У „Дневнику“ није констатовано да је партизан, мада је др Поповић знао да се ради о једном од организатора устанка. Главоњић је, уједно, и први партизан који је лечен у гучкој болници. Ни нешто касније, 12. септембра, нема одреднице „партизански војник“ или „партизан“ поред имена борца Адама Грујовића, ђака из Тијања (Драгачево), који је лечен од грипа у болници када је Гуча већ била ослобођена. (Грујовић, иначе, тврди да је лечен од маларије).

Чињеницом да нико није тражио помоћ у гучкој болници, потврђује се истина да ни један борац Драгачевске чете Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“ није рањен 16. септембра на превоју Караула (планина Јелица) у борби против једног батаљона немачке оружане силе из Чачка. Тота дана су, иначе, партизански положај Немци тукли и артиљеријом са Беровића брда. Медицинску помоћ није тражио ни Андрија Ковачевић, борац Вировске резервне партизанске чете, који је теже рањен у борби против Немаца 20.

септембра у Горобиљу. Вероватно је лечен у слободном Ариљу, пошто је Гуча далеко од његовог родног села.

Доста драматично Амбулантни дневник Бановинске болнице у Гучи сведочи погибију припадника Јеличког четничког одреда 24. септембра, на планини Јелици, у сукобу с Немцима. О овој борби се углавном знало по погибији четири четника из села Трешњевице (Драгачево).³ Овог дана др Поповићу се јавило, тражећи медицинску помоћ, осам четника. Наредних дана било их је више. (Види прилог VI). Поред њихових имена лекар је забележио: „Рањен данас шрапнелом у лево раме“, „Пре неколико сати рањен шрапнелом“, „Рањен малим шрапнелом у средини спољне стране леве бутине“ и слично. У болници је, на лечењу, задржано девет рањених и контузованих. Иза имена и презимена Миломира Поледице, земљорадника из Церове (Драгачево), који је дошао у болницу 24. септембра, др Поповић је оловком дописао: „Умро сутрадан ујутро у 6 час“.

И наредних дана, око Чачка који је држан у опсади, рањени су неки припадници Јеличког четничког одреда.

Миладин Радојичић, „тежак“ из Дучаловића (Драгачево), први је човек поред чијег је имена, 24. септембра, др Поповић ставио одредницу „п(артизански) в(ојник)“. У рубрици „Налаз“ пише: „Пре 3 дана рањен је у борби у Овчару пушчаним зрном у десну плећку (кроз лопатицу—разломљена). Излазна рана под кључницом у преч. 8 см, дуб. 6 см“. Радојичић је задржан на лечењу у болници. Био је припадник НОП-а, али не борац с оружјем. Рањен је у родном селу, мада у борби није учествовао. Ово се догодило 22. септембра када су сељаци из Дљина, које је предводио члан КПЈ Милојко Марковић, направили више узастопних заседа кроз Овчарско-кабларску клисуру и тукли немачку моторизовану колону која се повлачила из Ужица и Пожеге. Сељаци из Дљина су се веома пребацивали с једног на други положај од Шанца до Овчар Бање и нанели озбиљне губитке немачким јединицама, које су у помоћ позвале и авијацију.⁴ (Ближе појединости о рањавању Радојичића нису расветљене).

После Миладина Радојичића, одредница „п. в.“ сусреће се 28. септембра поред имена и презимена Павла Броћића, партизана из Гуче (Драгачево), а сутрадан и поред имена Владимира Ђорђевића, партизана из Лопаша (Драгачево). Броћић је лечио жуљеве на ногама, а Ђорђевић запаљење вилице.

Одредница „п. вој.“ је поред имена и презимена Милорада Петровића, борца Драгачевске партизанске чете из Јездине код Чач-

ка, за кога је, 30. септембра, др Поповић забележио: „Јутрос је несретним случајем рањен кошуљицом од митраљ. куршума“. Петровића је, неопрезно рукујући митраљезом, ранио друг и земљак Радослав Радоњић Лукинац, кога је, на предлог командира Богдана Капелана, команда Драгачевске партизанске чете, управо због овог поступка, удаљила из јединице.^{4а}

Од 24. септембра др Љубомир Поповић употребљавао је и одредницу „в“, што значи војник. Под појмом „војник“ подразумевао је четника, углавном борца Јеличког четничког одреда, у коме су се најпре налазили људи из драгачевског и трнавског среза чачанског округа. Први је са овом одредницом уписан Милутин Цибуровић, „тежак“ из Церове (Драгачево), који је рањен 24. септембра у сукобу четника с Немцима на планини Јелици.

Одреднице је др Поповић стављао према изјашњавању оних који су тражили медицинску помоћ.

Пун назив „партизански војник“ забележен је 17. октобра када су се у амбуланту тучке болнице јавили Милош Станишић из Гуче, Исаило Цветић из Церове, Милан Ђерић из Гуче, Богдан Чворовић из Доње Краварице и Добросав Радовановић из Виче. Станишић и Ђерић су се разболели, Цветић је прегучен (вероватно од четника) и задржан у болници, Чворовић је добио жуљеве од цокуле, а Радовановић је рањен у борби на Краљеву. Сви су били борци Драгачевског батаљона Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“.

Термин „четник“ такође је први пут употребљен 17. октобра, уз остале податке, за припаднике Јеличког четничког одреда Десимира Ичелића из Церове, Милоја Милићевића из Драгојевца, Илију Илића из Граба, Живка Плазанића из Губереваца, Светолика Радојичића из Гуче, Радишу Мирчетића из Лопаша, Мијалка Пајовића из Турице, Стојана Љубичића из Лопаша, Новицу Цогољевића из Губереваца и неке друге. (Види прилог VI).

Колико су одреднице о припадничтву партизанском или четничком покрету у овом документу прецизне, сведоче подаци о лечењу Будисе Маркићевића (27 година), учитеља из Непришора, који је био родом из Пилатовића (Драгачево). Наиме, 27. октобра, др Поповић је записао да је Маркићевић лечен амбулантно („од 1938 т. болује на бубрезима“), да је учитељ и четник. Лекар није знао да је управо Богдан Капелан, командант Драгачевског батаљона Чачанског НОП одреда, упутио свога борца Будису Маркићевића да се, по задатку, упише у четнике. Капелан је истицао да је потребно у четничке ре-

дове убацити једног провереног борца, уз то интелектуалца и резервног официра. Маркићевић је овај задатак прихватио, као официр командовао једном четничком јединицом при опсади Краљева 1941. године, а касније доста дуго остао — уз ризик да буде откривен и ликвидан — у четничким редовима.

Маркићевићев „случај“, на специфичан начин, потврђује и Амбулантни дневник Бановинске болнице у Гучи.⁵

До одласка на краљевачки фронт, после 7. октобра, др Поповићу се није јавио ни један борац који је од ослобођења Чачка евентуално рањен. Изузетак из Андрија Главоњић, из Горачића, борац Драгачевског партизанског батаљона, који је 7. октобра задржан у болници, али због ране коју је задобио „пре 9 дана“. Њега је, неопрезно рукујући оружјем, рањило један саборац. Главоњићу се у болници, 8. октобра, придружио Милосав Ђорђевић, партизан из Гуче, који је задобио рану на десној потколеници „пре месец дана“.

На краљевачки фронт 7. октобра упућени су Трнавски и Драгачевски батаљон Чачанског НОП одреда, затим артиљеријска батерија и Љубићки партизански батаљон. Кренули су и четници, чију је главнину чинио Јелички четнички одред Јована Бојовића.

Од тада, па све до 3. новембра, ове јединице су, заједно са осталим партизанским и неким четничким одредима, опседале Краљево, у коме се утврдио немачки гарнизон, са око 4.500 добро наоружаних војника. У то време већ је била створена велика слободна територија у западној Србији и Шумадији, у коју је улазио и цео чачански округ са Чачком, Гучом и Горњим Милановцем. Тежило се да се слободна територија прошири. Немци су упорно бранили Краљево као изразито значајан саобраћајни чвор.

Учешће у опсади Краљева највећа је војна операција у којој је устаничке 1941. године учествовао Чачански НОП одред „Др Драгиша Мишовић“.

Судећи по броју лечених партизана и четника, у то време болница у Гучи била је један од највећих устаничких здравствених центара у западној Србији. Исказујући своју потврђену стручност и изузетно пожртвовање, др Љубомир Поповић је тада лечио велики број рањених и оболелих. Помагао му је и студент медицине Милан Јањић из Гуче. Милена и Наталија Лазаревић, Олга и Живка Мариновић и неке друге девојке из Гуче постале су привремено добровољне партизанске болничарке, јер болница у Гучи није имала довољно ни средњег медицинског кадра.⁶

Устаничка војска неколико пута је безуспешно јуришала на Краљево. Претрпљени су велики губици, а било је много рањених. Нарочито је био жесток окршај у ноћи између 14. и 15. октобра када су две чете Драгачевског батаљона и Пета чета Љубићког батаљона Чачанског НОП одреда упале у сам град.

Неколицина рањених партизана лечена је у Гучи после ових борби. Добросав Радовановић из Виче, Драгојле Тимотијевић из Турице, Милисав Славковић из Ртију и Вучић Броћић из Гуче рањени су у ноћи између 14. и 15. октобра, а два дана касније и Рајко Јојић из Миросаљаца. Амбулантни дневник сведочи и борбу против Немаца која се одиграла 21. октобра. Тада су рањени и лечени у Гучи: Радован Милинковић из Чачка и Мирко Нешовић из Јарчујака код Краљева. Дакле, више не само борци из Драгачева, већ и из других крајева

У току борбе против Немаца у ноћи између 14. и 15. октобра на Краљеву је погинуо Јован Бојовић, командант Јеличког четничког одреда. Још тада су проношене вести да је убијен с леђа, од својих војника, по налогу Милоја Мојсиловића, заменика команданта овог одреда. Бојовић је страдао због тога што је искрено сарађивао с партизанима доказујући на делу да је осведочени родољуб и антифашиста.⁷ Јелички четнички одред имао је те ноћи велике губитке у људству. Неки његови војници су се већ после борбе од 11. октобра нашли на лечењу у Гучи. Најпре се 13. октобра др Поповићу јавио Вучко Пејовић из Турице (Драгачево). Овде су, на лечење, 15. октобра стигли: капетан Милојко Обренић из Котраже, земљорадник из Лопаша Вучета Росић, земљорадник из Брезовица Милија Милекић и још двадесетак четника. Већином су ово били, судећи по Амбулантном дневнику, Драгачевци. Али, имало их је и из других места (Обрад Павловић, земљорадник из Јарчујака код Краљева, Миломир Грујовић из Премеће код Чачка). Наредних дана број рањеника из редова четника још се повећавао. (Види прилог VI). Четници су учествовали у борби против Немаца на краљевачком фронту и 21. октобра. Др Поповић је сутрадан поред имена и презимена Средоја Сретеновића из Ртију (Драгачево), Сима Корићанца из Богutowца код Краљева, Душана Шушића из Погорелице код Краљева и неких других написао — „јуче рањен на Краљеву“, „јуче рањен куршумом“, „јуче рањен шрапнелом“...

У Гучи, као што се види, нису лечени само четници из Драгачева или припадници Јеличког четничког одреда, већ и неки други — из различитих места западне Србије. До 1. новембра четници

су се у Гучи лечили од последица ранијег рањавања или обољења која немају везу са ратном службом.

По наређењу Драже Михаиловића, четници су 3. новембра напустили Краљево и започели нападе на партизанске снаге на читавој територији западне Србије и Шумадије.

Др Љубомир Поповић је у Гучи лечио и једног немачког војника — Андраса Хејера из Хефлинга. Поред његовог имена и презимена записано је: „Заробљен код Краљева, немачки војник“. У рубрици „Налаз“ 10. октобра пише: „Јуче је рањен код Краљева. Леви тенер разбивен — расцепљен окроз неправилном раскиданом раном. На левом куку плитка рана величине дводинарке. Десно око модро“. Хејер је задржан на лечењу у болници. Више података о њему у овом документу нема. Др Поповић каже да је он брижљиво лечен, као и сви остали рањеници.⁸ Жене и девојке из Гуче су му редовно доносиле понуде. Овде је остао све до 29. новембра 1941. Тада су у Гучу ушли Немци и љотићевци. Придружили су им се и четници самозваног војводе Милоја Мојсиловића. Хејер је тада показао своје право лице. Немцима и љотићевцима показао је тешке рањенике из редова партизана, који су, потом, побијени. Карактеристично је о томе сведочење Кајице Миливојевића, који је као припадник Јеличког четничког одреда рањен на Краљеву:

„Крајем новембра сам изашао из болнице у Гучи и отишао својој кући, али сам повремено долазио, у болницу, на превијање. Тако сам дошао и 29. новембра 1941. године и видео сам како су непријатељи вукли за ноге тешке партизанске рањенике који су главама ударали у степенице. Испод болнице, на буњишту, чуо сам пуцње који су прекидали животе рањеника. По мом сећању, тада је убијено око 5—6 рањеника...“⁹

Нису позната имена свих стрељаних. Али, међу њима били су руководиоци из Копаоничког НОП одреда „Тодор Милићевић“ Драги Живковић и Света Петровић и Драгомир Пајовић, борац Драгачевског батаљона Чачанског НОП одреда из Каоне.

Др Поповић је, по сведочењу савременика, молио и преклињао љотићевце и Немца да поштеде тешке рањенике, које је показао Андрас Хејер, немачки војник, заборављајући колика је пажња управо њему поклањана у гучкој болници.

Напуштајући фронт борбе против окупатора, јединице Драже Михаиловића кренуле су првих дана новембра 1941. у окршаје против партизана. Циљ им је био не само заузимање слободне територије, већ и уништавање партизанског покрета. У жестоком окрша-

јима против њих учествовале су и јединице Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“. Драгачевски партизански батаљон, који је тамо упућен са краљевачког фронта, имао је пресудну улогу у одбрани Ужица. У борбама је претрпео и губитке. Рањеници су задржани на лечењу у Ужицу и Севојну. Жесток окршај имали су Драгачевци с четницима на Пожеги 3. новембра, када је, поред осталих, погинуо и Богдан Капелан, командант Драгачевског партизанског батаљона. И одавде су рањеници пребачени у Ужице. Љубићки и Трнавски батаљон, заједно са чачанском градском милицијом и делом Другог шумедијског одреда, успешно су се тукли с четницима око Чачка и у самом граду од 6. до 8. новембра. Била је ово највећа борба против четника у Србији у то време. Привремени прекиди ватре и потписивање споразума о ненападању, до краја новембра, нису, у суштини, ништа мењали. Четници су, коначно, пошли путем најцрње издаје народа и све до краја рата, клањем и убијањем партизанских бораца и родољуба, исписивали стравичну хронику смрти и насиља над сопственим народом.

Сукобе и окршаје против четника у новембру 1941. године потврђује и Амбулантни дневник Бановинске болнице у Гучи.

Др Поповићу су се 9. новембра јавили Добривоје Икодиновић и Тривун Броћић, борци Драгачевског партизанског батаљона, обојица из Гуче. Поред њихових имена и презимена записано је: „Данас по подне тучен је батином“. Јасно је од кога — од четника. Два дана касније превијен је Властимир Вујовић, борац Драгачевског партизанског батаљона из Котраже, који је рањен у борбама против четника код Ужица.

У овом периоду Амбулантни дневник „не зна“ за рањене четнике.

Овај документ „бележи“ и борбу у Каони, 18. новембра, између четника и бораца Копаоничког НОП одреда „Тодор Милићевић“. Тада је заробљено више бораца овог одреда, одведено на Венац у Лису, у „Штаб сложне браће“ Милоја Мојсиловића, Буре Смедеревца и Божидара Ђосовића Јаворског, страховито мучено и убијано.¹⁰ Др Поповић је забележио, 19. новембра, поред имена и презимена Светомира Свете Петровића, партизана из Књажевца, бораца Копаоничког НОП одреда, „јуче је рањен у десни лист (средњи део)“, па је задржан у болници.

Четници из „Штаба сложне браће“, са око 400 људи, напали су, изненада, у рану зору 19. новембра, на Посадну партизанску чету у Гучи. Четнике је предводио „војвода“ Мојсиловић. Забарика-

дирани у згради основне школе, у самом центру варошице, партизани су, иако их је било само двадесетак, одолели нападу. Четници су у овој борби имали велике губитке. Пошто нису успели да савладају партизанае, повукли су се и на злогласни Венац у Лиси одвели неколико заробљеника. Међу њима били су и Милан Бата Јанковић, инструктор Окружног комитета КПЈ за округ чачански из Чачка, и Раде Прелић, партизански командант Гуче. Обојица су, после неколико дана, након заверског мучења, заклани.¹¹

У току борбе у Гучи Посадна чета имала је једног погинулог борца и тројицу рањених, који су одмах пребачени у гучку болницу. Миодраг Достањих из Турице, по запису др Љубомира Поповића, „рањен је под левом мишицом на грудном кошу“, Драгољуб Тошић из Гуче „рањен је пулчаном раном у леву мишицу — у њеном горњем делу“, а Милош Икодиновић из Гуче је „рањен у пределу десне слепоочнице изнад ува“. Сва тројица су задржана на лечењу у болници. Лекарску помоћ затражио је и један од нападача — четник Светомир Белобрковић из Гуче, кога је куршум окрестнуо „по врх главе“.

Да је Посадној партизанској чети у Гучи након неколико дана стигла помоћ од Чачанског НОП одреда, види се и по томе што су медицинску заштиту од др Љубомира Поповића тражили борци Четврте—Липничке чете Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда, којом је командовао Димитрије Писковић Трнавац. Ово нису били рањеници. Амбулантно су лечени, 23. новембра, Алекса Војиновић и Радослав Пајовић из Жежевице код Чачка и Миломир Вучковић из Заблаћа код Чачка, затим Мијалко Швабић из Жежевице код Чачка, а наредних дана и неки други. (Види прилог II).

Драгачевски батаљон Чачанског НОП одреда налазио се, после окршаја против четника од Пожеге до Прањана, углавном у Пожеги. Његови борци нису тражили медицинску заштиту у Гучи, већ углавном у Чачку, Горњој Горевници, Пожеги, Ужицу и Севојну, где су, такође, радиле веће партизанске здравствене установе.

Један део бораца Драгачевског партизанског батаљона стигао је 26. новембра у Гучу. Преостали, највећи део, добио је тродневно одсуство, па су се борци разишли кућама на одмор и опоравак, с тим да се у Гучи окупе 28. новембра.

Борбу мањих делова Драгачевског батаљона и Четврте — Липничке чете Трнавског батаљона, 27. новембра, против четника у Горачићима, Амбулантни дневник потврђује наводима о лечењу два рањена борца. Овог дана је др Поповић иза имена и презимена Рај-

ка Јојића, борца Драгачевског батаљона из Мирослањаца, записао: „Данас је рањен под левом плећком“. За Здравка Новаковића, борца Драгачевског батаљона, 28. новембра, каже се: „Синоћ рањен у борби пушчаним куршумом...“ Ови подаци су значајни, јер показују тачан датум борбе у Горачићима. До сада се, на основу мемоарске грађе, тврдило да се догађај збио 25. или 26. новембра 1941.

Иначе, и по записима у овом документу, 28. новембр 1941. године био је веома трагичан за Гучу и Драгачево, за Драгачевски батаљон Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“. По плану, тада је било предвиђено окупљање бораца са тродневног одсуства. Међутим, око десет часова, почело је бомбардовање варошице од стране немачког авиона. У згради основне школе и на улицама, међу грађанима који су дошли и из села, јер је био петак, пазарни дан, налазили су се борци Драгачевског батаљона (око 100 људи), Посадне партизанске чете и Четврте — Лишничке чете Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда. Они су отварали ватру на авион. Немци су митраљирали улице и бацали бомбе. Два часа касније стигле су три немачке „штукe“ и у ниском лету наставиле бомбардовање. Детонације су одјекивале, рушили су се кровови кућа, тресла се земља. Нешто касније стигао је још један авион, који је такође бацио неколико бомби. Срушено је преко 70 објеката.¹² У току бомбардовања погинула су два партизанска борца: Давид Давидовић Корчагин из Горачића, борац Драгачевског, и Милутин Мајсторовић из Вапе, борац Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда.¹³

Већи број бораца рањен је, али — пошто нема званичних извештаја — тачни подаци недостају. Драгоцена су, отуда, сазнања из података у Амбулантном дневнику, бар за оне борце који су затражили помоћ од др Поповића. Сазнаје се, примера ради, да је Манојле Стојић из Мирослањаца „контузован у рушевинама“ и задржан у болници, да је Средоје Чворовић из Гуче „повређен у рушевинама“. Живорад Гавриловић, члан Среског комитета СКОЈ-а из Гуче, „контузован је рушевинама у лакој систему по телу“. Милосав Ђорђевић из Гуче „рањен је рушевинама свуда по телу“ и остављен у болници. Живорад Ковачевић, командир Четврте драгачевске партизанске чете из Ртара, „контузован је рушевином“ и, такође, задржан у болници, као и Живорад Поповић, борац Трнавског батаљона из Жежевице, који је „рањен у школи — рушевином од бомбе“. Божидар Гавриловић из Гуче „рањен је у десно дебело месо и десну надлактицу“, а Драгомир Пајовић из Каоне „у десну чеону кљуну“. Пајовић је остављен у болници, као и Радисав Пајовић из

Турице, коме је „лева потколеница пребивена и размрскана“. Филип Јешћ из Гуче „рањен је поред носа на десној страни“. Драгиша Главоњић из Гуче (родом из Виче) је „рањен из митраљеза у главу“ и задржан у болници. У главу је рањен и Љубомир Грбић, борац — партијски руководиоца Четврте—Липничке чете Трнавског батаљона, родом из села Липе код Бихаћа.

Др Поповић је указао помоћ и Лазару Лазичу, заменику политичког комесара Чачанског НОП одреда из Чачка, који је „данас... у путу рањен у десни грудни кош... превијен... па враћен, отпутовао за Пожегу“.

Сви они су 28. новембра затражили медицинску помоћ у гучкој болници. Милосав Ђорђевић је умро. Др Поповић је оловком записао у Амбулантном дневнику: „Умро у 19 час, т. ј. после 8 часова по доласку“. Умро је и Драгиша Главоњић, а у „Примедби“ Амбулантног дневника пише: „Умро у 17 часова, т. ј. 1¹/₂ час по доласку“. Овај податак свакако је значајан — показује да је бомбардовање Гуче завршено око 15,30 часова, што није било познато.

Александар Шевуљев из Србобрана (Бачка) последњи је партизан који је, бар по одредницама др Љубомира Поповића, лечен у гучкој болници. У рубрици „Налаз“ пише 29. новембра: „Јуче је рањен по глави, десном рамену и десној шасти“. Шевуљев је задржан у болници, па је највероватније истог дана стрељан по доласку Немаца и љотићеваца. Био је тежак рањеник, па није успео да напусти болницу, што су учинили Здравко Новаковић и Вучић Бробић из Гуче, Миодраг Достанић и Радисав Пајовић из Турице. Остаје отворено да ли су овде страдали и неки други тешки рањеници: Милосав Еровић из Бољковаца (код Горњег Милановца) и Љубомир Грбић из села Липе код Бихаћа?

У Гучи су лечени и неки Словенци, које су почетком јула 1941. са родних отаџина нацисти прогнали. У Драгачево је тада стигло око 70 словеначких изгнаничких породица и све су се, по сведочењу др Тонета Корена, определиле за народноослободилачки покрет. У устанку — један број Словенаца нашао се у партизанским четама.

Амбулантни дневник Бановинске облнице у Гучи потврђује боравак изгнанника у Драгачеву.

Први се, 29. августа, лекару јавио Франц Гучек из Севнице, настањен у Доњој Краварици. У рубрици „Налаз“ др Поповић је констатовао: „Од пре дужег времена има оток и црвенило коже на

обема потколеницама са мршгтењем коже. Од пре 6—7 дана кашље и протискује га на левој страни где се чује ситни вел. бронх. шушњеви. Сви основни зглобови прстију леве шаке су отечени, црвени и болни“. Гучек је задржан на лечењу у болници. Хенрих Жорж, чиновник из Марибора, настањен у Марковици, дошао је код лекара 9. септембра, када је Гуча већ била ослобођена. Имао је некакво кожно обољење на руци, па је превијен. Андрија Грчар, свршени матурант из Марибора, настањен у Гучи, јавио се лекару 12. септембра. Имао је екцем, па је добио рецепт за лекове и лекарски савет. Известно кожно обољење шаке присилитио је Јудвика Воук, настањеног у Гучи, да 16. септембра буде превијен у гучкој болници. Истог дана медицинску помоћ затражила је и Марушка Класинц, двогодишње дете из Марибора, која је оживела у Гучи. Имала је надувен трбух, али болест није захтевала болнички третман. Ирма Јурца, домаћица из Марибора, настањена у Горачићима, дошла је у болничку амбуланту 17. септембра. Дијгноза: „Contusio artic. caral. dextv“. Задржана је на лечењу у болници. Већ поменути Жорж и Воук поново су превијени 17. септембра, а Воук још и 28. септембра, 7. и 9. октобра.

Здравствену заштиту добио је 10. октобра и Виктор Грчар, школски управитељ из Марибора, настањен у Гучи. У рубрици „Налаз“ забележено је: „Од пре дужег времена отиче му под очима, а од пре неколико дана отиче му трбух, као и ноге... Срчана радња слаба и неправилна. У плућима знаци едема. У мокраћи доста беланчев...“ У рубрици „Напомена“ стоји: „По прегледу добио је рецепт и лек. савет па враћен пошто није хтео остати у болници“.

Грчар је истакнута личност напредног покрета у Словенији. Као добровољац, учествовао је у српској војсци у пробоју солунског фронта. На општинским изборима 1920. године изабран је, на листи социјалиста, за градоначелника Марибора, али је након доношења Обзнане и Закона о заштити државе смењен. После тога радио је као школски надзорник и управитељ школе, а 1941. године, са целом породицом, прогнан је у Србију. У Гучу је дошао као тежак срчани болесник. Помоћ од др Поповића тражио је и 1. новембра. Налаз је био као и претходни. Касније се преселио у Чачак, где је умро 7. јануара 1942. Сахрањен је на Чачанском гробљу, где му је споменик.¹⁴

На дан уласка немачко-љотићевско-четничких снага у Гучу, 29. новембра, у амбуланти је прегледана Елизабета Хојник, слушкиња из Марибора, вероватно настањена у Гучи. У рубрици „Налаз“ остало је забележено: „Пре три дана рањена је у предњој страни

десне мишице“. Задржана је у болници. Није јасно где је и како рањена ова Словенка.

И после овог датума лечени су неки изгнани Словенци у гучкој болници.

Најпре, 17. децембра, Срећко Франко, ђак трговачке академије из Марибора. За њега је др Поповић забележио да живи у Горачићима и да је „четник Јел(ичког) одреда“. Изузев последњег, сви остали подаци су тачни. Извесно је да се Франко декларисао као четник да би спасао живот. Он је, наиме, као рањеник заробљен са санитетом Краљевачког и Копаоничког НОП одреда у Горњем Дубцу крајем новембра и одведен у „Штаб сложне браће“ на Венцу у Лиси, где су мучени и убијани партизански борци. Пошто је скривао своје припадништво партизанском покрету, доведен је, вероватно, у Гучу, одакле па је, на интервенцију неких других Словенаца, Начелство среза драгачевског упутило у Горачиће. Одавде је поново пребачен у Гучу—у болницу. Лекар је, на прегледу, констатовао: „Премесец дана рањен је куршумом кроз горњи део десне потколенице. Рака је кружна, величине поладинарца. Око ране пројни дерматитис“. Франко је излечен. Преживео је рат и вратио се у Марибор.

Овог 17. децембра прегледан је и задржан у болници још један Словенац — Владимир Ф. Јурца, „водник—наредник четник“ из Марибора, настањен у Горачићима, један од ретких изгнанника који су се приклонили покрету Драже Михаиловића. Лечио је убој од цокула „на левој пети“...

Од припадника партизанског покрета у току децембра 1941. године лечени су у гучкој болници Драгутин Мурганић, трговачки помоћник из Вучитрна, борац Копаоничког НОП одреда „Тодор Милићевић“, и Наталија Лазаревић, позадински партизански активиста из Гуче. Мурганић је доведен са Венца у Лиси,¹⁵ а др Поповићу се пријавио, 4. децембра, као Пећанчев четник. Наталија Лазаревић је 30. децембра уписана у Амбулантни дневник као „кћер инвалида, девојка“.

Од 29. новембра до 31. децембра у гучкој болници лечени су, уз мали број грађана, углавном припадници квислинчких и четничких формација. Др Поповић је иза њихових имена и презимена бележио овакве одреднице: „добровољац Недића“, „четник Недића“, „наредник, четник Недића“, „четник“, „четник Пећанца“, „четник, манастирски ђак“, „жанд. поднаредник четник“, „четник претседник општине грапске“, „четник Јелич(ко)—морав(ичког) одреда“, „жанд. на-

редник код управе града Београда“, „дете тежака четника“, „ђак... син овд(ашњег) пол(ицијског) писара...“ Осим људи из Драгачева, пацијенти су били из Крагујевца, из Адрана код Краљева, из Горње Горевнице код Чачка, из Краљева, затим из Чачка, Врњачке Бање, Сремских Карловаца, Заблаћа код Чачка, Вилуше код Чачка, Београда, Бјелуше код Ариља, Смиљевца код Ивањице и других места, не само из Србије. Дакле, они који су, као припадници квислиншких и контрареволуционарних непријатељских оружаних и управних формација, „жарили и палили“, хватали и убијали партизане и комунисте, родољубе и антифашисте, све који су осуђивали националну издају у коју су посрнули недићевци, љотићевци, Пећанчеви и Михаиловићеви четници.

Амбулантни дневник Бановинске болнице у Гучи истинско је сведочанство тесне сарадње четника са недићевцима и љотићевцима, који су у Гучи, где није била стационарирана ни једна немачка јединица, верно служили окупатору. Др Поповић је (да ли свесно?) о томе оставио документа прворазредног историјског значаја: заједно са љотићевцима, лечени су, у болници, кревет уз кревет, и четници. О тој сарадњи говоре и два упута за болницу, пронађена у Амбулантном дневнику. У једном љотићевски командант места у Гучи Таназије Јуришић издаје, 11. децембра, „налог за четника Чедомира Вујовића, који се упућује овој Болници, ради лекарског прегледа и евентуалног лечења“. Болница је тада била под управом Јуришића. У другом налогу четнички командант места из Горачића пише 17. децембра, управи тучке болнице: „Упућује се четник овог одреда Владимир Ф. Јурца водник—наредн(ик) на лечење од жуљева које је добио од хрђаве обуке“. Јурца је био припадник Јеличко—моравичког четничког одреда самозваног војводе Милоја Мојсиловића. Сарадња четника и љотићеваца није била само „локалног карактера“. Ово потврђује и писмо, упућено 21. децембра 1941. године, од стране помоћника начелника штаба Јеличко—моравичког четничког одреда болници у Гучи. У њему се каже да треба пружити здравствену заштиту једном четнику, а потом додаје: „Умољавате се да ако би именованом било потребно лечење односно рентгенски преглед упутите га бановинској болници у Чачку“. А у Чачку биле су немачке јединице!

Очигледно је, дакле, да четници више и нису крили своју сарадњу са љотићевцима и недићевцима, нити са окупатором...

*
* * *

Амбулантни дневник Бановинске болнице у Гучи за 1941. годину историјски је документ прворазредног карактера и значаја. Његова вредност огледа се у томе што, истина са медицинског становишта, веома прецизно одређује многе догађаје у бурној, ратној и устаничкој години, посебно у Драгачеву, али и на читавом подручју са кога је борбена дејства развијао Чачански народноослободилачки партизански одред „Др Драгиша Мишовић“. У неким својим деловима — и на знатно ширим просторима западне Србије и Шумадије.

Од априлског рата до непријатељске офанзиве крајем новембра 1941. на слободну територију „Ужичке републике“, он региструје — као истинска, аутентична ратна хроника — многа значајна збивања. Неке догађаје, недовољно познате, аргументовано наглашава и прецизно временски одређује, па је, нема никакве сумње, драгоцен не само за проучавање историјата развоја здравствене службе у Драгачеву и чачанском крају, већ и политичких прилика из устаничке 1941. године.

ЛЕЧЕНИ У ГУЧКОЈ БОЛНИЦИ 1941. ГОДИНЕ

ВОЈНИЦИ БИВШЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈСКЕ

(Прилог I)

6. април: Петар Капларевић (21 година), војник II пука (пионирске шесте чете) у Винковцима, родом из Милатовића (Драгачево), лечен амбулантно од грипа;¹⁸

19. април: Слободан Радосављевић (20), војник, родом из Петровграда (сада Зрењанин), онесвестио се у Гучи, лечен амбулантно од грипа;

26. април: Светолик Богдановић (36), војник из Рогаче (Драгачево), лечен амбулантно, па упућен у болницу у Чачку, на хируршко одељење, јер му је рана била тешка;

27. април: Александар Ђурђевић (30), војник из Гуче (Драгачево), лечен амбулантно од последица рањавања из митраљеза;

27. април: Божидар Стојковић (31), војник из Виче (Драгачево), лечен амбулантно, пошто је дошао из болнице у Ужицу, где је био смештен као рањеник;

16. мај: Никола Ђорђевић (25), војник из Виче (Драгачево), лечен амбулантно од рана које је задобио на фронту;

22. мај: Драган Главоњић (31), војник из Гуче (Драгачево), лечен амбулантно од повреда задобијених у заробљеничком логору у Нишу;

30. мај: Никола Радосавчевић (32), војник из Горачића (Драгачево), лечен амбулантно од рана задобијених у априлском рату.

ПАРТИЗАНИ

(Прилог II)

24. септембар: Миладин Радојичић (38), земљорадник из Дучаловића (Драгачево), позадински радник, задржан у болници да лечи ране задобијене 22. септембра;

28. септембар: Павле Броћић (42), поткивач из Гуче (Драгачево), партизански борац, амбулантно му лечен загнојен кажипрст;
29. септембар: Владимир Ђорђевић (20), земљорадник из Лопача (Драгачево), партизански борац, задржан у болници да лечи запаљење вилице;
30. септембар: Милорад Петровић (26), земљорадник из Јездине (Чачак), борац Драгачевске партизанске чете, лечен амбулантно од ране;
6. октобар: Драгомир Комадинић (30), радник из Лисе (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен у болници од жуљева које му је направила цокула;
6. октобар: Павле Броћић из Гуче, раније лечен, долазио на превијање;
6. октобар: Милош Миловановић (33), земљорадник из Ртара (Драгачево), борац Краљевачког НОП одреда, лечен у болници од ране коју је задобио неопрезно рукујући сопственим пиштољем;
7. октобар: Андрија Главоњић (21), земљорадник из Горачића (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, „пре 9 дана рањен“, задржан у болници;
8. октобар: Милосав Ђорђевић (30), земљорадник из Гуче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона задржан у болници да лечи рану на десној потколеници коју је задобио „пре месец дана“;
12. октобар: Милић Икодиновић (27), земљорадник из Гуче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, амбулантно лечен од лумбага;
16. октобар: Добривоје Икодиновић (25), земљорадник из Гуче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, амбулантно лечен од последица запаљења плућне марамице;
17. октобар: Милош Станишић (32), кафеџија из Гуче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен амбулантно од болова у грудима;
17. октобар: Милан Ђерић (39), радник из Гуче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен амбулантно од кијавице;
17. октобар: Исаило Цветић (21), земљорадник из Церове (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, задржан у болници на лечењу од контузија које је добио када су га непозната лица претукла овог дана;
17. октобар: Богдан Чворовић (27), земљорадник из Доње Краварице (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен амбулантно од жуљева на нози;
17. октобар: Добросав Радовановић (19), подофицир БЈВ из Виче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, рањен 15. октобра на Краљеву амбулантно;
19. октобар: Драгојле Тимотијевић (26), земљорадник из Турице (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, рањен 15. октобра на Краљеву, па задржан на лечењу у болници;
20. октобар: Милосав Славковић (18), трговачки калфа из Ртију (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, рањен 15. октобра на Краљеву, па задржан на лечењу у болници;
21. октобар: Вучић Броћић (23), земљорадник из Гуче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, рањен 15. октобра на Краљеву, па задржан на лечењу у болници;
22. октобар: Рајко Јојић (18), земљорадник из Миросаљца (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, рањен 17. октобра на Краљеву, у Гучу дошао из болнице у Чачку, лечен амбулантно;
22. октобар: Љубиша Главоњић (28), земљорадник из Виче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, рањен у Новом Селу (Мачва), одатле је дошао, па је лечен амбулантно;
22. октобар: Радован Милинковић (47), поткивач из Чачка, борац Чачанског НОП одреда, рањен 21. октобра код Краљева у трбух, задржан на лечењу у болници;
22. октобар: Мирко Нешовић, земљорадник из Јарчујака (Краљево), борац Краљевачког НОП одреда, рањен 21. октобра код Краљева у трбух, задржан на лечењу у болници;
24. октобар: Петар Јанковић (32), партизан из Лознице (срез подрињски), болестан од туберкулозе плућа, задржан у болници;

24. октобар: Радован Милошевић (24), партизан из Лознице (срез подрипњски), осећао болове „на левој страни грудног коша“, задржан на лечењу у болници;

25. октобар: Живорад Чворовић (36), земљорадник из Доње Краварице (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен у Чачанској болници, дијагноза: *Myalgija ped. sin. et neurosis tovalis*, у гучкој болници лечен амбулантно;

27. октобар: Раденко Радичевић (18), земљорадник из Горње Краварице (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, амбулантно лечен од реуматизма;

27. октобар: Селимир Јанковић (33), земљорадник из Зеока (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен амбулантно од чирева на стомаку;

27. октобар: Милун Чворовић (25), земљорадник из Доње Краварице (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен амбулантно од киле, уз препоруку да му се да лакша служба;

27. октобар: Раде Јовановић (28), морнар из Гуче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен амбулантно од чирева на десној потколеници;

30. октобар: Страјин Јовашевић (18), земљорадник из Тијања (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен амбулантно од повреде задобијене ударом дрвета;

30. октобар: Миодраг Рајић (19), земљорадник из Гуче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен амбулантно од последица грипа;

31. октобар: Милица Грујић (26), учитељица из Гуче (Драгачево), позадински партизански радник, лечен амбулантно од инфекције на прсту десне руке; за њу није изричито напоменуто да је партизан;

5. новембар: Миломир Милутиновић (21), земљорадник из Тијања (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен амбулантно од жуљева на нози које су му направиле цокуле;

6. новембар: Божо Ђуровић (21), земљорадник из Горачића (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен амбулантно од посекотина секиром;

6. новембар: Страјин Радичевић (35), поткивач из Горње Краварице (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен амбулантно од убоја цокуле;

9. новембар: Велимир Новаковић (40), из Гуче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен амбулантно од опекотина;

9. новембар: Добривоје Икодиновић (25), земљорадник из Гуче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен амбулантно од конгузије задобијене када су га четници претукли;

9. новембар: Тривун Броћић (23), земљорадник из Гуче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен амбулантно од конгузије коју је задобио када су га, заједно са Икодиновићем, четници претукли 9. новембра;

11. новембар: Властимир Вујовић (19), ђак из Котраже (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен амбулантно од ране задобијене у борби против четника код Ужица;

11. новембар: Сретен Броћић (23), земљорадник из Гуче (Драгачево) борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен амбулантно од последица запаљења плућа;

12. новембар: Драгић Ковачевић (20), земљорадник из Губереваца (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен амбулантно од ране на руци;

12. новембар: Драгобрат Станић (18), земљорадник из Гуче (Драгачево), борац Посадне партизанске чете у Гучи, лечен амбулантно од несвестице;

14. новембар: Паун Старчевић (19), берберин из Гуче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, задржан у болници да лечи реуматизам;

14. новембар: Драгомир Митровић (31), земљорадник из Пухова (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен амбулантно, јер му је рука повређена;

16. новембар: Светислав Протић (41), радник из Гуче (Драгачево) борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен амбулантно од бронхитиса;

16. новембар: Радосав Ковачевић (26), земљорадник из Виче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен амбулантно од рана на десној потколеници;

16. новембар: Филип Јешић (20), радник из Гуче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен амбулантно од чирева на врату;

17. новембар: Драгољуб Тошић (41), земљорадник из Гуче (Драгачево), борац Посадне партизанске чете у Гучи, лечен амбулантно од повреде коју је задобио претходног дана када га је један друг нехотице ударио кундаком пушке;

18. новембар: Милан Јанковић (48), земљорадник из Зеока (Драгачево), позадински партизански активиста, лечен амбулантно од болова које је осећао услед неправилног зарастања прелома врха плећке, који је задобио пре две године;

18. новембар: Миодраг Перишић (18), ђак — богослов, родом из Старе Молдаве у Румунији, настањен у Гучи, борац Посадне партизанске чете у Гучи, лечен амбулантно од жуљева задобијених од цокуле;

19. новембар: Миодраг Достанић (16), земљорадник из Турице (Драгачево), борац Посадне партизанске чете у Гучи, рањен овог дана у борби с четницима, па задржан на лечењу у болници;

19. новембар: Драгољуб Тошић (36), земљорадник из Гуче (Драгачево), борац Посадне партизанске чете у Гучи, рањен овог дана у борби с четницима и задржан на лечењу у болници;

19. новембар: Милош Икодиновић (23), земљорадник из Гуче (Драгачево), борац Посадне партизанске чете у Гучи, рањен овог дана у борби с четницима, задржан на лечењу у болници;

20. новембар: Драгојло Тимотијевић (26), земљорадник из Турице (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, добио грип и задржан на лечењу у болници;

20. новембар: Раденко Бројић (19), ђак из Гуче (Драгачево), секретар Среског комитета СКОЈ-а и члан Среског поверенства КПЈ за Драгачево, лечен амбулантно од расекотине на прсту коју је случајно задобио;

21. новембар: Момчило Сталовић (48), столар из Гуче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, „пре 20 дана рањен је куршумом у десну страну“, лечен амбулантно;

21. новембар: Саво Главоњић (20), земљорадник из Горачића (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен амбулантно од повреде обрве коју је случајно задобио;

22. новембар: Драгобрат Станић (18), земљорадник из Гуче (Драгачево), борац Посадне партизанске чете у Гучи, поново амбулантно лечен од бронхитиса и срчане преморености;

22. новембар: Мирослав Гавриловић (18), земљорадник из Зеока (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен амбулантно од гнојења на великом прсту леве ноге;

22. новембар: Видоје Раковић (20), шофер из Гуче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен амбулантно од повреда на руци које је случајно задобио;

23. новембар: Алекса Војиновић (30), земљорадник из Жежевице (Чачак), борац Четврте — Липничке чете Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда лечен амбулантно од главобоље;

23. новембар: Драгомир Митровић (31), земљорадник из Пухова (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, болестан од туберкулозе (раније лечен у санаторијуму), лечен амбулантно;

23. новембар: Миломир Вучковић (30), земљорадник из Заблаћа (Чачак), борац Четврте — Липничке чете Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда, амбулантно лечен од болова у грудима и лумбага;

24. новембар: Радослав Пајовић (33), земљорадник из Жежевице (Чачак), борац Четврте — Липничке чете Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда, амбулантно лечен од реуматизма;

24. новембар: Мијалко Швабић (31), општински деловођа из Жежевице (Чачак), борац Четврте — Липничке чете Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда, амбулантно лечен од екцема на десној потколеници;

25. новембар: Војислав Јовановић (36), земљорадник из Вирова (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона — стражар у партизанској Фабрици оружја у Ужицу, где је рањен „пре 4 дана“ и задобио контузије, па је задржан на лечењу у болници;

25. новембар: Миодраг Рајић (20), земљорадник из Гуче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, лечен амбулантно од последица срчаних оболења;

26. новембар: Милан Симовић (20), из Заблаћа (Чачак), борац Четврте — Липничке чете Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда, „од пре 3 дана има гнојне мехурове на десној потколеници“, лечен амбулантно;

26. новембар: Љубомир Грбић (24), студент технике из села Липе код Бишаћа, партијски руководилац у Четвртој — Липничкој чети Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда, лечен амбулантно од повреда на обе потколенице;

26. новембар: Милутин Јоксић (19), земљорадник из Жежевице (Чачак), борац Четврте — Липничке чете Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда, лечен амбулантно од болова у срцу, кашља, несанице и лумбага;

26. новембар: Мијалко Швабић (31), општински деловођа из Жежевице (Чачак), борац Четврте — Липничке чете Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда, амбулантно лечен од екцема на десној потколеници;

26. новембар: Здравко Новаковић (20), земљорадник из Гуче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, амбулантно лечен од грипа и бронхитиса;

26. новембар: Славимир Дуњић (35), абација из Гуче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, „од пре десет дана почеле му отицати ноге и стварати ранице и пљузге, нарочито у доњим деловима потколенице“, задржан на лечењу у болници;

27. новембар: Михаило Протић (31), земљорадник из Гуче (Драгачево), командир Посадне партизанске чете у Гучи, амбулантно лечен од свраба;

27. новембар: Душан Илић (19), земљорадник из Граба (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, амбулантно лечен од жуљева који су се претворили у гнојну рану на нози;

27. новембар: Милан Томић (22), из Љига, борац Четврте — Липничке чете Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда, амбулантно лечен од свраба;

27. новембар: Милутин Речевић (20), из Жежевице (Чачак), борац Четврте — Липничке чете Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда, амбулантно лечен од бронхитиса и грипа, имао и ангину;

27. новембар: Радиша Војиновић (18), из Жежевице (Чачак), борац Четврте Липничке чете Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда, лечен амбулантно од запаљења „лимфног суда“;

27. новембар: Радисав Пајовић (19), земљорадник из Турице (Драгачево), борац Посадне партизанске чете у Гучи, амбулантно лечен од болова у стомаку;

27. новембар: Радован Савић (19), земљорадник из Миросаљаца (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, добио ангину и задржан на лечењу у болници;

27. новембар: Радомир Рајић (32), земљорадник из Гуче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, амбулантно лечен од грипа;

27. новембар: Рајко Јојић (19), земљорадник из Миросаљаца (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, „синоћ рањен у борби“ против четника у Горачићима и задржан на лечењу у болници;

28. новембар: Здравко Новаковић (20), земљорадник из Гуче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, „синоћ рањен у борби“ против четника у Горачићима и задржан на лечењу у болници;

28. новембар: Десимир Новаковић (36), радник из Гуче (Драгачево), борац Посадне партизанске чете у Гучи, амбулантно лечен од назеба;

28. новембар: Милосав Еровић (20), студент из Бољковца, борац Љубићког батаљона Чачанског НОП одреда, „пре 12 дана рањен је у леву подлактицу“, задржан на лечењу у болници;

28. новембар: Манојле Стојић (18), келнер из Миросаљаца (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, „пре 1 сат контузован у рушевинама“ и задржан на лечењу у болници;

28. новембар: Средоје Чворовић (18), ђак из Гуче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, амбулантно лечен од повреда у рушевинама које је задобио овог дана;

28. новембар: Живорад Гавриловић (17), ђак из Гуче (Драгачево), члан Среског комитета СКОЈ-а за срез драгачевски, амбулантно лечен од контузије коју је овог дана задобио у рушевинама;

28. новембар: Милосав Ђорђевић (30), земљорадник из Гуче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, рањен овог дана у рушевинама и задржан у болници, „умро у 19 час т.ј. после 8 часова по доласку“;

28. новембар: Миломир Миливојевић (19), ђак из Котраже (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, добио запаљење крајника (гнојно), па задржан на лечењу у болници;

28. новембар: Живорад Ковачевић (20), подофицир БВЈ из Ртара (Драгачево), командир Четврте чете Драгачевског батаљона Чачанског НОП одреда, контузован овог дана у рушевинама и задржан на лечењу у болници;

28. новембар: Живорад Поповић (19), земљорадник из Жежевице (Чачак), борац Четврте — Липничке чете Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда, рањен овог дана у Гучи и задржан на лечењу у болници;

28. новембар: Мирољуб Павловић (18), ђак из Чачка, борац Чачанског НОП одреда, „рањен је у Горјевници пре 2 недеље“, амбулантно лечен;

28. новембар: Божидар Гавриловић (59), радник из Гуче (Драгачево), борац Посадне партизанске чете у Гучи, рањен овог дана приликом бомбардовања овог места од стране немачке авијације, лечен амбулантно;

28. новембар: Драгомир Пајовић (22), земљорадник из Каоне (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, рањен овог дана приликом бомбардовања Гуче, па задржан на лечењу у болници;

28. новембар: Радисав Пајовић (20), земљорадник из Турице (Драгачево), борац Посадне партизанске чете у Гучи, рањен овог дана приликом бомбардовања варошице од стране немачке авијације и задржан на лечењу у Гучи;

28. новембар: Филип Јешић (18), радник из Гуче, (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, рањен за време бомбардовања Гуче и лечен амбулантно;

28. новембар: Лазар Лазић (39), радник из Чачка, заменик политичког комесара Чачанског НОП одреда и руководилац Одбора за заштиту народа у слободном Чачку, рањен из немачког авиона на путу Чачак—Гуча, превијен, па „отпутовао за Пожегу“;

28. новембар: Драган Главоњић (17), радник из Гуче (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, рањен овог дана у Гучи из немачког митраљеза приликом бомбардовања и задржан на лечењу у болници; „умро у 17 часова, т.ј. 1½ час. по доласку“;

28. новембар: Љубомир Грбић (24), студент технике из села Липе код Бихаћа, партијски руководилац Четврте — Липничке чете Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда, рањен овог дана приликом бомбардовања Гуче од стране немачке авијације и задржан у болници на лечењу;

28. новембар: Живорад Поповић (19), земљорадник из Жежевице (Чачак), борац Четврте — Липничке чете Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда, рањен овог дана приликом бомбардовања Гуче од стране немачке авијације и задржан на лечењу у болници;

29. новембар: Александар Шевуљев (36), из Србобрана (Бачка), борац Четврте — Липничке чете Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда, „јуче рањен по глави, десном рамену и дес. шаци“, па задржан у болници на лечењу.

ОСТАЛИ ПРИПАДНИЦИ НОП-а

(Прилог III)

Лечени су и неки други припадници НОП-а, али и борци, за које др Поповић није изричито написао да припадају партизанском покрету:

22. август: Андрија Главоњић (21), земљорадник из Горачића (Драгачево), борац Драгачевске партизанске чете, касније и батаљона, лечен амбулантно од последица грипа;

12. септембар: Адам Грујовић (18), ђак из Тијања (Драгачево), борац Драгачевског партизанског батаљона, добио грип и лечен у болници;

18. септембар: Милија Јанковић (49), земљорадник из Зеока (Драгачево), позадински радник НОП-а, лечен у болници од зубобоље и запаљења вилице;

10. октобар: Виктор Грчар (60), школски управитељ из Марибора, изгнаник из Словеније, настањен у Гучи, припадник НОП-а, амбулантно лечен од обољења срца (није хтео да остане у болници);

27. октобар: Будиша Маркићевић (27), учитељ из Негришора (Драгачево), по задатку упућен у Јелички четнички одред, лечен амбулантно од болести бубрега;

1. новембар: Виктор Грчар, поново, иста болест;

20. новембар: Милијана Вујовић-Броћић (30), домаћица из Граба (Драгачево), позадински радник, лечена амбулантно од запаљења и гнојења прста на руци.

ИЗГНАНИЦИ ИЗ СЛОВЕНИЈЕ

(Прилог IV)

У Гучи су лечени и изгнаници из Словеније, који су углавном припадали НОП-у. Осим већ поменутог Грчара, то су били:

29. август: Франц Гучек (82) из Севнице, настањен у Доњој Краварици, имао оток и црвенило коже на потколеницама, уз то и бронхитис, па је задржан на лечењу у болници;

9. септембар: Хенрих Жорж (51), судски чиновник из Марибора, настањен у Марковици, добио црвенило коже на левој надлактици и лечен амбулантно;

18. септембар: Лудвик Воук (59), званичник-полицијски детектив, настањен у Гучи, амбулантно лечен од црвенила коже;

16. септембар: Марушка Класинц (2), дете, настањена у Гучи, имала надицање трбуха и лечена амбулантно;

17. септембар: Ирма Јурца (27), домаћица из Марибора, настањена у Горачићима, амбулантно лечена од мање контузије;

17. септембар: Хенрих Жорж, поново, иста болест;

18. септембар: Лудвик Воук, поново, иста болест. Он се јављао на превијање и 29. септембра, 7. 10. и 28. октобра;

28. новембар: Елизабета Хојник (47), домаћица из Марибора, рањена пре три дана и задржана на лечењу у болници.

ИЛЕГАЛНО ЛЕЧЕНИ ПАРТИЗАНИ

(Прилог V)

И после 1. децембра 1941. године, када су се у Гучи већ налазили Немци, љотићевци и четници, у гучкој болници лечени су неки партизани. Они су крили своје политичко припадништво или су се пријављивали као „четници“, а у једном случају (Наталија Лазаревић из Гуче) — ни таква одредница:

4. децембар: Драгутин Мурганић (21), трговачки помоћник из Вучитрна, борац Копаоничког НОП одреда „Тодор Милићевић“, ухваћен, мучен на Вен-

цу у Лиси, пријављен као „четник Пећанца“, амбулантно лечен од „гнојних межура на обе пете“;

17. децембар: Срећко Франко (18), ђак трговачке академије из Марибора, борац Краљевачког НОП одреда „Јован Курсула“, ухваћен у току прве непријатељске офанзиве и мучен на Венцу у селу Лиси, пријавио се као борац Јеличког четничког одреда, настањен у Горачићима, лечен у болници од убоја цокуле;

30. децембар: Наталија Лазаревић (27), кројачица из Гуче (Драгачево), позадински партизански активиста, амбулантно лечена од чира на руци.

СА ОДРЕДНИЦОМ „В“ — ЧЕТНИЦИ

(Прилог VI)

Припадници четничког покрета су у почетку обележавани са „В“ — војник. То су углавном били припадници Јеличког четничког одреда, којим је командовао Јован Бојовић, поручник из Ртара (Драгачево), искрени родољуб, антифашиста и сарадник партизана у борби против окупатора. Касније се јавља одредница „четник“.

Преносимо основне податке о лечењу четника до 1. новембра 1941. године, када се они престају борити против окупатора и своје оружје окрећу према партизанима:

24. септембар: Милутин Цибуровић (35), земљорадник из Церове (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, овог дана рањен у сукобу с Немцима на планини Јелици и задржан на лечењу у болници;

24. септембар: Славомир Миливојевић (27), земљорадник из Драгојевца (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, рањен овог дана у сукобу с Немцима на планини Јелици, задржан на лечењу у болници;

24. септембар: Радоје Божанић (36), земљорадник из Гуче (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, рањен овог дана у сукобу с Немцима на планини Јелици, лечен амбулантно;

24. септембар: Гвозден Цветић (27), земљорадник из Церове (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, рањен овог дана у сукобу с Немцима на планини Јелици, лечен амбулантно;

24. септембар: Милић Бркић (36), земљорадник из Доње Краварице (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, рањен овог дана у сукобу с Немцима на планини Јелици, лечен амбулантно;

24. септембар: Милун Милићевић (35), земљорадник из Драгојевца (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, рањен овог дана у сукобу с Немцима на планини Јелици и задржан на лечењу у болници;

24. септембар: Драгиша Милосављевић (52), земљорадник из Мирослањаца (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, рањен овог дана у сукобу с Немцима на планини Јелици, задржан на лечењу у болници;

24. септембар: Миломир Поледица (22), земљорадник из Церове (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, рањен овог дана у сукобу с Немцима на планини Јелици и задржан на лечењу у болници; „умро сутрадан ујутро у 6 час.“;

25. септембар: Жарко Јанковић (40), земљорадник из Котраже (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, рањен претходног дана у сукобу с Немцима на планини Јелици и задржан на лечењу у болници;

25. септембар: Драган Милосављевић (26), земљорадник из Мирослањаца (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, контузован гранатом претходног дана у сукобу с Немцима на планини Јелици и задржан на лечењу у болници;

28. септембар: Тривун Илић (35), земљорадник из Граба, борац Јеличког четничког одреда, лечио амбулантно затњен кажипрст;

29. септембар: Гвозден Росић (32), земљорадник из Ртију (Драгачево), рањен овог дана у трбух код Чачка, умро у амбуланти пре извршеног прегледа „у 8 сати и 30 минута“;

29. септембар: Љубиша Ивановић (22), земљорадник из Гуче (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, рањен овог дана у главу и задржан на лечењу у болници;

29. септембар: Душан Босић (23), земљорадник из Лиса, борац Јеличког четничког одреда, контузован овог дана по експлозији гранате, вероватно код Чачка, и задржан на лечењу у болници;

30. септембар: Радисав Петрићевић (45), земљорадник из Турице (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, лекар је констатовао килу и дао уверење „да је за митраљесца неспособан“;

30. септембар: Јеремија Бројић (35), земљорадник из Гуче (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, повређен пре 10 дана, „добио је уверење да је за митраљесца и тер(енску) службу неспособан за 15 дана“;

30. септембар: Тривун Илић (35), земљорадник из Граба, борац Јеличког четничког одреда, лечен амбулантно од гнојног запаљења кажипрста;

1. октобар: Радич Костић (39), земљорадник из Ртију (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, амбулантно лечио повреду ноге;

1. октобар: Радојица Бугарчић (?), земљорадник из Гуче (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, амбулантно лечио повреду ноге;

1. октобар: Радомир Пеливановић (25), земљорадник из Церове (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, амбулантно лечен од контузије коју је задобио од гранате у сукобу с Немцима 24. септембра на планини Јелици;

1. октобар: Никола Марковић (42), земљорадник из Гуче (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, амбулантно лечио проширене вене;

1. октобар: Прока Ђорђевић (29), земљорадник из Гуче (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, амбулантно лечио бронхитис;

3. октобар: Јован Дмитровић (33), земљорадник из Толишнице (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, амбулантно лечен од убоја цокуле;

3. октобар: Радич Костић, поново, превијање;

3. октобар: Радоје Божанић, поново, превијање;

4. октобар: Јован Дмитровић, поново, превијање;

4. октобар: Мирко Васиљевић (31), земљорадник из Турице (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, амбулантно лечио проширене вене;

4. октобар: Драгиша Илић (38), земљорадник из Граба, борац Јеличког четничког одреда, „пре 9 дана контузован је“ у сукобу с Немцима на планини Јелици, лечен амбулантно;

6. октобар: Милић Пеливановић (30), земљорадник из Церове (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, лечен амбулантно од последица запаљења плућа „с мишљењем да је неспособан за митраљесца“;

6. октобар: Наум Томашевић (27), земљорадник из Доње Краварице (Драгачево) борац Јеличког четничког одреда, амбулантно лечио отеклину на левој потколеници;

6. октобар: Живко Марковић (44), земљорадник из Лопаша (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, имао сипњу и лечен амбулантно;

7. октобар: Ристо Ружић (33), земљорадник из Негришора (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, добио грип и задржан на лечењу у болници;

7. октобар: Дојчило Ђукић (45), земљорадник из Миросаљаца (Драгачево), амбулантно лечен од реуматизма;

8. октобар: Милан Вранић (40), земљорадник из Миросаљаца (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, амбулантно лечио случајно задобијену повреду;

8. октобар: Мирко Васиљевић, поново, иста болест;

8. октобар: Радоје Божанић, поново, превијање;

9. октобар: Милисав Никић, земљорадник из Пријевора (Чачак), председник општине, амбулантно лечио рану која му се појавила после операције чира на трбуху;

10. октобар: Тихомир Симовић (22), земљорадник из Доње Краварице (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, добио грип и задржан на лечењу у болници;

13. октобар: Вучко Пејовић (45), земљорадник из Турице (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, контузован „пре 3 дана“ у борби против Немаца на Краљеву и задржан на лечењу у болници;

14. октобар: Радован Новаковић (30), земљорадник из Кукића (Чачак), борац Јеличког четничког одреда, рањен „пре 4 дана“ на Краљеву и задржан на лечењу у болници;

14. октобар: Срећко Мариновић (41), земљорадник из Граба (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, амбулантно лечио око;

14. октобар: Милисав Чворић (33), земљорадник из Турице (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, амбулантно лечио болове у зглобовима десне ноге;

14. октобар: Јосиф Савковић (26), земљорадник из Марковице (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, амбулантно лечио реуматизам;

14. октобар: Милета Недељковић (23), земљорадник из Ртију (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, амбулантно лечио свраб;

15. октобар: Милојко Обренић (48) из Котраже (Драгачево), капетан у Јеличком четничком одреду, рањен на Краљеву овог дана и задржан на лечењу у болници;

15. октобар: Вучета Росић (38), земљорадник из Лопаша (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, овог дана контузован на Краљеву и задржан у болници;

15. октобар: Обрад Павловић (42), земљорадник из Јарчујака (Краљеву), четник, рањен овог дана на Краљеву и задржан у болници на лечењу; „упућен у Чачак 16. X. 941“;

15. октобар: Андрија Милекић (31), земљорадник из Брезовица (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, овог дана контузован на Краљеву и задржан на лечењу у болници;

15. октобар: Радосав Тодоровић (36), земљорадник из Пухова (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, овог дана рањен на Краљеву и задржан на лечењу у болници;

15. октобар: Миломир Грујовић (38), земљорадник из Премеће (Чачак), борац Јеличког четничког одреда, овог дана рањен на Краљеву и задржан на лечењу у болници;

15. октобар: Славко Бабић (35), земљорадник из Властељица (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, овог дана рањен на Краљеву и задржан на лечењу у болници;

15. октобар: Богољуб Јаковљевић (41), земљорадник из Прилипца (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, овог дана контузован на Краљеву и задржан на лечењу у болници;

15. октобар: Јован Станишић (40), земљорадник из Властељица (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, рањен претходног дана на Краљеву и задржан на лечењу у болници;

15. октобар: Богосав Дамбуловић (32), земљорадник из Зеока (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, овог дана рањен на Краљеву и приватно лечен;

15. октобар: Раде Милинковић (22), земљорадник из Тијања (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, овог дана рањен на Краљеву и амбулантно лечен;

15. октобар: Вуле Радуловић (45), земљорадник из Крстаца (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, претходног дана контузован на Краљеву и амбулантно лечен;

15. октобар: Милош Кукић (30), земљорадник из Лисица (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, претходног дана контузован на Краљеву и амбулантно лечен;

15. октобар: Драган Ђендић (18), земљорадник из Губереваца (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, претходног дана контузован на Краљеву и амбулантно лечен;

15. октобар: Милета Јоквић (32), земљорадник из Лисица (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, претходног дана контузован на Краљеву и амбулантно лечен;

15. октобар: Ратко Вулишић (21), земљорадник из Премеће (Чачак), борац Јеличког четничког одреда, претходног дана контузован на Краљеву и амбулантно лечен;
15. октобар: Петар Кукић (28), земљорадник из Лисица (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, претходног дана контузован на Краљеву и амбулантно лечен;
15. октобар: Милоје Тодоровић (21) из Чачка, борац Јеличког четничког одреда, претходног дана контузован на Краљеву и амбулантно лечен;
15. октобар: Љубомир Голубовић (23), земљорадник из Лопаша (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, претходног дана контузован на Краљеву и амбулантно лечен;
15. октобар: Радојко Љубичић (32), земљорадник из Лопаша (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, претходног дана контузован на Краљеву и амбулантно лечен;
15. октобар: Дмитар Радојевић (43), земљорадник из Прилипца (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, претходног дана контузован на Краљеву у амбулантно лечен;
15. октобар: Павле Јаковљевић (38), земљорадник из Прилипца (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, претходног дана контузован на Краљеву и амбулантно лечен;
16. октобар: Милан Сретеновић (23), земљорадник из Дучаловића (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, претходног дана контузован на Краљеву и амбулантно лечен;
16. октобар: Страјин Радовић (21), земљорадник из Виче (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, претходног дана рањен у главу на Краљеву и амбулантно лечен;
16. октобар: Крста Бабић (21), подофицир БЈВ из Виче (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, претходног дана лакше рањен на Краљеву и амбулантно лечен;
16. октобар: Петар Стојковић (19), земљорадник из Виче (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, претходног дана рањен на Краљеву и амбулантно лечен;
16. октобар: Душан Босић (23), земљорадник из Лиса (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, претходног дана рањен на Краљеву и амбулантно лечен;
16. октобар: Благоје Митровић (28), земљорадник из Негришора (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, претходног дана рањен на Краљеву и задржан на лечењу у болници;
16. октобар: Радоје Јовановић (35), земљорадник из Мрсаћа (срез жички), четник, рањен претходног дана на Краљеву и задржан на лечењу у болници;
16. октобар: Радомир Јанковић (36), жандармеријски наредник из Рожанског (вероватно Рожанства на Златибору), четник, контузован од експлозије гранате на Краљеву два дана раније, лечен амбулантно;
16. октобар: Божић Карајчић (32), жандармеријски наредник из Качера (Ужице), четник, контузован претходног дана у борби на Краљеву, упућен на кућно лечење;
16. октобар: Миодраг Богдановић (33), пешадијски водник из Куманице код Ивањице, пре два дана рањен на Краљеву, упућен на кућно лечење;
16. октобар: Мијалко Ђоковић (19), папуџијски радник из Доње Трепче (Чачак), четник, пре два дана рањен на Краљеву, лечен амбулантно;
16. октобар: Десимир Тешић (33), механичар из Чачка, борац Јеличког четничког одреда, рањен пре три дана код Краљева, амбулантно лечен;
17. октобар: Живко Плазинић (28), земљорадник из Миросаљаца (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, добио грип и лечен амбулантно;
17. октобар: Светолик Радојичић (35), земљорадник из Гуче (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, амбулантно лечен од повреда;
17. октобар: Радиша Мирчевић (44), земљорадник из Лопаша (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, контузован пре три дана на Краљеву, упућен на кућно лечење;

17. октобар: Мијалко Пајовић (45), земљорадник из Турице (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, амбулантно лечио сток на нози;

17. октобар: Стојан Љубичић (43), земљорадник из Лопаша (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, пре три дана контузован на Краљеву и упућен на кућно лечење;

17. октобар: Новица Цогољевић (26), жандарм из Губереваца (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, пре три дана рањен на Краљеву и упућен на кућно лечење;

17. октобар: Живко Рајковић (35), земљорадник из Лопаша (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, пре три дана контузован на Краљеву и лечен амбулантно;

17. октобар: Десимир Ичелић (?) из Церове (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, добио запаљење крајника и задржан на лечењу у болници; код њега је први пут др Љубомир Поповић ставио одредницу „четник“;

17. октобар: Милоје Милићевић (25), земљорадник из Драгојевца (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, амбулантно лечио црвенило коже на нози;

18. октобар: Илија Илић (35), земљорадник из Граба (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, угрувао се приликом некаквог пада, па лечен амбулантно;

19. октобар: Михаило Матовић (42) из Гуче (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, амбулантно лечио чиреве на руци;

19. октобар: Милан Чарапић (29), потпоручник из Ивањице, четник, амбулантно лечио жуљеве на нози;

19. октобар: Ненад Ђирјаковић (31), столар из Вирова (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, амбулантно лечио жуљеве;

21. октобар: Гаја Миливојевић (39), земљорадник из Котраже (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, рањен 15. октобра на Краљеву и задржан на лечењу у болници;

22. октобар: Војимир Алексић (21), земљорадник из Пилатовића (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, амбулантно лечио реуматизам;

22. октобар: Средоје Сретеновић (28), земљорадник из Ртију (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, „контузован јуче од гранате“, задржан на лечењу у болници;

22. октобар: Симо Корићанац (27), земљорадник из Богutowца (Краљево), четник, „јуче рањен на Краљеву“, задржан на лечењу у болници;

22. октобар: Душан Шушић (39), земљорадник из Погорелице (срез жички), четник, „јуче рањен на Краљеву“, задржан на лечењу у болници;

22. октобар: Светолик Живковић (26), земљорадник из Краљева, четник, „јуче рањен куршумом“ код Краљева, задржан на лечењу у болници;

22. октобар: Десимир Јешовић (44), земљорадник из Погорелице (срез жички), четник, „јуче рањен шрапнелом“ на Краљеву и задржан на лечењу у болници;

23. октобар: Радован Бојић (35), земљорадник из Церове (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, амбулантно лечио реуматизам;

23. октобар: Боривоје Тимотијевић (36), земљорадник из Турице (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, амбулантно лечио расекотине на руци задобијене од бодљикаве жице;

24. октобар: Ратко Митровић (27), борац Јеличког четничког одреда из Пухова (Драгачево), задржан у болници, јер је задобио ударце приликом детонације гранате, вероватно на Краљеву;

24. октобар: Мирослав Јелушић (21), земљорадник из Граба (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, „рањен је пре 10 дана“, вероватно на Краљеву, и амбулантно лечен;

25. октобар: Драгутин Драговић (36), земљорадник из Рогаче (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, оболео од гастритиса и задржан на лечењу у болници;

25. октобар: Секула Јовановић (34), земљорадник из Ртију (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, лечен амбулантно од последица раније задобијене ране на грудном кошу;
26. октобар: Милија Красић (39), обућар из Доње Краварице (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, лечен амбулантно услед опекотина од бензина;
27. октобар: Ђорђе Вратоњић (20), аутомеханичар из Лисе (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, амбулантно лечен од реуматизма;
27. октобар: Коста Лончаревић (46), пекар из Пећи (Косово), четник, оболео од бронхитиса, на задржан на лечењу у болници;
28. октобар: Витомир Ђурђић (45), земљорадник из Пилатовића (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, „пре неколико дана контузован“, вероватно на Краљеву, и амбулантно лечен;
28. октобар: Јанко Веселиновић (33), земљорадник из Прилипца (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, амбулантно лечен од тегоба на срцу;
28. октобар: Обрад Славковић (29), земљорадник из Ртију (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, амбулантно лечио килу;
28. октобар: Радован Новаковић (30), земљорадник из Кукића (Чачак), четник, поново враћен у болницу, јер му се рана искомпликовала;
29. октобар: Срећко Бајић (33), земљорадник из Миросаљаца (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, тегобе срца лечио амбулантно;
29. октобар: Синиша Гавриловић (36), земљорадник из Трешњевице (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, тегобе на срцу лечио амбулантно;
29. октобар: Миливоје Бујић (39), чиновник из Гуче, (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, „пре три дана убо се у десни длан на дрво у моменту експлозије гранате“, вероватно на Краљеву, и лечен амбулантно;
29. октобар: Бошко Христановић (29) из Ракове (Чачак), четник, добио свраб и лечен амбулантно;
29. октобар: Миломир Грујовић (38), земљорадник из Губереваца (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, лечен амбулантно од последице рањавања, јер му се рана искомпликовала; сутрадан примљен на болничко лечење;
30. октобар: Властимир Миливојевић (26), земљорадник из Трешњевице (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, добио свраб-шугу, и лечен амбулантно;
30. октобар: Момир Стефановић (29), земљорадник из Трешњевице (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, осећао болове у грудима и амбулантно лечен, уз напомену да је „за лаку службу у штабу“;
30. октобар: Светислав Мићић (36), земљорадник из Миросаљаца (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, нажуљала га цокула и лечен амбулантно;
31. октобар: Момчило Гавриловић (37), земљорадник из Зеока (Драгачево), борац Јеличког четничког одреда, добио високу температуру и задржан на лечењу у болници...

НАПОМЕНЕ И ОБЈАШЊЕЊА

1. Др Љубомир Љубо Поповић, родом из Лоџике код Алексинца, ступио је на дужност као средњи лекар у Гучи, 9. јануара 1934. године. У овом месту остао је све до пензионисања — 23. јуна 1966. Радио је у средњој амбуланти и болници, до завршетка другог светског рата — сам. Лечио је лековима и саветима и залагао се за побољшавање хигијене у драгачевским домовима, до којих је стижао, и у најудаљенијим селима, пешице, на коњу или у чези, по киши и блату, по снегу и мразу. Сиромашнијим грађанима ни лекове није наплаћивао. Овај узорни лекар добио је име „Драгачевска мајка“. Као пензионер живи у Нишу. (Види: Мирослав Миле Мојсиловић, Радован М. Маринковић, Здравство чачанског краја, „Чачански глас“, Чачак, 1979, стр. 122-126).
2. Деловодни протокол Бановинске болнице у Гучи за 1941. годину налазио се у Дому здравља у Гучи, одакле је пренесен у Међуопштински историјски архив у Чачку.
3. Погинули су Радисав Ђоковић, Алекса Мирковић и Мирко Радуловић. (Види: Чачански крај у НОБ-пали борци и жртве, припремили за штампу: Младен Стефановић, Витомир Василић, Радош Маџаревић, Радован М. Маринковић и Драгољуб Суботић, Центар за културу, Чачак, 1977, стр. 57-58).
4. Радован М. Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, Драгачево, „Чачански глас“ — Чачак и Општински одбор СУБНОР-а — Лучани, 1981, стр. 171—174.
- 4а. Он се потом прикључио четницима. Убијен као четник после рата.
5. Исто, стр. 178; Милија Перунички, Од Каоне до Маутхаузена, „Политика“, Београд, 2. април — 2. мај 1977.
6. Р. М. Маринковић, Т. Протић, Ј. Радовановић, н. д., стр. 262. Овде је занимљиво напоменути да неки житељи Гуче из тог времена тврде како је у гучкој болници лечен и Иво Лола Рибар, секретар ЦК СКОЈ-а, али за ово недостају докази.
7. Р. М. Маринковић, Т. Протић, Ј. Радовановић, н. д., стр. 202.
8. Изјава др Љубомира Поповића аутору. Иначе, о овоме нешто више има у књизи Здравство чачанског краја, стр. 148.
9. Сећања Кајице Миливојевића уступио нам је Младен С. Стефановић, историчар из Београда. Он их је користио за писање књиге Партизански видари, властито издање, Чачак, 1973. Миливојевић тврди да је лечен у гучкој болници, а ми нисмо нашли његово име у Амбулантном дневнику. Отворено је, дакле, да ли је др Љубомир Поповић унео у овај документ — ако је, наравно, Миливојевићево сведочење тачно — све своје пацијенте? Када смо га о овоме питали, он није дао прецизан одговор. Ипак, рекао нам је да је, ако га сећање не vara, уписао све лечене, а изузетак су могли да буду они којима је, пошто је обављао и приватну лекарску праксу, помоћ указао у својој приватној ординацији. Постоји и друга претпоставка — да је Којица уствари Гајо Миливојевић из Котраже, који је у Амбулантни дневник уписан 21. октобра?
10. Стеван Игњић, Јован Радовановић, Властимир Луковић, Љубомир Марковић, Милан Бујошевић, Ивањица, хроника моравичког краја, Београд, 1972, стр. 374—408; Бранислав Божовић, Рударска чета, Војноиздавачки завод, Београд, 1974, стр. 335—386; Деса Пешић, Студенички срез у НОР-у и револуцији, Институт за историју радничког покрета Србије, Београд, и Општински одбор СУБНОР-а, Рашка, 1977, стр. 135—141.
11. Чачански крај у НОБ-хронологија догађаја, припремили: Вук Петровић, Милутин Јаковљевић и Младен Стефановић, Историјски архив, Чачак, 1968, стр. 170. Јанковић и Прелић су заклани у ноћи између 24. и 25. новембра 1941.
12. Р. М. Маринковић, Т. Протић, Ј. Радовановић, н. д., стр. 346.
13. Чачански крај у НОБ — пали борци и жртве, одељци Драгачевци и Трнавци.
14. Сверочанства — Причевања, припремили: Мирослав Миле Мојсиловић и Радован М. Маринковић, „Чачански глас“, Чачак, 1973, стр. 112—113.

15. Ивањица, хроника моравичког краја, стр. 364—365. Мурганић је овде забележен, према списку Николе Шулубурића, општинског деловође из Лисе, као Органић. Недвосмислено је, међутим, да је реч о истом човеку.

16. Основне податке о свим пацијентима болнице у Гучи комплетирали смо из Амбулантног дневника, али не преносећи из дословно, већ систематизујући их по следећем редоследу: датум јављања лекару, име и презиме, колико има година, шта је по занимању, одакле је (насеље, срез — ако га има), којој је јединици припадао, због чега је и како лечен (амбулантно или болнички). При том, нисмо се упуштали у медицинске аспекте ове тематике. Иначе, Амбулантни дневник Бановинске болнице у Гучи има следеће рубрике (извучене на шапирографу): редни број, дан, месец и година (јављања лекару), лекар (име и презиме), име и презиме (пацијента), звање (занимање. У овој рубрици др Поповић је означавао и припадништво пацијента — одреднице), година старости, место становања, налаз, болест („диагноза“) и примедба. Дијагноза је исписивана на латинском, а у рубрици „Налаз“ су основни подаци о болести. У рубрици „Примедба“ пише да ли је неко лечен амбулантно или задржан у болници. На пример: „По прегледу добио је рецепт и лек(арски) савет, па враћен јер није за бол(ничко) лечење“, „По прегледу добио је завој на враћен, с тим да после 3 дана опет дође“, „утућен је на хируршко одељење у Чачку“, „У болницу“, „По прегледу добио је чај па враћен на положај — отишао“, „Пошто је превијен, враћен је с тим да долази на превијање“, „Добио је уверење да је неспособан за пешачење“...

**JOURNAL DU SERVICE SANITAIRE AMBULANT DE GUČA
— CHRONIQUE DE L'ANNEE 1941 AU DEBUT DE
L'INSURRECTION**

Dans les archives de la Consultation médicale de Guča, l'on a découvert le journal du service ambulancier de l'hôpital régional qui avait été stationné ici en 1941. C'est un document historique d'importance capitale. Sa valeur réside principalement dans le fait qu'il détermine, il est vrai seulement du point de vue médical, mais très précisément les événements qui se sont déroulés pendant cette année de révolte et de résistance, surtout à Dragacevo, mais aussi dans toute la région sur laquelle s'étendait l'activité de l'unité des partisans de Čačak de la guerre de libération nationale qui portait le nom du dr Dragiša Mišović. Et se rapporte, dans certaines de ses parties aussi à un terrain plus vaste de la Serbie occidentale et de la Šumadija.

A partir de l'éclatement de la guerre en avril 1941, jusqu' à l'offensive de l'ennemi contre la »République d'Užice«, ce journal enregistre, de la main du Dr. Ljubomir Popović, beaucoup d'événements importants — comme une vraie et authentique chronique du front. Certains de ces événements, peu connus, sont solidement documentés et leur date est précisément fixée, si bien que ce journal est très précieux, non seulement du point de vue de l'étude de l'histoire de l'évolution du service sanitaire dans cette partie de la Serbie, mais aussi par la description des conditions politiques pendant cette année révolutionnaire, lorsque l'hôpital de Guča fut l'un des plus grands centres sanitaires des insurgés.

др Љубомир Поповић

Зграда болнице у Гучи

631	30	1941	Δ	byr. Karst	logura	liarsch gauding	45	g. Graminell	g. 15 g. in ... 37.5°C.	De ... 2 g. ...
632	"	"	"	"	byssa	fractura	26	g. Graminell	g. 15 g. in ... 37.5°C.	De ... 2 g. ...
633	"	"	"	"	Uterina	vestra -	20	g. Graminell	g. 15 g. in ... 37.5°C.	De ... 2 g. ...
634	"	"	"	"	lyssa K.	vestra	30	g. Graminell	g. 15 g. in ... 37.5°C.	De ... 2 g. ...
635	"	"	"	"	Karst	vestra	27	g. Graminell	g. 15 g. in ... 37.5°C.	De ... 2 g. ...
636	31	1941	"	"	Uterina	vestra	1	g. Graminell	g. 15 g. in ... 37.5°C.	De ... 2 g. ...
637	"	"	"	"	lyssa	vestra	1	g. Graminell	g. 15 g. in ... 37.5°C.	De ... 2 g. ...
638	"	"	"	"	Uterina	vestra	1	g. Graminell	g. 15 g. in ... 37.5°C.	De ... 2 g. ...

Уз грађане, у току децембра 1941. године лечени су и припадници непријатељских издајничких војних формација

№	Имя	Фамилия	Дата	Место	Содержание	Ссылка	Примечание
531	Иван	Иванов	1941	С. Иванов	С. Иванов	19	С. Иванов
532	Иван	Иванов	-	С. Иванов	С. Иванов	20	С. Иванов
533	Иван	Иванов	-	С. Иванов	С. Иванов	21	С. Иванов
534	Иван	Иванов	-	С. Иванов	С. Иванов	22	С. Иванов
535	Иван	Иванов	-	С. Иванов	С. Иванов	23	С. Иванов
536	Иван	Иванов	-	С. Иванов	С. Иванов	24	С. Иванов
537	Иван	Иванов	-	С. Иванов	С. Иванов	25	С. Иванов
538	Иван	Иванов	-	С. Иванов	С. Иванов	26	С. Иванов

Са одреденином пуног имена — „ПАРТИЗАН“

СЛОБОДАН ВАЛОВИЋ

ЈЕДАН ТЕРЕНСКИ ФОРМУЛАР ПРИЛАГОЂЕН ОБРАДИ АРХЕОЛОШКИХ ПОДАТАКА ПУТЕМ КОМПЈУТЕРА

У оквиру научноистраживачког пројекта „Истраживање неолитског градинског насеља на локалитету Дивље Поље у селу Ратини — СО Краљево“¹ планирана је и примена аутоматске обраде података (у даљем тексту: АОР) са двоструким циљем. Први и основни је убрзавање добијања резултата истраживања, а други — формирање базе археолошке банке података за територије које су под компетенцијом Одељења за археологију Народног музеја у Краљеву.²

Програм увођења АОР обухвата неколико ступњева, који, сваки за себе, представљају резултат сложених проучавања базираних на археолошкој теорији и пракси, али и принципима аутоматске обраде података. Један од најбитнијих послова је тзв. припрема за улаз података, која подразумева, пре свега, разраду формулара — апликација. Ови формулари се стварају на основу претходно разрађених схема подпрограма, који улазе у систем обраде података и од њиховог правилног планирања умногоме зависи могућност касније примене већ формираних датотека података.

Будући да су теренски подаци основа за свако даље обрађивање покретног археолошког материјала, као и свеукупног сагледавања проблематике једног локалитета, као први од низа посебних апликација припремљен је формулар намењен употреби на терену. Овај формулар је основа за формирање једног комплексног археолошког компјутерског програма, који, по многим својим одликама, уноси потпуно нова решења у ову област примене АОР.³ Теренски формулар о коме је реч (у даљем тексту F.01) резултат је усавршавања пробне верзије, која се показала као задовољавајућа у току двогодишње експерименталне примене.⁴ Овај формулар повезан је у блокове од 100 листића, наизменично одштампан на црвеном и плавом папиру. Према плану, предвиђено је да истраживач, у току радова које изводи Археолошко одељење Народног музеја у Краљеву, попуњава сваки формулар у дупликату. Дупликат остаје у блоку, а оригинал се отцепљује и пакује у најлон кесицу која се придружује материјалу.⁵ На овај начин блок са формуларима истовремено преузима улогу улазне књиге материјала на терену, па даје свеукупну евиденцију налаза и представља део сталне документације.⁶

Сам формулар F.01 предвиђен је за прикупљање свих расположивих теренских података о месту налаза покретног археолошког материјала. При томе се пошло од принципа да истраживачу треба дати највећу могућу слободу у избору метода ископавања, а — самим тим — и у избору података за обележавање места налаза. Формулар је, у складу са основним начелима АОР, подељен на поља обележена редним бројевима. При томе је дељење ових поља на кућице за упис алфанумеричких и специјалних знакова⁷ избегнуто како истраживач не би био унапред ограничен њиховим укупним бројем у једној шифри.

Поља на формулару F.01 груписана су у логичке сегменте по сличности података који се у њих уносе — како би се на тај начин добила боља прегледност и омогућило лакше сналажење истраживача који га на терену користи. У горњем левом углу је поље 1. резервисано унапред одштампаним регистарским бројем формулара (тзв. идентификациони број) који своју улогу преузима тек у АОР.

Поље са ознаком „2 Бр.“, у десном горњем углу, предвиђено је за упис редног броја испуњеног формулара. Овај редни број се не сме поновити у току једне кампање. Упис бројева на формуларима врши се у кабинету од стране кустоса — археолога. Редни број формулара састоји се из два дела: из броја блока и из редног броја

формулару у блоку. Тако, на пример, пети формулар из блока 23 носи ознаку 23—5.

Сегмент који обухвата поља 3—8 предвиђен је за упис топографских података о налазишту. Ови подаци имају значајну улогу у формирању датотеке локалитета као основе за археолошку карту подручја.

Поље са ознаком „3 Место“ служи за упис назива насељеног места на чијем се атару локалитет налази.⁸ Код истраживања која се врше систематски у току једне или више кампања име места није неопходно писати, већ се за упис овог податка користи посебан формулар.⁹

Поље са ознаком „4 Локалитет“ обавезно се попуњава. Уместо пуног имена, може се, међутим, употребити и унапред регистрована бројна шифра.

Поље са ознаком „5 Кампања“ употребљава се на тај начин што се у њега уноси шифра кампање која се води на том локалитету. Шифра кампање се формира на тај начин што се испред редног броја кампање коју музеј предузима у тој години уписује број године у којој се кампања изводи. Ово је неопходно из више разлога, а првенствено због програмских решења, у чија се објашњења овде нећемо упуштати.¹⁰

Поље са ознаком „6 Топ. карта“, предвиђено је за упис регистарског броја оне карте на којој је назначен положај локалитета. Поље се обавезно попуњава у случајевима када се ради о случајним налазима или налазима са рекогносцирања, док се код систематских истраживања користи формулар F.02.¹¹ Један примерак карте чији је број уписан у пољу 6 мора се придружити теренској документацији Музеја.

Поље са ознаком „7 Парцела“ попуњава се по истом критеријуму као и поље 6. Примерак катастарског плана са наведеном парцелом такође се придружује документационом центру Музеја.

Поље за ознаком „8 Сектор“ попуњава се редним бројем, арапским или римским, или словом, тј. комбинованом шифром којом истраживач по слободном избору означава сектор истраживања на локалитету.

Наредни сегмент, који обухвата поља од 9 до 12, предвиђен је за регистровање података који се односе на место налаза описним путем и за повезивање места налаза са непокретним налазима на терену.

Поље са ознаком „9 Место налаза“ предвиђено је за дескриптивно детерминисање места налаза. Ово поље одликује се већим простором и истраживачу се пружа пуна слобода изражавања на тај начин што програмом није предвиђен број симбола, нити се захтева било каква употреба специјалних шифри или готових комбинација. Тако се, већ у зависности од локалитета, овде могу уписивати подаци као:

- темељна јама зида бр. 22 са спољне, источне стране;
- истод пода куће бр. 1.;
- на подлактици скелета бр. 2 из проба 36, итд.

Поље са ознаком „10 Објекат број“ предвиђено је за упис ознаке непокретног објекта (налаза) код оних локалитета где се објекти у теренској документацији воде по текућем броју оним редом којим су налажени, без обзира на њихову врсту (стамбени објекат, гроб, јама, итд.). Тако, на пример, објекат бр. 45 може бити неки гроб 7, а објекат 8 нека јама бр. 5. Овакав начин обележавања на терену посебно је погодан, јер омогућава накнадно груписање непокретних налаза по њиховим врстама и њихово дефинитивно нумерисање тек по завршетку ископавања, када се добије конкретна слика о свим налазима појединачно. Примећено је, наиме, да је означавање непокретних налаза по њиховим врстама у току самог ископавања често отежано њиховом нејасном детерминисањем што све до потпуног њиховог ослобађања. Ово често може да доведе до накнадног преправљања података у теренској документацији, посебно када истраживач преурани са доношењем закључака о врсти објекта који се у датом моменту истражује. Вођењем објекта под редним бројем њиховог налаза, како је наведено, овакве могућности се у потпуности искључују, што се показује као необично погодно, на пример код јама које се јављају у више варијанти, код грађевинских објеката, секундарно оштећених пробова, итд.

Поље означено као „11 Затвор. налаз“ издвојено је као посебна јединица због значаја затвореног налаза у археолошким истраживањима уопште.¹² Ово поље може се попунити на два начина: а) уписивањем ознаке — броја под којим се затворени налаз води у документацији, или б) уписивањем крстића под условом да се затворени налаз директно везује за одређени објекат, при чему је обавезно уписивање броја објекта у пољу 10.

Поље са ознаком „12 Случ. налаз“ издвојено је, будући да обухвата више сродних група налаза. Ту су, пре свега, налази на бављени откупом или поклоном, чија провенијенција може са сигур-

ношћу да се утврди, односно које је повезано са одређеним локалитетом. Затим у ову групу спадају и налази са реконструкција терена, који не могу бити везани за сигурне стратиграфске и координатне јединице. Ово поље треба испунити и у случају површинског налаза на већ регистрованом локалитету где се ископавање изводи, као и у свим оним случајевима када налаз потиче из одређене сонде, а да није ближе документован откопним слојем или културним слојем неког профила, односно на неки други начин, у складу са захтевима методологије археолошких истраживања. У свим наведеним случајевима, као и у другим где одговорни стручњак утврди да се ради о недовољно сигурном месту налаза, поље 12 попуњава се крстићем.

Наредна два сегмента, који обухватају поља од 13 до 27, намењена су просторном детерминисању тачке налаза. При томе први сегмент, са пољима од 13 — 18, омогућава неколико начина њиховог коришћења, па ћемо се на томе детаљније задржати.

Поља означена са „13 X“ и „14 Y“ резервисана су за уношење координата. При овоме разликујемо две основне групе: географске и теренске. Географске координате се констатују на основу топографске карте, чији се број уноси у поље 6. Код употребе ове врсте координата обавезно се примењују међународне ознаке OW за вредности по X оси и SN за вредности по Y оси. Ове ознаке морају се уписати испред бројне вредности координата због даљих програмских решења. Код изборних координатних система, које формира истраживач на терену, разликујемо неколико варијанти. Прва је употреба класичног координатног система за читав локалитет, при чему је нула система фиксирана на једној од топографских карти, назначеној у пољу 6. Вредности координата се изражавају метрима са тачношћу до две децимале, а ознака м. се обавезно ставља иза бројне вредности. При полагању координатног система, оријентацију оса треба вршити према странама света и при томе треба у дневнику обавезно навести да ли је оријентисање вршено према магнетним или географским половима.¹³ Уколико ово, због конфигурације терена, није могуће, или је непогодно, треба се руководити општим условима на терену, с тим да је тада обавезно извршити уцртавање положаја система у генерални план локалитета.

Код одређивања места налаза у хоризонталној равни могуће је, уместо класичног координатног система, употребити начин регистровања путем тригонометријских метода. Ово се врши мерењем углова кога заклапају линије визуре теодолита из двеју фиксних

тачака на терену, са тачком на којој лежи предмет *in situ*. Поменуте фиксне тачке морају бити уцртане у генерални план локалитета, а поља 13 и 14 се попуњавају по схеми: 13 X: A 68/30 G и 14 Y: B 38/44 G. При томе A и B означавају тачке из којих је мерење извршено, а бројеви испред G величине углова где су бројеви у имениоцу величине целих степени, а бројеви у именитељу величине минута. Слово G се обавезно уписује како би се компјутеру „ставило до знања“ да су мерења вршена овом методом. Ова метода је изванредно погодна за све теренске радове који се изводе без постављања квадратне мреже, а омогућава релативно највећу прецизност приликом уношења налазних пунктова у генералне планове локалитета.¹⁴

Код истраживања пећина, где се користи тродимензионални координатни систем, поља 13 и 14 употребљавају се другачије. У овим случајевима, када се истраживање слојева и њихово уклањање врши на релативно кратким одсечцима,¹⁵ координатни систем се поставља на другачији начин. По x-оси наносе се позитивне или негативне вредности, у зависности од тога да ли се изражавају вредности лево или десно од равни симетрије која се пружа дуж влака пећине. За изражавање висине положаја налаза користе се, у овом случају, поља 17 и 18, о којима ће касније бити речи. У поље 14 уписује се вредност дужине влака те сада Y-оса координатног система представља не више оријентисану праву (као код истраживања на отвореном) већ изломљену линију која се поклапа са влаком пећине.

Посебан случај употребе формулара F.01. јавља се код ископавања тумула, када се примењује метод истраживања по квадрантима.¹⁶ Тада се ознака квадранта уписује у поље „8 Сектор“, а у поља 13 и 14 уписују се вредности оса које се поклапају са радијусима који ограничавају жељени квадрант, или се на већ описани начин примењује тригонометријска метода мерења углова.

Поља од 15 до 17 предвиђена су за уписивање вредности потребних за израчунавање апсолутне и релативне висине тачке налаза. При томе се у поље 15 уписује висина линије визуре теодолита у односу на репер, нпр.: R + 185; а у поља 17 и 18 релативна висина налазне тачке изражена у вредностима метара или сантиметара. Будући да нам код одређених покретних или непокретних налаза може бити од важности како висина највише тако и висина најниже тачке објекта, у поље 17 уписујемо торњу, а у поље 18 доњу висину. Ово се посебно користи код регистровања висине откоп-

ног слоја, о чему ће касније бити још речи. Код ситуација где се на локалитету користи и помоћни репер, употребљава се поље 16, у које се уписује релативна висина помоћног у односу на главни репер очитана на летви и нова висина линије визуре теодолита у односу на помоћни репер тако да добијемо следећу слику испуњеног сегмента:

15 V репер: $R1 + Hv1$

17 V горња: X^3

16 V п. реп.: $Hpr + Hv2$

18 V доња: H^4

где су: $R1$ — главни репер;

$Hv1$ — линија визуре теодолита при мерењу висине помоћног репера (летва на $R1$);

Hpr — висина помоћног репера (летва на п. реп) очитана на летви;

$Hv2$ — линија визуре теодолита при мерењу коте налаза у односу на помоћни репер (летва на п. реп., теодолит у новој позицији);

H^3 — висина горње коте налаза очитана на летви;

H^4 — висина доње коте налаза очитана на летви.

Уколико је апсолутна висина помоћног репера већ обрачуната тада поље 15 уопште не попуњавамо подацима а уместо Hpr уписујемо апсолутну висину помоћног репера.

Сегмент који обухвата поља 19 до 27 предвиђен је за уношење података о месту налаза, који се заснивају на основним методолошким поступцима поделе терена и стратиграфских запажања у току истраживања. Поља од 19 до 21 предвиђена су за уписивање ознака откопних теренских јединица. Овде је дозвољена употреба свих алфанумеричких и специјалних знакова, с тиме што је специјалним програмским решењем омогућена и употреба римских бројева што уосталом важи и за цео сегмент. При упису података предвиђено је да се појмови у различитим пољима не искључују међусобно, тако да се на истом формулару могу појавити комбинације као:

Сонда 1, Квадрат А3, Ров 1; или Сонда 2, Ров 4; или Квадрат В4, Ров 1, итд. Све ове комбинације, наведене као пример, искључив су резултат изабране методе ископавања, која се базира на слободној одлуци руководећег стручњака или стручног тима. Нормално је да се мора водити рачуна, као уосталом и код вођења класичне

документације, да не дође до понављања исте ознаке за различите откопне јединице а у току једне исте кампање.

Поља 22 до 24 односе се на податке везане за стратиграфске елементе. Поље „22 о. слој“ попуњава се као и обично ознаком откопног слоја уколико се ископавање врши методом уклањања механички одређених слојева. Поље „23 зона“ подразумева упис ознаке одређеног слоја тла, који се, после глачања, јасно оцрта на дну откопног слоја разликујући се од околног према својим физичким особинама. Увођење појма „зона“ неопходно је код свих оних ископавања која се врше методом механичких издвајања откопних слојева у оним случајевима где они као хоризонтални секу културне слојеве који леже под одређеним углом у односу на хоризонт, а по себи се разликују по боји и саставу тла. Употребом ове методе је могућност мешања материјала из два културна слоја сведена на минимум, а пажљивим радом је могуће добити једнако добре резултате као и путем љуштења културних слојева. Методолошки поступак подразумева да се распоред ових зона уцрта у тлоцрт, обележава одређеном алфанумеричком шифром и описује у дневнику ископавања. Због тога је самом употребом поља 23 обавезна и употреба поља, 24, у које се уноси број тлоцрта којим је он обележен у оквиру теренске документације.

Поља 25 и 26 намењена су обради контролних профила. У поље 25 уписује се ознака контролног профила идентична са ознаком у теренском дневнику и документацији, док се у поље 26 уноси ознака слоја под којим је исти описан у документацији и обележен на цртежу профила. Међутим, поље „26 слој“ може се употребити и приликом детерминисања слоја у случајевима када се ископавање врши методом љуштења слојева. Поље „27. тачка“ намењено је употреби при ископавању у хоризонталној равни и при обради контролних профила. Алфанумеричка ознака тачке на којој је предмет нађен мора бити идентична са ознаком тачке на тлоцрту или на цртежу профила. При овоме треба увести и остале одговарајуће ознаке у остала поља сегмента 19—27.

Сегмент означен са „Фото“ са пољима 28—32, предвиђен је за уношење података о фотодокументацији са терена, а првенствено за снимке налаза *in situ*. Будући да је у новије време уобичајено снимање у различитим техникама, предвиђено је више поља и то за црно-беле (поље 27), колор (поље 29), диа (поље 30) и полароид (поље 31) снимке. У ова поља најправилније је уписивати текући број филма (по правилу вођен за сваку кампању појединачно) и број

снимка, док се у поље 32 уноси број под којим се снимак води у фотодневнику кампање.

Логички сегменти са пољима 33 — 36 намењени су идентификацији предмета путем нумеричких ознака. При томе је вођено рачуна о томе да се поља „33 См.“ — студијски материјал и „34 Ти.“ — теренски инвентар прупишу заједно на левој страни формулара, један испод другог, будући да и при обради налаза водећу улогу преузимају теренски бројеви. Поље 33 има два дела. У првом, мањем, уписује се абецедна ознака по којој се врши разврставање студијског материјала а у већем *numerus cogens*. У поље 34 треба уписати број теренског инвентара, уколико је налаз због својих специфичности увршћен у теренски инвентар текуће кампање.

На десној страни формулара налазе се поља резервисана за упис бројева из музејске документације: „35 У. К. М.“ — улазна књига музејског материјала и поље „36 М. инв.“ за број музејског инвентара. Поље 36 подељено је на три дела, и то два мања, у која, по потреби, могу бити уписане ознаке збирке у којој се предмет налази (нпр.: АР = археолошка — преисторијска; АН = археолошка-нумизматичка).

Посебна два дела представљају сегменти за детерминисање врсте предмета и материјала од кога је он начињен. Ово детерминисање се врши на самом терену, а основа је за даља програмска решења у оквиру банке података. Поља 37 — 41 обухватају материјале који се, по правилу, одржавају у културним слојевима као што су: глина (37), и печена и непечена; камен (38), обичан и драги, тј. полудраги; метал било које врсте (39); кост, људска и животињска, без обзира на то да ли је обрађена или необрађена; и најзад све врсте стакла и стаклене пасте (41). У посебним случајевима налаза било ког предмета од органског материјала — угљенисаног дрвета, коже, текстила, затим угљенисаних плодова, љуштура мекушаца и сл. користи се поље 42.

Други сегмент, са пољима 43—50, обухвата основне групе предмета које се јављају као покретни археолошки налази. То су, пре свега, посуде (поље „43 посу.“), и то очуване у целини или у фрагментима (дршке, ободи, дна, итд.), без обзира од ког материјала су начињене и какву су намену имале. Поље „44 ору.“ предвиђено је за обухватање свих механичких помагала која се могу сврстати у оруђа и оружја. Овде, такође, спадају делови коњске опреме, појасни језичци, пређице, дугмад, фибуле, предмети за игру (коцкице, жетони и сл.) и сви остали предмети чија је основна функција прак-

тична, без обзира колико украсних елемената има на њима. Поље „45 нак.“ попуњава се у случајевима када се предмет може идентификовати као накит или део накита. У ову групу треба сврстати и све амулете, без обзира на њихову могућу културну функцију. Поље „46 нов.“ предвиђено је за евидентирање нумизматичког материјала, укључујући и новац и медаље. Поље „47 пласт.“ обухвата све што се уклапа у групу округле пластике и рељефа. При томе не игра улогу да ли се ради о орнаменталним или фигуралним представама. Такође нема значаја ни то да ли је пластика о којој је реч самостална или улази у неки већи — недостајући комплекс. Код поља „48 арх. е.“ — архитектонски елементи подразумевају се под тим појмом сви објекти који спадају у елементе архитектуре. При том нема значаја да ли се ради о спољашњој архитектури или о ентеријеру, тако да у ову групу треба уврстити и такве предмете као што су делови намештаја (разноврсни оклови за дрвени намештај, метални намештај, као и објекти намењени културној употреби као што су преисторијски жртвеници, без обзира од ког материјала су направљени). Поље „49 гр. мат.“ предвиђено је за упис свих објеката који се могу третирати као грађевински материјал. Ту, пре свега, мислимо на опеке, камене блокове, остатке преда, подова, тесере мозаика и мозаичке целине, опеке за хипокаусте, водоводне и канализационе цеви, ексери, кланфе и сви остали елементи који служе за грађење, уграђивање или међусобно повезивање делова архитектонског објекта. Посебно поље издвојено је за означавање налаза који на себи садрже натпис. При томе се под натписом подразумевају све врсте писаних споменика, без обзира којом техником и на ком материјалу су изведени, као и без обзира о ком писму или симболима је реч. Тако ће ово поље бити попуњено и код налаза винчанске културне групе уколико се на њима налази било који знак који се својим типом издваја из орнаментике и улази у групу тзв. знака власништва.

Правилним комбиновањем могућности које дају наведена поља, могуће је у основним цртама описати сваки од налаза тако да се већ на први поглед, само на основу прегледа ових блокова, може прочитати о каквом је налазу реч. Подаци који се описују неопходни су за правилно формирање датотеке музејског инвентара и због тога их треба што потпуније обрадити, јер од елемената који се наводе зависи даље усмеравање података приликом компјутерске обраде. Комбиновањем података наведених у последња два сегмента могуће је даље извршити лако и брзо обележавање својстава прона-

ђених предмета који се воде под било којом евидентном јединицом (студијски материјал и теренски инвентар са везом у музејској документацији, односно са улазном књигом и инвентарском књигом).

Будући да се при АОР у принципу избегава заузимање простора за податке који се по правилу ретко јављају, а како су могућности налаза појединих врста сведочанстава материјалне културе практично огромне, у случајевима када истраживач није сигуран у коју групу треба да сврста неки предмет приликом обраде материјала на самом терену, или када одговарајућа група није унапред планирана неким од поља на формулару, може користити поље „53 напомена“, у које се тада врши упис података који одређују налаз.

Модерна тенденција сарадње археологије са другим природним и интердисциплинарним наукама захтевају од истраживача не само сакупљање покретних археолошких налаза, већ и узимање и издвајање узорка различитог материјала предвиђеног за разноврсне лабораторијске анализе. Овде, пре свега, мислимо на пробе за датовање путем методе радиоактивног угљеника, дендрохронологије и термолуминисценције, затим на узорке материјала за магнетометријска, поленографска и друга истраживања. За овакве случајеве предвиђено је поље „51 проба“, које треба испунити крстићем.

На самом дну формулара F. 01 налази се и поље 52 предвиђено за уписивање датума. Како F. 01 садржи и податке који се уносе знатно касније (бројеви из музејске документације) од датума када је налаз начињен, инсистира се на томе да се у поље уписује датум налаза предмета који се поклапа са датумом у теренском дневнику. На овај начин ствара се директна веза између ове две врсте теренске документације, тако да се у случају појаве било које грешке при уписивању места налаза, оне могу кориговати на основу података из теренског дневника, коме се по правилу поклања највећа пажња на локалитету. Ово је истовремено велика помоћ истраживачу када на основу неке примедбе из теренског дневника жели да дође до даљих података не чекајући резултате аутоматске обраде. Поље 52 подељено је на седам кућица, које се попуњавају по схеми дд мм ггг. Када су редни бројеви датума (дана) и месеца једноцифрени, поља треба попуњавати тако што се на место десетица уписује 0; нпр. 03 05. Будући да се налазимо на прекретници два века, не смемо се у овом случају задовољити уобичајеним писањем броја године само са две цифре, већ због саме природе посла морамо употребљавати и ознаке столећа. Ово је посебно значајно код уношења података са старих ископавања у банку података, јер се при

томе године деценија појединих векова међусобно приближавају тако да у условима планирања једне свеобухватне датотеке постоји велика могућност системских грешака.

НЕКЕ ДРУГЕ МОГУЋНОСТИ ПРИМЕНЕ ФОРМУЛАРА F Ø1 У АОР АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Формулар F Ø1 намењен је не само употреби на теренима, већ је предвиђен и за обраду музејског археолошког материјала у целини. Он је основна и почетна апликација читавог система археолошког програма, па од његовог правилног коришћења зависе и резултати које истраживач жели да добије. Међутим, овај формулар може да преузме и друге задатке, па се, као такав, може употребити као нивелмански и фото-дневник. При том се постиже скраћивање поступка при уношењу података са терена у датотеке, а програмским решењима избегава повећање трошкова који би наступили формирањем посебних формулара и њиховим штампањем.

Када је реч о примени формулара FØ1 као теренског фотодневника, принцип уношења података у поља 2—34 исти је као код употребе формулара за регистровање места налаза. При томе се у овој области примене, за разлику од предходног поступка, искључују из употребе поља 37—51, односно сегменти за опис материјала. Препоручљиво је да се код употребе формулара F Ø1 као фотодневника издвоји читав блок формулара, а да се серијски број блока упише у дневник истраживања. Уколико се врши снимање покретног археолошког материјала *in situ*, најпожељније је да се инвентарски број теренског инвентара или студијског материјала под којим се покретни налаз води, одмах уведе у одговарајуће поље, како би се после могла успоставити корелација са музејском документацијом. Код овакве употребе мења се намена поља 35 и 36, која у овом случају треба да садрже инвентарски број под којим се снимак води у фототеци музеја, односно број под којим је снимак регистрован у улазној књизи музејског материјала уколико је то музејска пракса.

Ако се формулар примењује као нивелмански дневник, употребљавају се само поља 2—27. При томе треба водити рачуна да се поља попуњавају по претходно наведеном принципу, какав се употребљава и за регистровање висине места налаза. Како АОР даје максималне могућности у погледу програмских решења, и овде се систематским поступцима може избећи непотребно уношење по-

датака који се систематски понављају, па завршне резултате добити искључиво компјутерском обрадом. Тако се, на пример, у случају овакве употребе формулара, подаци за поља 3—8 и 15 (за само један фиксни репер) уписују само на почетном формулару у блоку (као у осталом и у претходном случају употребе F. Ø1 као фотодневника у једној кампањи). Ови подаци се на наредним формуларима не морају понављати све док су исти. У моменту када се поједини податак промени (а то је најчешће парцела или сектор), могу се унети само одговарајуће промене на први формулар који по реду наилази, а на осталима за њим поља надаље опет остављати празним. Ако се истраживач одлучи на овако једноставну примену, дужан је да у поље 53 (напомена) запише да се ради о промени података, и то на оном формулару на коме се промена уноси. Ово није потребно због АОР, већ стога да се не би поткрале људске грешке, које су највећа сметња у свакој компјутерској обради.

Како се код нивелманског дневника при нивелацији непокретних налаза по правилу не ради само о мерењу једног, већ више различитих пунктова, потребно је за сваку поједину тачку (која је уцртана у документационим плановима) попунити по један формулар, с тим што се у пољу 10 обавезно наводи број објекта, док се у поља 24-тлоцрт и 25-профил уноси број под којим се цртеж истог води у теренском дневнику. У поље 27 уписује се ознака мерног пункта.

Као што се може видети, примена формулара F—Ø1 је вишеструка. Поред тога његова предност је и у томе што се резултати његове примене на терену могу користити и без претходног уношења података у датотеке — односно ручном обрадом. То умногоме помаже и ситуацији када су истраживачу потребне само неке основне информације у току саме кампање, па на тај начин он остаје независан од процеса АОР, где припрема података и њихово уношење у меморију ипак захтева одређен временски период. Са друге стране, морамо да напоменемо да ручна обрада података са једног локалитета захтева у просеку неколико пута дужи период рада и далеко већу цену коштања него што је то случај када се обрада врши помоћу компјутера. При овоме желимо да напоменемо да у почетној фази обраде путем компјутера не треба инсистирати на набавци сопственог процесора, који је за наше услове превише скуп и за сада углавном још увек везан за увоз, већ треба планирати једну почетну фазу рада на постројењима која углавном леже неискористивена у многим нашим радним организацијама.

Н А П О М Е Н Е

1. Носилац научноистраживачког пројекта је Народни музеј у Краљеву и изводи га уз помоћи Центра за археолошко истраживање Филозофског факултета у Београду. Суфинансијери пројекта су Основна заједница науке региона Краљево и СИЗ културе Краљева.

2. Међумузејским споразумом под компетенцијом Народног музеја у Краљеву стоје поред саме територије општине Краљево и подручја општина Врњачка Бања и СО Рашка.

3. Овај програм ће бити посебно публикован.

4. Пробну верзију теренског формулара за компјутерску обраду података креирали су аутор и дипл. археол. и самостални програмер за COBOL језик Н. Љамић-Валовић за потребе Римско-германског Музеја у Келну, у својству научних сарадника именоване установе. Формулари су се у тој установи показали као сасвим задовољавајући издржавши пробу на преко двадесет локалитета који су обухватили културне слојеве формиране од почетка наше ере до данас.

5. Формулар је најбоље одцепати тек када је завршен упис свих података. До тог момента могу се употребљавати провизорне цедуље на којима је довољно обележити број формулара и годину ископавања — по потреби и број СМ (студијског материјала) односно ТИ (теренског инвентара).

6. Евидентно је, посебно код великих истраживачких кампања, да се откопни материјал годинама задржава у депоима музеја са непотпуном или недовољно добро систематизоваом документацијом која се односи на место налаза. Употребом F01 формулара формира се база неопходна за каснију адекватну и детаљну обраду у музеју без обзира када ће иста бити предузета.

7. Под алфанумеричким и специјалним знаковима подразумевају се сва слова енглеске азбуке, бројеви од 0 до 9, знаци интерпункције. Због потреба археолошких истраживања у пакет програма увршћује се и програм за превођење римских у арапски нумерички систем. Овај подпрограм ће бити накнадно публикован.

8. Под овим се подразумевају имена насељених места утврђених законом. Списак имена насељених места налази се у сваком статуту Скупштине општине.

9. Овде се мисли на формулар F02 који служи за регистровање локалитета. Како се сви локалитети региструју у банци података заједно са ближим подацима о појединим кампањама које се на њима воде, програмским путем врши се даље употпуњавање података који недостају у датотеци са подацима обухваћеним пољима на формулару F01.

10. Види напомену 3.

11. Формулар F03 је предвиђен за упис свих података који улазе у датотеку локалитета. Његова израда планирана је за 1983. годину. Публиковање следи накнадно.

12. О методологији археолошких истраживања види М. и Д. Гарашанин, Приручник за археолошка ископавања, Београд, 1953; и Н. Тасић — Б. Јовановић, Методологија истраживања у праисторијској археологији, Београд, 1979.

13. Реч је о магнетној деклинацији, тј. појави да се на различитим географским ширинама мења угао кога заклапају правци географског и магнетног севера. Овај угао није константан, већ се мења у току времена.

14. У теренском дневнику се обавезно мора навести да ли је подела лучне скале инструмента извршена на 360 или на 400 гради.

15. Овакав принцип истраживања примењиван је и у пећини Рисовача код Аранђеловца. (Руководилац истраживања проф. др Б. Гавела. Резултати ових радова нису публиковани).

16. Види М. и Д. Гарашанин, оп. цит. 1953, стр. 50 и даље.

1 Form. Tip	01	2 Br.	7-35
-------------	----	-------	------

3 Mesto Ratina	4 Lokalitet Divlje Polje	5 Kampanja 1982/1
6 Top. karta 3	7 Parcela 64/2	8 Sektor S3

9 Mesto nalaza: jama u zemunici'	10 Objekt. broj	12
	11 Zatvor. nalaz	X
	12 Stuđ. nalaz	

KOORDINATE			
13 x:	14 y:		
15 ▼ reper: R1+ 187	17 ▼ gornja: 145		
16 ▼ p. rep.: 72+56	18 ▼ donja: 165		

19 sonda	20 kvadrat	F5	21 rov	
22 o. sloj	XIV	23 zona	24 tlocrt	11
25 profil		26 sloj	27 tačka	5

Foto	28 ob.	29 kol.	30 dia.	31 pol.	32 Foto dnevn.
	2-7				149

33 Sm.	A	351
34 Ti		

35 U. K. M.	3821
36 M. Inv.	AIP 492,1-5

37 glina	X	40 kost	
38 kam.		41 stak.	
39 met.		42 or. m.	

53 napomena:

Koncentracija keramičkih fragmenata istočno od mandibule

43 posu.	X	47 plast.	
44 oru.		48 arh. e.	
45 nak.		49 gr. mat.	
46 nov.		50 natpis	

51 proba	
----------	--

52 datum	07 10 1982
----------	------------

[Handwritten signature]

С А Д Р Ж А Ј :

1. Радомир Станић — ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ СЛИКАРСКЕ ДЕЛАТНОСТИ У ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКИМ МАНАСТИРИМА — — — — —	5
2. Теодосије Вукосављевић — ЧАЧАНИ У СРПСКО ТУРСКОМ РАТУ 1876. ГОДИНЕ — — — — —	41
3. Ангелина Фолгић—Корјак — СЛИКАРСКА ДЕЛАТНОСТ СТЕВАНА НИКШИЋА У ЧАЧКУ — — — — —	117
4. Богумил Храбак — ПРИЛОГ ПРИКАЗУ ПРИВРЕДНИХ ПРИЛИКА ЧАЧАНСКО — ПОЖЕШКОГ КРАЈА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XVI ВЕКА — — — — —	127
5. Драгољуб М. Павловић — НАСЕЉЕ ЧАЧАК ОД 1405 ДО 1805. ГОДИНЕ	137
6. Новак Живковић — РАТНА ПОЗАДИНА У СТАРОВЛАШКОМ КРАЈУ 1876. ГОДИНЕ — — — — —	199
7. Станоје Филиповић — СТЕВАН М. ЛУКОВИЋ (1877 — 1902.) — —	247
8. Радојко Николић — ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ ПАРОХА (белешке из протокола умрлих) — — — — —	269
9. Новак Живковић — ШКОЛЕ И УЧИТЕЉИ У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ ПРЕ ЈЕДНОГ ВЕКА — — — — —	281
10. Радован Маринковић — АМБУЛАНТНИ ДНЕВНИК У ГУЧИ — ХРОНИКА УСТАНИЧКЕ 1941. ГОДИНЕ — — — — —	305
11. Слободан Валовић — ЈЕДАН ТЕРЕНСКИ ФОРМУЛАР ПРИЛАГОЂЕН ОБРАДИ АРХЕОЛОШКИХ ПОДАТАКА ПУТЕМ КОМПЈУТЕРА —	337

C O N T E N U

1. Radomir Stanić — CONTRIBUTION A L' ETUDE DES PEINTURES DANS LES MONASTERES DE KABLAR ET D' OVČAR — — — — —	5
2. Teodosije Vukosavljević — LES COMBATTANTS DE ČAČAK DANS LA GUERRE SERBO—TURQUE DE 1876. — — — — —	41
3. Angelina Folgić—Korjak — LES OEUVRES DE STEVAN NIKŠIĆ — LALA AU MUSEE NATIONAL DE ČAČAK — — — — —	117
4. Bogumil Hrabak — CONTRIBUTION A UN EXPOSE DES CONDITIONS ECONOMIQUES DANS LA REGION DE ČAČAK ET POŽEGA DANS LA SECONDE MOITIE DU XVII ^e SIECLE — — — — —	127
5. Dragoljub M. Pavlović — L' AGGLOMERATION DE ČAČAK DE 1405 A 1805 — — — — —	137
6. Novak Živković — LA VIE A L' ARRIERE DE FRONT DANS LA CONTREE STARI VLAH EN 1876 — — — — —	199
7. Stanoje Filipović — STEVAN M. LUKOVIĆ (1877—1902) — — — —	247
8. Radojko Nikolić — DONNEES HISTORIQUES DES PAROISSES (Annotations au protocole des décès) — — — — —	269
9. Novak Živković — LES ECOLES ET LEURS MAITRES AVANT UN SIECLE DANS LE DEPARTEMENT DE ČAČAK — — — — —	281
10. Radovan Marinković — JOURNAL DU SERVICE SANITAIRE AMBULANT DE GUČA — CHRONIQUE DE L' ANNEE 1941 AU DEBUT DE L' INSURRECTION — — — — —	305
11. Slobodan Valović — FORMULAIRE D' ENREGISTREMENT SUR LES LIEUX DE DONNEES ARCHEOLOGIQUES DESTINEES AU TRAITEMENT PAR CALCULATEUR — — — — —	337

САРАДНИЦИ У ОВОМ БРОЈУ:

РАДОМИР СТАНИЋ, историчар уметности из Београда
ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ, историчар, кустос Народног музеја у Чачку
АНГЕЛИНА ФОЛГИЋ—КОРЈАК, историчар уметности, кустос Народног музеја
у Чачку
ДР БОГУМИЛ ХРАБАК, професор Универзитета у Новом Саду
ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ, адвокат из Чачка
НОВАК ЖИВКОВИЋ, археолог, пензионер из Београда
СТАНОЈЕ ФИЛИПОВИЋ, историчар књижевности из Шапца
РАДОЈКО НИКОЛИЋ, професор књижевности из Чачка
РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ, новинар „Чачанског гласа“ из Чачка
СЛОБОДАН ВАЛОВИЋ, археолог, кустос Народног музеја у Краљеву

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ, књ. XII, 1982.

Тираж: 500 примерака

Рукопис предат у штампу октобра 1983.

Опсег 22 табака и 2 табака прилога

Штампање завршено децембра 1983. године